757738

IX 4/18

Catal. Plut.
F. 30. B. 7. 8/12 D 3/5

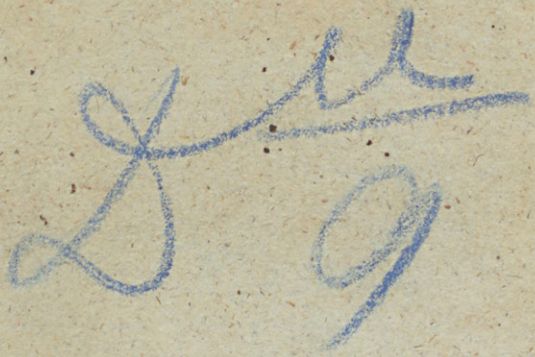

ANTHROPOLOGIA

VAGY IS

AZ

EMBER' ESMÉRTETÉSE.

FEJÉR GYÖRGY

A' SZÉP TUDOMÁNYOKNAK ÉS FILOSOFIÁNAK DOKTORA ÁLTAL.

BUDÁNN,

A' Királyi Magyar Universitás' Betűivel. 1807.

„ Nem tör arra, hogy tündérséggel a' sokaságot csallya; nem alacsonittya magát olly le, hogy a' hivalkodóknak üdövesztegetésül, vagy bábjátékúl szolgállyon; nem. Ő lelkünknek rendet szab, és minteggy kormányos életünk' hajójához nyúl; 's bennünket e' világ' szélvészi és köszáli közt bátran vezérel; arra oktatván, hogy az Istent Urunknak tartsuk, ember-társinkat pedig, mint testvérinket szeressük."

Seneca de Philosophia. Epist. 16.

A' FŐ MÉLTÓSÁGÚ

LEGKEGYELMESEBB

ÜRMÉNYI JÓSEF

ÚRHOZ

SZENT ISTVÁN APOSTOLI KIRÁLY' JELES RENDGYE KOMMENDÁTORÁHOZ, Ő CSÁSZÁRI, KIRÁLYI APOSTOLI FELSÉGÉNEK VALÓSÁGOS BELSŐ TITKOS TANÁCSOSSÁHOZ, TEKÉNTETES SZÉKES FEJÉR-VÁRMEGYE FŐ-ISPÁNNYÁHOZ,

ORSZÁG FŐ-BIRÁJÁHOZ,

A' FELSÉGES KIRÁLYI MAGYAR HELYTARTÓI TANÁCS' TANÁCSOSSÁHOZ,

'S A' FELSÉGES SEPTEMVIRÁLIS TÁBLA' KÖZ. BIRÁJÁHOZ.

LEGKEGYELMESEBB URAM!

Naggyainknak különös tisztök a' köz hasznú tudományokat becsülni, gyámolítani, és elősegíteni. Boldog, ki ezen felséges hivatalját érzi, és bétölti! Mert a' háladatos tudományok viszontag az ő nevét, és érdemit az örök áldásnak általadgyák. Melly hív, és buzgó előmozdítója légyen Excellentziád ezen tudományoknak, mint hajdani kerületbéli Iskola-igazgatósága, mint hazai nevelésünknek elintézete, mint az utólsó tudományi Kommissiónak vezérlése is, mellyel törvényessen megtiszteltetett, nyilván hirdetik. Hátha azon F. K. M. Helytartói Tanács mellett lévő tudományi karnak Elölülője

lője lehetett volna Excellentziád ama' feltétellel — mellyet Excellentziád fiait nevelvén megértettem — hogy azokat, kik fárádhatatlan buzgósággal oktatásokban magokat megkülömböztetik, vagy tanúltságoknak gyümölcsivel a' Hazát meggazdagíttyák, szabadon megjutalmazhassa: valóban Hazánkban kitünt volna eggy franczia Colbert! És bövelkedtünk volna olly bölcs bélátású, ékesen-szólló Férfiakkal, millyen Excellentziád Maga. Ezen jeles díszeket Excellentziádban az új Püspökségeknek első elrendelésökben b. e. VI. Pius Pápa saját levelével, és ajándékával megtisztelte; ezeket

meg-

megdicsőítette az Udvar; tapasztalta, és tapasztalja a' Hazánk. Hát mit is mondgyak azon eggyesült Galliczia és Lodoméria Országokról, mellyeknek Igazgató-fejök volt Excellentziád? Láttam Magyar Nemzetünknek dicsőségére a' helytartó-Elölülőnek G. W. hivatalbéli; az öreg Cs. Herczegnek barátságos; a' számos Tanácsosoknak, és Lengyeleknek háladatos búcsúzó Leveleiket, és velök eggyütt szemeim könybe lábbadtak. Boldogúlásunkra Excellentziád jeles tehetséginek érett gyümölcsei Hazánk' számára tartattak: a' velök való élésre ki ne kívánnyon néki mennél hosszabb szerencsét? Bizonnyal,

nyal, ha emberi sorsunk Excellentziádat is megkörnyékezi: az igaz Religyió, a' fedhetetlen igazság, és Hazánk' Geniusa eggymás szemibe tekéntvén, nyögni fognak. — Musáink pedig vígasztalhatatlanok lesznek. — — Ezen igaz tiszteletemnek nyilván való zálogával maradok

EXCELLENTZIÁD'

Legalázatossabb Szolgája
a' Szerzö.

AZ

AZ OLVASÓHOZ.

Az Embert tulajdon látó helyéből tekénteni és tekéntetni; az igazságot minden elfogódás nélkül nyomozni, és felfedezni; minden esméreteket a' haszonvételre intézni: — ez volt czélom.

*A' mi a' Filosofiai karba való avatkozásomat illeti: Ifjúságomtól fogva hajlandóságot érzettem arra magamban. Miolta ennek a' Királyi Universitás előtt kétszeres próbájit is adtam 1796 Eszt. *) Különössen az Anthropologiára, ezen mi üdönkben elő-keltt tudományra, hódultam, 's azt mindennémű hányódásimban is eggyre szemmel tartottam; előmeneteléről a' legjelessebb Szerzők által tudósíttattam magamat, mellynek gyümölcse ezen munkám.*

Olvasókat se nem igen tudósokat, se nem tudatlanokat képzettem magamnak: azért a' sok nevek, és bizonyságok felhordásiktól szántszándékkal tartózkodtam; és némelly elő-esméreteket fel is tettem Olvasóimban. Jelessen a' becses Ifjaink forgottak előttem; őket kívántam a' magokról való gondolkodásra serkentgetni; erre szolgáljanak bár némünémű bizonytalanságim is. Örvendek, ha czélomat elérem; legalább én szerencsésnek tartanám ma-

*) Analysis omnis cognitionis & volitionis humanæ.

magamat, ha illy foglalatú munka került volna kezembe ifjúságomban.

Soká is vetekedtem magammal, ha szóljak-e' a' mái Filosofusainknak ellenmondásaikról, vagy se? Végre eggy Barátom tanácsával arra birt, hogy azokat érintés nélkül ne haggyam. A' kinek kedve nem tartya a' rólok való tudakozódást, a' jegyzéseimen, a' munkának minden héjja nélkül, átléphet.

Új szókkal, millyenekkel Barczafalvy Szabó Dávid elijesztett bennünket, általlyában nem éltem; némelly különösöket Molnár János, Vályi András, és Horváth Ádám becses Iróinktól kölcsönöztem. Irásom' módgyában ama' nagy Lelkeknek: Cicerónak, Horatiusnak, Platónak, 's a' t. törvénnyökhez szabtam magamat; azaz: az uralkodó nyelvjárás szerént irtam. Attól tartván — bár tartnának mások is! — hogy Nyelvmèstereink úgy ki ne szabjanak még nyelvünkből, hogy a' Francziák, Angolok' sorsokra jussunk; másképp írván, másképp beszéllvén. A' némünémű egyenetlenség csak azért is elkerülhetetlenné lett, mert más vitte a' nyomtatás visgálását.

Ezen tekéntetekből kivánom a' tudós, és józan Visgálóktól munkámat megitéltetni; minden meggyőző utasitássokat kész vagyok elfogadni, és bizonnyal fogom használni is. Irtam Német-Kovácsiban Buda szomszédságában 1806.

MU-

MUTATÓ TÁBLA.

ELSŐ RÉSZ.

Az Ember Testére nézve.

Bévezetés.

§. 1. Az Anthropologiának értelme, és elosztása. §. 2. Elhagyatott sorsa a' Régieknél. §. 3. Ezen hátramaradásnak okai. §. 4. Szerencséssebb állapottya mi üdő korunkban. §. 5. Czéllya. §. 6. Haszna. §. 7. Szüksége. §. 8. Felosztása az emberi testről szólló tudománynak, melly Somatologiának nevéztetik.

ELSŐ SZAKASZ.

Az emberi Testnek alkotó részeiről, és ezeknek öszve-szerkesztetésekről.

§. 9. Az emberi Test' részeinek és öszve-szerkesztetéseknek esmérete fontos. §. 10. Mechanikának neveztetik. §. 11. Alkotó részeinknek külömbségök. §. 12. A' testnek fundamentomi a' csontok, §. 13. mellyeknek épülettyök három részekre osztatik, a' főre §. 14. a' derékra, §. 15. és a' végekre. §. 16. A' csontoknak mesterséges öszve-kapcsoltatásaik a' közbe-vetetlenek, §. 17. és a' közbe-vetettek. §. 18. Készületeik is külömbfélék. §. 19. Az emberi Testnek azon kemény részei, mellyekért

a'

a' csontok vagynak. §. 20. a' szóllásnak szerszámi; §. 21. és megfejtése némelly más magyarázatokkal eggyütt. §. 22. Az emberi testnek folyó részei közt legjelessebb a' vér, § 23. ebből elválasztatott nedvességek. §. 24. Az emberi testnek utólsó részecskéi, vagy elementumi, §. 25. 's bizonyos mértéke, §. 26. Mákhinával való öszve-hasonlítása.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az emberi Test' élő eszköziről, és ezeknek elrendeltetésekről.

§. 27. Ezen szakasznak nevezete Organomia; §. 28. Az élet-erőnek értelme. §. 29. A' *vérforgásának* fő eszköze §. 30. a' szív; §. 31. arra szolgálnak az erek is. §. 32. A' *vérforgás* külömbsége §. 33. eszközöltetése, §. 34. némelly jelenségei. §. 35. Az *elhasonlításnak* fő neme §. 36. a' lélekzés, mellynek élő eszközei a' tüdők, és a' lélekző gége §. 37. a' levegőhez képest §. 38-40. a' lélekzésnek végbe-menetele §. 41. és egynehány jelenségi §. 42. Az elhasonlításnak második neme az evés, ivás, mellynek élő eszközi a' gyomor, és a' belek. §. 43-44. Ennek végbe-menetele. §. 45. Az elhasonlításnak harmadik neme a' bészivó edények által eszközöltetik. §. 46. A' *formálás* §. 47. az elemésztődött részeknek §. 48. szüntelen való visszapótolása. §. 49. Ennek eszközi a' közönséges és különös ikrás-husok, §. 50-52. végbe menetele. §. 53. Néhány hasznos észrevételek a' vissza-pótolásról. §. 54. A' *kihajtás*, §. 55. eszközi, §. 56-57. végbemente. §. 58. A' *nemzés*. §. 59. Létünk kezdete homályos. §. 60. Az ember mint magzat vagy Embrió §. 61. mint csecsemő §. 62. Tudósítás az Anyákhoz. §. 63. mint Gyermek, ennek nevelése §. 64. mint Ifjú. Folytattatnak a' testi jó nevelésnek törvényi. §. 65. A' növésben való külömbség. §. 66. A'

szél-

széllyel-választás (Desorganizatio.) §. 67. A' természeti halál-kora. §. 68. Az emberi élet minden folyási mérsékeltettek. §. 69. Az ember eggy plántával öszve-hasonlíttatik.

HARMADIK SZAKASZ.

Az emberi Testnek állati erejiről, és ezeknek munkájikról.

§. 70. Ezen szakasz Zoonomiának neveztetik. §. 71. Az állati mozgás eszközinek, az Inashusoknak, állattyok, §. 72. természetök. §. 73. Az állati mozgásnak végbemenetele §. 74-75. külömbféle tulajdonsági, §. 76. és fundamentomi az Inak. §. 77. Ezeknek értelmökre szükséges megérteni az agyvelőnek alkotását, §. 78. mert ennek folytatási az Inak, §. 79. és az állati érzésnek eszközi. §. 80. Munkáji pedig §. 81-82. az illetés, §. 83-84. az ízlés, §. 85-86. a' szaglás §. 87. és a' két felsőbb érzékenység, §. 88-89. a' látás §. 90. ennek fő törvénnyei §. 91-92. és a' hallás §. 93. Törvényei előadatnak. §. 94. Ide járul a' határazatlan érzékenység (sensus vagus.) §. 95. Ezektől származik az éhség és szomjúság érzése is. §. 96. Az érzékenységeknek tökéletesitésök. §. 97. Az alvásnak fejtegetése. §. 98-99. Mi szerzi az érzőinaknak ezen izgathatóságit? §. 100. Az életerőnek külömbsége §. 101. és munkálkodásának módgya. §. 102. Az embernek az állatokkal való egybevetéséből kitetczik, §. 103. hogy ő okosságra rendeltetett.

NEGYEDIK SZAKASZ.

§. 104. Ezen szakasz az emberi test tudománnyának Filosofiája; mert az ő külömbféle módosításinak okait adgya, mellyek e' következendők: §. 105.

a' testi származás, §. 106. a' külömböző nem, §. 107. az életnek korai, §. 108. a' tartomány (Clima); §. 109. az eledelnek neme; §. 110. a' léleknek befolyása; §. 111. a' szokás és nevelés. Következésit pedig fejtegi, mellyek ezek: 112. a' külömböző forma, §. 113. a' külömböző szin, §. 114. a' külömböző termet; §. 115. a' külömböző belső-mértéklet (Temperamentum.) §. 116. A' külömböző erősség, §. 117. a' külömböző külső-tekéntet (Physionomia.) §. 118. A' külömbféle rendkivül való emberek.

MÁSODIK RÉSZ.

Az Ember Lelkére nézve.

Bévezetés.

§. 1. Az emberi Lélek értelme. §. 2. Léte. §. 3. Természete kitanúlható. §. 4. Ennek tudománnya kétféle. §. 5. Mit értünk a' tapasztalás által? §. 6. A' fő tapasztalásink között §. 7. mellyik a' legbizonyosabb, 's legvalóságosabb? §. 8. A' tapasztalásbéli Lélek-tudománnyának elosztása.

ELSŐ SZAKASZ.

Dianoiologia.

§. 9. Az értelemhez tartozó munkák közt első az *Esmérkedés vagy Megérzés* (Perceptio. Empfindung.) §. 10. Ennek határozása. §. 11. Külső és belső változásinkon épül. §. 12. Külső változásinkat nem mi csináljuk. §. 13-15. Tehát mi kivülünk mások is vannak valóban. §. 16. Van valóságos testünk is. §. 17. Külső változásink négy félék. §. 18. Végbe-menetelök. §. 19. A' belső változásink. §. 20. Az organizatiónknak köze változásinkkal.

§. 21.

§. 21. A' Megtudás. §. 22. Nem megkülömböztetés, §. 23. sem a' többféléknek eggyeztetésök. §. 24. Se módositatásinkban csupán nem áll, §. 25. hanem a' Léleknek ezekre néműnémű vissza-hatásában. §. 26. Ennek jelenségi §. 27. munkásságának mi volta. §. 28. Az organizatiónktól függ. §. 29. Törvénnyei. §. 30. Csupán módositatásinkat tudgyuk-e' meg, vagy ezekkel mást valamit is? §. 31. Az ezekből kerekedő Esmérkedés §. 32. külömbféle törvénnyei, §. 33. munkáji. §. 34. Tökéletesithetősége és haszna.

§. 35. A' *képzés* (Repræsentatio. Vorstellung) értelme. §. 36. Fejtegetése. §. 37-39. A' képeknek eredetök. §. 40. Miért visszük képeinket kifelé? §. 41. Ezeknek külömbözésök §. 42. Külömbségeik. §. 43. Az organizatiónktol függnek. §. 44. A' képek fenntartatnak és vissza-adattatnak az állati emlékezet által. §. 45. Ennek tulajdonsági. §. 46. Vagy önnön magoktól jelennek meg ismét Lelki-esméretünk előtt, vagy §. 47. mások által hivattatnak elő szövetségökre nézve. §. 48. Ennek módgya §. 49. Törvénnyei. §. 50. A' képszövetkesztetésből származó jegyek, jegyeztetések, állati bélátások §. 51. A' képzelés (Imaginatio), 's ennek külömbségi. §. 52. Okai. §. 53. Hasznai. §. 54. Képeinknek olly végre való elő-hivattatások, hogy más rendbe köttettessenek öszve a' költés (Dichtung.) §. 55-56. Ennek természete, §. 57. hasznai. §. 58. Ha nem mi tőlünk, hanem önként hivattatnak elő, a' más rendbe való foglaltatás végett, hogy sem a' mellyben megjelentek: ez Fántazia, képzelődés. §. 59-60. Ennek természete. §. 61. Ha alvás közben megy végbe a' képzelődésünk: ez álom. §. 62. Ennek jelenségei fejtegettetnek. §. 63. Az álomság, és ébrenség közt való állapot az Álmossanjárás, (Somnambulonismus.) §. 64. Ennek jelenségei. 65. Né-

mel-

mellyek Fántaziájokat vagy az Álmokat valóságos igazaknak tartyák. §. 66. Némellyek Fántaziájoknak igaznak-tartásához egésszen hozzá köttettek, de még is organizatiójoknak bomlott volta nélkül. §. 67. Némellyek azért köttettek olly szorossan Fántaziájoknak igaznak-tartásához, mert organizatiójok megbomlott, 's ezek ama' szerencsétlen Tébolgók. §. 68. A' képző erő tulajdonsági, §. 69. tökéletesíthetősége, és hasznos volta.

§. 70-71. A' Gondolkodás' értelme és természete közönségessen, különössen: §. 72-75. Az Eszrevétel. §. 76-77. Az öszve-hasonlítás. §. 78-81. Az Elvonás és figyelmezés. §. 82. Ezeken épűlnek az Észképek', Ideák, nemei. §. 83-85. A' formáló erő. §. 86-89. Ennek első ágazattya az Értelem §. 90-93. második az Itélettétel §. 94-96. harmadik az okoskodás és kihozás. §. 97. Az éles és elmés Ész. §. 98. Az előre látó emberi erő. §. 99. De az előre érző kétséges. §. 100-102. A' gondolkodó erőnek természetén épül az emberi emlékezet, észbe-juttatás. §. 103. A' tökéletes esméret. §. 104. Az Értelem közönségessen. §. 105. Az Ész. §. 106. Ennek legfőbb neme a' Teremtő-Ész (Genie.) §. 107-109. A' gondolkodó erőnek fő, 's közös törvényi, és jelenségi. §. 110. Az organizatiónktól függ némünéműképpen. Erre való nézve a' Scepticismusról. §. 111. A' gondolkodó erőnek egyéb tulajdonsági. §. 112. Tökéletesíthetősége, és haszna.

MÁSODIK SZAKASZ.

Thelematologia.

§. 113. Az akarathoz tartozó Lelki munkák elsejének az *Érzésnek* (Sensio. Gefühl) értelme. §. 114-117. Kútfejei. §. 118. Különbségi. §. 119.

Az

Az érzékenységbéli érzések, §. 120. a' képzésbéliek, §. 121. az értelembéliek; §. 122. Az unalomérzés. §. 123. Nagyság-érzés. §. 124. Szépség érzés. §. 125. Más állapottyának érzése (Sympathia.) §. 126-128. Az erkölcsiség érzése. §. 129. Az érzésnek külömbféle grádicsi. 130. Az erős érzések, az Indúlatok, közönségessen. Különössen. §. 131-138. Az Indúlatok közönséges jelenségi. §. 139. Van tehát érző erőnk. §. 140. Az organizatiónktól függ ez is, §. 141. tökéletesíthető és hasznos.

§. 142. A' kívánás és utálás értelme. §. 143-146. Az önnön munkásságunk fundamentoma. §. 147. Második fő tulajdonsága. §. 148. A' kívánkozás (Begehren.) §. 149. Az ösztönök (Instinctus.) §. 150. Harmadik fő alkotó része. §. 151-152. A' kívánságoknak természetök. §. 153-154. Ezekből válnak a' Hajlandóságok (Inclinationes, studia), §. 155. és a' vágyódások (Passiones.) §. 156-157. Ezekről tudni való közönségessen, §. 158-170. különössen. §. 171. A' hódúlások (Nisus.) §. 172-173. A' vágyódásoknak és hódúlásoknak munkájik. §. 174. A' szabad kény (Liberum Arbitrium.) §. 175. Ettől külömbözik a' szabad akarat §. 176. Ennek fundamentomi. §. 177. Kéntelenítése. §. 178. Önnön munkássága. §. 179. Szabadságának minéműsége. §. 180-181. A' kívánó és megutáló erőnknek az organizatiónktól való függése, §. 182. tökéletesíthetősége és haszna.

HARMADIK SZAKASZ.

Philosophia Psychologiæ humanæ.

§. 183. Az emberi Lélek' tulajdonsági. §. 184. Állatosság (Substantzia.) 185-187. Testünktől és organizatiónktól külömbözö. §. 188-190. Az emberi

Lélek tökéletesebbíthetősége. §. 191. Ebből kitecczik a' mi rendeltetésünk: vagy is: mi végre köttettetett Lelkünk élő testünkkel öszve? — Erre befolyással vannak: §. 192. a' külömbféle talentumok. §. 193. test alkottatás, §. 194. eledel neme, §. 195. élet kora, §. 196. Temperamentumok, §. 197. külső mértéklet. §. 198. Szükségeink, §. 199. Polgári alkotmány, §. 200. a' nyelv, 201. a' nevelés, §. 202. és a' religió. §. 203-208. Lelkünknek sorsa testünktől elválása utánn.

MI

MI AZ EMBER?

Haj! mi felséges, csuda mű az Ember!
Eggy nemes kő Ő az egész világnak
szép gyürűjében; 's esze puszta földünk'
élete, csinnya.
Felteként, és bölcs szeme feltalállya
Alkotóját, a' kinek Ő szülöttye,
képe; 's mássához közelít dicsőűltt
tettei által.
Égre reppenvén fejedelmi pompán
a' valóságnak terebély határin
túl hat Ő, és a' csupa kép', 's lehetség'
bérczein áll meg.
Csillagok' tenger seregit kijegyzi,
Rendes ösvényt szab nekik a' futásra,
Napnak a' fénnyét valamelly fonálként
Szálra felosztya.
Ujja hullámok' dühödött dagályit
meghatározván, hegyeinkkel érő
büszke gállyáit betaszíttya a' nagy
tenger' ölébe.
Közli rendgyével, valamit mutathat
a' Görög bölcset, 's az Egyptom ékest,
Napkelet pompást, nagyot a' világnak
Asszonya Róma.
Szíve érzésit kijelenti nyelve;
Állatok közt Ő egyedűl nevethet;
Részt az inségben vagy örömben ő tud
venni, az Ember.
Úgy vagyon; földünk' kerekének eggy bölcs
és kiválasztott fejedelme Ő, 's az
Angyaloknál csak kevesebb, mivel hogy
a' fele állat!

Ezen Tudományra szolgáló könyvek.

A' Borbélyi tanításóknak első darabja, mellyet kiadott Rácz Sámuel. — Az ember' élete' meghosszabbításának Mestersége Hufeland után irta Kovács Mihály Orvos Doktor. — Psychologia Campéből. — Psychologia, azaz: a' Lélekről való Tudomány 1789.

D. Tiedemanns Untersuchungen über den Menschen. D. Tiedemanns Handbuch der Psychologie. I. Kants Schriften. Originalideen über die empyrische Antropologie nach Kantischen Grundsätzen. Ihts Versuch einer Antropologie. E. Plattners neue Antropologie für Aerzte, und Weltweise. Aphorismen. D. I. C. Loders Anfangsgründe der philosophischen Antropologie. Wagners Beyträge zur Philosophischen Antropologie. C. P. Funke Unterricht vom Menschen. Ch. L. Funk Versuch einer praktischen Antropologie L. H. Jacobs Grundriss der Erfahrungs-Seelenlehre. Schmidts empyrische Psychologie. I. C. G. Schaumann Psyche, oder Unterhaltungen über die Seele. Menschenlehre von G. I. Wenczel. — Eberhards, Feders, Sulzers, Mendelsohns ph. Schriften.

Plato Phœdon. Philebus. Wolf Psychologia empyrica. F. S. Karpe Institutiones Philosophiæ Dogmaticæ. Essais de Connoissances humaines Condillac. Helvetius de l'Esprit. Verdier sur la perfectibilité de l'homme. Tissot traitè des nerfs. Observations de Physique.

EL-

ELSŐ RÉSZ

AZ

EMBER TESTÉRE NÉZVE.

BÉVEZETÉS.

§. 1.

Az Ember nyilván testből áll, és lélekből. Az ő természetét teszik a' testi és lelki tulajdonságok öszveséggel. Az a' tudomány, melly velünk az embernek természetét megesmérteti, a' görög nyelvből Anthropologiának, azaz: Emberesmértetésnek neveztetik. Mivel az emberi természet — ennek tárgya — két fő részekből áll, testből és lélekből, kitecczik, hogy lehetetlen másképp' az Embert elégségesen megesmérni, egyébha mint testi, mint lelki ereji és tulajdonsági különkülön szoros vizsgálás alá vetetnek. És így az Anthropologia is két fő részekre oszlik: az első magában foglalván a' testi erőknek és tulajdonságoknak visgálásit, Somatologia, vagy emberi test' tudománnya, a' második a' léleknek erejit és tulajdonságit adván elő, Psychologia, vagy Lélektudománnya nevet visel.

§. 2.

§. 2.

Noha semmi sem illeti inkább az Embert, mint önnön maga; hasznossabb tudomány sincs mint saját természetünk' esmérete; valóban csudálhatni, hogy még is a' tudományokon, hasznokon, és különösökön kapdozó elmék az Embert mintegy visgálódásokból számkivetették. Jeles tehetségekkel, és eszközökkel önnön magok' esméretökre megajándékoztatván, azokat többnyire az idegeneknek visgálásokra fordították; honnyokon kivül csatangolván, a' messze tartományokat béjárták, és önnön magokét kitanúlni elmúlatták. Illyen volt az Anthropologiának sorsa a' Régieknél, kivévén Plátót. Ezen nagy Bölcs méltábban visgálódván, felfedezte az előtte Bölcselkedteknek héjánosságokat, Phædon. 1. Könyvében, de a' hibától ő sem menekedett meg.

§. 3.

Ezen hátramaradást, hihető, hogy ama' nehézségek okozták, mellyekkel jár ezen tudomány. Mert ebben a' visgáló és a' visgálat' tárgya; a' Bíró és a' fél, ugyan azon eggy, az Ember. Egygyik sem akar a' másikának rövidségére vagy ártalmára lenni. Az Emberesmértetés a' testtel és lélekkel, és így két ellenkezőkkel foglalatoskodik, mellyeket azonban eggyütt szükség tekéntetbe venni, mivel öszveséggel teszik az emberi természetet; e' kettő elválaszthatatlanúl van eggyesülve: azért különkülön belőlök az Embert kitanúlni lehetetlen. Csak öszveséggel származik belőlök az a' tudomány, mellyet Anthropologiának nevezünk. 'S az észrevétel lévén csupán az az út, melly által az emberi természet tulajdonságinak, és erejinek esméretökre juthatni, már pedig a' testben sok ollyak is rejteszkednek, mellyekhez csupán a' nagyító övegek, és bonczoló késecskék ál-

által férhetni; de kivált a' lélekben sok a' mint egy felfedezhetetlen titok; a' lélek hasonló eggy mély tengerhez, mellyet számtalan béutazások, és sok hajótörések utánn esmérhetni és tanúlhatni ki, de olly tökélletesen soha sem, hogy annak temérdek kiterjedésében semmi rejtekben ne maradgyon. Valóban általlyában jártosnak kell annak lenni a' Filosofiában, a' Természet' tudománnyában, a' testbontzolás' mesterségében; az emberi nemzetség, és lakó földünk' esméretségével kell birnia, és éles, meg nem fogódott bélátással kell lennie, a' ki az emberi természetről bizonyosan akar végezni.

§. 4.

Különös díszére szolgál ez is üdő korunknak, hogy mind ezen nehézségeknek ellenökre Plátónak úttörését elővévén az emberi természetet szorgos vizsgálások alá vették számos nagy Férfiak; és Loknak emberi értelemről való Próbatételétől fogva Kantig, ki annak dicsőségét homályba borítá, jeles előmenetelt is tettek abban; sőt az Embernek esméretét tulajdon tudományi karba helyheztették az által, hogy azt nem állhatatlan, és csak álmodott állományokból, hanem bizonyos tapasztalásokból kihozták, nem azért, hogy azzal tágosb mezőt nyissanak az elmefuttatásra, csak az ész' eloszlását bővítsék, a' képzelődésnek új tündér országot szerezzenek, és mutogassák az Embert mint némelly Angolai Troglodit vagy Pongó Majmot a' csudáltatás végett, hanem hogy kitelhető maga' kimivelésére, dicső rendeltetésének betöltésére, és méltóságának elérésére vezessék.

§. 5.

Az Anthropologusnak t. i. azonn kell lenni, hogy önnön maga' 's más emberek' esméretökből;

ből; az emberi nemzetség' történetéből, és az állatoknak historiájából gyüjtött jelenségeket számba vévén, úgy rendellye el, oda igazitsa, hogy *1ben* az embernek testi erejit és tulajdonságit valóságokban kimutassa; *2szor* annak lelki tehetségit és munkáit megfejtse; *3szor* hogy ezeket úgy eggyesitse, hogy az emberi természet belőlök egésszen kitudódgyék, 's kitessék: mi légyen? 's mi lehessen az ember az ő rendeltetésére nézve!

§. 6.

Eggy illy Anthropologiának hasznai valóban felettéb nagyok. Fundamentoma lévén minden bölcselkedésnek, az igazságoknak szent titkaiba ő avat bé minket; az Embert igaz valóságában előterjesztvén, minden tökélletességivel és héjánosságival eggyütt, itéletünket megigazíttya; kinyilatkoztatván azon kimivelődésnek, mellyre az Ember képes, kerületét, eszközit és módgyát: minket igyekezetinkben bizonyosokká, és bátrokká tesz. Megesmértetvén velünk az emberi természetet, útasít, miképp' bánnyunk akármelly embertársainkkal; eltöltvén tisztelettel az emberi nem eránt, arra ébresztget, hogy az emberiségnek minden csemetéjit megkéméllyük; sok jót fedezvén fel az emberekben, és a' mi rosz, többnyire külső okok' munkájoknak esmértetvén velünk, azzal a' felebaráti szeretetet előmozdíttya. Az Embert úgy festvén le mint e' földi teremtményeknek legfőbb, legtökélletesebb tagját, 's tündöklő koronáját; a' természet' minden munkás erejinek középpontyát, 's rövid sommáját; mint eggy kis világot, a' Régiek' kifejezésök szerént; és a' látható világnak a' láthatatlannal való kapcsát, 's a' t. az emberi méltóságunk, és felséges rendeltetésünk csak az Anthropologiának tudósításából tecczik ki. Ha eggy Józan becses tulajdonságinak érzésétől meghatódván,

ván, az ő eredeti kútfejéhez emelkedik, és háladatos érzékenységgel áldozik ezen véghetetlen bölcs és mindenható Alkotójának; ha azon dicső feltételre eltökélli magát, hogy tehát belé öntött tehetségihez, 's erejihez képest tökélletesebbülni, és mint eggy kiválasztott alkotmány felséges rendeltetésének megfelelni, meg nem szünik — ez is ezen tudománynak — Anthropologiának — a' munkája.

§. 7.

Az Anthropologia azért szükséges mindenek előtt annak, ki helyesen, rend szerént, és fundamentomosan, a' Filosofiának czéllyaihoz képest, akar bölcselkedni. A' Filosofiának t. i. vagy az a' czéllya, hogy azokról, a' mik vannak, és történnek, meggyőzzön minket, és azoknak bizonyos okait adgya, a' mennyire lehet. Mivel mind ezekre csupán emberi ereink által tehetni szert, tehát önnön magunk' esméretével szükség ahoz fogni. A' ki akarja tudni, mit és mennyit láthat a' nagyító övegén, annak nyilván előbb segéd-eszközét szükség jól esmérni. Vagy pedig a' Filosofiának czéllya, megtudni, hogy mit és hogyan kellessék cselekednünk? ismét e' végre is szükség előre tulajdon ereinket, és azoknak valóságos intézetöket megtudnunk. — De az Anthropologia nem csak a' Bölcselkedőknek és tudósoknak, hanem általlyában kinekkinek is szükséges, a' ki valóságos Ember, vagy az lenni akar, a' mi lehet, és tartozik lenni, akár minémű rangu, és sorsu légyen bár ő különben. Emberi méltóságunk legfőbb díszünk; valami ezt előmozdíttya, annak fontosnak kell nálunk lenni; ennek felemelése, a' mennyire tőlünk függ, legjelessebb tisztünk, minden tanúlásinknak, 's munkálkodásunknak ez méltán fő czéllya; mellyet minduntalan magunk előtt

hor-

hordoznunk, és mellyre minden egyéb czéloknak mint eszközöknek tárgyazniok szükség. Az emberi természet' fundamentomos esmérete által láttyuk pedig bé, miben állyon az emberi méltóság; 's ez hódít minket mind azoknak elkerülésökre, mellyek azt lealázzák, és azoknak gyakorlásokra, mellyek azt felmagasztallyák. — Elmellőzhetetlenül szükséges pedig ez a' tudomány mindenek előtt azoknak, kiknek becses kötelességekben áll másoknak nevelésök, és oktatások. Eggy illyennek előre azon tehetségeket, mellyeket másokban kifejteni akar; azon erőket, mellyeket formálni kíván, és rendszerént alkalmasztatni; és azon emberi elrendeltetést, mellynek elérésére segéd, az ezekre szolgáló eszközökkel eggyütt, nyilván tudni és érteni szükség. Így gondolkodhatni az emberi Igazgatókról, Orvosokról, és rajzolókról is. Ezeknek is szükség az Emberek' tulajdonságait, külső, belső állapottyokat, részeiket, 's a' t. jól tudniok, ne hogy czéllyoktól elüssenek. Mivel pedig ezek a' Szülők, Nevelők, Mesterek, lelki pásztorok, törvényszerzők, Birók, Poéták, kép-irók és rajzolóknak hivatallyok, kitetczik, hogy minnyájoknak ezen tudományra szert tenni szükség. Bár melly jeles tudománnyal, és tulajdonságokkal birjanak is egyébként ők, hijánosak azonban, és hivatallyoknak eleget nem tehetnek, ha az emberi esméret nélkül szűkölködnek, melly útat mutat arra, miképp' éllyenek helyesen tudománnyokkal.

§. 8.

A' helyes, és rendszerént való okoskodás végett szükség, hogy a' Testről, mint a' léleknek élő eszközéről kezdgyük értekezésünket. Az emberi testet a' végre háromféle látó pontból fogjuk mi visgálni. Elsőben úgy tekéntvén ötet, mint eggy

mes-

mesterségessen épűltt műszert (Makhinát); avvagy: azon alkotó részeire nézve, mellyek által bizonyos mozgásokra alkalmatos; másodszor, mint eggy élőeszközös alkotványt (ens organicum); azaz: azon élő eszközeit és munkájit, mellyek által tulajdonképpen él ő; harmadszor mint eggy állati testet (corpus animale); azaz: azon erejit és tehetségit, mellyek által szabad akaratossan mozog, és valóban érez; végre negyedszer: ha el nem múlattyuk azon okokat is számba venni, mellyek az emberi testnek tulajdon alkotását megmódosittyák befolyások által; és azoknak munkájikat és következésiket előadgyuk. Ezekhez képest az Anthropologiának az emberi testről szólló első része (Somatologia) négy szakaszokra oszlik.

EL-

ELSŐ SZAKASZ.

Az emberi testnek alkotó részeiről, és az ő öszveszerkeztetésökről. (Mechanica corporis humani.)

§. 9.

Az emberi test' csudálatos alkotásának vizsgálása nem csak kellemetes, hanem hasznos is. Annak külömbféle részekből eggy egésszé mesterséges öszve-szerkeztetése kinyilatkoztattya Alkotójának véghetetlen bölcsességét, hatalmát 's jóvoltát, és arra int bennünket, hogy ezen Isteni müvet gondatlanúl és vakmerőképpen meg ne rongáljuk; ha akaratunk ellen is valamelly bontakozás esett benne, megtanít, hogy' segíthessünk rajta.

§. 10.

Az emberi test t. i. eggy külömbféle részekből bizonyos végekre készakartva öszve-szerkeztetett egész. Mivel illy eggy épület, műszer (Machina) nevet visel, azért az emberi test is azon Tudománynak, melly a' műszerekről értekezik, (Mechanica) eggyik tárgya. Itt az emberi testnek alkotó részeitől külön választyuk annak élő eszközeit, mellyeket a' második szakaszban fogunk visgálásunk alá venni.

§. 11.

Az emberi test alkotó részei állók, vagy folyók. Az álló részek két félék; kemények: mint a' csontok, porczogók, körmök; vagy lágyok: mint a' kötők, száloshúsok, erek, érzőinak, ikrás-

hú-

húsok, és a' belső tagok. A' folyó részek vagy az álló részeknek elementumok között hevernek, és azokat öszvefoglalják, mint a' velő, zsir, 's a' t. vagy az erekben, 's különös edényekben folydogálnak. Az erekben és különös edényekben tartatott és folydogáló folyó részek három félék: ú. m. *1ben* a' nyers nedvességek a' beszívó edényekben; *2szor* a' vér a' szívben, 's az élet- és vérerekben. *3szor* Az elválasztott nedvességek a' választó edényekben; mint az epe, nyál, mag 's a' t. — Mind ezen részek öszve-szerkeztetésöknek az a' vége, hogy az emberi test szabad munkálkodásra, akaratlan és akaratos mozgásokra, és külömbféle érzésekre alkalmatos legyen: és amaz Isteni szikrának a' Léleknek kész eszköztársává váljon, ez által pedig bizonyos nemesebb, és felségesebb czélra szert tehessen, mellyben áll az emberi rendeltetés. Mivel az emberi testnek mesterséges alkotása ezeknek állhatatossan, és rendszerént meg is felel, tagadhatatlan, hogy nem vaktából, vagy esetből — mellynek semmi nyoma sincs az egész természetben, minden bizonyos okból származván — való az ő öszve-szerkeztetése, hanem úgy végeztetett el, meghatároztatott, és rendeltetett ama' vég fő októl, kinek neve *Isten!*

§. 12.

Egész test' fundamentoma a' csontokban áll, mellyek a' testnek támaszokat és állást adnak; a' belső részeket oltalmazzák, és a' szálos húsokat magokon tartyák. Külömbféle szabásuak: hosszak, gömbölyűek, lapossak, csomóssak 's a' t. Állattyok háromféle: keményen öszve-enyveztetett, spongyiás, és rostos. A' hosszú csontoknak középek kemény, végök spongyiás, és belső részök rostos. A' kemény rész csonttáblákból, a' spongyiás csont boltokból, a' rostos csontrostokból,

vagy

vagy szálokból áll. A' csontok' kemény részeik fejérpirosok; a' spongyiások hamúszínű pirosok. A' megállapodott emberben legalább is kétszáz negyven illy csontok számláltatnak, mellyeknek tulajdon öszve-rakások csontépületnek neveztetik.

§. 13.

Ezen csontépület osztatik főre, derékra vagy törzsökre, és tagokra, azaz: alsó 's felső végekre. A' főnek vagy kaponyának csontyai, mellyek közül a' homlok, vakszem, ék, rosta, és nyak-szirtcsontok legnevezetessebbek, az ábrázatnak boltozatúl és erős fundamentomúl szolgálnak. Az alsó és felső áll-kapczáknak válujiba a' fogak szurattattak bé, mellyek közönségesen a' jól nőtt emberekben harmintzkét számmal vannak, és három nemekre osztatnak: négy mettző, azaz első fogakra; két szemfogakra, a' mettző fogak mellett, t. i. minden felől eggy eggy, 's tiz záp vagy őrlőfogakra, mellyekből mindenik szemfog utánn öt öt következik. A' foghúson kivül álló részök vagy koronájok a' fogaknak kemény, üveges mázzal van béborítva, melly őket szépíti is, és az emésztő savanyúságok ellen is oltalmazza. A' hússal béborított részök, a' gyökerök, a' mettző fogaknak eggy és vékony; a' szemfogaké is eggy ugyan, de hosszabb és vastagabb; az első záp-fognak is eggy a' gyökere; a' többieké kettős, hármos, négyes is. Ezek a' gyökerek néha öszve is nőnek. Minden gyökérben eggy lyuk vagyon, mellyen az érzőin, és az életér a' fogba bé, a' vérér pedig a' fogból kimegy. Ezen In szerzi ama' nagy kínokat, mellyek a' fogfájást követni szokták.

§. 14.

A' Derék gerinczre, melyre, és medenczére osztatik. *Gerincz*nek mondatik az a' csont-oszlop, melly

melly a' nyakszirt csontnak nagy lyukától a' test' derekának hátulsó felén egésszen a' kereszt csontig leszolgál, és huszon négy gerezdekből áll. Ez támogattya az egész derekat, és a' rajta fekvő fört. A' hét felső gerinczek nyakgerinczeknek neveztetnek; mellyekre következnek a' tizenkét hátgerinczek, és az öt ágyékgerinczek. — A' *mellycsont* másfél hüveknyi, széles, lapos, 's a' hegyes törhöz hasonló; a' nyaktól fogva elől a' szivgödrökig lehat, hol porczogó toldalékkal végződik. A' hát gerinczekből tizenkét pár oldalcsontok előre, de nem egyenesen, hanem kevesé felfelé a' mellyhez horgadnak és a' mellyüreget formállyák. Osztatnak hét valóságos, és öt fattyu oldalcsontokra; a' valóságossak a' mellycsonthoz kapcsoltatnak, a' fattyuk a' mellycsontot el nem érik. — Az öt ágyék gerinczek a' keresztcsontal, kétcsipő csontokkal, és a' farcsikkal eggy borotváló medenczéhez hasonló *Medenczét* formálnak. A' keresztcsont onnét vette nevezetét; mert a' negyedik és ötödik ágyék-gerinczel mintegy keresztet formál. Ezen tájban igen sok érzőinak érkeznek öszve, mellyeket a' hideg és meleg igen könnyen érdekel; innét származnak a' keresztcsont-fájdalmak. A' keresztcsontnak hegyén van a' három szegeletű farcsik; három fattyu gerinczekből áll, és az emberekben befelé hajol.

§. 15.

A' Tagok, vagyis végek felsőkre, és alsókra osztatnak. Felsők a' vállak, karok, könyökok, és a' kezek. A' vállakban megkülömböztetnek a' hát felső oldalain a' három szegeletü, lapos, 's terhhordásra alkalmatos lapatzkák, és a' vállkolcsok, mellyek a' deák S. betűhöz hasonló formájuak és a' váll lapatzkákat a' mellycsonthoz kapcsolják; alsó szineken valami barázda vagyon, 's alat-

tok a' véredények mennek. A' váll-lapatzkának egyenes iz-gödribe a' felső karcsontnak feje bocsáttatott. Ez eggy hosszú, csomós és edényes csont, az egész csont épületben eggy tag sincs szabadabban egybe foglalva annál; azért mindenfelé akadály nélkül mozdítható. A' könyök áll a' könyöksingből, melly belőlről, és a' könyökorsóból, melly kivül fekszik. Az orsónak forgásától függenek a' kéznek mozgási. A' könyökorsó alsó végén találtatik eggy korona forma kiállás, és eggy egyenes izgödör, mellyhez a' kéz-gyökér kapcsoltatik, ez nyolcz csontocskákból áll, mellyek két rendivel eggymáson feküsznek. A' kézgyökér utánn a' középkéz következik, és öt hosszas csontokból áll, mellyek közül az eggyik a' hüvek', négy a' többi ujjak' fundamentoma. A' kézvégen a' hüvek két, a' más ujjak három csontocskákból állanak. — Az *alsó végek* czombra, szárra, és lábra oszolnak. A' czombfeje a' csipőcsont vápájába van bébocsátva, és erős kerékkötéssel hozzá köttetett, azért köröskörül úgy nem forghat mint a' kar. A' szárcsontis, szintugy valamint a' karcsont, két ágú; hat kiállási vannak és három gödrei. A' szárcsont tetején lévő fejcsomó a' térdkalács; a' szárkapocs' alsó végei a' bokák. A' lábis, emez egész épületnek talpköve, három olly részekből áll valamint a' kéz. A' lábgyökér fellül fejforma, alól széles, hét csontokból áll, mellyek két sorban fekszenek. A' lábgyökérben lévő ugró csontnak a' feje a' két bokák közé bocsáttatott mint némelly ék. A' közép láb öt csontokból áll, mellyekkel öszvefüggnek a' lábujjak valamint a' kézujjak. A' lábujjak sokat használnak arra, hogy őket a' földhöz nyomván jobban megkapaszkodhassunk. A' hüvek és a' láb nagy uj alatt vannak némelly apró lencséhez, vagy borsóhoz hasonló csontok is.

§. 16.

§. 16.

Melly bővelkedő a' Természet' mestersége? kitetszik a' csontoknak külömbféle öszvekapcsoltatásokból is. A' csontok magok közt öszvefoglaltatnak vagy minden közbevetés nélkül, vagy közbevetett hártyák, porczogók 's kötők által. A' közbevetetlen foglaltatás mozgó, vagy mozdíthatatlan; mellyeknek ismét sok a' külömbségök, a' mint különös előadássokból megvilágosodik. A' fő és az első nyak-gerincz az ő csapjok körül úgy forog mint az ajtó a' sarkon. A' kaponyának csontyai fürészes fogos szélekkel mozdíthatatlanúl mintegy öszvevarratták eggymással. Ennek az a' haszna, hogy a' kaponyának elejéntén lágy, porczogó-forma részei azáltal szabadon öszvenőhetnek. Az ábrázatnak csontyai nem külömben mozdíthatatlanúl darabos, de nem fogos, szélekkel kapcsoltatnak öszve. A' fogak az állkapczáknak válujiba mint a' szeg a' falba úgy vannak bészuratva. A' magzatnak két csontokból álló alsó állkapczája, és az öregekben a' kaponyának varrási úgy eggyesülnek, hogy a' csontok valósággal öszvenőnek. A' czombcsontnak a' feje mozdíthatóul úgy izesül a' csipő csontal, hogy ennek izesülő mély gödrei vannak, mellyek vápácskáknak neveztetnek és ezekbe' szabadon bocsáttatotthé. A' karcsontnak feje pedig úgy izesül, hogy a' válllapaczkák vápája egyenes, ugyan azértis minden felé foroghat. A' könyök, és térdnek öszvefoglalása pedig ollyan mint a' tobák piksisé az ő fodelével; és csak kinyújtást és hajlást enged. A' lábgyökér a' közép-lábbal egymást igen egyenes és csak alig tapasztalható laposssággal érik, ugyan azért az illy izesülésben alig lehet valami mozgást észre venni.

§. 17.

A' közbenvettetett foglalás szint olly sokféle. A' gerinczeknek derekai, és a' két szemérem csontok, közbenvetett porczogókkal izesültek. A' nyelvcsont közbevetett száloshussal foglaltatott öszve. Az anyaméhben lévő magzatnak kaponya-csontyai valamelly hártyával foglaltattak öszve. Legszámossabb a' kötők által való öszvefoglalás. A' kötők pedig kétfélék: némellyek iskátula formák, és az izesüléseket úgy beborittyák mint némelly zacskók, illyen a' czombfejének kerek kötője, és a' térdeken á' keresztkötő. Mások erősítők, és a' zacskós vagy iskátulás kötőkön vagy kivül vagy belől vannak, és a' csontokat kötélformára kötik öszve; illyenek a' szároknak felső kötőji 's a' t.

§. 18.

A' csontoknak készületi nem külömben emlékezetre méltók. Minden csontot béborit kivűl eggy hártya, kivévén a' fogaknak koronáit, mellyeken semmi hártya sincsen; szinte úgy belől is. A' belső hártya közt az üres, vagy csőforma csontokban némelly kövérség vagyon, hogy a' csontok könnyen elne törjenek. A' külső hártyába az erek rendeltettek; rajta pedig a' száloshusok fekszenek; mellyekkel eggyesültek az érzőinak: a' mint máshol bővebben megfogjúk érteni. A' csontoknak fejeit és az izgödröknek üregit fejéres, gyors, erős részek borittyákbé, mellyek portzogóknak neveztetnek. A' csontok' izgödriben, és kötő zacskójiban az Ikráshusok által némelly híg, takonyhóz, avvagy tojás fejérihez hasonló nedvesség, iz-viz, választatik el, és mintegy kenyő gyanánt szolgál. A' száloshusok háromféle takaróval födöztetnekbé, mellyekből hellyel-hellyel szörök nő-

nek-

nek ki és a' körmök. Ezekről is más alkalmatossággal bővebben.

§. 19.

Tekéntsünk már az emberi testnek azon részeire is, mellyeket tartanak, és oltalmaznak a' csontok mindennémű készületeikkel eggyütt. Az emberi testben vannak t. i. három nagy üregek: eggyik a' fökaponya, másik a' melly, harmadik a' has' üregе. A' fökaponya üregében van a' nagy és kis agy, a' hosszuvelővel eggyütt; a' pókhálo forma hártyával és lágy hártyával borítatik-bé. Az agy velőből kilencz pár érzőinak szolgálnak ki; az agynak lágy hártyája majd egésszen csak nem véredényekből áll. — A' mellyüregét a' hasüregétől egy keresztülmenő, ágyék, hártya választya el. A' mellynekürege eggy közepén leereszkedő hártyától két nevezetes üregekre, eggy zacskóra, és két hasadásokra oszlik. Első a' jobb-mellyüregе, melly tágosb és rövidebb; második a' bal-mellyüregе, melly valamennyire keskennyebb a' jobbnál. A' szívzacskó az ágyékhártyán fekszik. A' mellyüreg hasadási közül eggyik a' középhartyának első hasadása, a' másik a' középhártyának második hasadása, melly az elsőnél sokkal nagyobb. A' mellynek belső részei e' következendők: 1. A' Tüdők, mellyek a' mellynek bal és jobb üregében fekszenek. 2. A' Szív melly a' szívfülekkel, vérkebelekkel, és a' nagy erek' kezdetekkel a' szívzatskóban helyhesztettetik. 3. A' középhártyának első hasadásában vagyon sok hólyagos hártya, és a' nagy mellyikráshus. 4. A' középhártyának hátulsó hasadásában vagyon a' nyelő-gége; a' mellybenlévő téjedény; a' nagy életér hajtása; a' nagy vérér ágai; a' páratlan vérér; az érzőinaknak nyolczadik párja; a' nagy oldalcsont'-érzőinnak párja. A' Has három kissebb üregekre oszlik: első a' hasüre-

ürege, második az ágyékürege; harmadik a' medencze ürege. A' hasnak üregében vannak: a' háj, a' gyomor, a' vékony, és vastag belek, a' máj az epés hójaggal; a' fodorháj; a' lép, a' nagy has ikráshus, és a' tejerek. Az ágyék üregében helyhesztettek a' vesék, a' veseikráshusok, a' vizellet csatornái, az ágyék csatorna; a' lemenő nagy ér, 's a' felmenő nagy vérér. A' medencze üregében a' férfiaknál vannak: a' vizellő hólyag; a' magtartó hólyagok, a' véghurka. Az Asszonyoknál vannak: a' vizellő hólyag, a' nádra; a' nádrának négy kötői; a' két tojás fészkek; a' nádrahüvely. Mellyekről-is bővebben értekezzünk az ő helyeken.

§. 20.

A' szájnak, toroknak, és lélekző gége fejének alkotását azért szükség még a' test álló részei között előhoznom, mert ezeknek öszveszerkesztetésétől függ a' szóllás, sok más e' féle jelenségekkel eggyütt. A' szájat formálják 1. az ajakak, 2. az ajakaknak zaboláji, mellyek által a' foghusokhoz köttetnek, 3. a' pofák, mellyek a' szájnak oldalait formállyák, 4. az iny, melly egésszen a' nyeldeklőig megy, 5. a' foghus, melly a' fogválukat kivül béboríttya, 6. a' nyelv; a' szájat felső és alsó üregre, osztya, 7. a' nyálos ikráshusok, mellyek közül az eggyik a' nyelv alatt, a' másik az alsó állkaptzának szegelete alatt, harmadik a' fül alatt, kivül 's elől vagyon. — A' torokban emlékezetre méltók 1. az orrnak hátulsó lyukai, 2. a' nyelő-csap, 3. a' mandolák, azok t. i. az ikráshusok, mellyek a' nyelőcsapok mellett a' torokba lefüggenek, 4. az inyfödél, vagy is az a' bőrös hártya, a' melly a' nyelőcsapon hátul valami hajtás módra az inycsontokból a' torokba lefügg. — A' lélekzőgége feje a' nyelven hátul a' to-

toroknak első felében vagyon, öt porczogókból áll. Első a' gyűrűs forma porczogó, melly legalól helyheztetik, és a' többieket tartya. Második a' pais forma porczogó, melly legelól vagyon, és az Ádám' almáját formállya. Harmadik a' kellfedő, melly a' pais porczogóhoz van kötve. Negyedik és ötödik a' két öntözö-kánna forma porczogók, mellyek a' gyürüporczogónak hátúlsó és oldal részén állnak. Hanghasadásnak az a' hasadás neveztetik, melly a' két öntözö-kánna között vagyon; ezen a' hasadáson megy a' levegőég a' szájból a' tüdőbe. Fekszik még a' gyürüporczogón valami nagy ikráshus is, melly a' levegöjárást nedvesíti.

§. 21.

Hogy a' száj, torok, és kivált a' lélekzőgégének feje légyen a' szó, és hangzatnak főszerszáma, onnét bizonyos, mivel ezeknek sérelmök utánn a' szó és hangzat is hijános. Ha a' hanghasadás nem olly tágos, hogy a' levegő éppen szabadon kihathasson a' tüdőkből, hanem néműnémű akadályt szenved, erővel szükség azt elömozdítani; ezzel a' lélekzőgégének szélső hártyái, mellyek a' hang-hasadást környékezik, reszeltetnek úgy mondván, és bizonyos remegésbe hozattatnak, valamint a' hegedű hurok a' hegedűvonó által; melly remegés a' levegővel közöltetik; a' száj és ór' üregiben nevekedik, és értelmes hangot, vagy szót szerez. Mennél inkább öszveszorittattatnak az ő szélső szálatskáik által az említett lélekző-gége fejének részei, annál vékonnyabb a' hang; ellenben mennél kevesebbé szorítatnak meg, annál vastagabb a' hang; szinte úgy ismét mint a' hegedű hurokban. De mennél öszvébb szorítatnak a' kánna forma csucsos porczogók, annál inkább közelítnek egymáshoz széleikkel, és a' hanghasadás-

is annál szükebb: tehát annál nagyobb erőltetés be telik a' levegőnek kihajtása. Innét kitecczik, miért esik olly nehezünkre a' vékony és fennvaló szó. Ha a' mondott részek vagy felettébb öszvehuzatnak, vagy igen elvonatnak egymástól, megszünik a' szózat. Az elsőnek az oka az: hogy az öszveérő hanghasadás' szélei a' levegőnek kimenetelt nem hagynak; a' másiknak pedig az: hogy a' levegő a' kihatásban semmi akadályt nem szenved, rugós szálatskái tehát remégésre nem jöhetnek, melly szükséges a' levegőnek felzaklatására. Igy van a' dolog a' trombitával is. — Hogy a' Férfiak' szavok közönségesen vastagabb az Asszonyokénál és gyermekekénél, oka az: hogy a' hanghasadás porczogói ezekben rövidebbek, vékonyabbak és feszessebbek is; illy különbség szokott lenni a' különböző szabású hegedü-hurokban-is. — Ha a' hanghasadás porczogói vagy nyavala által elrongáltatnak, vagy az inaszakadtság által elvesztik rúgosságokat, az emberi szó megszünik, 's némelly lassú susogás és szellet hátrál. A' golyva, és torok-daganat-is, ha a' szavát egésszen megnem szüntetik, legalább igen meghéjánositják. Mert a' szóllásra a' lélekző-gége fejének szabadon mozoghatni szükség; úgy hogy a' vékony hangra felemelkedhessen, a' vastagra lenyomulhasson: ezen akadályok által pedig a' lélekző fejének szabad fel-alá mozgása hátráltatik és félretolatik. A' hurutban megvannak a' hanghasadás porczogói nedvességekkel rakva, és felettébb megterheltettek, tehát a' remegő mozgásokra nem különben alkalmatlanok: azért esik ollykor a' szó nehezen; a' hang pedig visszas és kellemetlen; szint olly képpen, mintha a' hegedü hurokra valami lágy máteria tétetik. — Ezekhez képest a' szó-hangzat egyéb tulajdonságit is alkalmasan megérthetni. A' lélekző-gégéből a' hang

a'

a' szájüregbe hatván a' nyelvnek külömböző mozgatása által külömbféle izekké tagoltatik, betűkké formáltatik; úgy hogy igen kevés betűk vannak, mellyek' formáltatásában a' nyelvnek köze ne legyen. A' fogak általlyában ugyan nem szükségesek a' szóllásra, de azonban a' betűk hangossabb, és tökéletessebb kiejtésökre szolgálnak. Az ajakok szükségessebbek a' szóllásra. Mert vannak olly betűk, mellyek az ajakok nélkül kimondhatatlanok: u. m. *B. M. P.* 's a' t. A' mi az órrot illeti: hogy az M, és N betű tellyesen kimondasson, az órlyukakon is szükség a' hangnak kihatni; de a' többi betűkben a' szájnak az orral való köze szükség hogy bélegyen rekesztetve, t. i. azon nyilásnak a' szájpadlásában, melly által a' levegő a' torokból az orrokba hat, és visszáról, födele van, melly inyfödélnek hivattatik; ez hol bétévődik, hol felnyittatik. Ha kiben ez az inyfödél hibás, az említett orrlikakat bénem födheti, 's az csak az M, és N betűket mondhattya jól ki, és az órrán beszéllni vagy nyifogni mondattatik. Ugyan ezen inyfödél más hangos jelenségeknek is az oka főképpen; millyen a' hortyogás. Ha az alvó ember szájbétéve álszik, az orrán lélekzik; ha ezen esetben az inyfödél által a' közösülés eggy résznyire elfogatott, a' gyorsan kiszökő levegő az inyfedelet remegésbe hozza, a' remegés pedig a' levegőt zengésre készteti. Néha, ha az alvó szájtátva alszik, a' nyelvnek felső szine a' szájpadlás' lágy hártyáját érdekelvén, hasonló zengést okoz. Többnyire mint az inyfödél mint a' nyelv remegése közösen szerzik a' hortyogást. Így megy véghez a' hangos köpés és köhentés is.

§. 22.

Az emberi test' folyó részei közt legjelessebb a' vér, mellytől minden egyéb nedvek elválasztatnak.

nak. A' vér eggy egességes embernek eréből kicsapoltatván, négy részekre oszlik; u. m. 1. Gőzre, melly a' meleg vérből felfelé gőz módra megy, és ha alkalmatos edénybe felfogattatik, 's meghűl, vizzé válik; mellyet megsürűteni, 's megkeményíteni nem lehet. Eggy kevesé szagos, és ízes. 2. Savóra, melly a' megaludtt vérből kiizzad, és egykevesé sárgás, enyves, sükeres mint a' tojás fejére, újjal szálókként elhuzhatni. Ez a' Farenháit meleg mérője szerént 150 grádicsú melegtől megkeményedik, valamint az oltatlan mésztől is. 3. Vörös részre; melly a' posztón vizzel mosatott alutt vértől a' vizzel a' posztón átmegyen. Ez a' fris vérben apró vörös glóbisokból áll; és a' melegnek fészke. Mikor tehát a' vér vörös része ezen glóbis formáját elveszti, akkor már a' rothadás közelít. 4. Az öszvemenő részre; melly a' posztón marad a' mosás utánn, és sürűszálós forma öszvemenet. Ez a' Levegőből akár micsoda melegben megsürűdik, és megkeményül, az oltatlan mésztől pedig meglágyúl. 'S innét kitecczik, hogy éppen külömböző természettel bir mintsem a' savós rész. Ide járul az életerő, mellyet semmi munkával vagy edénnyel felfogni nem lehet. A' vérnek melegsége a' kiterjesztett levegőből származik nyilván; vörössége a' világosságtól van-e, vagy inkább a' benne találtató vasrészecskéktől? eddig még bizonytalan. Eggy egésséges emberben 30-40 font vér találtatik.

§. 23.

A' vérből elválasztatott nedvek ezek: 1. A' könyek; némelly sós, átlátható nedv; melly a' legkissebb erecskékből az ő tulajdon ikráshúsaik által külön választatván, a' könyzatskókba gyűl, és részszerént a' szemekbe, részszerént az órrba öntetik ki. A' könyek arra valók, hogy a' szemök-

möknek forgását, a' szarvhörnek átláthatóságát előmozdítsák, és a' szem héjak közé esett idegen részeket onnét kiöblitsék. 2. Az órrnedv, vagy takony; ez olly nyúlós nedv, melly elejintén igen fáinúl az erekből az órrnak belső ikráshusai által elválasztatik. Födezi a' szaglóinakat, mellyek sérelmet szenvednének, ha ezen nedv hibázna; a' mint tapasztaljuk ollykor, mikor az órrunk' csatornái kiszáradnak, és a' napkeleti szél éri. Néha felettébb meggyűl az órrban, és a' szózatot megakadálaztattya; néha pedig nagyon megárad, és náthát szerez. 3. A' veréték; ez eggy bőrünk által, az ott végződő erecskékből kiható nedvesség. Ha olly bőven hatki, hogy cseppekké válik, izzadtság a' neve, ha nem olly bőven, és csak észrevétetlenül jöki, kipárolgásnak mondatik. Ize némünémüi sós, és szaga gyakran rosz. A' testnek felesleges részektől való megszabadítására szolgál. Ezen úton az emberből napról napra legalább öt funt nedvesség takarodik ki. 4. A' nyál; ez eggy olly folyó, melly híg, kotsonyás, olvadható és sós részekből áll. Tiszta lévén se szine, se íze; és valamennyire nyúlóssabb, és nehezebb a' viznél. Ereje a' rothadásnak ellent áll. A' nyál ikráshusokban választatik el. 5. A' gyomornedvesség; vékony, átlátható, gyengesós ízű, ha az epével nem elegyült; a' melegben soká meg nem rothad; az eledeleket, sőt az érczeket és köveket is felolvaztya erejével. Azt tartyák, hogy a' holtakban eledele nem lévén a' beleket is átrágja. 6. Az epe; különös edényekben választatik el a' vérből; sürűnyúlós, sárgás, néha sárgás zöld; keserű sós és némelly visszatecczö szagú. Az vizben egésszen elolvad, és a' keserű Alóénak, noha maga is keserű, némünémű kellemetlen édességet közöl. Vizből, enyves, festékes, olajos, kocsonyás, sürűdő szerekből, és kevés lugsóból áll. Néha találtat-

tatnak az epében kevesé vagy inkább kemény, sima, szegeletes, barnás öszvemenetek, mellyek epeköveknek neveztetnek. A' melegben felolvadnak, és kellemetlen szaggal égnek; de se vizben, se égett borban elnem olvadnak. 7. A' vizellet; ha egésséges emberből hajtatott ki és fris, átlátható, tiszta, halavánsárga, kevesé-büdös, visszatecczö sós izü. Igen külömböző nedvesség ez az életkorhoz és az eledelekhez képest. Hamar és könnyen rothadásnak ered; alkotó részei sokfélék; kivált a' sónak külömbféle nemei, föld és savanyúságok. Ezen uton a' test az italnak haszonvehetetlen részeitől szabadúl meg. 8. Az izviz; lásd §. 18. 9. A' fülsárgája; barnás, sárga, vajas és sürü nedvesség, visszás, kellemetlen izü; a' fül külsö csatornájában választatik el. Intézete elöfordúl a' hallásnak fejtegetésében. 10. A' zsir; kenöcsös, és érzöinakkal lekötött materia, melly a' felesleges tápláló eledelekből választatik el. Ha tiszta, és fris, nincs szaga, hanem különös izü; a' vizzel elnem elegyedik, 's ennél könnyebb is; a' bört fejéren és simán tartya; a' test sérelmét akadályoztattya; és a' hideg ellen örzi. Ehez igen hasonló 11. a' velö; ez nem olly olajos kövérség mint az elöbbenyi; a' csontok' üregit bétölti, azokat erösíti és gyorsasítya. Az öregséggel jobban kiszárad, és színében is elváltozik. — Vannak még más folyó részek is az emberi testben minden kétségkivül, de az ö természetök mindeddig megnem határoztathatott. Illyen a' menkö és magnes matéria 's a' t. Lásd Kovács Mihály D. által ki adatott Ember élete meghosszabitásának mesterségét 52, és 66. l.

§. 24.

Az eddig elöadatott álló és folyó részeknek elementomi vagy utólsó részei többnyire levegöből és csak

csak kevés földből és valami vasból állanak. Mert az elválasztó mestereknek tapasztalások szerént az emberi test — valamint más állati is — ezen részetskékre oszlik végtére. 1. Élet levegő. 2. Vizrésze levegő. 3. megfojtó levegő. 4. a' szén levegő; 5. az éjjeli fény (phosphorus). 6. a' meszes föld. 7. a' Vas. Tudni való abból is, hogy az emberek legtöbbnyire plántákkal, vagy plántákkal tápláltatott állot hussal élnek, mellyek gyökereken, és leveleken nyilván levegőt szivnak magokba, és csak történetből lopódikbé ezekkel a' föld és ércz materia. Tapasztalható pedig onnét: ha az emberi test megégettetik, abból csak kevés hamú vagy föld válik és nagyobb része levegővé lészen. De ezen elementomi részecskék nincsenek egyenlő mértékben mindeggyik részben, u. m. a' kövérbőrben lévő kövérségben kevés megfojtó levegő; a' száloshusokban pedig sok, az érzőinakban pedig éppen csekély; az agyvelőben pedig sok a' vizrésze levegő 's a' t.

§. 25.

Az emberi test' részei nem csak erősen, mesterségesen illettettek öszve, a' mint az elöbbenyiekből kitetczik, hanem bizonyos mérték szerént is; melly az ór hosszasága. Három ór hossza az ábrázat; az első a' hajkinövéstől az ór gyökérig; második az ór végétől az alsó állkaptzáig terjed; harmadik maga az ór. A' hajnövéstől a' fötetöig az ábrazatnak eggy harmad része; 's így az egész fő eggy ábrázat és $\frac{1}{3}$ rész hoszságú. Az egész test pedig tiz ábrázat hosszából áll. Az alsó állkaptzától fogva a' kolcscsont' gödröktől, vagy is a' nyak, $\frac{2}{3}$ ábrázat hossza; ezen gödröktől kezdve a' csecsekig eggy ábrázat hossza; a' csecsektől a' köldökig eggy, a' köldökről a' derék' végéig ismét eggy; úgy hogy a' test itt két egyenlő felekre

osz-

oszlik. — A' czombok' kezdetöktől fogva a' térdig két ábrázat hossza: a' térd maga fél; a' szár bokáig ismét két; és innét a' talpig fél ábrázat hossza. És így az alsó fél is öt ábrázat hosszából áll. Ha az ember karjait föld szint (horizontaliter) kinyujtya, eggyik közép ujja a' másiktól olly messze esik, a' melly hosszu az egész test. A' kolcsontok gödreitől fogva t. i. a' váll kolcsokig eggy ábrázat hossza; a' kar két; a' könyök a' közép kézig, vagy az ujjak' kezdetéig ismét két ábrázat hossza. A' mi az ujjak hosszát illeti: ez számba nem jö; mert a' váll, kar és a' könyök csuklóiban ezen ujjak hossza a' ki feszítéskor elvész. A' kéz egész ábrázat hossza; a' hüvek mint a' kézen, mint a' lábon egykora 's a' t. Ezen emberi termet' mértéke nincs meg mindenik emberben tökéletesen. Némellyek a' csecsektől fogva a' derék végéig fél ábrázat hosszánál is nagyobbak. Némellyeknek felső részök nagyobb az alsónál, és ellenben; 's a' t. Mennél szembetünöbbek az elütések az elöladott mértéktől, annál édomtalanabbak; mennél inkább pedig megeggyeznek avval, annál inkább megnyerik ama szép termetet, mellyet a' régi szép remek képekben csudálunk, 's mellyek a' természetet is fellül múlni látszatnak helyes mérséklésökre nézve.

§. 26.

Az emberi test, alkotó részeinek öszveszerkesztetésére nézve, látni való, hogy nagyon hasonlit eggy mesterséges Műhszerhez, vagy Makhinához, millyen az óra, vagy malom. Az emberi test is külömbféle részekből alkottatik öszve, mint amaz; ki szabott formájú, bizonyos mértékü, mint amaz; meghatározott tért foglal ezen világban, mint amaz; eggy bizonyos végre elintézett egész, mint amaz, 's a' t. állhatatos mozgásokra al-

alkalmatos, mint amaz; ha öszveszerkesztetése (Mechanismus) megbomlik, bomladozásnak ered; 's végre csupa masszává válik, melly utóljára alkotó részetskéire oszlik, mint amaz; 's a' t. Ezekből kitetczik, hogy az emberi test valóban hasonlít azon emberi Művekhez, mellyek Makhináknak neveztetnek, vagy is minden Machináknak mintegy sommája. — De mind ezen hasonlatosság ellenére is, melly nagy a' külömbség eggy Makhina és az emberi test között, ha ennek belső erejit számba nem vesszük is! Az emberi test' alkotása olly csudálatos, mellyet több századbéli visgálódás utánn se lehetett egésszen kitanulni; ennek álló 's folyó, kemény 's lágy részekből való öszveszerkeztetése olly különös, mellynek mássát még semmi emberi elme se állíthatta; az ő külömbféle végeire, 's bizonyos, változhatatlan munkálkodására nézve is minden emberi ész mesterséges találmányit fellül mullya. Legkülönössebb az benne, hogy napról napra magától elavul, és ismét megujjúl; elgyengül, és ismét megerősödik; 's mindennémű ellenkező erőszakos okoknak ellenökre is mindétig bizonyos, állhatatos rend és mérték szerént jut pusztulására; mint bővebben ki fog tetczeni a' következőkből.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az emberi test' élőeszközeiről, és az ő elrendeltetésekről. Organomia corporis humani.

§. 27.

Az emberi test nem csupa holtt Makhina, hanem olly alkotmány is, melly élőeszközi és ereje által magamagát kifejti, táplálja, szaporítya, és fenntartya, mint eggy Plánta. Érrevaló nézve úgy fogjuk az emberi test' természetét rendén kitanúlni, ha mindenek előtt az életerőről, a' testnek élőeszközirőll és az ő elrendeltetésekről tudósítatunk. Eképpen az emberi test az élőeszközökkel díszeskedő alkotmányokról értekező tudomány' (Organomia) tárgya. Melly sok hasznost, különöst fog ezen szakasz ismét velünk közölni! Itt az emberi test' állati ereit és az ő munkálódásokat külön választyuk, mellyeknek a' harmadik szakaszban lesz alkalmatos helyök.

§. 28.

Mi légyen az életerő? Jelenéseinek szorgalmatos megvisgálások utánn ama' tudós Hufeland Doktor e' képpen határozta meg. 1-*ben* Az életerő a' legvékonyabb, leghathatósabb, legláthatatlanabb munkálodó az egész természetben. Ebben a' részben fellülmúllya a' világosság, a' ménkő, a' magnes materiáját és erejét; mindazon által ezekkel legközelebb való atyafiságban látszik lenni. 2-*szor* Jól lehet keresztülhat mindenen, mind azon által vannak a' matériáknak bizonyos külömbségei, mellyek

lyekhez képest eggyikhez nagyobb atyafisága van mint másikhoz, tehát erössebben is öszveköti magát amazzal, és annak mintegy tulajdonává lészen. Ezen tulajdonságot hívjuk mi élöeszközökkel bíró alkotásnak (Organismus): melly úgy látszik, hogy áll a' fájnabb részecskéknek bizonyos fekvésekben, és itt találunk valami hasonlatosságot az élet, és a' magnesi erö között. Legalább az igaz, hogy nem függ az a' látható czérnaszál forma utólsó husosszálacskáknak mesterséges öszveszövésektöl: látni való a' tojásból, mellyben annak semmi nyoma sincsen, még is az életerö benne jelen van. 3-szor Az életerö szabadon is magában, vagy pedig valamelly testhez köttetve jelenlehet; és ezen részben nagyon hasonlít a' tüz és menkö máteriához. Valamint ezek sok testekben csak lappanganak, magok kinyilatkoztátasok nélkül, úgy az életerö sok élöeszközös testekben is p. o. a' buzában, tojásban titkon lakhatik, míg alkalmatos izgatás által munkássá nem tétetik Az eggyszer kifejtödött életerö is illy lekötödött állopotra juthat; példák erre a' habarniczák, plánta és más állatok. 4-szer Az életerö azon testekben, mellyekben nagyobb mértékben 's tökéletesebben találtatik, gyengébben van öszvekötve; és ellenben azon testekben, mellyekben tökéletlenebben találtatik, erösebben van öszvekötve, látni való a' szintúgy vizi, mint földi állatokban, békákban p. o. 's a' bogarakban, és pondrókban. 5-ször Minden testnek, mellyet bétölt, ád különös természetet 's tekéntetet egyéb világi testekhez képest. Ád t. i. néki elöször tehetséget az izgatásokra, azaz: hogy a' bényomásokat elfogadhassa 's azokra visszarugjon vagy visszamunkálódgyon; másodszor öszveköti, eggyütt tartya élöeszközinek alkotásokat; óvja azon természet' erei ellen, mellyeknek elrontó erejek van: millyen a' rothadás, a'

fagy, és morzsolódás, akár szabad, akár lekötött állapotban légyen; harmadszor: tulajdon törvények szerént munkálkodtattya ötet, mellyek ezek: az eltulajdonítás, formálás, visszaszerzés, kihajtás, nemzés 's a' t. 6-*szor* Az életerő bétölti az élőeszközökkel bíró testnek minden részeit; de az ő élőeszközöknek külömbsége szerént külömböző módon jelenti ki magát; látni való a' növevényekben. 7-*szer* Vannak olly dolgok, mellyek az életerőhöz bizonyos atyafiságban vagynak; azt vídítyák, frissítik, sőt hihető, hogy annak valami tápláló eledelt is adnak. Illyenek kivált a' világosság; a' tűz, vagy meleg; a' levegő, és a' viz, a' mennyire a' levegő ég alkotó része. — De vannak olly szerek is, mellyek ugyan azon életerőt gyengítik, sőt egésszen elrontyák. Illyenek a' felettébb való hideg; némelly mérgek; és bizonyos megreszkettetések, p. o. a' ménkő; és a' tökéletesb teremtésekben az elme indúlati; a' rettenetes megijedések, vagy örömök. — Van még olly életerőt megkissebítő 's gyengítő eszköz is, melly magában van az életerővel bíró testben; t. i a' mértéktelen gyakorlás. Mindenkor, ha az életerő gyakoroltatik, vész el valami belőle, és ha ezek a' gyakorlások erősek és sokáig tartók, úgy kimerittetik az egész életerő. 8-*szor* Ha tehát valamelly test egésszen elveszti életerejit, akkor az élet eszközi összekötések felbomolnak abban a' testben, mellyet az előtt megtöltött az életerő. Az ő materiája már most az elválasztó mesterség', és a' közös természet' törvényeinek alája vettetik, mint más egyéb élet nélkül való test; 's erre széllyel megy a' maga részecskéire. Ez illy környülállásokban szokott a' rothadás következni. De igen nagy, és felséges megjegyzés ez, hogy maga az életet semmivé tenni látszató rothadás is ollyan eszközzé lészen, melly új életet hoz a' világra.

Alig

Alig bomlik el valamelly test illyen módon, már elkezdenek annak részecskéi ezer meg ezer kispondrócskákban megént élőkké lenni, vagy pedig ünneplik feltámodásokat a' legszebb fünek vagy virágnak formájában; elkezdik illyen formán újra az élőeszközös életnek folyását, és eggynéhány általváltozás által, talám esztendő mulva megént alkotó részei lesznek olly alkotmánynak, millyennek voltak. — Hufeland Kr. Ember élete meghosszabításának Mestersége. Kovács Mihály által I. Rész 2-dik Leczke.

§. 29.

Vérforgásnak az az éltető munka neveztetik, melly által a' vérnek a' szíven, életereken, és vérereken szünet nélkül tartó, és megént azon helyre, a' honnét elment volt, visszakerülő folyása gyakoroltatik. A' vérforgás mindenek előtt az eltulajdonitást előmozditya; az eltulajdonított részeket az elválasztó edényeknek a' formálás végett által adgya, és a' felesleges részeket a' kihajtásra az ő tulajdon edényekbe lerakja, az állati meleget szerzi 's a' t. azaz minden éltető munkákat vezérel: azért az ő eszközin kezdgyük mi is el értekezésinket.

§. 30.

A' vérforgásnak főeszköze a' Szív, melly különös burokban tartatván fellül a' mellynek közép hártyájához, alól pedig az ágyék hártyához ragad, és a' szívnek zacskói közt fekszik. Állattyára nézve eggy igen rugós, nagy, kivül alkalmatos sima száloshus; nem egésszen gömbölü, hanem csucsos; fellül t. i. szélessebb, alól keskennyebb. Széles része talpnak, a' keskeny hegynek neveztetik; a' szívnek talpához két fülforma darabhus ragasztatott. A' szívnek két üregi vagy kamarái vannak: a' szívfülnek is szint annyi; mellyek külömbség okáért szív pitvarnak vagy vérkebelnek nevét viselik.

A' bal szívüreg és pitvar a' hát gerinczek felé néz; a' jobb szívüreg, és pitvar pedig a' hatodik oldal csont felé tart. Az üregek eggymástól elválasztatnak szálós husos fal által; a' fülek és kebelek pedig szálós husos és hártyás válasz által, melly azokban, kik még nem lélekzettek, lyukas. Mindenik szívüregnek a' talpán két lyuk vagyon: eggyik a' füles lyuk, mellyen a' vér a' szívnek kebeleiből a' szívbe béfoly; a' másik az életeres lyuk, mellyen a' vér a' szívnek üregiből kifoly. Mindenik lyuknak különös ajtaji vannak; az életeres lyukak ajtaji félhold formák, a' jobbfelől való füles lyuké püspök sövegessek, a' balfelől valóé három hegyüek. A' szívnek köz és tulajdon ereji vagynak. A' köz erek amaz egész testben kerengőknek folytatási; a' tulajdon erek azok, mellyek a' szívnek állattyához tartoznak. A' szívnek és tüdőnek érzőinai a' nyolczadik pártól, és az oldalcsontok nagy érzőinaknak párjától származnak. A' szívburoknak az a' haszna: hogy a' szomszéd részektől a' szív meg nem sértettethetik; és bizonyos nedvességet is foglal magában, mellyekre nézve a' szív sikossan tartatik és a' burokkal magával se nőhet öszve.

§. 31.

Ereknek neveztetnek azon hártyás csatornák, mellyek a' vért folytattyák. Osztatnak életerekre és vérerekre. Életereknek azon erek neveztetnek, mellyek szélesen kezdődnek, lassan lassan keskenyednek, felszöknek, és a' vért a' szívből a' testnek minden részeire elviszik. Minden életér a' szívből származik: a' tüdő életér a' szívnek jobb üregéből; a' nagy életér a' szívnek bal üregéből vesz eredetet. Az életereknek végei mennek 1. a' vérerekbe; 2. a' gőzölgő edényekbe; 3. a' választó edényekbe; 4. a' vizedé-

dényekbe; 5. más életerekbe az öszvenövés által. Minden életérnek három hártyái vannak: első a' közönséges; második a' szálós husos; harmadik a' legbelső tiszta és szijjasinas. — Vérereknek pedig azon erek mondatnak, mellyek nem szöknek fel, és a' vért a' testnek részeiből visszaviszik. Kezdődnek az életereknek végeiken, és a' test' külső és belső szinein. Végződnek 1. a' nagy vérérben, melly a' szívnek jobb vérkebelibe megyen; 2. a' tüdőknek vérereikben, mellyek a' szívnek bal vérkebelibe öntik bé a' vért. Három hártyákból állanak ezek is; mellyek közül a' belső sok helyeken béhajlik, és félhold forma hártyákat formál, mellyek zároknak mondatnak, és nem engedik, hogy a' vér visszafollyon.

§. 32.

A' Vérforgás kétféle: kis és nagy vérforgás. Minden csep vér, melly az eltulajdonítás munkája által a' szívbe gyűlt, ennek jobb üregéből megyen a' szívnek jobb kebelébe, és onnét két életereken a' tüdőnek minden pontyaira eloszlik, és formálóvá tökéletesül. Négy vérerek által ott ismét öszveszedettetik, és vitettetik a' szívnek balkebelébe; onnét a' szív balkamarájába. Ezt a' vérforgást nevezik kis vérforgásnak. — A' szív balkamarájából, vagy üregéből a' vér eloszlik a' testnek minden ponttyaira két életerő által. Elérvén így minteggy pályafutását, öszveszedettetik ugyan két vérerek által, és vitettetik a' szívnek jobb kebelébe, 's onnét a' jobb kamarába, a' honnét eredett. Itt magához vévén az oda gyülekezett visszapótolást, ismét utnak indúl mint előbb. Ez neveztetik nagy vérforgásnak.

§. 33.

Ezen vérforgás pedig így eszközöltetik: a' szívben van izgatható életerő, mellyet a' szívbe bé-

fo-

folyó vér felizgat, 's erre a' szív öszvehuzódik, a' vért azonban magából az életerekbe taszittya; azután feltágul, 's megént vérrel megtelik a' vérkebelekből. És így a' szívnek munkája az ő öszvevonulásából, és feltágulásából áll, mellyet szívdöbögésnek is mondanak. — Az életerek is akkor, mikor a' szív öszvevonúl, 's a' vért magából kitaszittya, a' vértől feszittetvén feltágulnak, és a' vért magokba veszik; mikor pedig a' szív feltágúl, akkor öszvevonúlnak, és a' vért tovább taszittyák. Az életereknek olly forma mozgása, a' vért tovább és tovább hajtya. Ez a' szálóshusos hártyáktól származó mozgás az, mellyet érverésnek is tartanak. A' vér vissza nem folyhat: az erekbe ugyan az ő számos zárjaik miatt §. 31; a' szívbe pedig azon ajtók miatt, mellyekről szóllottunk §. 30.

§. 34.

Eggy ép, egésséges 's megállopodott korú emberben ezen szív, és életereknek öszvevonúlasok hatvanszor esik meg minden első minutumban; és így eggy óra alatt 3600-szor. 'S minden lökéssel majd négy lót vér taszittatik ki. A' vérnek sebessége, mellyel vitettetik, nem külömben csudálatos. Mert a' vérnek pállyája, mellyet bé kell futnia, 140-150 lábnyira számláltatik, 's ezt béfuttya 3-5 minutumok alatt. Az erő, mellyel a' vér hajtatik, valóban nagy. Ez kitecczik onnét: ha eggyik lábunkat a' másiknak térde-kalácsára ülve feltesszük, és annak fejére terhet kötünk, a' vér által jókor a' terh felemelődik. 'S mivel a' vér terhének csak két lábnyira való tolására is ki számláltatott, hogy kilencz mázsa nehezék szükséges; tehát huszonnégy óra alatt az egész testbe való eltolására a' vérterhének tizenhat milliomnyi erő kivántatik. Az állati meleg végre, mel-

lyet

lyet a' vérforgása közöl, közönségesen 90-100 grádicsni a' Farenhájt meleg mérteke szerént.

§. 35.

A' tulajdonítás §. 30. ama' felséges éltető munka, mellyel az idegen szerek emberi test' alkotó részeivé változtatnak; a' külömböző testek az emberi test' állattyához hasonlókká dolgoztatnak. Azért ezen tulajdonítás hasonlításnak, állatosításnak is mondatik; köz névvel pedig táplálásnak. Illy rendel megyen pedig ezen csudálatos éltető munka végbe. 1-*ben* Az állatosítandó szer a' testbe bévetetik a' szájon, lélekző gégén, 's a' szívó edényeken; 2-*szor* az állatosításra alkalmatlan részektől különválasztatik a' tüdőben és belekben; 3-*szor* az állatos vagy tulajdon emberi test részeivel összveelegyítetik és élőeszközös természetüvé változtatik a' vérforgásnak műhelyében. Az állatosításnak vagy tulajdonításnak ezek a' három nemei: a' lélekzés; az evés 's ivás, és a' bészívás. Ezekről és az ő eszköziről ezeket méltó tudni:

§. 36.

A' Lélekzésnek élő eszközei a' gége és a' tüdők. A' lélekzőgége áll 19 porczogókból; kezdődik a' lélekző gége fejtől §. 20. a' nyelő gégefő mellett, 's a' nyakon a' melly' üregébe lemegy; itt a' mellycsont alatt két ágokra oszlik, mellyek a' lélekző ágoknak neveztetnek. A' lélekző ágok a' tüdőbe bémennek, és ott számlálhatatlan ágocskákra oszlanak, mellyek a' tüdő hólyagokba mennek, és ott elvégződnek. A' porczogó gyürük hátul nem egésszek, 's hártyákkal köttetnek öszve. Ezen alkotására nézve a' lélekző gégét nagyobbra, keskennyebbre, 's rövidebbre is lehet huzni; a' nyak hajtogatásának se válik semmi akadályára, noha hátulsó oldalával eggy résznyire szinte

a'

a' nyak-gerénczig terjed, elég üressége is marad, hogy a' levegő szabadon ki 's be járhasson benne. Belől érzoinas bőrrel, melly a' test közönséges takarójának folytatása, van béborítva; és tellye ikrás husokkal, mellyek a' gégét nedvesítik. Ha ezen gége nedvesség (phlegma) meggyűl, vagy megkeményül benne, akkor a' köhögés által szokott megtisztúlni. A' végre van a' lélekzőgégének olly nagy érzékenysége, hogy az ártalmas gőzöket és porokat köhentés által, melly ezeknek ingerlésekből származik, kitaszíttsa és a' tüdőkre szállni ne haggya. — Tüdőknek azok a' belső tagok neveztetnek, mellyek a' mellynek üregében vannak §. 19. és a' lélekző gége által a' nyakkal, a' nyakerek által pedig a' szívvel összefoglaltatnak. Osztatnak jobb és bal tüdőre; a' jobb tüdő osztatik három szárnyra; a' bal pedig kettőre. A' tüdőnek állattya háromféle: 1-*sö* hólyagos, melly a' levegő eges hólyagocskáktól formáltatik; 2-*dik* eres, melly a' hólyagocskákat reczemódra béborittya, 3-*dik* gégés, melly apró gégéket bocsát a' levegő eges hólyagocskákba. Az erei kétfélék: némellyek közönségesek, mellyek az egész testben kerengő ereknek folytatási; mások pedig tulajdonok: ezek a' tüdőnek állattyához tartoznak. A' tüdők' tulajdon életereiknek végeik részinyire a' levegő eges hólyagocskáknak hártyáiban szakadnak az ott kezdődő tulajdon vérerecskékbe, részinyire pedig magokba a' hólyagocskákba nyillanak, és itt némelly vizes gőzzel elegyes levegőt lehelnek ki.

§. 37.

A' föld glóbusa körül kiterjesztett levegőég, mellyet bélélekzünk, nem egyféle alkotó részecske (elementum) mint a' régiek hitték, hanem az új elválasztó mesterek bizonyságok szerént áll;

1. Élet levegőből (oxigene), vagy is: savanyúságot szerző levegőből minteggy $\frac{1}{3}$ résznyire. Ezen állati életre általyában szükséges levegő mellett sok tüz van, 's a' viznek minteggy $\frac{6}{7}$ részét teszi. Ezt párologják ki a' plánták' zöld részei, ha a' napfény reájok süt. 2. Fojtó, (azot) nem életre való levegőből áll mintegy $\frac{2}{3}$ résznyire. E' mellett is van tüz; savanyúságot nem szerez; az állati életet, és tüzet eloltya: a' plántákat ellenben táplálja. A' ganéjból, rothadtt plántákból, és éjjel mindennémű plántákból ez párolog ki. Tulajdonképpen ezen két előlszámláltt levegőkből áll a' kiterjesztett levegőég. Állattyához ugyan nem tartozik, de még is koborlásában a' kiterjesztett levegővel egybe elegyedik valami szén-levegő is. Ez is, ha nagy mértekben van jelen, megfojtya az állati életet és a' tüzet Ez párolog ki a' tüdőkből, a' forró mustokból, az elrekesztett vermekből 's gödrökből; ez takarodik ki a' mészkövekből, de kivált a' kőszénből 's a' t. Végre a' viz is némünémű mértékben eggybe elegyedik a' kiterjesztett levegővel.

§. 38.

Már a' Lélekzés így megy végbe. Mikor az oldalszálos husok öszvehuzódnak, akkor az oldalcsontok felemelődnek, 's kevesé kifelé is fordúlnak; azonban az ágyék hártya is a' hasba lehuzódik, és így már a' melly kitágúl; a' tüdők levegővel megtelnek és kifeszíttődnek. Mindgyárt ezután az oldalszálos husok feltágulnak, és az oldalcsontok leereszkednek; az ágyék hártya is felmegy a' melly felé: és így a' melly megént öszve szorúl, a' tüdők öszve nyomattatnak, és így azokból a' levegő kihajtatik, mint némelly fúvóból. — Mikor a' levegő a' tüdőbe megy, akkor a' tüdőéletérnek ágai kitágúlnak, és vérrel megtelnek; mikor

kor pedig a' levegő a' tüdőkből kimegy, akkor a' tüdőéletérnek ágai öszvenyomattnak, és a' vér a' tüdővérerekbe általhajtatik; és így a' lélekzés a' vérforgást is segíti és sietteti.

§. 39.

Az állatosításra alkalmatlan részeknek különválasztása a' tüdőben így megy végbe. Midőn a' levegő a' lélekzés által beszívatott, akkor a' tüdőben megjelenik a' vér is (a' vérforgás által;) a' melly jő a' testnek minden legkissebb pontyaiból. Ez a' vér barna, és így hozott magával sok vizrésze levegőt. Ennek pedig nagyobb atyafisága van az életlevegővel mint sem a' vérrel. Itt tehát a' tüdőben az életlevegővel öszve érkezvén, a' vértől elválik és az életlevegővel öszveköti magát; az életlevegő is ugyan azon törvény szerént azon vizrésze levegőhöz adja magát, a' fojtó levegőtől és a' tüzétől pedig elválik. Erre a' tűz a' vérbe hull; az életlevegőből és a' vizrésze levegőből viz lészen, melly a' lélekzés által ama' fojtó levegővel, és a' szén levegővel eggyütt a' tüdőből ki hajtatik. Innét látni való, hogy a' levegő csak az ő sok tüzéért szivattatik a' tüdőbe; és, hogy miért nedves örökké az emberi lélekzet.

§. 40.

Az elegyedés §. 35. melly a' tulajdonításnak harmadik dolga, így megyen végbe. A' tüz elnyelettvén a' vértől az életerek által a' vérrel eggyütt az egész testbe széllyel oszlik. De ez azért csupán, hogy már most a' vérben van, az állati érezhető meleget nem csinálná, mivel még most is megfogott állopotban vagyon, ha az innét ismét széllyel nem hullana, a' melly is az úgy nevezett formálás, vagy meleg csinálás által hajtatik végre. Erről alább.

§. 41.

§. 41.

Minekelőtte a' Lélekzést egésszen kezeinkből kibocsássuk, méltó még nemelly lélekzéssel történni szokott változásinkra figyelmeznünk. 1. A' nyugott állapatu emberekben a' Lélekzés bizonyos rendben és üdőmértékben megy véghez. Mindenek előtt t. i. a' Levegő beszívattatik és kevés üdő vártatva a' levegő ismét kihajtatik; úgy hogy a' levegő beszívás a' levegő kihajtásnál se bővebben, se hamarább ne történnyen. A' folyvást való beszéllésben már ellenkezőképpen van a' dolog; a' levegő beszívása és kihajtása későre marad, és némünémű erőszakkal esik meg, hogy a' meggyültt fojtó levegők kinyomattassanak. 'S ezen rendbontakozás és erőszak szerzi ama' tüdő és melly-bajokat, mellyeket érzenek a' Prédikálók, Tanitok, és Énekesek. 2. Midőn a' lélekzés visszatartóztatására eröltettyük magunkat, a' tüdőéletér az ő folyásában megakadáloztatik, és a' tüdőnek jobb szárnya a' vérerekből illendőképpen vért nem vesz; tehát az erekből bőven oda gyültt vér öszve tódul a' szív' ajtaji előtt, és kivált a' főnek erejibe a' többi vért visszanyomja, az arczát következendőképpen felfujja vörösséggel, néha az ereket is elszakasztya. 3. A' Lélekzés az érveréssel bizonyos egyesülésben vagyon. Mert közönségesen a' mig egyszer megesik a' Lélekzés, addig az ér legalább háromszor ver. Ha rendkivül több vér omlik a' szívbe, a' verések száma nevekedik, és ehez képest a' lélekzés is. Innét származik a' Lehelés, melly nem más, hanem a' rendkivül való szapora lélekzés. De nem mindenkor nevekedik a' lélekzés a' vérverésekhez képest, a' mint a' hideglölősökben tapasztalni. 4. A' fohászkodás: mély lélekzés, melly által a' vérnek sziven való átfolyása megkönnyebül. 5. Az ásitással is, melly nem külömben mély, de lassu lélekzés, ezen átfolyás elő-

elősegíttetik. 6. A' csuklás az Ágyék-hártyától származik, ha változást szenvedvén nagyon lehuzattatik, akkor a' levegő a' nagy ürességre nézve sebes rohanással hat bé; és a' hanghasadást és iny-fedelet, mellyek közönségesen nyitva vannak, magával ragadja mint némelly forgó szél az ablak' táblákat, mellyeknek sebes bécsapódásából hangos rengés támod.

§. 42.

A' mi a' Tulajdonítás' második nemét az Evés-Ivást (§. 35.) illeti: ennek élőeszközi a' Gyomor és a' Belek. A' gyomor eggy hártyás zacskó; a' máj és melly között fekszik. Osztatik első és hátulsó színre; alsó és felső hajtásra; bémenetelre, melly a' nyelőgégének a' vége, és kimenetelre, melly a' gyomornak vége, és a' tizenkét újnyi bélnek kezdete. Négy hártyákból áll: 1. a' közönséges; 2. a' száloshusos; igen rugós; 3. az Inas; 4. a' bojtos, bársony forma hártya. Vannak tulajdon erei is. Az életerecskék különös nedvességet (chylus) lehelnek ki benne. A' benne lévő számos inak teszik azt, hogy a' Gyomornak a' fejjel és jó kedvel olly nagy köze vagyon. A' Gyomor másképp fekszik ha üres, másképp, ha tele van. Az első esetben a' Gyomor a' nyelőgégével eggyütt lefelé függ; így könnyebűl az ételital lenyomúlása. Ha tele van, tulajdon terhe alatt meggörbed, és így az étel vissza menetele, és a' kifejtődző levegőnek kiszökése meggátoltatik. — Beleknek vagy is Hurkáknak az a' hártyás cső mondatik, melly a' gyomornak kimenetelén kezdődik, és az alfelen végződik. Állattyokra nézve ollyanok, mint a' gyomor. Száloshusos hártyájoknak mozgása ollyan mint a' kukatzoké. Ez által hajtatik az emésztet bennök tovább 's tovább. Belső hártyájok igen rojtos, paczalos. Vannak bennek ikrás

hu-

husok is, mellyek némelly nyálos nedvességet öntnek ki, és a' beleket az ételhigság, és az epe csipőssége ellen oltalmazzák. Az életerecskéitől téjnedvesség rakatik le. A' Belek osztatnak három vékonyokra, és három vastagokra. A' vékonyok közűl első a' tizenkét újnyi bél; második az üres bél; harmadik a' horgas bél. A' vastagok közűl első a' vak bél, második az öreg hurka, harmadik a' véghurka. A' tizenkét újnyi bél a' gyomornak kimenetelétől fogva az öregbélig megy, a' gyomor háta megett a' gyomor tájján fekszik, háromszor meghajlik, és az első és második hajlás közt a' nagyikrás husnak csőjétől, 's az epecsatornától átfurattatik. Az üresbél a' köldök táján fekszik, és a' tizenkét újnyi bélnek végin kezdődik. A' horgasbél a' bal vékonyokban és a' hasvég tájján fekszik és az üres bélnek végén kezdődik. A' Tulpius ajtaja ennek a' bélnek végén van, és nem engedi, hogy a' vastag belekből valami a' vékony belekbe mennyen. A' vastag belek a' kihajtásra valók tulajdonképpen. Rácz Sámuel Orvosi Tanításoknak I. Dar. 90 91. l.

§. 43.

Ugyan ezen érdemes Hazánkfia az ételital lenyelését említett munkájában így fejtegeti (p. 118.): Az ital és a' hig étel, mihelyest a' szájba vitetik, azonnal le is nyeletik. De a' darabos és kemény étel előbb megrágattatik. Az alsó állkaptza az inashusok által lehuzatik, azutánn az étel a' nyelv által a' fogak közé tétetik, és az alsó állkapcza más száloshusok által megént felhuzatik 's az oldal-fél is malomkő módra mozgattatik, és így az étel megrágatik. A' nagy darabokat kézzel tesszük a' mecczö fogak közé; a' keményebbeket a' szemfogakkal elszaggattyuk, az apróbbakat a' zápfogakkal öszve öröljük. Midőn valami

mi a' fogakon kivül, avvagy a' nyelv alá kiesik, akkor azt a' nyelv által felemeljük és megént a' fogak alá tesszük. Az alatt, míg az étel rágattatik, a' természetnek különös rendeléséből a' nyál is és a' száj' nedvessége bővön foly, és az étellel öszveelegyedik; a' szájban lévő levegő is vele öszvekeveredik, és így lészen az ételből falat. A' falatot a' nyelv hátára veszi, és hátrataszittya a' torokba, mivel a' szájnak bézáratása és a' nyelv' felemelkedése miatt előre nem mehet. Most a' száloshusok a' lélekző gégének fejét felhuzzák, és a' falatot a' nyelő gégének tölcsér forma fejébe a' kelhfödél hátán minteggy hidon letaszittyák. A' nyelőgége is a' maga száloshusai által egymás utánn öszveszoríttatik, és a' falat a' gyomorba lenyomatik. Így nyelnek a' kötélen tánczolók is, mikor lábbal magokat felakasztyák.

§. 44.

Ezen nembéli tulajdonításnak egyéb munkáit pedig §. 40.) így adgya elő: Az ételt a' gyomorban a' gyomor nedvesség felolvasztya. Segitik ezt az emésztést a' gyomornak melegsége, mozgása, és az ételnek tovább való mulatása is a' gyomorban; a' lenyeltt nyál is nagyon segíti az ételemésztést. Látni való dolog innét, melly nagyon hibáznak azok, kiknek szájokból a' pipa egész nap' ki nem esik. — Az emésztés közönségesen öt hat órákig végbemegy. A' megemésztett étel a' gyomorból a' tizenkét újnyi bélbe vitetik; oda foly azonban a' közönséges epe-csőn az epe is, és a' fejérmájnak nedvessége a' maga csatornáján. Mihelyt ezek mindnyáján öszveelegyednek, és azonban a' tizenkét újnyi bélnek nedvessége is magát hozzájok adgya, azontúl kész már a' tejeshigság. — Ez a' tejeshigság azutánn az üres bélbe megyen, és ott az ő jobb és higabb ré-

sze

sze a' rosz, és sürübb részektől elválik, azonban az üres bél' nedvességivel is öszveelegyedik, és a' beszívó téjedényektől beszívattatik; a' fodorhájban az ikrás husokon által vitetik, és azonban azoktól is magához veszen valami hig nedvességeket, azutánn a' melly csatorna által a' bal vállkolcs vérérbe (§. 15.) lassan lassan becsepeg, és a' vérrel öszveelegyedik. Ott. 120 és 123. l.

§. 45.

A' tulajdonításnak harmadik neme §. 35. a' vérvizerek által eszközöltetik. Vérvizereknek neveztetnek ama' vérerekhez hasonló erek, mellyek az emberi testnek mind külső mind belső részeiken találtató nedvességeket beszívják, akár minémüek legyenek bár, és a' vérbe béviszik. A' test takaróinak, belső részeknek, csontoknak, 's mind az életerek, mind vérereknek színein, szóval, mindenütt feltaláltatnak, és a' melly csatornában és a' nyak vérerekben végződnek. Állattyokra nézve vékonyok, átláthatók, de kemények, csukókkal készíttettek fel, hogy ágacskáikból csak a' törzsökökbe folyhasson a' vizvér. Arra valók: 1. hogy a' kihatott nedvességeket mindenünnen öszveszedgyék, ne hogy rothadásba mennyenek. 2. Hogy az állati nedvességeket sürüítsék, és élesebbeké tegyék a' feleslegeseket tölök kiszíván. 3. Leginkább pedig a' táplálásra való szereket szaporítsák. — Az ikrás husok, mellyek a' vérviz ereknek uttyokat hellyel hellyel keresztül vágják, úgy tetczik arra valók, hogy nedvességekkel folyamottyokat sikositsák. Ezen vérviz nedvességnek tökéletes elválasztása, és elegyedése a' tüdőben, mellyet valóban tornácznak mondhatni; mivel rajta mindennek által kell menni és a' vérforgásnak műhelyében megy végbe. A' beszívó erek ugyan bizonyos visszaüző erővel birnak, mellyre nézve

min-

minden ártalmásokat — ha lehet — magoktól eltiltanak: de azért szükség azon alkalmatosságoktól eltávoznunk, hol ezen ereink ártalmas gőzöket szívhatnának bé. Azért veszedelmes a' nyavalásokkal, 's öregekkel való eggyütt hálás 's a' t.

§. 46.

A' már egésszen állatasíttatott alkotó részek ugyan azon életerő által testé, és élőeszközökké változtatnak. A' még tökéletesebb és mesterségesebb elválasztó élőeszközöknek munkájok által a' nemesítésnek, és tökéletességnek fő polczára emeltetnek. Illy rendel: 1. A' vérből bizonyos eszközök által az olly részek, mellyek az életerőnek, élőeszközöknek, és a' testnek formálására, vagy táplálására alkalmatossak, a' forgás közt elválasztatnak. 2. Valami bizonyos helyekre lerakatnak. 3. Ott a' formáló életerő által elváltoztatnak. Így tápláltatik, frissítetik meg mindenek előtt az életerő; így pótoltatnak ki az élőeszközök; így szereztetnek vissza a' testnek elmorzsolódott részei; sőt ezen úttalmóddal néha új tetemek is származnak; millyenek a' pupok, a' növések, új elválasztó eszközök 's a' t. Ezen elsőnél nemessebb 's tökéletesebb életerőnek a' munkája formálásnak neveztetett; némellyektől pedig táplálásnak, vagy visszapótolásnak, és visszaszerzésnek is mondatik.

§. 47.

Tudniillik: hihetetlen nagy bennünk rendszerént mind az élet erőnek, és élő eszközöknek, mind a' test egyéb alkotó részeinek emésztődése. A' munkás élet maga az életerőnek, és élő eszközöknek illy eggy emésztője. Mind az, valami az életerőt munkássá és foglalatossá teszi, erőszaktétel; mert semmi legkissebb élet' kinyilatkoztatása

sá se eshetik meg izgatás nélkül, és az életerőnek munkára való szorítása nélkül. Ez a' törvénnye az élőeszközös természetnek. Tehát, mind az akaratunk és tudtunk nélkül megesni szokott mozgások, millyenek a' vérforgása, a' téjnedvesség csinálása, vagy az állatosítás 's a' t. mind pedig a' magunk szabadakarattyából származó cselekedeteink p. o. a' járás, 's a' foglalatosságnak minden nemei, nem egyebek, hanem valóságos szüntelenvaló erőszakok, a' mellyek az életerőt, és az élőeszközöket fogyasztyák. Ha csak a' szívütésének, 's evvel öszveköttetett vérforgásának, és az erek öszvehuzódásoknak száma, és azon erőt, melly ezeknek eszközlésekre kivántatik §. 34. vesszük is fontolóra, mellyik óra vagy szerszám volna az, ha szintén a' legkeményebb vasból volna is, a' melly kevés üdő alatt el nem kopna? ha illy nagyon rongáltatna. Hát ha meggondoljuk a' száloshusoknak a' mozgásait? Ezek a' reczés szövetekben (tela cellulosa) rajtok fekvő kotsonya forma kövérséget minduntalan dörgölik. Mennyi dörgölődik el ezekből csak nyolcz mértföldnyi gyaloglás által is, vagy ha csak nyolczvan mértföldet Hirmondó formába lovagol, vagy egész nap kaszál vagy kapál is valaki? — De nem csak ezen folyó, és lágy részek, hanem a' legkeményebbek is elfogynak lassanként; ha szüntelen munkában vagynak. Ezt legvilágossabban láthatni a' fogakban. Az meg van mutatva, hogy ha ismét vissza nem pótolnánk magunkat, mennél hamarább elfogynánk.

§. 48.

De igen rendkivül való, és csudálatos a' mi elveszett részecskéinknek szüntelen való visszapótolása is. Ezt onnét ki lehet hozni, hogy, ha szintén mindenkor vesztünk is el valamit magunkból, még is mindég azon alkotó testrészeink megma-

radnak. Leghamarább visszapótollyák magokat a' folyó részek; 's tapasztaltatott, hogy a' legnagyobb vérfolyás tizennégy napok alatt visszapótolódott! — Héjába való tehát a' vér megkevesítése végett való érvágatás. — A' kemény részecskék, sőt a' legkeménnyebb csontok is, ha eltörtek, visszaszerződnek, a' mit a' pirosító fű által meg lehet bizonyítani: mert ezzel élvén az ember az öszvegyógyúltt csontok egésszen vörösök lesznek: Éppen úgy visszapótolódnak sokszor az egésszen elveszett darab csontok is. Az orvosi gyűjteményekben számtalan példákat látni, hol félkaponyák és kézcsontok 's a' t. ismét kinőttek.

§. 49.

Azon élőeszközök, mellyek által a' visszapótolásra alkalmatos részek az állatosított részekből, a' vérből külön választatnak, kétfélék: közönségesek, és különösek. A' közönségesek a' testnek minden tagjaiban el vannak osztva, és ikrás husoknak neveztetnek. A' különösek egy helyen találtatnak fel; illyen a' máj, lép, és a' fejér máj vagy nagyikrás hus. Ezeknek alkotások következendő: 1. Az Ikrás husok: ezek nem üres csévék mint az erek, hanem tömöttek, sok, kis, lapos rostos magformából állanak. Ezen magformák pedig tele vannak erecskékkel, hólyagokkal, 's hol vizzel, hol zsírral. Minden magformának a' kimenetelén nyílások vagynak, mellyek végtére egy közös járásban eggyesülnek. Illyenek: a' kaponya, szemek, száj, torok, órr, fülek, nyak, melly, has, nemzőtagok, a' végek, és a' bőrikrás husai. 2. Májnak ama' nagyobb belső tag neveztetik, melly az epének elválasztására rendeltetett; a' jobb oldallágyban fekszik; osztatik három szárnyra, felső alsó szinre, első és hátúlsó szélre. A' máj öszvefoglaltatik koszorúkötő által

az

az ágyékhártyával. A' külső hártyája a' has hártyától vagyon. Az állattya eres és ikrás husos. A' májnak alsó szinén vagyon eggy hólyag, ebbe takarodik az epe; hol tovább tartózkodván sűrűbbé és élesebbé válik, míg a' tele gyomornak reá nyomúlása által ki nem sajtoltatik, és a' tizenkét újnyi bélbe vitetik §. 44. — 3. A' májjal szoros eggyesülésben van a' lép, vagy is az a' belső tag, melly a' bal oldallágyban vagyon, tojás formájú; osztatik külső és belső szinre, felső és alsó végre. Öszvefoglaltatik az ágyékhártyával a' felfüggesztő kötő által. Az állattya merő eres. A' külső hártyája a' hashártyától vagyon. A' lép a' vért, melly innét foly a' májba, az epe készítésére alkalmatossá teszi, kihuzván belőle az a' végre alkalmatlan tűzrészecskéket. — 4. A' nagy ikrás hus, vagy fejér máj az az ikrás hus, melly a' hasban a' gyomor táján a' gyomor alatt fekszik; ollyan formájú mint a' kutyanyelv; osztatik felső és alsó szinre, első és hátulsó szélre. A' kis hasikrás hus ezen nagy ikrás husnak azon toldalékja, a' mellyik a' tizenkét újnyi bélhez nőtt. Az állattya apró ikrás husokból áll, mellyek a' magok vizeket a' köz nagy ikrás hus-csatornába öntik; ez a' csatorna a' köz epe csővel öszvenő, és a' tizenkét újnyi bélbe megy. Ez a' nagy ikrás hus valami különös vizet választ el a' vértől.

§. 50.

Már eme' csudálatos természet munkája, a' formálás, a' mostani Anatomusok vélekedések szerént így megy végbe: az élet erecskéknek vékony végei az elválasztandó nedvességek' materiáját kigőzölgik lyukaikon, mellyet ezen elválasztó edények magokban szívnak. Holott az eggymáshoz tartozó részek az atyafiság' törvénnye szerént öszvefogódznak; egyéb részek pedig kitaszíttatnak,

hogy a' beszívó edényektől elnyeletessenek. 'S így már az elválasztott nedvességek újra csináltatnak, és az életerő határozásától új tulajdonságot kapnak. Így készül a' nyál, téj, könnyv, izvíz, epe 's egyéb más folyó nedvesség is.

§. 51.

Az életerőnek szerzéséről pedig imígyen gondolkodnak. Ennek elválasztandó materiája csupán a' tűz. Ez a' tüdőben külömbféle útakon és külömböző részekből öszvegyűl, és a' vérrel eggyesül §. 39. De azért még csupán az állati meleget az említett tűz részek nem csinálnák, hogy a' vérben jelen vannak, mivel itt is lekötött állapotban találtatnak, ha az egész testnek minden részecskéire el nem osztattatnának. Ez már így megy végbe: az életereknek utólsó hajszál forma végecskéin kell az egész vérnek keresztül bujni, hogy a' vérerekbe bémehessen. Itt tehát ezen szoroson a' testben készült víz része levegő ismét a' tüzzel tellyes vérhez közel járúl; úgy de a' vérnek nagyobb atyafisága van a' vízrésze levegővel, mint sem a' tűzzel: magához huzza itt tehát a' vér a' testbe a' vízrésze levegőt, és elereszti magától a' tüzet a' testbe. Így származik tehát amaz állati meleg, melly az életerőnek táplálása, vagy maga az élet.

§. 52.

Az élő eszközök, és a' testnek kemény és lágy részei így formáltatnak: az életerő az elválasztó edények által külön választ a' vérből valami kocsonya forma materiát, és azt lerakja a' reczés szövetekben: ebből az után ugyan azon formáló ereje által §. 50. csinál hust, csontot, porczogókat, kötelékeket 's a' t. De ez csak addig tart, míg nől az ember. Midőn pedig tökéle-

tes

tes nagyságra megnőtt, akkor csak azon részek pótolódnak így vissza, mellyekben izgathatóság nintsen mint a' szőrök, körmök, felsőbőr, csontok 's a' t. A' husoknak, 's minden izgatható részeknek, mint hogy a' tökéletes nagyságra való növésektől fogva soha el nem dörgölődnek, és el nem fogynak, ha pedig elvágattatnak, úgy maradnak, a' visszapótolásra nints szükségek; hanem ezeknek csak reczés szöveteik, a' kövér bőr és a' hájjok, tellenek meg illyen kocsonyával. 'S ha teli vannak a' reczés szövetek, akkor jó testűnek vagy kövérnek nevezzük az embert; ha pedig kevés illyen matéria van a' reczés szövetekben, akkor száraznak mondgyuk őtet.

§. 53.

Néhány hasznos észrevételekkel rekesszük bé a' visszapótolásról való értekezésünket: 1. Az élet tápláltatik tulajdonképpen a' levegőben, és más bévett szerekben találkozó tűz materiájából; a' vastagabb eledelnek részei csupán a' fogyatkozó test' alkotó részeinek visszaszerzési: azért a' ki az életét kötelessége szerént böcsűli, iparkodgyék szert tenni a' világos, tiszta, mértékletesen meleg lakásra; fris jó levegőre; az ablakok szorgalmatos nyitogatása, a' vidékeken való mulatás és minden tisztátalanságoknak eltávoztatások által 's a' t. 2. A' visszapótolás szüntelen való §. 48. ez által az életerő, a' vér 's a' t. olly mérték felett meggyűlhet az emberben, hogy az gyengélkedést vonhat maga utánn, sőt az életet is hirtelen elolthattya, mint a' lámpásban égő lángot a' felettébb sok olaj. — Ehez hasonló valóban az emberi élet. — Azért ismét, a' ki életének hív baráttya, azt mértékletes test' mozgások, és elmebéli gyakorlások által rendszerént emészteni el ne mulassa. 3. A' nemző mag nyilván az életerőnek és a' test' alkotó ré-

részeinek néműnémű kivonása, (extractus) azért ki ezt elvesztegeti a' rendetlen vagy mértéktelen közösködések, kivált pedig a' maga' megfertőztetés által: az leginkább vesztegeti életét és egésségét. Visszapótolja ugyan benne az adakozó természet ezen elvesztegetett nemző matériát, de az életerőnek és egyéb részeknek rövidségével. Az Ifjakban, kik még meg nem értek, a' kinövésekre kivántató kocsonya forma matériát le nem rakhattya 's a' t. §. 52. azért olly éretlenek, sáppadtak 's a' t. Azaz: méltán és szörnyen lakolnak. Mert semmiben nem áll kegyetlenebb bosszút a' természet, mint mikor az ember maga vétkezik maga ellen! — Ezt a' gondatlan Ifjainknak.

§. 54.

A' már elnőtt, vagy elmorzsolódott, és az élő eszközi kötésben többé meg nem állható részek kilépnek ezen öszvekötésből ismét; elvesztik minden közöket az erővel, és magokat kezdik széllel fejteni: hogy ezek tehát a' test' alkotmányának veszedelmére ne legyenek, a' gondos természettől a' testből kiigazittatnak. Nem külömben azon bévett részek is, mellyek a' visszapótolásra nem valók, bizonyos útakon az élő eszközökből kitolattatnak. Ezen kettős testi természetünk' munkája kihajtásnak (excretio) neveztetik, 's illy rendel vitetik véghez: mindenek előtt a' haszon vehetetlen részek külön választatnak, az utánn az ő tulajdon eszközeik által a' testből kitakaríttatnak.

§. 55.

A' mi a' kihajtás' eszközit illeti: valóban nem csak felettébb mesterséges az emberi testnek alkotmánnya, hanem igen eggyügyű is; azért nyilván nem vak esetnek, hanem eggy véghetetlen bölcs és mindenható ész' munkája az. Azon tüdő,

egész

egész bélhurka, és a' felső bőr, mellyeknek rendeltetésekről fellyebb szóllottunk, a' kihajtásra is szolgálnak egyszersmind. A' vérforgás pedig ezen éltető munkának is igazgatója. Csupán a' vesékről szükség tehát itt szóllanunk, mellyek a' vizelletet választyák el a' vértől. Kétfelől az ágyék-gerénczek körül feküsznek; ollyan formák, mint a' bab. Állattyok három féle: a' külső részek erekből, a' belső csévékből, a' legbelsőbb részök bimbókból áll. A' veséket két hártyák boríttyák bé; a' külső kövér hártya, a' belső a' veséknek tulajdon hártyájok, 's az eres részt körüskörül bétakarja. A' vesékből a' vizellet eggy csatornán a' hugyos hólyagba szivárkozik.

§. 56.

A' tüdőn által való kihajtás hogy' mennyen végbe, láttuk a' §. 38-39. A' külső bőrön valónak pedig, az úgy nevezett kigőzölgésnek, értelmére, tudnunk kell, hogy a' külső bőr igen vékony hártya; a' belső része mindétig nedves és taknyos; neveztetik Malpigius' taknyának. A' külső szine ollyan forma, mint a' halaknak héjjok, pikkeles; 's tele számtalan lyukakkal, mellyeket csupa szemekkel jól nem is láthatni. Ki számláltatott, hogy olly térségben, mellyet eggy homokszem elfoglal, kétszáz ötven ollyan pikkel találtatik, és ezen kis pikkel ötszáz lyukacskákat tart magában. — Ezen számtalan lyukacskákon először: a' belső bőrnek életerei valami láthatatlan vizes nedvességet gőzölnek ki szűntelen magokból; melly a' legújjabb tapasztalások szerént nem külömben vizrésze levegőből, fojtó levegőből és vizpárából áll, valamint az, melly a' tüdők által kihajtatik. §. 39. Másodszor: a' bőrikrás husiból valami fagygyas nedvesség hajtatik ki. Ez teszi a' külső bőrt puhává és sikossá. Harmadszor: a' kövér bőrből zsir

gő-

gőzölög ki a' testből. Ettől tündöklenek néha az arczák. Mikor ez a' kigőzölt nedvesség igen bőven jó ki; 's láthatóképpen nedvesít, és cseppekké válik, akkor izzadni mondgyuk az embert. A' szőrök, hajak 's a' t. üres rostok lévén, mellyeknek tövéik a' belső bőr alsó szinén széllednek el, a' kitakarodó zsirnedvességnek csévék' gyanánt is szolgálnak. Azért szokták a' hajak a' ruhát elmocskítani. Ezen számtalan sok lyukatskákon mennyi nedvesség gőzölögjön ki napról napra a' testből, mind eddig határozhatatlan maradt; Sanctorius' próbatétele azért héjános, mert ő nem vette számba azon matériának mennyiségét, melly közösleg ugyan ama' lyukatskákon a' testbe szívódik. Mind azon által látni való, melly ártalmas légyen a' kigőzölgő lyukatskáknak megdugulása: mert a' vizes-gőznek megölő természete vagyon azon részeire nézve, mellyekből áll; a' zsiros nedvesség pedig az élő eszközös világból kilépvén, a' holtt természettel való egyesülése által, a' rothadásra hajlandó.

§. 57.

Az elhasonlításra hasztalan matériák pedig kihajtatnak illy képpen: a' mi az emésztetet illeti: a' vég-hurkát a' bézáró száloshusok eggy üdeig bézárva tartyák, és azért az emésztet mindgyárt ki nem folyhat, míg az egyéb belekben hígabb és alkalmatos része, egészen el nem választatik, és a' belek' nedvességökkel öszveelegyedvén a' beszívó edényekből be nem szivattatik. Azonban a' belek is mozognak, és hajtyák az emésztetet lefelé mind addig, míg a' kihajtásra a' belek felösztönöztetnek; ekkor egész erővel a' belek, és azok között leginkább a' véghurka, öszveszorúlván, a' bézáró száloshust meggyőzik, és az emésztetet kinyomják, melly kinyomást néha a' hasinas hu-

sok-

soknak nyomásokkal is segítünk. Mihelyt kiment az emésztet, azonnal megént a' véghurka bézáródik. — Ehez hasonló a' vizellet kihajtása. A' hugyos hólyagot bézárva tartyák a' záró száloshusok; 's azért a' vizellet mind addig meggyűl a' hólyagban, míg a' lenyomó szálosinashus a' hólyagnak fenekén fel nem izgattatik az öszvehuzódásra. Mikor a' lenyomó száloshus öszvehuzódik, akkor a' vizellet, meggyözvén a' bézárókat, kinyomattatik, és kihajtatik. Mihelyt kifoly a' vizellet, azonnal mindgyárt a' hólyag bézáródik.

§. 58.

Megvan az emberben tagadhatatlanúl amaz életerőnek ösztöne is, hogy üdővel önnön magához hasonló természetű testet természtszen, mellynek munkája a' Nemzés. Ennek eszköztagjait olvashatni Rácz Sámuel borbélyi Tanításinak első darabjában 96-103 lapokon; rendit pedig és tulajdonságit úgy fogjuk bélátni, ha első eredetünkre és életünk' szakaszira függesztyük figyelmetességünket.

§. 59.

Létünknek kezdetét áthathatatlan homály födi. Világra lenni vagy eredni olly mi, mellyet szóval ugyan kifejezhetni, de ki nem fejthetni. Innét származtak ama' külömbféle állítmányok az emberi nem' eredetéről, mellyeket előhoz Kovács Ferencz Doktor is, Hufeland' magyarázattyának első részében 285. l. Első eredetünkről mái nap a' Tudósok így vélekednek: A' nemzésre alkalmatos materiák a' formáló életerő által előre elkészíttetve vannak a' Szülőkben §. 50. ezek a' hozzájok járúló izgatásra felserkentetnek; de a' lejendő testtől igen külömböznek. A' fogantatáskor az Anyák tojás fészkinek eggyik érett tojássa vagy hólyagocskájá-

kája felszakíttatik, mellyel a' férfiúi mag egybe elegyedik. Ezen elegyégből, ha annak helyén a' nádraüregben, vagy anyaméhben, 's az ő rendi szerént esett meg, az ő természeti hozzávonulások (attractio) által, szinte úgy, mint a' sós nedvességből a' Kristáll, valami kotsonya forma nyálkásság áll elő; a' többi rész ennek addig való táplálására szolgál, míg a' nádránák kiizzadott sükeres nedvességéből a leeső hártya nem formáltatik, mellyhez gyökerezik az említett kocsonyás nyálkásság, és vissza hajtásától egésszen béboríttatik, mint eggy tojás.

§. 60.

Ezen tojásból a' jövendő ember a' fogantatása utánn való második hétnek végével tapasztaltatik kifejtődzni. Azon helyen, hol a' magzat van, némünémű fejér mássza szemléltetik, melly harmadik héten akkora, mint eggy kis bab, és nagyító üvegen vizsgáltatván két glóbiskákból áll; a' kissebbik, a' fejnek, a' nagyobbik és hosszabb a' deréknak materiája. Erre hamar megjelennek a' lejendő csontok, mellyek elöször ollyanok, mint a' lágy porczogók. A' második holnapra olly nagy a' magzat, mint eggy jókora méh; a' szemek, fülek, az órr, száj kezdnek láttatni; a' tagok mint némelly csutkák úgy állanak ki a' derékból. A' tizenkettődik hétre készen vannak és kiesmertetnek minden részek, kivévén a' hajakat, és körmöket. Ezen üdötől fogva olly szaporán közelítnek minden részek az ő megérésekhez, hogy hétről hétre jobban kiformáltatnak, erősülnek és a' mozgásokra alkalmatosokká válnak. — A' magzat' teste kezdettől fogva görbe, 's jobban jobban meggörbül, és végre ollyan mint eggy glóbis az anyaméhben. A' fő, mint nehezebb rész, lefelé csügg; lassan lassan alább' 's alább ereszkedik, ötödik hatodik holnapban egészszen lefelé fordúl.

— A'

— A' magzat Annyától eggy a' végre különösen készültt véredényből, a' nádrapogátsából, veszi a' táplalására szükséges vért a' köldök sinóron; melly négy részekből áll: eggy bőr hüvelből; eggy vérérből, és kételeterekből. A' vér a' magzatban a' tüdőkön által nem forog; mivel ezek nem lélekzenek, és azért ki se terjedhetnek, hanem azon tojás forma likon §. 30. melly a' szív fülei között lévő válaszon találtatik, és Botalliustól elnevezteteett csatornán, szokott folydogálni, a' véreren ugyan a' nádrapogácsából a' magzatba, az életereken pedig a' magzatból a' nádrapogácsába visszsza. — Negyvenedik hétre a' magzat megérett egésszen, e' tájban a' nádra tovább tágúlni nem akar; a' nádrapogácsa is öszve kezd huzódni; a' magzat erősb mozgása is izgattya a' nádrát, 's így végtére szülő fájdalmak támadnak, a' hártyás tojás felpattan, a' gyermekviz kifoly, és az útat megsikosíttya, hogy a' gyermek könnyebben kinyomódgyék. A' gyermeknek világra léte utánn rövid üdő múlva, a' többé szükségtelen nádrapogácsa is kinyomódik.

§. 61.

Az újjonnan született kisdednek szíve kivált a' nehéz születés utánn, úgy elerőtlenkedik, érzőinai úgy ellankadnak, hogy elejéntén alig tapasztaltatik élet benne; kivált ha a' szájában, torkában, néha lélekző gégéjében és tüdejében meggyültt nyálasság, vagy az inyfedél, 's nyelvnek rendetlen fekvése a' levegőnek béhatását megakadályoztattya. Az életnek pislogó fáklyája melly könnyen eloltathatik tehát ő benne különös gondoskodás nélkül? — A' teste pedig némelly nyúlós, sikos nedvességgel boríttatik bé azon gyermek-viztől, mellyben uszott vala; ha ettől meg nem tisztúl, külömbféle bőrnyavalyák ütnek ki rajta, mi-

mivel a' gőzölgő lyukacskák, és a' bőr ikrás husok bédugultak. — A' csontoknak öszve kapcsoltatási az újjonnan született kisdedekben, különössen a' fökaponyában, szabadok, és gyengék. Innét van az, hogy eggy illy kisdedben 380 csontok számláltatnak, holott a' megnőtt emberben csak 260-non vannak; és hogy meghajthatóságokra nézve minden formát felvesznek magokra. Ha a' születésnek erőszaka alatt elváltozott volna a' fökaponya, ha gyengén, okkal, 's móddal nyomogattatik, helyre hozhatni azt. De tudni kell, hogy az illy nyomogatás mindenkor némünémű veszedelemmel jár; az agynak öszvenyomása, a' hus szálacskáknak, és véredényeknek szétszakadása következhetvén belőle. Az agynak öszvenyomattatása közönségessen némünémű kábaságot szokott szerzeni; látni való, hogy azon népek, mellyek kisdedeiknek fejöket öszvesatolni szokták, mind buta elméjüek. Legtanácsossabb ezt tehát a' természetre bizni, melly az ő formáló ereje által, és a' kisdedeknek rivások által a' héjánosságot helyre hozni szokta. A' rivás t. i. a' kisdedeknek fejökbe a' vért olly erősen felhajtya, hogy a' még lágy csontoknak helyt adni szükség. — A' kisded e' világra léptével közönségessen 18-20. ujnyi, hosszú, és hat, hét fontot nyom. A' feje elejénten mértéktelenül nagy, és édomtalan egyéb részeire nézve. Innét következnek a' szülő fájdalmak: mert eggy illy nagy testnek az anya-méhéből való kinyomattatása erőszak nélkül végbe nem mehet. Ezen fájdalmak azonban természetessen nem olly mértékűek, hogy az anyáknak a' zugolódásra okot adgyanak. Példa nélkül való dolog az, hogy valamelly szabadon élő, és pallérozatlan Asszony a' szülésben meghalna, holott a' pallérozott népek között annál nagyobb a' veszedelem. Ez tehát távúl se a' természetnek sartza, ha-

hanem a' kényesség, mesterkélés, vagy a' feslett erkölcsnek gyümölcse! — Noha a' kiterjesztett levegőnk ezerszer könnyebb is a' viznél, de azért csak ugyan nagy annak sullya. Felvettetett, hogy azon sullya, mellyel eggy négy szegű lábnyi helyre nehezít, két ezer fontal eggyez. Olly ember tehát, ki hat lábnyi magas, és kinek egész föle mint eggy tizennégy lábnyi, a' levegőnek azon sullyát hordozza magán szüntelen, melly majd huszonnyolcz ezer fontot nyom. Ez talám sokaknak hihetetlenség, mivel illy suly alatt szükségképpen lerogynánk. De azon levegő, melly a' testünkben vagyon, cselekszi azt, hogy ezen nyomattatásunkat ne érezzük, a' külsőt mérsékelvén. Az újjonnan született kisdedekben külömben van a' dolog. Az ő testekben még el nem terjedvén a' levegő, a' külső levegőnek gyenge tetemikre való nyomulása nyilván fájdalmat okoz. Ide járúlván a' születésnek és hidegnek erőszaka is: azért nem csuda, hogy az újjonnan született kisdedek azontúl sikítanak, mihelyest csak sikíthatnak. — Eggy állot se születik erőtlenebb állopotban e' világra, mint az ember. Eggyetlen egy alkalmatosságot hozván ide magával, a' szopásra valót tudniillik. Eggy állotnak sincs olly nagy szüksége a' másoknak segítségökre, mint őnéki. Azonban ezen kisdedek' tehetetlenségök eléggé kipótoltatik a' Szülőknek, 's kivált az Anyáknak, érzékenységök által, kik semmi bajoskodást se kéméllyenek kedvesseknek gyámolítások végett. Erre való nézve sincs tehát igazságos okunk a' panaszolkodásra. Ezen tehetlensége kapcsollya olly szorossan öszve Szüléivel elejinten a' kisded embert, ez fejti ki benne üdővel a' társaságos életnek ösztönit; sőt a' külső és belső tökéletesülésben soha annyira nem menne, ha a' természet olly bőven gondoskodott volna róla, mint az állatokról, mel-

mellyek takaródzót, fegyvert, és külömbféle készségeket hoznak magokkal e' világra. Ügyefogyott állopottya fejtegeti ki testi és lelki tehetségit, melly ha csak üdővel és grádicsonként mehet is végbe, de a' nyereség bőven kipótolja a' vesztességet. Az ember későbben fejtődzik ki az állatoknál, de tovább is él.

§. 62.

Felettébb csalatkoznak azon Anyák, kik azt tartyák, hogy a' nemzésnek egész munkáját avval már véghez vitték, mivel méhöknek gyümölcsét világra hozták. Holott a' formálódásnak és kifejtődésnek csak az első része megy véghez az anyaméhben; a' második pedig, melly nem kevésbé sarkalatos, kivűl az élet' két első esztendeiben hajtatik tökéletességre. A' gyermek csak úgy jő e' világra, mint eggy csak félig kifejtődött valóság; most következnek még a' legfelségessebb 's legfinomabb kifejtődési az érzőinaknak, 's a' lélek' élő eszközeinek; az inashusok' mozgásainak, a' fogaknak, csontoknak, beszéd' szerszáminak, és minden más részeknek mind formájokra, mind tulajdonságokra nézve való kiformálódásai. Azon Anyák tehát, kik méheknek éretlen gyümölcsétől ama' természeti eledelt, melly ezen üdő tájban mellyekbe gyülekezik, megtagadják, csak félénnyire alkotóik magzattyoknak, 's csak eggy részнyire érdemlik meg az Anyai névnek becsét. Sőt vétenek szülöttyök ellen is; ezeket nyilván való veszedelembe hozván: mert az idegen eledel által, nem csak idegen, hanem romlott erkölcs is, és külömbféle nyavalyáknak magva sivárkozhatik beléjek. Vétenek önnön magok ellen is: ama' visszatartóztatott anyai tejnek szükségképpen a' testbe visszaverődni és széllyel oszlani kell, melly megaluván dugulásokat és külömbféle nyavalyákat szerez.

rez. Így bűnhődnek érdemek szerént a' méltatlan Anyák kényességök, vagy gondatlanságok miatt! Ha pedig az Orvosoknak rendeléséből ezen Anyai szoptatásnak szükség elmaradni, természetessen egy okosan választatott jámbor és egésséges Dajkának a' teje alkalmatosabb eledele eggy illy csecsemőnek minden állotokénál, mellyeknek tejével úgy tapasztaltatott, hogy némünémü állati indúlat is közöltetik. Azon eledelnek is, melly üdővel a' téjen kivül a' csecsemőnek adatik, nem külömben üdejéhez alkalmaztatottnak, 's jónak kell lenni, azaz: könnyen emészthetőnek, inkább folyónak mint keménynek 's táplálónak kell lenni; de nem igen erősnek, nem izgatónak, és nem hevitőnek. Ártalmas eledelök ezekre nézve a' csecsemőknek a' csupa plántákból főzött nyúlós sürüség; a' lisztből csinált pép, a' hús, bor, káfé, csokoládé, a' füszerszámos csemege, 's több illy féle. — A' csecsemők életök' kezdetét többnyire alvással töltik el, és közönségessen csak úgy ocsulnak fel álmokból, ha éhséget vagy valami fájdalmat szenvednek. A' szoros pólya, a' hosszas eggy helyben való fekvés, az álomnak nedvessége vagy elmocskúlása; az éhség és fájdalom fakasztya őket nyúghatatlanságra és sikításra. Józan Szülők! és minnyájan ezen ifjú Polgárocskáknak Baráti! fordítsátok arra a' ti becses tehetségtiket, hogy a' csecsemőknek eme' két kínzó eszközi, a' szoros bépolyás, és a' bőcsőben való ringatás valahára nálunk is megszűnnyön. Az ő veszedelmeik egész életre kihatnak, számosok és bizonyosok. Olvashatni ezekről csak Kovács Ferencz Doktor Úrnak jegyzésit is Hufelandnak magyarázattyában második résznek 9-13 lapon. A' vad nemzetek, az egész Ásia, 's nálunk a' Czigányok semmit se tudnak ezekről, és még is hol kell ollyan kevés nyavalyás és hibás testü embereket látni, mint ezek kö-

között? Más nemzetségek is eltörlötték már ezen kegyetlenséget, különös nyoszolácskát szerezvén a' csecsemőknek. Ebben a' százodban tehát, úgymond az említett Doktor, midőn mindennek igazság szolgáltatik, a' tudományok és erkölcsök jobbíttatnak, méltó volna, hogy ezen ártatlanoknak is valami pártfogójok akadna, és őket ettől a' méltatlan kínzástól megszabadítaná. Ugyan ezen egésségökre a' csecsemőknek szükséges az is, hogy mindennap fris, minden héten pedig eggyszer kétszer lágy-meleg vizben — ollyanban, millyen a' mostanában kifejt téj — megmosattassanak és föröztessenek: mert ezek a' bőrnek tisztítására, az érzőinaknak erősítésekre, és a' lejendő ember' kifejtődésére és formálódására szolgálnak. Legnagyobb tisztaságot kell pedig tartani a' csecsemőknek ruházattyokban, ágyokban 's a' t. A' tisztaság fél életek a' gyermekeknek; mennél tisztábban tartatnak, annál egésségesebbek, vidámabbak és jobban nőnek. Vétkeznek valóban csak erre való nézve is magzattyok ellen azon Anyák, kik őket a' házba bézárni és magánossan ott hagyni szokták! — Eggyetlen eggy érzékenységével tud élni a' csecsemő, az izlésével tudniillik. Azért kezeit is először a' végre használja, hogy mindent szájához vigyen. Szemeivel meredten és szándéktalanúl néz; semmit általok meg nem tudván különböztetni, oda fordíttya őket, hová a' fénynek izgatása vonnya. Csak üdővel a' testnek kifejtődésével mellyékesleg tökéletesülnek érzékenységi. Harmadik holnapban tanúl voltaképp látni; 's minekutánna eggyszer megtanúlt látni, azutánn kezd hallani, érzeni, 's legutóljára szaglani. A' lelki tehetségöknek fejtődése pedig az érzékenységekét minteggy nyomba követi; azért az első hat-nyolcz hetekben lelki érzésének semmi bizonyságát se adgya; harmadik holnapra kezd mosolyogni, és

fáj-

fájdalmat érezvén sirni és könyvezni. (Ezek az emberi okos lélek' bimbói: mert semmi állat se nyilatkoztattya illy nyilván ki belső érzéseit. A' majomnak röhögése, nem örömnek jelensége; 's a' kutyák' szemeiben lévő könnyvek, nem szomorúság' jelei). Azért tehát, a' csecsemőknek javokra, tartoznak azok is, valakiket gondviselésök illet, ezen természetnek kifejtő és formáló munkáját hiven elősegiteni, és még nem akadályoztatni. Úgy segitik pedig elő, ha a' csecsemőt harmadik hetétől fogva, nyárban idejében, télen későbben, mindennap a' szabad levegőre kiviszik, az üdőnek mostohaságára se vigyázván. Az előbbiekből kitecczik, hogy a' tiszta levegő, világosság, szint olly szükséges az életnek fentartására, mint az étel 's ital; sőt szükségesebb. Tartsa bár valaki csecsemőit a' leggazdagabb eledellel, meleggel 's a' t. de ha a' világosságot, szabad levegőt elhúzza tőlök, elhervadnak, elhalaványodnak, nem nőnek, vagy éppen oda vesznek. Megakadályoztattyák ellenben, ha igen melegben tartyák őket; és a' szoros, meleg, és kigőzölgést visszaverő öltözet által. Ezek nem csak lankasztyák, 's rontyák a' testet, hanem olly betegségeknek is vethetnek fundamentumot, mellyek üdővel az életet megrövidítik. — Az üdőt, mellyben a' csecsemőt a' téjtől elválaszthatni, a' természet a' fogak' jelenése által határozza meg, melly hetedik holnaptól fogva tizennegyedikig szok megesni a' nyolcz meccző fogakban. Azonban sok Nemzetek p. o. a' Kanadaiak, ezen üdő határt át hágván, három négy esztendőkig is szoptatnak; 's e' pontban sok paraszt anyákat is lehet vádolni, hogy okossabbak akarnak lenni a' természetnél. — A' fogaknak jelenésével kezd a' csecsemő megszóllamlani, és eggyes hangokat formálni; mert gagyogni értelmessen csak a' második esztendőben kezd. — Az első eszten-

dő' vége felé kezd vezető nélkül támolyogni rendszerént. Vétkeznek e' pontban azok, kik három holnapos gyenge lábú gyermekeket már jártattyák, kantáron 's minn, vagy kerekeken álló székekbe állíttyák, de csecsemőjök' testének, kivált lábaiknak és mellyeknek elgyengítésével. Tudva vagyon, hogy azok, kik a' természetre bizattatnak, leghamarábban megtanúlnak járni, és ép 's egésségesek is maradnak. — Végre jegyzésre méltó, hogy a' csecsemő korban a' halandóság legnagyobb.

§. 63.

A' gyermeki kor a' fogaknak kinőlésökkel lépbé. A' fogaknak magva, melly eddig a' fogüregekben rejtezkedett, jobban 's jobban meggyökeresedik; hegye fellyebb 's fellyebb emelkedik, az inyhúst először fellyebb tolja, azutánn ketté is hasíttya. Mivel ezen természet munkája fájdalommal és veszedelemmel jár, szükség ezen üdőpontra a' gondoskodás. A' két középső mettző fogak alól hajtnak ki először is; azutánn a' két középsők fellyül. Tovább az első zápfog; utánna a' szemfogak, 's a' második és a' többi záp fogak. — A' meccző, szem, és két zápfogak elszopattatván kezdenek hetedik esztendő tájban ingani, és kihullani. Tüstént más fogak jelennek meg helyettök. Változás történik ekkor a' fogak válujival is. Az új fogaknak új válujik nőnek, mivel a' keskeny téjfogak válujiba ezen újjak belé nem férnek. A' tizedik esztendőben vagy később hajt ki a' negyedik zápfog alól, 's fellűl, mellyre következik az ötödik pár. A' megérett kor', vagy okosságnak foga legutóljára hajt ki, néha egésszen is kimarad. Az első fogak közönségesen ritkábbak, mintsem a' hátulsók, 's gyökerök rövid, nem szegesztetnek olly erősen a' fogválúkba; 's azért is a' gyenge fog-iny-huson könnyebben kihajthatnak. —

A'

A' Gyermekek lassan, és lassabban 's lassabban nőnek; ezen mérték és rend szerént gyarapulnak az ő testi és lelki tehetségeik is, mellyek mint eggy karon fogva késérik, és ritkán előzik meg eggymást. — Melly sokféle képpen lehet e' gyermeki kor eránt is a' gondos természet ellen vétkezni? A' test, eme' szükséges eszköze a' Lélek' mint kifejtődésének, és tökéletesülésének, mint pedig munkás voltának, melly csekély gondviselésben tartatik közönségessen? Melly kevesé őriztetik azoktól, mellyek azt korán megrongálhattyák? Melly igen eltévesztetnek azon útak, mellyek azt erősitik, és egésségesé teszik? Ezekre való nézve fogok én olly jegyzéseket előhozni, mellyek az emberi természetből nyilván folynak. T. i. 1-*ben* A' Gyermekek' testi nevelésében a' tisztaságnak, hideg ferdésnek, és mosódásnak, a' könnyü 's nem meleg ruházatnak törvénnyeit szint úgy meg kell tartani mind a' csecsemők eránt. A' szabad levegőre való kihozások a' Gyermekeknek még inkább szükséges és pedig mindennémű üdő forgásban, hogy annak minden változásihoz hozzá szokván, sok gyengélkedést, és nyavalyát eltávoztathassanak. Kivált pedig szükség azon levegőhöz törődniek, mellynek jövendő hivataljokra nézve leginkább ki lesznek tétetve. Az egésséges reggeli levegőt kell velek megkedveltetni, hogy sem az estvéli romlottat. Lakó és háló szobájokban a' levegő légyen fris és tiszta, 's nem megáporodott, tisztátalan a' nagy béfütés, bérekesztés, sokaknak eggyütt hálása, 's a' virágoknak ártalmas kipárolgása által. 2-*szor* Az élés módgya az ételekre nézve ne legyen igen kikeresett, igen szoros, és mesterséges. Legjobban cselekszik az ember, ha ebben az üdő szakaszban a' húsnak plántákkal való elegyitésével tartya őket. megérett gyümölcsöket bőven ád nékik, és minden szokásban lé-

vő eledelhez szoktattya, csak hogy semmit igen sokat, és sokszor ne adgyon nékik; igen jó az, ha az ember nékik napjában, bizonyos üdőben, négyszer ád enniek, és ezt a' rendet megtartya. Egyedűl ezeket nem adhattya az ember a' gyermekeknek: a' füszerszámot, a' káfét, csokoládét, füszerszámmal csinált habarásokat, a' zsiros, czukros, mézes, kovászos süteményeket, vastag tésztákat és a' sajtot, kivált nagyobb mértekben. Az italra nincs jobb nékik a' friss tiszta viznél. Csak az olly helyen, a' hol a' természet a' tiszta forrás vizet eltagadta, van helye az okos engedelemnek; úgymond ama' hires Hufeland Doktor. 3-szor Sarkalatos dolog az is a' gyermekeknek testi nevelésekre nézve, hogy a' kihajtások az ő rendgyek szerént minden akadály nélkül megessenek. E' végre mindenek előtt a' Gyermekeket arra kell szoktatni, hogy a' béleknek és vizelletnek kihajtását bizonyos üdőben végezzék; erővel vissza ne tartóztassák, ha valamellyik fenn akad, inkább mozgások által, mint sem orvosságok által indíttassék meg. A' mi az egész testnek kigőzölgését illeti: ezt semmiképp se kell megakadályoztatni, hanem inkább szükség előmozdítani; a' mértékletes mozgások, 's kivált a' testnek tisztán tartása, és a' fejér ruháknak gyakor változtatása által. Ellenben felettébb se kell nagyítani az egész testnek vagy eggyes tagoknak igen nagy melegben tartása, 's a' vérnek nagy felhevítése által, a' kigőzölgést. Ezt pedig nagyíttyák a' tollas ágy, dunyhás takaró, meleg szoba, és öltözet, 's a' mértéktelen mozgások. Sőt ha bár azon elválasztás, melly a' szájban és orrban végbe megy, magában egésséges is, de ha ez mesterségessen felizgattatik a' tobákolás és dohányzás által; a' gyermeki korban ártalmassá válik; hogy ama' piszkosságot ne említsem, melly velek járni szokott.

4-szer

4-*szer* A' testnek az inashusok által való mérték-létes mozgása fő dolog a' testi nevelésben. A' napnak nagyobb részét ebben töltsék el tehát a' Gyermekek, a' testet gyakorló minden féle játékok ne csak megengedtessenek, hanem fel is adassanak nékik, még pedig a' szabad levegőn. Ez hitel felett nagyon erősíti és frissíti a' testet; az erőt és nedvességet eggy formán osztya el, 's minden hibát legbizonyossabban eltávoztat a' növésben, és a' kiformálódásban. 5-*ször* Az elme erejét nem kell üdőnek előtte a' tanúlásra szoritani, hanem a' testnek növéséhez, és alkotásához kell szabni. Az igen bal itélet, melly szerént azt szokták mondani: a' tanúlást soha se kezdhetni korán el. Valóban kelletinél korábban van az elkezdve, ha olly üdő választatik arra, midőn még a' természet a' testi erőknek 's élőeszközöknek kiformálásában foglalatoskodik; ez hetedik esztendeig szokott tartani közönségessen. Ha ez előtt már a' gyermekek a' házban való ülésre és tanúlásra reá fogattatnak, eggy az, hogy ez által elveszi az ember az ő testi erejeknek legnemessebb részét, a' melly a' gondolkodásra fordíttatik, 's így nem nőhetnek, és tagjaik tökéletlenül formálódnak ki, inashusaik erőtlenek lesznek, rosszúl emésztenek, rosz nedvességeket csinálnak, sok féle betegségek alá vettetnek; más az, hogy ezen erővel érleltt és tudósúltt csudák, jövendő életekre eloktalanodnak: a' mint a' gyakor példák bizonyíttyák. 6-*szor* Szinte olly ártalmas a' Gyermekeknek héjába való, és oktalan ijesztgetésök is. Az ijesztés által t. i. az alkotó részei a' testnek felettébb megreszkettetnek; ezen reszkettetés pedig sokféle nyavalyáknak bizonyos oka, sőt néha hirtelen halálnak is oka. Az elmét pedig rémítő képzelődésekkel olly erősen meghattya, hogy minden erőlködésre nézve sé lehet tőlök megszaba-

dúl-

dúlni! Végre 7-*szer* szükség a' minden vakmerőségre vetemedő Gyermektől mind azokat eltávoztatni 's tiltani, mellyek ártalmassak. A' mással való hálást; a' mérges füvek és szerekhez, vagy töltött fegyverekhez való férhetést; a' macskával, kutyával, sőt madarakkal is nagy közösködést; a' veszedelmes társokat; játékokat (p. o. a' nyilazást) és helyeket, millyenek a' kútak, lajtorjak, grádicsok, vermek, és a' folyó vizekben való ferdők 's a' t.

§. 64.

A' fogaknak megújjúlásokkal kezdődik az Ifjúi kor. Ezentúl a' test, melly eddig csak formálódott, nőtt, és tápláltatott, az ő tökéletesüléséhez közelít, és némelly fontos változásokat 's kifejtődéseket érez magában, mellyek az emberi nem' szaporítására valók. Azon vért t. i. melly eddig a' növésre szükséges volt, már a' nemzésre szolgáló élőeszközök', és nedvességek' formálásokra fordíttatik, eggyszersmind feléltet ama' hathatós ösztön is, az ifjúi korban, melly a' természet' rendje szerént józan és szükséges, csak a' visszaéléssel szül gyászos, és rettenetes következéseket, mellyeket utóbb semmi bánat se pótolhat ki. Boldog az az Ifjú, ki ezen legkellemetesb, 's legveszedelmessebb korában józan Gondviselők által vezérelteti magát mind addig, míg a' csendes vérrel való megfontolásokra alkalmatosbá válik! Ezen kifejtődzés az életnek módjához, és a' tartományhoz képest hol későbben, hol korábban esik meg. A' bujálkodó városokban ezen üdőszakasz korábban jelenik meg, hogy sem a' vidékeken; a' hideg mértékletű tartományokban későbben, hogy sem a' hevesekben. A' mi tartományunkban rend szerént az Asszonyi nemben 18, a' férfiú nemben 24 esztendő tájján szokott bételleni; 's így általlyában

ezen

ezen üdőpontra előbb eljut az Asszonyi nem, mint sem a' férfiúi. Mivel ez erősebb és izmossabb test' alkotására nézve több üdőt kíván kifejtődésére, mint sem amaz. Ide járúl e' belső ok is: a' férfiúi nem arra rendeltetvén, hogy reá termett, erős, okos maga viselete által képes légyen házi népének támogatására. Ezen tulajdonságoknak megszerzésökre pedig több kívántatik. A' lélek erejinek kifejtődésökkel eggyütt jár a' testé, már mondottuk. — Azon gondos Szüléknek és Nevelőknek, a' kik a' nemi tűznek idétlen kitörését, vagy éppen övéiknek ama' rettenetes maga megfertőztetésnek bűnébe — a' néma bűnbe való vetemedésöket eltávoztatni akarják, javaslom, azokat olvassák meg, mellyeket ezekről közlött Hufeland Doktor az élet' meghoszszabításáról szerzett munkájában, 's mellyet Kovács Ferencz Doktor magyarázott, a' második részben az első szakasz' második czikkelyében, és a' második szakaszban 357-361, és 368-372. Megolvashatni, valamit csak a' józan ész e' dologról tanácsol, A. H. Niemeyer Dr. nevelésről értekező munkájában is, az első részben e' tárgyról. — Az Ifjak elejéntén közönségessen karcsú, nyulánk termetűek, gyenge csipőüek, és lábúak, nem elég tellyes képűek és hússossak. Ezen kor' folytában tellenek meg; kinőlvén t. i. az inashusaik kiformáltatnak, tagjaik gömbölyüekké kerekednek: mivel a' hézagok az inashusokban a' formáló erő által bétöltetnek. A' férfiú, nem 18-20 esztendőkig egész hosszaságát kinőli; tökéletes vastagságára és bétellyésére pedig csak harminczadik esztendőre tesz szert. Az Asszonyi nemben ezek jóval is előbb megesnek. Egy Asszonyi személy testére nézve szint olly tökéletessen kiformálódik 20-szadik esztendejében, mint a' férfiú harminczadik esztendejében. Erő, és a' tagoknak méltóságos eggybe illése kívántatik

tik arra, hogy valamelly férfiú szép termetűnek tartassék; ellenben kéj (gratia) és a' szép szín az asszonyi nemnek tulajdon dísze. — A' hivatallyához képest szorgalmatos, munkásság és foglalatosság fundamentomos tiszte eggy derék Ifjúnak rész szerént azért: mivel avval testének azt a' nekitörödést és erősséget megadgya, melly a' hosszú életre szükséges, és a' szerencsés állopotra való átmenetelre megkívántatik; rész szerént pedig azért, mert az által sok károsokra való vetemedésektől megmenekedik!

§. 65.

Emlékezetre méltó még a' nemzés' munkájában az az ellenkező külömbség is, melly a' növésben tapasztaltatik. Míg a' magzat az anya-méhében kisdeddé lesz, annál szaporábban nő, mennél inkább közelít születéséhez. Az első holnapra minteggy eggy újnyi a' magzat, a' másodikban $2\frac{1}{4}$; a' harmadikban $3\frac{1}{2}$; a' negyedikben öt újnyinál is valamivel nagyobb; a' ötödikben $6\frac{1}{2}$-tig; a' hatodikban $8\frac{1}{2}$-9; a' hetedikben 12 újnyi 's valamivel több; a' nyolczadikban 14 újnyi; a' kilenczedikben 18 újnyi szokott lenni. Születése utánn első esztendőben 24-25 újnyi; a' másodikra 28-29; a' harmadikra 30-33. Ezen esztendőtől fogva nem igen nő a' gyermek más fél újnyinál többet, legfellyebb is két újnyit. És így a' kisded az annya' méhében eggy holnapban nagyobbat nő, mint gyermekkorában egész esztendőben. Az Ifjúi kornak vége felé minteggy megveti a' természet újra egész erejét, hogy jeles munkájának czéllyát érje.

§. 66.

Megvannak utóljára az embernek testi természetében az ő élőeszközi öszveköttetését széllyel-

szé-

szedő okok is, mellyeknek munkájok a' széllyel válás (disorganisatio). Az emberi test' tökéletes állopottyában alig állhat meg 10-15 esztendeig, már ezen bontakozása jelengeti magát. A' szív t. i. eme' kútfeje minden életi mozgásoknak, mindég kissebbedik, és üdőjártával az egész testhez képest úgy megkissebedik, hogy utóljára nyolczszor kissebb helyet fog el, mint sem elejéntén; egyszersmind az ő tömöttsége is keményebb és sürübb lészen, és ehez képest az ő csiklándossága is megkissebbül. Következésképpen a' munkálkodó erők esztendőről esztendőre kissebbülnek, és az ellentálló erők pedig nagyobbúlnak. Éppen ez esik meg az edényeknek egész seregökben, és a' mozgásra való élőeszközökben is. Minden edények lassan lassan keményebbek, szorossabbak, és öszvefonnyadtabbak lesznek; az életerek porczogókká válnak, a' bőr átjárhatatlanná lészen, a' legvékonnyabb eszközök öszvenőnek. Ezekből következik: 1-*ben* a' legfőbb 's legfájnabb élet visszapótoló élőeszközöknek járhatatlanságok miatt a' tápláló, és elevenítő részecskék mindég kevesebben mehetnek bé, és tökélletlenebbül osztathatnak el. 2-*szor* Az utólsó szálacskák elkeményedése és száradása miatt az izgathatóság és érzékenység mindég kissebedik azon mértékben, mellyben az nagyobbúl, és így mindétig több helyet ád az életerönk a' szerszámos, elválasztó mesterségbéli erőknek. 3-*szor* Az elválasztó edényeknek öszvenövése 's elfonnyadása által szenvednek kivált az elválasztások, mellyek nélkül a' mi szüntelen való tisztúlásunkra, és az elromlott részecskéktől való kiürülésünkre el nem lehetünk. Szükségképpen tehát nedvességeink tisztátalanabbak, csipősebbek, nyúlóssabbak, és földel tellyesebbek lesznek. A' föld, melly legnagyobb ellensége minden életi mozgásoknak, megszaporodik testünk-

ben,

ben, és még élvén közelítünk már ez által ama' végünkhöz: „por vagy, és porrá leszesz.“ — A' természeti halál így megy végbe: először kissebbednek az akarattól függő, azutánn az akarattól nem függő mozgások. A' Szívnek nincs annyi ereje, hogy a' vért a' legtávulabb lévő pontyaira is a' testnek elhajthassa. A' lábok és kezek meghidegednek, és nem ver rajtok az életerő, mindazáltal a' vér, a' szív és nagyobb edények által még mozgattatik, és így pislog az életlángja eggy kis korig. — Utóljára már annyi ereje sincs a' szívnek, hogy a' vért a' tüdőkön keresztül hajthassa, most tehát a' természet erőlködik, hogy a' lélekzést nagyobbíttsa, és ez által a' vérnek a' tüdőkön keresztül útat nyithasson. Utóljára ez az erő is elfogy. Tehát a' szív bal kamarája semmi vért nem kaphat, nem izgatódik többet és nyugszik; azonban a' szív jobb kamarájába jő valami vér még a' szinte félig megholtt tagokból; de majd ezek is meghűlnek egésszen, a' nedvességek megalusznak, a' szív megszünik mozgani. Ihol a' tökéletes halál!

§. 67.

Az emberi Nemnek természeti halálát közönségessen, mennyire az semmi erőszak, vagy befolyások által meg nem gátoltatik, ama' híres Hufeland Doktor két száz esztendőkre határozza, ezen okokból: mert elsőben: mi üdőnkben találkoztak olly emberek, kik 150-164 esztendőkig éltek, és testi alkotásokra nézve tovább is élhettek volna, ha valamelly rendetlenség elő nem adta volna magát. Ennek bizonysága Pakre Tamás is, ki 152 esztendejében meghalálozván felbonczoltatott, és minden részeiben olly épnek találtatott vala, hogy még természetessen negyven esztendőn felyül élhetett volna, ha szokatlan életének nemével,

eggy

eggy Úri házba fogadtatván, halálát nem siettette volna. Eggy illy hosszú élethez képest pedig méltán határozzuk nemünknek halálát. Másodszor: tagadhatatlan, hogy minden nemünkhez hasonló állatoknak a' halálok növésökhez vagyon mérsékelve. Közönségesen nyolcz annyi üdeig élnek ök, a' mennyiig nevekedtek. Már az emberi nem huszonöt esztendeig nevekedik legtöbbnyire. Tehát az emberi nemnek természeti határa a' kétszáz esztendökkel eggyez. Hogy külön az emberek ezen természeti határt el nem érik, ezen jelenésnek külömbféle idegen okai vannak; illyen a' gyenge, hibás Szüléktől való származás, az oktalan neveltetés, az indúlatosság, és a' nyavalyáknak egész tábora, mellyek ellenünk mindúntalan csatáznak, és a' többi.

§. 68.

Úgy tecczhetnék valakinek, hogy emberi életünknek eddig fejtegetett folyási vaktában és minden elrendeltetés, és czél nélkül sülnek el. Ha pedig tapasztalásinkat jó számba vesszük, az emberi életnek ezen folyásiból nyilván kitecczik, hogy eggy felséges Gondviselés ügyel azokra. Ennek szólló bizonysága mindenek előtt az emberi nem' szaporodása. A' férfiú és leány Gyermekek eggyre bizonyos mérséklet szerént születnek. Tiz ezer embert felvévén, azok közt általlyában több férfiú, mint leány gyermek születik; tizenöt leányokra t. i. 16. férfiú. De több férfiúis hal meg; a' hol 26 leány meghal, ott 27 férfiú múl ki. Ez annak bizonysága, hogy legalább a' mi Európánkban, hol ez a' szám felvettetett, a' természet eggy Férfiúnak csak eggy feleséget szánt. — A' feltett tiz ezer számhoz képest közép mértékkel lehet mind eggyik pár házosokra négy gyermeket vethetni. Az az: számos felszámlálásokból kitecczik, hogy az emberi ne-

münk

münk úgy szaporodik, mintha minden pár embernek négy gyermeke lenne; a' magtalanoknak héjánosságokat kipótolják azok, kiknek 12-18 gyermekök is vagyon. 'S a' nagy városokban és népes helységekben való héjánosságot pedig, hol az élet szükségire nehezebben tehetni szert, 's azért a' párosodás és szaporodás is szenved, kipótolja a' vidékieknek és az ollyanoknak szaporodások, hol a' népesség nem olly tömött, és az élet szükségire könnyebben szert tehetni, 's azért a' párosodás és szaporodás is elömenetelessebb. Ezen gyermekek közül a' nagy városokban az erkölcsi vásottság miatt, bátran feltehetni, hogy tizből 1-2 fattyú; a' vidékeken rend szerént ha 16-dik, vagy 21-dik fogantatik házosságon kivül. Minden 60-70 gyermek közt van eggy kettős; és 7200 közül eggyik nyilván hármos. — A' Gyermekek nem csak a' Házosok, hanem az élők számokhoz képest is szaporodni tapasztaltatnak. A' 22-31 élőre t. i. esik eggy gyermek, azaz: hol 22-31 emberek élnek mind a' két nemből eggyütt, ott eggy gyermekkel szaporodik a' világ. Ezt a' nagy különbséget okozza a' nagy városokban uralkodó feslettség, drágaság, és szükség. Általlyában 26 lélekre vethetni eggy gyermeket. 'S így találhatni fel akár melly városnak vagy országnak népességét, ha a' született gyermekek számok 26 által sokszoroztatik. Az 1775-1781 esztendőkig született gyermekeknek közép számokból kihozatott Prussziának egész akkori népessége. — A' párosodás is bizonyos állhatatos rend, és mérték szerént megy végbe. A' hol a' környülállások leginkább kedveznek a' párosodásnak, ott 361 élőkből százon párosok. Általlyában lehet a' 460 élőre 100 párosokat vetni. — Feltévén azt, hogy a' házossak 24-25 esztendős korokban lépnek házosságra, a' mi a' természettel leginkább eggyez,

szá-

számos tapasztalásokból ismét következik, hogy a' Házosok eggyütt-élésének közép üdeje 20-24 esztendő. Ha némellyek kevesebb üdeig élnek eggyütt, mások ellenben annyival tovább. — Az elvált Asszonyoknak számok az elvált Férfiakéhoz lenni tapasztaltatik mint az 5-3-hoz. Azaz a' mennyiszer három elvált Férfiak találtatnak tiz ezer emberek között, annyiszor öten vannak az elvált Asszonyok. — Még csudálatossabb az, hogy veszedelminek ellenére nézve is, mellyeknek kitétetett fogantatásától fogva az emberi nem, még is bizonyos mérték és rend szerént hal ki közönségessen. A' külömbféle hiteles felvetésekből bizonyos, hogy a' vidékeken 32 élőkből eggy hal ki; a' nem szerfelett népes városokban 28 ból eggy; az igen népes városokban, millyen Róma, London, a' huszadik meghal. Az is jegyzésre méltó, hogy bizonyos számú eggyütt születtekből bizonyos számmal és renddel tapasztaltatnak kihalni az emberek. P. o. a' száz eggyütt születtettekből első harmadik esztendőkig meghalnak 27-36-an a' nagy városokban; a' vidékeken pedig 21-23. Háromtól ötig a' nagy városokban 9-10; a' vidékeken 12-14. öttől tizig a' nagy városokban 8-4; a' vidékeken: mivel ez üdő tájban leginkább elhagyattattak a' gyermekek 13-17. És így tiz esztendőre meghalnak közel ötvenen. A' 10-20-ig meghalnak 20; 20-30 ig meghalnak 10; 30-40-ig meghalnak 6; 40-50-ig meghalnak öten; 50-60-ig meghalnak három; és így százból minteggy 6-10 ér hatvan esztendőt. — Azonban kevesebben halnak meg mintsem születettek. Ott, hol a' népesülésnek helye van, ha százon születettek, csak 84-89 hal meg, és így minteggy tizenöttel való a' szaporodás. Ezen szaporodásnak számával, ha a' népesség' száma felosztatik — 80-90 jő ki; azaz, ha rend kivül való gátot nem vetnek a' népesülésnek

a'

a' pusztító hadak, kiköltözés, döghalál, és némelly polgári akadályok, a' népesség 80-90 esztendő alatt még egyszer annyira szaporodik. P. o. feltévén azt, hogy Nemes Magyar Hazánknak népessége 1785 Eszt. tett légyen a' katonai összeszámlálás szerént 7,008,574. Sok környülállások kedvezvén népesülésének, 80 esztendő múlva vagy 1860 esztendőben, számlálhat 14,017,148; negyven esztendő múlva, vagy 1825-dikben: 11,012,861 lakosokat, a' minduntalan ide tódúló jövevényeken kivül. — A' 70 gyermek-ágyos Asszonyokból közönségesen eggy hal meg; négyszáz terhes Asszonyokból is eggy. — Az emberi nemünk életének, a' mint vagyon, közép száma 29 esztendő; mennyivel némellyek tovább élnek, annyival mások kevesebbé élnek. Igy az emberi Nemzet minden 29 — legfellyebb 32 esztendő alatt megújjúl. Európa' népessége közép mérték szerént 110; Ásiáé 400, Afrikáé 400; Amerikáé 120 millió; a' délszaki szigeteken kivül. Az egész földünké általlyában 1,100 millióra becsültetik. Ezt 29½-el elosztván, tudni való, hogy emberi nemzetünkből eggy esztendőben 37½ millió mindennap 100,000; minden órában 4000; minden minutában 70 hal ki. Ezekre nézve, melly butának, vagy elfogottnak kell azon értelemnek lenni, melly arra fakadhat, hogy emberi nemünkre eggy felséges Gondviselés nem ügyel!

§. 69.

Mind ezekből kitecczik az is, hogy az ember, testi életének folyásira nézve, eggy Plántához vagy Növevényhez igen hasonló. Mint a' Plánta, úgy ő is (az állatokkal eggyütt) magból származik; annya' méhében olly formán fejtődzik ki, mint a' Plánta bimbójában. Az ember is magzati korában mint a' Plánta az ő annyához köttetik, és első sarjadékiban, és erejiben hasonló a' sensitiva virág-

rához, szint' olly izgatható és érzékeny, mint a' Nebánts virág. Életkoraink a' plánták' életkorai; származunk, növünk, virágzunk, elhervadunk, és kihálunk. Akaratunk és tudtunk nélkül hivattatunk mi is e' világra; senki se kérdetett meg, férfiú akar-e lenni, vagy leány; minémű szülőktől akar származni, kövér, vagy sovány tartományban akar-e születtetni; melly eset, külső vagy belső ok által akar kimúlni? szinte úgy, mint a' Plánta. Míg nevekedik az ember, 's a' Nedvesség benne divattyában vagyon, mosolyog e' világra, mint a' Plánta tavasszal; olly kellemetes, szép, mint a' Rózsa Májusban. A' Plánta elhervad, leveli lehúllnak, ha a' dér megcsípi, úgy az ember is hanyatlik, élete telelésre közelítvén. A' Plánta maga magát táplálja, fenntartya, nagyobbíttya a' bévétel által, 's nemét folytattya: ezen munkákat láthatni az emberben is. Minden plánták vadon származnak ide 's tova e' világra, csak az emberi kéz és mivelés által szelédűlnek és nemesednek meg. Az emberrel sincs külömben a' dolog. Az emberi nemnek mindenik rokonsági helyhesztetésök által organizáltattak, és a' kimivelés által szerződtek úgy, a' mint vannak. Minden plánta kívánnya a' szabad levegőt, világosságot, meleget. A' meleg házokban arra hajólnak, merre a' világosság béhat, ha szinte eggy lyukocskán kellessék is nékik oda jutni. Nem éppen így vágyódik-e az ember is a' szabad levegőre, melegre, 's ama' vidámító napfényre? Ha ezek valóban az emberi életnek Őrző-Angyali, úgy szinte a' Plántáké is. A' mint a' nap a' setét éjjelnek ölébe dől, az ember a' nyugtató alvásnak karjai közé siet; így cselekszik a' Plánta is; béburkózik estennen, 's alszik, hogy a' nyugodalom közt enyhülést vévén, reggel friss erővel serkennyen fel, valamint az ember. Azon Plánta, melly a' meleg háznak erőltetése által feitőd-

zik

zik ki, korábban tenyész igen is; de nem olly jó ízű és tartandó, mint a' természet' szüleménnye. Úgy azon ember is, ki mesterségessen, és a' felettébb való kimivelés által neveltetett, különössége által ugyan tecczetteti magát, de üdőjártával kitecczik, hogy természeti erejéből ki van véve 's a' t. Mind ezekből látni való, hogy az ember Organizatiójára nézve igen hasonlit a' Plántakhoz. — Azonban melly szembe tünő külömbség van a' Plánták és emberi test' Organizatiója között? A' Plánta, úgy mondván, egésszen száj; mind gyökerén, mind levelin, mind szárain szívja magába a' nedvességet; korosultt korában is minteggy csecsemő dajkája emlőitől függ: nem igy az ember; eggyetlen eggy jeles alkotású csatornán veszi bé az ő tulajdonképpen való eledelét, annak bizonyságául, hogy emé' földi teremtmények remeke nem az evésre 's ivásra, hanem felségessebb czélra rendeltetett. A' Plánta a' földhöz van köttetve, magától fenn nem állhat, el nem élhet ő soha; dajkájától elszakasztatván elbádgyad, 's kihal ő: csak eggy üdeig illyen az embernek sorsa. Erőre szert tesz ő korán, és minden igyekezettel azonn van ő, hogy mástól ne függjön, hogy szabadon folytassa létét. 'S szert tesz is arra; hogy élete kútfeji nélkül is fenn tartya, és saját ösztönibőll mozgattya magát; ő néki tulajdona az eggy helyből a' másikba való szabad költözködhetés. A' Plánták eledelöket eggyre szívják magokba; az ember csak üdőről üdőre vesz étket magához; és mindenikét tulajdon edényekben emészti meg; és igy készített eledelét az egész testnek eggy helyről szolgáltattya ki; nem igy a' Plánták. A' Plántákból a' haszonvehetetlen részek a' kigőzölgés által hajtatnak ki csupán, az emberben a' természet különös csatornákat szerzett e' végre is, és távul helyhesztette a' szájtól, és a' szaglás eszkö-

zé-

zétől. Az emberi — és állati — Organizatió valóban alkotására mesterségessebb, 's czéllyaira nézve számossabb a' plántákénál. Mindeggyik éghajlatnak tulajdon Plántái vannak, mellyek máshol bajjal vagy éppen nem tenyésznek. Az ember ellenben mindenütt otthon van; az egész földre ki van szántva; azon tartományhoz szabja magát, mellybe vetemedik. Azon emberek, kik az éjszaki ég sarkalat alá vetemedtek, a' legkeménnyebb hidegben is éldegelnek, és semmi más bajjok nincs, eggyéb, hogy testök valamivel öszvébb nyomúltt, és vérök keskennyebb erekben csereg. A' Grönlandiak öt lábnyinál kissebbek, és az Eskimók annál alacsonnyabbak, mennél fellyebb terjednek éjszak felé. Arábiának égő homoki közt is tenyész az ember, annak bizonyságára, hogy ő a' legnagyobb hévséggel, valamint a' legkeménnyebb hideggel truttzolhat, és hogy ő minden ég-hajlatihoz alkottatott. — Ezekből kitecczik végre az is: hogy a' természetnek szerzője kedvelte ugyan a' hasonlatosságot, de azonn is vólt, hogy munkái minden kitelhető külömbséget is eszközöljenek; és hogy az ember testére nézve az organizatiónak is minteggy rövid sommája.

HARMADIK SZAKASZ.

Az emberi testnek állati erejiről, és ezeknek munkájikról. (Zoonomia corporis Humani.)

§. 70.

Az emberi test' Organismusa valamivel több a' Plántákénál. A' tulajdon mozoghatás, és az érző tehetség — eme' két állati jegyek — az emberi test' Organismusát olly tökéletességre emelik, millyennel semmi Plánta se dicsekedhetik. Ezen felsőbbségére nézve természetünknek tulajdon eszközök voltak szükségesek, mellyeket a' növevényekben felnem találunk, és mellyek által testünk a' léleknek alkalmatos eszközévé lészen. Azért az emberi test azon tudománynak is tárgya, melly az állati jegyekről értekezik, és *Zoonomiának* neveztetett. Szóllunk először az emberi test' mozoghatásáról, másodszor érző tehetségéről.

§. 71.

A' csontyainkra nőtt hús nem eggy, hanem sok, öt száznál is több darabokból áll. Mindenik darab számtalan hosszas, és hajszálnál is vékonnyabb szálocskákból áll, mellyek bizonyos állati enyvel ragasztattak öszve, közepett ugyan tágobban, mint sem végökön. A' főtt tehén húsban láthatni. A' felett számtalan nagy, és kisded véredényekkel rakvák; innét vagyon az ő piros vagy setét vörös szinök. Többnyire hegyes tőr formák. Három részekre osztatnak; kerekded fő-

re,

re, melly az ő kezdetök; hasra, melly az ő vastagabb részök, és farkra, melly az ő hegyes végök. Különös hártyával, a' reczés boltozattal vannak bévonva, 's mind a' két végökre valami szijforma ín vagyon nőve. Eggy illyképen felkészültt darab hús hívnak a' Tudósok *Musculusnak*, szálos vagy inashúsnak. Ezek a' száloshúsok végeikkel két különös csontokhoz vannak köttetve; mindeggyik csonton van legalább kettő, közönségessen több is, mellyek eggyütt munkálódnak, vannak mindenikének ellenébe tettettek is, mellyek a' tagot, ha amazok felhuzták, ismét lehuzhattyák. Ezen természet munkája *Antagonismusnak* hivattatik. 'S rosszúl van akkor a' dolog, ha ez megszünik.

§. 72.

Ezen Inashúsoknak tulajdon természetök ez: 1-*ben* Ha szálacskáikat valami ok, p. o. vér, vagy más nedvesség, vagy az érző ín megreszketteti, azontúl magokat öszvehuzzák; a' két végök eggymáshoz közelítvén, a' hasok feldomborodik. Ezen tulajdonságok ingerelhetőségnek (Irritabilitas) neveztetik. 2-*szor:* A' reszkettetés megszünvén ismét magoktól visszabocsátkoznak, 's előbbi állapottyokat visszaszerzik. Ezen tulajdonság pedig visszarugósságnak (Elasticitás) neveztetik. 3-*szor* Az inashúsok öszveköttetésök olly erős, hogy előbb eltörik a' csont, mellyhez hozzá nőttek, mintsem elszakadjanak. 4-*szer:* Némelly inashúsok szabadakaratunk nélkül is szüntelen foglalatoskodnak; illyenek a' Szív, az ágyékhártya, a' belek', és az elválasztó edények' inashúsai. Mások csak szabad akaratunktúl függenek; illyenek, a' szem, kéz, láb 's a' t. inashúsai. A' szabadakaratlan Inashúsok soha ki nem fárodnak; ezek holtunk utánn is erejeket eggy üdeig megtartyák; a' szabad akara-

tunktól függők, a' huzomos gyakorlásra, vagy erőltetésre kifárodnak, holtunk utánn pedig nem szolgálnak. 5-*ször*: Az inashúsoknak azon tulajdonságok, mellyhez képest az ingerlést elfogadhattyák, és arra vissza munkálódhatnak, és mozgást szerezhetnek, Izgathatóságnak (Incitabilitas) neveztetik. Azon erejek pedig, mellyel munkálkodnak, hathatósságnak (Energia) mondatik. Mennél izgathatóbbak az Inashúsok, annál kevesebbé hathatóssak. Tapasztalni a' Gyermekekben, Asszonyokban, és az otthon ülőkben. Izgathatóságokat vissza nyerik az inashúsok gyenge dörgölés, mozgás és mértékletes nyugtatás által.

§. 73.

Már az állati mozgások így mennek végbe: minden inashús, felingereltetvén, eggyik végével a' másikhoz közelít, közepett feldomborodik, azaz, öszve vonúl, és a' tagot is következendőképpen, mellyhez köttetett, fekvésében megváltoztattya. Vissza-rugóságára nézve feltágúlván ismét megengedi, hogy a' másikától azontúl visszahelyhesztettessék, mihelyest az ingerlés megszünik. A' mozdulásnak módgya az ingerléshez és az inashúsnak helyéhez van szabva; hathatósága pedig az Ingerlésnek mértékétől, és az inashusoknak erejöktől függ.

§. 74.

Az állati mozgások az emberi testben kétfélék; némellyek akaratunk nélkül is eggyre folytattatnak, a' szabad akaratlan inashusok által §. 71. Illyenek: a' vérforgása, lélekzés, táplálás' munkája, a' nedvességek' készítése, és az elválasztások közönségessen. Ama' bő adakozó Alkotónk megkéméllett ezekre való gondoskodástól — ha eléggé gondoskodhattunk volna is róllok — hogy

ke-

kevesebb felé oszoljunk. Igaz hogy néműnémű befolyást engedett nékünk is, p. o. a' lélekzést üdeig óráig hátráltathattyuk, de csak ugyan szabad akaratunktól nem függenek azért az életünknek munkái. Más mozgások pedig szabad akaratunktól függenek, az az, úgy és olly rendben következnek, a' mint a' lélek kívánnya. Illyen a' járás, kelés 's a' t.

§. 75.

Az inashúsok mozoghatásoknak gyorsasága kimondhatatlan nagy. Tekéntsünk csak eggy hegedülésben, vagy orgonálásban jártos mestert, melly gyorsan kell ennek a' jegyek, vagy hangokhoz képest újjait mozgatni? Gondoljuk el, melly szaporán kell mozogniok az inashúsoknak eggy szószaporító Asszonynak torkában, vagy eggy folyvást Irónak újjaiban? A' gyakorlás az, melly ezen eleintén lassú és nehéz mozgásokat illy folyvásokká és gyorsokká teszi. — Ezen testi mozgások, ha mértékletessek, egésségünkre szolgálnak, sőt megkivántatnak; a' mint tapasztalásból tudni való: azért hódíttatunk a' mozgásokra olly erős ösztönnel, a' mint Gyermekekből kitetczik, kik csak üdeig óráig se ülhetnek vagy lehetnek vesztég; 's a' ki ezt tőlök kívánnya, a' jótévő természettel nyilván ellenkezik. Az inashusoknak erősségök nem külömben feletteb nagy. Egy baraczkmagnak feltörésére 300 font szükséges, és azt hánnyák, feltörik állkaptzáik között? Látni olly mestereket is, kik eggy nehéz kereket, vagy lajtorját és azonn még eggy gyermeket is elbirnak zápfogaikon. Ezek pedig mind az alsó állkaptza inashusa által eszközöltetnek. Kiszámláltatott a' vállszegeletében lévő inashusnak erőssége, és 1750 fontnyinak találtatott, az az: mindeggyik szijjas hús végére 875 ℔ kivántatik kifeszítésére. Ha a' felső kar földszint kinyújtatik, 55 ℔ kívántatik béhajtására. Sőt

azt

azt is próbálták számba venni, mennyit birhatnak el minden inashúsok közönségessen. Desagulieres e' végre eggy izmos embernek bádog öltözetet készíttetett, külömbféle fogakkal, és tartalékokkal minden óldalról megrakta, hogy a' mennyire lehet, minden inashús erőlködésbe hozattasson, és úgy találta, hogy husz mázsát elbirt. Ezen próbákból eléggé kitetczik, hogy az inashúsok felettébb erőssek.

§. 76.

Nem ok nélkül ragasztattak az inashúsoknak mindenik végökre Inak, mert ezek által ingereltetnek fel. Ez bizonyos először abból: mert ha valamelly tagoknak Inaik elszakadnak, vagy kihalnak, azok többé nem mozognak. Ihol az inaszakadtság' fundamentoma. Másodszor: ha az érzőinak leköttetnek erősen, akkor is a' tagok mozdíthatatlanok; ha pedig igen nyomattatnak, ollykor elzsibbadnak. Ezen érzőinakra fordítsuk tehát minden figyelmetességünket.

§. 77.

Az érzőinaknak értelmökre szükséges az agyvelőnek alkotását előbocsátani. Az agyvelő nyilván az emberi testnek legfinomabb, 's legfontossabb eszköze, azért a' Természettől igen mesterségessen öszveszerkesztetett csontokkal, és háromféle takarókkal védelmeztetik minden veszedelem ellen. Az agynak csont épületét megéréntettünk §. 19. A' takarók közül pedig külső a' kemény hártya, melly nem csak a' koponyának belső színét egésszen bélepi, hanem a' nyakszirtba is lemegy, és a' vakszem csontoknak kiállásokig elhat; külömbféle kiállásival, az agyvelőt külömbfelé osztya. A' középső pókhálló forma, vagy eggy igen átlátható nyálkás hártya; a' kemény alatt fekszik, és minteggy sátor úgy feszíttetett ki az egész

agy-

agyvelő felett, ennek béhajlásit nem követi. A' belső lágy hártya, ez csak nem egésszen véredényekből áll; ezek táplálják olly böven az agyvelőt, hogy mint eggy tizedik részét a' vérnek az agyvelőben találni fel. Ez a' hártya az agyvelőhöz hozzá nőtt, és megfekvése által minden kamarájiba, és béhajlásiba késéri azt. Ha felettébb meggyűl a' vér ezen hártyában az agyvelőre neheszkedvén kábaságot, észtompulást, és főfájást okoz. — *Az agyvelő maga* valami kásaforma, sok véredényekkel által 's meg által fonyatott, és életerővel felettébb bővelkedő mássza. Az annyok méhében még ki nem fejtődzött magzatokban folyó, az öregekben kemény szerű; a' megállopodott korú emberekben három fontnyi, az öregekben könnyebb, és az emberi nemben nagyságához, és érzőinaihoz képest nagyobb, mint az állatokban. Állati részeire kétféle: a' külső hamú szinű, 's héjnak neveztetik; tele kis edényekkel, és vérerecskékkel; fájnabb alkatású akár melly emberi test' részénél, kerekded, és úgy fekszik eggymáson, mint a' belekről mondottuk. A' belső része fejérebb, 's keményebb; ez neveztetik tulajdonképpen velőnek. Kimondhatatlan fájn érzőinacskákból áll; 's úgy tecczik, hogy a' hamú szimű héjból származik: mert ez nagyobb a' gyermekekben, mint sem a' megnőttekben. A' héj érzéketlen, a' velő pedig mennél méllyebben esik, annál érzékennyebb. Az agyvelő osztatik nagy és kis agyvelőre. A' *nagy agyvelő* a' kaponyának felső üregében fekszik, ollyan forma, mint a' félnél nagyobb tojás. A' kemény hártyának nyilkiállásától két fél glóbusokra, alól pedig a' kaponyának fenekétől hat szárnyokra osztatik, és két czombokon végződik. Két kamarák, mellyekben valami finom, 's alig látható gőz választatik el; négy nevezetes üresség gek vagy gyomrok, és öt nagy, öt kis dombok,

és néhány bémecczések vannak benne, mellyek azon dolgoktól, mellyekhez hasonlítanak, nevezetnek el. A' nagy dombok közűl első a' kemény test (corpus callosum); a' kissebbek közűl ötödik a' fenyőikrás hús (glandula pinealis); akkora, minteggy borsó, az asszonyokban nagyobb. Ha ezen nagy agyvelő mezítelen helyen megnyomattatik, az ember elalszik; a' bélélekzéssel feldagad, a' kilélekzéssel pedig megapad. A' *kis agyvelő* a' kaponyának alsó gödreiben a' sátor alatt fekszik; gömbölyű; osztatik bal és jobb szárnyra. Semmi ürességi sincsenek, és a' kemény hártyának földszint való fala által a' nagytól valamennyire elválasztatik, hogy le ne nyomattassék. Nehézségére nézve csak heted, vagy nyolczad része a' nagy agyvelőnek; 's mennél ifjabb valaki 16 esztendőnél, annál kissebb. Vannak ennek is két czombjai. — Az úgy nevezett hosszú és gerinczvelő ezen agyvelőnek folytatásiból formáltatnak. A' *hosszú velő* ugyan formáltatik a' nagy és kis agyvelőnek lenyúló négy czombjaiktól, 's a' nyakszirt csontnak fenék ki állásin fekszik. Ebben három részek különböztettetnek meg: a' *Váriolus* hidgya a' két tornyos, és két olajdiós testek. Ez is mérsékelve az emberben nagyobb, mintsem az állatokban. A' hosszú velő a' nyakszirt nagy lyukon a' kaponyából kihat, és a' gerincznek üregein, mellyek úgy alkalmaztattak, hogy eggy csövet formálnak, a' harmadik ágyék gerinczig lenyúlik. Ebben az útban azért *gerinczvelőnek* mondattatik. A' Gerinczvelő harmincz pár érzőinakat bocsát ki; vége pedig sok inakká válik, és azért lófarknak is hivattatik. Ha az agynak eggyik része nyomattatik, ollykor a' fönek általellenben lévő része szenved; ha pedig a' gerinczvelő nyomattatik, ugyan azon oldal szenved. Végre: az agyvelőben sok különös, tulajdon szabású részek vagynak, mellyek-

lyeknek hasznok meg nem határoztatott. Valóban a' Testbonczolók csak úgy esmérik az agyvelőt, mint a' természet vizsgálók a' holdat. Jegyzésre méltó az benne: 1-*ben*, hogy annak formája, fekvése, nagysága, részeinek egybeköttetése az egésséges emberekben állhatatossan egyenlő. 2-*szor*, hogy benne minden kettős; az agyvelő, az alkotó részek, a' czombok, az inak; sőt azok is, mellyek eggyféléknek tartattak eddig, mái nap kettősöknek próbáltatnak lenni.

§. 78.

Sőt az érzőinak is csak az agyvelőnek folytatási. Érzőinaknak neveztetnek valami hosszú, fejér, és felette érzékeny sinór forma részei az emberi testnek. Az agyvelőből és gerincz-velőből erednek, 's a' testnek minden lágy részeiben elterjednek; kezdeteik és kimeneteleik olly finomak, hogy nagyító üveggel se szemléltethetnek. Azok, mellyek közel kezdeteiknél eloszlanak, lágyok, és béfödetlenek maradnak; a' távulabb szolgálókat pedig némelly pereczes ránczú hártya vagy tok boríttya bé, és magában tartya. Ezen tokot végezetekhez közelítvén ismét leteszik, és kása formán terjednek el, kivévén a' kéz-újjaknak hegy', és a' nyelv' és ór' takaróinak színét, hol igen apró bimbócskákon végződnek. Ezen bimbókhoz való ragadási a' külső bőrnek formálják ama' különbféle barázdákat, mellyekből a' csalárd hitegetők a' gyáva tudatlanoknak varásolni szoktak. Az agyvelőnek folytatásából kilencz pár érzőinak származnak; 1) a' szagló, 2) a' látó, 3) a' szemet mozgató, 4) a' szemet forgató; 5) a' három águ; 6) lehuzó; 7) a' halló; 8) a' kóborló; 9) a' nyelv érzőin: a' gerinczvelőjéből pedig harmincz pár: nyolcz párok a' nyak érzőinak; tizenkét párok a' hátérzőinak; öt párok az ágyék; öt párok

rok a' far érzőinak. A' negyvenedik a' nagy oldalcsont érzőin, részt vévő (nervus sympaticus) innak is neveztetik. Kezdődik a' kaponyában, és ered 1. a' hatodik, és 2. az ötödik pár érzőinnak eggy ágától. Ez a' két ág öszvefoglaltatik, eggy törzsökké válik, és a' nyak életérnek csatornáján a' kaponyából kimegy, és a' hát gerincz mellett egésszen a' farcsikig leterjed. Minden részek a' nyakban, mellyben, és a' hasban ebből a' nagy oldalcsont érzőinből, és az agy érzőinaknak nyolczadik párjától kapnak érzőinágokat Ezek formálnak külömbféle füzéseket, és gombokat. Lásd *Rácz* Sámuel Borbélyi oktatásinak első részét Nervologia l. 57.

§. 79.

Az érzőinak nem csak az inashúsoknak felserkentésökre valók §. 76. hanem az állati érzésekre is. Mert az érzőinaknak elszakadásokra, vagy kihalásokra a' tagoknak érzéketlenségök következni tapasztaltatik. Ha pedig valamelly tagnak érzőinai erősen leköttetnek, vagy nyomattatnak, annak érzéketlensége azonban megszünik. Ha az agyvelő, mellynek folytatási az érzőinak, megreszkettetnek, ismét a' test' érzékenysége szenved. Ellenben úgy megy végbe az érzés, ha az érzőinak a' tagba szolgálnak, és pedig az ő számokhoz képest jobban vagy kevesebbé. A' csontok, szijjak, kötők, velő-ágyék has-hártyák, és a' szemnek szarv-hártyája, kristal lencséje; a' külső bőr, köröm, haj érzéketlenek. A' mellynek és a' hasnak belső részei; a' szív, tüdő, máj, vese, 's a' t. nem igen érzékenyek. Holott a' belső bőr, minden hozzá tartozó hártyákkal eggyütt, az inashusok, az edények, szóval azon részek, hová az érzőinak terjednek, igen érzékenyek. — Az életnek folytatására csak közbenvetésleg (me-

dia-

diate) szolgálnak. Mivel az érzőinaknak megrongáltatások az éltető munkáknak szünetét, és így bizonyos halált szerez, de egyenesen se az agyvelőtől, se a' hosszúvelőtől, se valamellyik érzőintól az emberi élet nem függ: mert tapasztaltatott, hogy olly gyermekek, kik minden agy, és hosszúvelő nélkül születtettek e' világra, éltek még is, és nevekedtek; 's azon állatok, mellyeknek a' hosszú velejek kimeeczetett, esztendőkig elélnek. Azért az agyvelő az életeszközi közé nem tartozik, az érzőinakkal eggyütt.

§. 80.

Ezen állati érzés az érzőinaknak külömböző fekvésökhez képest öt munkák által eszközöltetik, mellyek is azért érzékenységeknek neveztetnek, 's e' következendők: illetés, izlés, szaglás, szemlélés, és hallás; mindeniknek vagyon tulajdon eszköztagja, vagy széke, mellyek a' végre szolgálnak, hogy az említett munkák véghez mennyenek. Ezekről fogunk már rendin értekezni.

§. 81.

Az Illetést külömbféle értelemben vehetni. Messzeterjedtt értelemben az érzőinaknak mindennemű megérdeklése magában Illetés; 's így az illetés olly közönséges eszköze az állati érzésnek, mellyhez tartoznak mind belső részeinknek, mind a' külsőknek megérintési, következendő képpen a' szemlélés és hallás is. Szorossabb értelemben azon érzőinaknak megérdeklésök, mellyek a' belső bőr' szinén terjednek el, neveztetik Illetésnek. Legszorossabb értelemben azon érzőin bimbócskáknak megérdeklésök, mellyek a' kézen, jelessen pedig az újjaknak hegyein eggy középpont körül kerengősen öszveszedetve vannak, neveztetik Illetésnek. Ezen illetésnek, melly a' kéz újjaknak eszközlésök

ál-

által megy végbe, 's magában legtökéletessebb, mivel ott a' sok érzőinak a' kivülünk lévő dolgoknak közlését leginkább elfogadgyák, tulajdon neve Tapintás.

§. 82.

Mennél hathatósabb az érdeklés kivülről, 's mennél nagyobb a' vérnek, és életerőnek oda folyása belőlről hol az illetés történik, annál bizonyosabb az érzés. Az illetés által megérezzük kivülről a' nagyot, kicsint, szélest, keskenyt, horgast, egyenest, simát, darabost, élest, tompát, közel vagy távúl lévőt, keményet, lágyot, folyót és állót. Belőlről minden kedves, és kellemetlen állopotunkat, szúrást, löttetést, csiklándozást, éhséget, szomjúságot, meleget és hideget. Midőn a' melegségnek materiája belőlünk kimegy, akkor hideget, mikor pedig belénk béjő, akkor meleget érzünk. Ezen eggy érzékenység minden eszköz nélkül való, azért legfontossabb, 's legbizonyossabb tanú is. Ha magában vastag és durva, oka az, hogy illyennek kellett lenni a' durva és kemény szerek érzékenységinek. Ez az érzékenység legelsőben fejtődzik ki bennünk, és a' gyermekekben 's vakon születtekben a' fogyatkozó érzékenységeknek kipótolója. Az alkalmatos gyakorlások által rend kivül való tökéletességre vitettetik. Olasz országban élt olly vakon születtetett Képfaragó, ki csupa tapintás által tökéletes ábrázalásokat készített. Eggy más vakon születtetett tudott irni, az érczeket, pénzeket és a' szineket megkülömböztette újjai által. Saunderson Cambrigdében vak volt, és még is igen nevezetes Mathematikus volt. Jeles bizonyság erre Salignac herczeg Kisasszony is, ki második esztendős korában megvakulván, minden nemének diszei mellett, irt, olvasott,

sott, kártyázott, vart, himzett, és a' czérnát a' legkissebb tőbe is bétudta huzni.

§. 83.

Az illetéssel legnagyobb atyafiságban van az Izlés. Ennek széke van egyedül a' nyelvben, melly főképpen hátán, hegyén és két szélin izt érez. E' végre a' nyelv alkotása hasonló az újjak' hegyeihez. T. i. a' nyelvnek külső takaróji alatt sok érzőin bimbócskák szedettek öszve, kivált a' nyelvhegyén, hátán és szélein úgy állanak ki, mint a' borosta, csak végökön terjednek széllyel. A' nyelvnek külső takarója igen lágy, és tulajdon nedvességétől sikossan tartatik. Már minden izű testnek némünémű sós, vagy olajos részecskéi vannak, mellyek vagy a' szájunkon kivül, vagy a' nyelvnek nedvességében felolvasztatván, a' nyelvnek érző bimbócskáit felizgattyák, és az izlést szerzik.

§. 84.

Ezen érzékenység az ártalmas eledeleknek megválasztásokra intéztetett; és tudósít bennünket arról, mi savanyó, édes, keserű, csipős, eczetes, és más e' féle; a' gyakorlás által nem külömben nagyra vitethető. Volt eggy Franczia szakács, ki Franczia országnak vizeit eggyig megtudta külömböztetni, és meghatározta, mellyik honnét való. Eggy másik a' külömbféle földeket izlésből megválasztotta, 's azt vallotta: hogy a' Spanyol országi föld kemény tojás izű; az Angliai savanyós; a' Franczia sós, az Olasz édes, a' német pedig üröm izű. Ha a' szájnak és nyelvnek bőre megvan sértődve, vagy nedvessége erősebb az izös testekénel, ollykor amaz ezt elnyomja, és az izlést megszünteti, vagy meghéjánosíttya. Azért a' Betegnek nincs jó ize.

§. 85.

§. 85.

Az Izlés székéhez bölcsen helyheztette közel az Alkotó a' Szaglást. Mind a' kettő között nagy a' hasonlatosság. A' szaglásnak széke az ór, és tulajdonképpen azon taknyos hártya, melly az órnak csigáját, választó falait, és barlangjait födözi. Ebben a' hártyában széllednek el az érzőinak, csak hogy nem kiálló bimbókban, mint az újhegyeken, és a' nyelvszinen, hanem észrevehetetlenül. A' taknyos bőr nem csak arra való, hogy az érzőinaknak székét a' mértéktelen izgatástól megmentse, hanem főképpen a' végre, hogy a' közösülő testnek legfinomabb páráit és kigőzölgésit, mellyek a' levegőben röpdösnek, elfogadgya. Itt a' dolgoknak párái vagy kigőzölgési az érzőinakat felizgattyák, és a' szaglást szerzik.

§. 86.

Ezen érzékenység az ártalmas dolgoknak eltávoztatásokra szolgál, hogy a' szánkon, vagy a' bészívó edényeken bé ne vegyük azokat; és így részszerént az Izlésnek is segédgye. A' szaglás által tudni meg, mi büdös, és az illatokat. A' lélekzés elősegíti a' szaglást: mert midőn a' levegőt magunkhoz szívjuk, véle eggyütt a' szag materiáját is közelíttettyük. Melly tökéletesíthető légyen ezen érzékenység is, kitecczik a' vadon emberekből, kik az állatoknak csapásit, sőt ellenségeiknek nyomdokit is szaglásból távúlról megkülömböztetik.

§. 87.

Az eddig fejtegetett három érzékenységek által a' dolgoknak csak tökéletlen képire tehetünk szert, kivévén az Illetést a' külső formára nézve. Azért ezen érzékenységek alsóknak neveztetnek. Felsők azok, mellyek által nem csak a' dolgoknak tökéle-

letes képeit megszerezhettyük magunknak, hanem a' szépség és harmonia értelmére is szert tehetünk, és így külömbféle gyönyörűségekben részt vehetünk. Illyen a' szemlélés és a' hallás.

§. 88.

A' természet' minden ajándéki közt nyilván legdrágább a' Látás, mellynek székök a' szemek. Ezekben három részeket szükség megkülömböztetni: némellyek a' szemnek tartaléki, takarói, és oltalmi. Ide tartozik mindenek előtt ama' tölcsér forma csontgödör, tele edényekkel, és kövérséggel minteggy kiágyozva, mellyben a' szem puhán fekszik; tovább a' szemöldök, melly nem csak árnyék gyanánt ékességűl szolgál, hanem a' homlokról legördülő izzadtságot is a' szemtől eltávoztattya; és a' szemhéjjak, mellyeknek hajtásaikon lévő szőrök a' bécsukáskor úgy eggymásba csapódnak, mint mikor újjainkat öszvekuncsoljuk, és legkissebb veszedelemre mint a' villám, akaratunk nélkül is betévődnek 's ismét gyorsan felnyilnak. Még mindenik szemnek belében van eggy jókora ikrás hús is, melly ismét más kissebbekből áll, és bizonyos nedvességet, könnyeket, választ el; ezek a' szemnek a' portól, 's más tisztátalanságtól való kiöblítésére szolgálnak. A' felesleges nedvesség a' könyvzacskóba bészivatik, és két csévéken az órba vezettetik le. Ha öröm vagy fájdalom által érdekeltetünk, ezen nedvesség megárad, kivált a' fájdalomkor. — Más részek a' mozgatásra szolgálnak: e' végre valók a' hat inashúsok, mellyek által a' szemet mindenfelé mozgathatni, és kisded korban félre is csavarhatni. — Maga pedig a' Szem három fő hártyákból, és nedvességekből áll. A' külső szem hártyának kerekded a' formája, és erős, kemény, vastag, mint a' szarv, azért szarvhártyának is neveztetik; közepét,

átlátható, két fejérszinű oldali pedig homályosak. Ezt követi a' fekete edényes hártya; feketének neveztetik azért, mert valami fekete nyálforma találtatik benne, melly a' felesleges világosság' súgárit, minteggy elnyelvén, mérsékli; edényesnek pedig azért mondatik, mert sok vérerecskékkel át 's meg át van szövettetve. Ott, hol a' szarv hártyának homályos oldalai végződnek, eggy gyürű forma hártya vagyon, mellynek kiálló fele formállya, ama' külömbféle szineket jádzó szivárvány szerű karikát, belső fele pedig gerezdes. Ezen gyürűnek közép lyuka, ama' szemfény, mellyen a' világosság a' szembe hat, 's mellyet akaratunk nélkül is megtágíthatunk, vagy összevonhatunk valamennyire, a' világosság' bővségéhez, vagy szükéhez képest. A' fekete hártyának gerezdes mázza, az oldalaslag, vagy feleslegessen béhatott sugárokat tartóztattya vissza. A' legbelső és legfontossabb hártya a' reczés, melly eggy középszerű iró toll vastagságú látó érzőinnak kásaforma egymásba elegyedéséből származik, és a' feketének kezdetéig felhat. A' látó érzőin, nem a' szem glóbisának fenekén, hanem oldalaslag furja bé magát, hogy a' lerajzoltt dolgoknak helyét el ne foglalja. — A' szemnek nedvességi közt legsürűbb a' kristál szerű; ezen nyúlós nedvesség eggy lencse forma átlátható tokban foglaltatik bé, hátúl domború, elől lapos szeletekből alkottatott, és a' gerezdes része megett a' szem gyürűnek úgy vagyon némelly vékony szálacskákra köttetve, hogy a' szemnek üregét két kamarákra osztya. Az elől való kamarában a' vizszerű igen tiszta nedvesség, a' hátúllévőben pedig az olvasztott üveghez hasonló nedvesség találtatik. Ezen szemnek csudálatos alkotásához tartozik az is, hogy a' szarvhártya és a' nedvességek öszvébb is, vagy széllyebb hajthatók; a' Kristállencsét pedig valamivel

előbb-

előbbre vagy hátrább is mozdíthatni. — Már a' látás így megy végbe: mikor a' világosság súgári a' szemglóbusnak átlátható szarvhártyáján, és a' szemlényen áthatnak, a' szemnedvességektől öszvehajtatnak, 's úgy küldetnek a' reczés hártyába, hol magokat keresztül vágván annyi világos pontocskát csinálnak, a' hány a' közösülő testtől a' szemekbe tünt és így a' tárgy a' reczés hártyában, mint némelly sötét kamarácskában lerajzoltatik. Ezen rajzolat pedig az érzőinaknak tulajdon érdeklésivel eggy olly érzést szerez, melly a' közösültt dologgal egyenlő.

§. 89.

A' látás által tulajdonképpen megerézzük a' világosságot, a' dolgoknak színöket és felületöknek formáját annyira, a' mennyire kinek kinek szemehatára terjed. A' szemek még annak bizonyságára is szolgálnak, a' mi távul vagy messze való, lágy vagy kemény, száraz vagy nedves, álló vagy folyó, és más e' féle, de csak közösleg. P. o. a' közbenvetetett tárgyokból való okoskodás, vagy az illetésből szerzett tapasztalás által 's a' t. — Ezen érzékenységet is felettébb való tökéletességre vihetni a' gyakorlás és kimivelés által; tudni való csak a' Vadászoknak példájokból is. Eggy illy gyakorlott, és kimiveltt szem, ott is kikémli a' természetet, a' hol titkon munkálkodik; és a' lelket ollyakról is tudósíttya, mellyek nélkül mások szükölködnek. A' kimivelett és nemesültt szemnek tulajdon világa, látó környéke van, és olly jeles gyönyörűségnek kútfejével bir ő, mellyet maga magának nyit.

§. 90.

A' látásnak fő törvénnyei, mellyekből mindennémű jelenések megfejtetnek, e' következendők:

1. Hogy valamit nyilván és világosan megláthassunk, a' végre szükség, hogy annak minden pontomiról elégséges világosság hasson a' szemeinkbe, vagy is olly, melly szemünk' reczés bőrét felizgathassa, de felettébb ne izgassa. Azutánn: hogy a' világosság sugári vagy a' reczés bőrnek fenekén, vagy ehez olly közel végződjenek, hogy a' szem kristáljának és egyéb nedvességinek alkalmasztatások, sőt a' szarvhártyának nagyobb meghajtások által is, az érzőinakat érdekelhessék. Végre: hogy mind a' két szemben egyenlő helyen és képen essék a' közösülő tárgynak rajzolattya. Ide járúl az is, hogy se az érzőinak a' felettébb való világossággal élés által, minteggy megtörödvén, héjánossak ne legyenek, se a' kristál-lencse átláthatóságát el ne vesztette légyen. Innét már tudni való, hogy miért nem láthatni azt világossan és nyilván a' mi igen kicsin, távúl való, vagy homályos? Honnét van a' rövid, 's honnét a' távúl való látás? Hogyan láthattyuk két szemeinkel a' közösülő tárgyot egynek 's nem kettőnek? Miért nem láthattyuk a' napot jól az ő tiszta fénnyében? T. i. a' mi igen kicsin, távúl való, vagy homályos, mint p. o. eggy tejesúton lévő csillag annyi világosságot nem hajt szemeinkbe, melly az érzőinaknak izgatásokra elégséges volna; a' fényes napnak világa pedig olly igen izgattya az érzőinainkat, hogy fájdalmat is okoz, mellynek érzésével amazé zavarodtá lészen. — Minden szemnek bizonyos mértéke vagyon, mellynek környékéből a' dolgot tökéletessen megkülömböztetheti. Az ép szemüekben ez ollykor esik meg, ha a' dolog 8-16 hüvelyknyi távúl vagyon; az az: ha se 8 hüvelyknél közelebb, se 16 nál távulabb nincs. A' rövid látásuakban pedig ollykor esik meg, ha a' test 1-8 hüvelyk közt vagyon, a' távúlról látókban pedig 16-35 között esik meg; egyébkor pedig a'

re-

reczés bőrön jóval is innét vagy túl esvén meg a' világosság súgárinak egyesülésök, a' szemlélés héjános marad. Azért szorúlnak a' rövid látásuak olly vájott üvegekre, mellyek a' világosság súgárinak nagyobb szélesítését segítsék, a' távúlról látók pedig olly meghajtott üvegekre, mellyek által a' világosság súgári jobban öszvehajtassanak. — Ha mind a' két szembe egyenlő helyen és képen esik a' rajzolat, ollykor ennek tárgya egynek éreztetik; szinte úgy, mint mikor két újjal tapintunk meg valamit, ha az illetés egyenlő, a' dolgot is eggynek érezzük; ha pedig más más helyen vagy képen lészen a' rajzolat, akkor a' dolog is kettőzik előttunk, p. o. Mikor újjunkal szemünket elcsavarjuk, vagy a' nagy fő fájdalomban, vagy a' részegségben. — Ha a' látás héjánossága onnét támad, hogy a' kristállencse az ő átláthatóságát elvesztette; ezen esetben a' látás vissza szereztethetik; szerencsésen megmecczvén a' szemet, a' kristállencse félre fordíttatik, a' szemviz ismét visszapótoltatik, és így eggy jól meghajtott üveg által a' látás helyre áll. Ha pedig azért héjános a' látás, mert az érzőinak megtörődtek, és következendőképpen az izgatást többé eléggé el nem fogadgyák: ekkor a' hiba orvosolhatatlan. — 2-szor A' látásnak homályos, vagy zavarodott volta onnét is támadhat, ha vagy két különböző világosság egyik a' másikát elgyengíti, és elnyomja nagyobb ereje által, vagy pedig az eggyik szem tökéletlenebb a' másiknál, és így csak akadályúl szolgál; vagy pedig ha az érzékenység huzamos erőltetése által ellankadván, helyessen nem szolgálhat. Hogy nappal is nem láthattyuk úgy a' magokban elég világos csillagokat, mint éjtszakán, oka ez: mert a' napnak erősebb világa azokét felettébb meggyengíti olly képpen, mint a' nagy harangszó a' gyengébb emberi szót. De valamelly

mélységből vagy kis lyukacskán nappal is láthatni égen csillagokat, mivel a' napnak világa az övékét egésszen el nem nyomhattya. Bouger természet-vizsgálónak kiszámlálása szerént 80-szor, sőt százszor is erősebbnek kell eggyik világosságnak a' másikánál lenni, hogy azt egésszen elnyomja, és semmivé tegye. — Mivel gyakran eggyik szem tökéletlenebb a' párjánál, 's következendőképpen ennek tökéletességét minden ellenkezőknek természetök szerént csak fogyasztya, ollykor a' tökéletlen szem félre csavartatik. Ez által a' látás nem hogy vesztene, hanem inkább nyer vele. Mert: kiszámláltatott az is, hogy azon dolog, mellyet két szemeinkel látunk, csak $1\frac{1}{3}$-szer világossabb, mintha azt csupán eggy szemmel látnánk, és az elfordított szemeknek látások is igen csekély; elégtelen tehát a' helyes látásnak héjánosítására. A' Banzsák ezen állapotban vannak közönségessen. — Ha eggy fekete táblán fekvő királyszinű vörös posztót addig néztünk, míg szemeink kifáradtak, és hirtelen eggy fejér papirosra vettyük szemeinket, az nem fog nékünk fejérnek tecczeni, hanem valami különös szinünek: mert a' kifárasztott szem elégtelenné lett a' vörös szinnek megkülömböztetésére; azt tehát a' többi szinek közt fel nem leli, azért fejérségét se láttya a' papirosnak, melly, a' mint tudni való, csak ollykor áll elő, ha mind a' hét eredeti szinek egybe elegyedtek. — Ha pedig a' szem eggy forma, erős izgatások által bizonyos állapotba helyheztetik egyszer, azt többé eggy könnyen 's hirtelen el nem haggya, és ez által is némelly látásokra elégtelenné lészen. Ez is az oka, hogy fényes nappal a' csillagoknak kisded csillámlásit nem láttyuk, mellyeket azonban éjtszakán látunk, és hogy a' kik a' nagyoknak látásokra szoktatták magokat, millyenek a' nagyító üvegekkel élők általlyában, és

a'

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

a' kik a' közel lévőket nézegetik csupán, millyenek a' szobátülők; a' kicsinyeket és távúllévőket bé nem láthattyák. Mivel ezeknek szem-gyürűjök, szarvhártyájok és szem-nedvességeik olly meghatározott formát vettenek magokra, mellyet eggy könnyen, és hirtelen el se hagyhatnak. 3-szor A' látásnak igen emlékezetre méltó tulajdonsága az is, hogy, ha egyszer jól felizgattatott, eggy üdeig tart. Ha az ember eggy tüzes kanóczot kezével gyorsan csavargat, vagy ha a' sebessen forgó rokka-kerékre darab papiros ragasztatik, noha eggy helyen találtatik csak a' tüz vagy papiros, még is az egész karikában láttatik. Mivel addig, még tart a' tüznek és papirosnak látása, melly egy helyen esik, míg a' körös körül való forgás végbe megyen. 4-szer A' dolgoknak mozgásokat, fekvésöket, nagyságokat, mennyire létöket, és az ezektől függő figurájokat, folyó vagy állóságokat 's a' t. tulajdonképpen szemeinkel nem láttyuk, hanem csak az észnek okoskodása által tudgyuk meg. Mert eggy vakon született ember, ki hirtelen látni kezd, ezekről semmit se tud, vagy igen helytelenül gondolkodik. Beszélli De la Caille Doktor, hogy ama' tizenhárom esztendős Ifjú, kinek szeme szerencséssen megnyittatott, eleintén mindent olly közelnek látott lenni szemei előtt, hogy minduntalan kezeit emelgetné, és minteggy magatól távoztatni akará. Mindent felettébb nagynak is tartott lenni elannyira, hogy meg nem foghatta, hogy' lehetne már nagyobb eggy ház a' szobánál. Midőn irott képek közöltettek vele, azokon még inkább töprenkedett, és két holnapok múlva érté meg, hogy azok a' dolgoknak csupán rajzoltt előmutatási. Szemeit elejéntén a' dolgokra se irányozta, mellyeket látni akart, és csak üdőjártával szokott hozzá. Látni való tehát, hogy azon rajzolatnak szemünk fenekén való mozgása, mellyet

lyet a' mozdúláskor érezünk, és azon külömböző szeglet, melly alatt a' külömbféle fekvésű, nagyságú, mennyire létű testeket szemléljük, a' látásnak fundamentomi ugyan, de nem bizonyos tanúi az észnek okoskodása nélkül. Nem csuda tehát, hogy azok, kik e' testi tulajdonságok eránt igen a' szemöknek bizonyságára bocsátkoznak, rútúl megcsalatkoznak. — Végre: jegyzésre méltó az is, hogy a' ki szemével és pillantásival bír, kimondhatatlan, melly igen meghathattya az embereket és állatokat. Ezeknek vadságokat meggyőzi, megszelídíti; amazoknak pedig szívöket érdekli, felzavarja, felbuzdíttya. Mind kettejekkel szó nélkül is beszélhet. Eggy Jámbornak pillantása a' gonosztévőnek lelkét átveri. Minden állapotnak tulajdon pillantása vagyon, és a' ki ezt esméri, bétekènt másoknak szivök' titkaiba.

§. 91.

A' Hallásnak széke a' fül, mellynek alkotása, úgy tecczik, még mesterségessebb, mintsem a' szemé, legalább fejtegetése nehezebb; mivel több részecskékből is áll, és a' hang terjedésnek törvénnye sincs olly kitanúlva, mint a' világosságé, mellynek uttyait lerajzolhatni, és kiszámlálhatni. A' fülben ezen fő részek külömböztetnek meg: a' külső fül; hangjárás; a' fül üreg; és a' tekervényes járás. A' külső fül békateknyő forma porczogóból, és gyenge bőrből, a' hajlás végett, bölcsen alkottatott; külömbféle kiállási és gödrei vannak, hogy a' hangot bizonyossan elfogadgya, és a' hangjárásba vezesse; találtatnak benne számos ikrás husok is, mellyek valami keserű nedvességet választanak el, olly végre, hogy az által a' levegőnek érdeklése mérsékeltessék, és az ártalmas porocskák, és bészándékoskodó férgecskék benne süllyedgyenek. Erre valók a' fülszőröcskék

kék is. Ha igen meggyűl ezen fülviasz, vagy megkeménykedik, a' hallást meghéjjánosíttya. — A' hangjárás a' külső fülnek fenekén kezdődik, és a' fülüregtől eggy rézsútt fekvő hártyával választatik el, melly a' halánték körül van, és dobhártyának neveztetik. Ehez a' hártyához a' fülüregben három igen finom remegtetésre alkalmatos csontocskák ragasztattak; eggyik ollyan, mint a' kalapács, a' másik mint az ülővas, harmadik mint a' kengyel. A' kalapácsnak nyele a' dobhártyát éri; feje pedig eggy forgó által az ülővasnak vastagabb ágával kapcsoltatik öszve; a' másik hosszabb lehajló fele a' kengyel' bolthajtásával eggy sima gömbölyü gomb által köttetik öszve; a' kengyel pedig féltojás kerekségü talpán, mint némelly orsón forog. Az ideható inak által ezen részecskék mozgásba hozattatnak, és a' dobhártyát kifeszíthetik, vagy megtágíthattyák; a' vak szemcsontok czélláiból ide szivárkozó kenőtsös nedvesség által pedig sikosságban tartatnak. Ezen fülüregből eggy trombita forma csatorna szolgál le hátul a' szájüregbe, az úgy neveztetett *Eustachius'* kürtye; nyilván azért: hogy ezen az úton friss levegő és hang is hathasson a' fülüregbe. — A' fülüregen belől a' kősziklás csontban eggy tekervényes járás vagyon, melly labyrinthusnak is neveztetik. Közepében pitvara, hátul pedig három félkarikájú csigaforma csatornája helyheztettetett. Ezen fülcsiga felénnyire csont, felénnyire hártyás fallal elválasztatik, mellyen is néhány lyukak vagy ablakok vagynak. Többnyire ezen labyrinthus tele van valami fájn vizzel, mellyet ennek hártyáiba elszéllyedő erecskék lehelnek ki, két tölcsér forma csatornák pedig elvezetnek; 's ebben terjednek el a' fül érzőinnak át 's meg át füződött velős részei is. — Már a' hallást a' fülben a' levegőnek rezzegő és lobbálódzó mozgása eszközli. T. i. a' levegőnek

hul-

hullámi a' fül békateknyőjében elfogadtatnak, és a' hallás járásba öszveszorúltt állapotban bévezettetnek. Itt ezen hullámok a' dobhártyára ütnek, és ezt eggyenlő lóbbálódásba hozzák, melly a' fül csontocskákkal közöltetik. A' kengyel pedig a' labyrinthusnak vizét, és más részecskéjét hasonló remegésbe hozza; olly formán, mint a' kalapács a' harangot; a' viz és fülcsiga részecskéinek remegése megént a' fül érzőinnak olly határozást közöl, melly avval megeggyez.

§. 92.

A' hallás által tulajdon képpen csak azt érezzük meg, a' mi hangos, kiki az ő füleinek minéműségéhez képest. Hogy ezen érzékenység is a' gyakorlás és kimivelés által igen tökéletesülhet, bizonyítyák a' muzsikális fülek, mellyek akár melly idétlen hangot is sok mások közt megsajditanak; és azon vadon nemzetek, mellyek az ő messziről való és finom hallásokra nézve elhiresedtek. Ezekben ugyan az tapasztaltatik, hogy az ő fülteknyőjök rendeltetésekhez képest kifelébb horgad, mintsem a' miénk, melly a' poltzozás és szoros süveg miatt mellyékessen fekszik a' fej mellett. Azon állatokban, mellyek igen tökeletesen hallanak p. o. a' matskák, a' fülcsigának négy öt hajtási vannak, holott az emberekben csak hárman vannak. A' melly állatokban pedig ezen fülcsiga hibázik, nem igen jól hallanak, illyenek a' madarak. Az is tapasztaltt dolog, hogy a' viz nem csak közli a' hangot, hanem nagyobbíttya is. Ha az ember a' vizben lebukik, és benne két tüzkövet eggymáshoz koczint, nagy rengő hangot hall. A' halaknak ámbár nincs is külső fülök és hangjárássok, még is hallássok éles; mert ezen vizi nagy zengés gyenge fő kaponyájokon béhat, 's belső érzőinacskáikat megérdekli. A' hang a' levegőtől a' vizzel

csak

csak kevesé és nehezen közöltetik, a' halak tehát azon zörrenést, melly a' vizet meg nem locsogantya, nem hallják, 's ezért süketeknek tartatnak, holott hallanak valóban. Mind ezekből kitetczik az, hogy a' hallásnak minéműsége a' fülteknyő, fülcsiga, és fülviznek minéműségétől függ. Amaz elválasztó falnak alkotása sincs bizonnyára héjában, melly a' fülcsigát grádicsokra osztya; meglehet, hogy mindég eggyenlő remegésbe nem jő, hanem szélességéhez képest hol alól, hol fellyül érdekeltetik meg, 's talám ez által külömböztetyük meg a' vastag és vékony hangot eggymástól.

§. 93.

Mivel a' hallásnak eszköze a' Levegő, sokakban megeggyez a' Látásával, a' világossággal: azért sokakban egyenlő törvényt is követ. A' hallásnak tökéletessége, vagy héjánossága is a' levegőnek mértékétől, és azon alkotó fül részecskéktől függ, mellyekről éppen előbb szóllottunk. Azon okra nézve nem hallunk kétszeressen, hanem eggyessen két füleinkel, mellyet előhoztunk amott, mert mind a' kettőben eggyenlő lévén az érzés, azt a' lélek eggy oknak is tulajdonittya, és a' t. Ezek pedig különössek a' hallásban: 1. hogy a' halló érzőinak ágazati nem csak a' fülben, hanem a' főnek egyéb részeiben is el vagynak terjedve. Innét van tehát az, hogy valamelly kellemetlen csikorgásra még a' fogaink is megérdekeltetnek; 's ellenben: hogy ha fülünket bédugjuk is, még is, ha a' főnek rugós részeihez, p. o. a' fogakhoz, halántékhoz, fejünk' lággyához zengés közelit, azt meg szoktuk hallani. 2-*szor* A' levegőnek mértéke annak sürűségében áll; mennél sürűbb a' levegő, annál alkalmatossab a' hallásra. A' magas hegy tetején nem hallyuk úgy a' hangot, mint a' völgyben. 3-*szor* A' fülteknyők akaratlan és aka-

ra-

ratos inashúsokkal birván, arra ugyan szolgálhatnak, hogy mozgattathassanak, és csak a' szokatlanságtól vagyon, hogy nem mozgathattyuk mi is őket: de meglyukgatások által a' hallást éppen nem tökéletesítik: kérdés tehát, ama' természet fiai miért lyukasíttyák azokat meg, és nehéz portékának beléjek aggatásával miért nyúllaszttyák le? Erre én mást nem tudok felelni, hanem vagy hívságból, vagy pedig azon okból cselekszik, mellyért órroknak porczogóit át lyukgasztyák, hogy drágaságokat mindenütt magokkal és minteggy szemök előtt hordozzák.

§. 94.

Az eddig elő számláltt érzékenységek eggy meghatározott érzést szerzenek bennünk (sensus fixus): mivel érzőinaink eggyenlő tagokban oszolnak el. Ama' negyvenedik érzőin pedig §. 78. melly részt vévő innak is neveztetik, valamint egyenlő taghoz nincs kötve, hanem az egész testben kóborol, úgy meghatározott érzést se szerez, hanem ollyat, melly az egész test és élet állapottyára kiterjed, 's azért határozatlan érzésnek nevezhetik (sensus vagus). A' belső hidegnek, melegnek érzése, és azon hevülés, vagy fagyos rázódás érzése, mellyet a' léleknek testbe való befolyása, a' reménység vagy félelem által, okozni szokott bennünk, ezen határozatlan érzékenységnek munkája; ez által érezzük azon iszonyodást is, melly ollykor is érdekli az embert, ha valami felségest szemlél; 's amaz irtózást is, mellyel estennen az ijesztgető dajkák a' gyenge kisdedeken kegyetlenkednek. Ezek az egész testet, mennyire csak az élet terjed benne, áthattyák. — Mennél érzékenyebb valaki, az az, mennél könnyebben elfogadgyák valakinek határozott érzékenységi a' külömbféle érdekléseket, és mennél hathatós-

tósabban munkálkodnak benne, annál szerencsésebb: mert ő a' tökéletességre szert teńet, mellytől függ a' boldogság; ellenben mennél érzékenyebb valaki határozatlan érzékenységére nézve; az az: mennél nagyobb benne a' részt vévő innak ereje, és hathatósága, annál szerencsétlenebb; mert nyugodalma, elégedése igen gyakran háborgattatik. Szerencsés, ha érdeklésinek ellent áll, mert bir boldogulásának eszközével. Ezen érzékenység kétféle okokból származik: vagy az érzésnek ereje valakiben voltakép nagy, és ez gyengéded érzékenység (sensibilitas stenica), vagy az érzés magában nem erős, hanem erőssé válik az ellentállásnak csekélysége miatt, 's ez kényes érzékenység (sensibilitas astenica). Az Asszonyok közönségessen kényes érzékenységüek.

§. 95.

Ezen érzékenységek magokban foglalják nyilván mind azt, valami testünket illeti; hanem ha az észnek tartománnya. Hijába törekedtek tehát azok, kik más különös érzékenységet akartak kigondolni. Valóban hijában! Az éhségnek és szomjúságnak érzése is az elő adattakból következik, nem szükség tehát reája nézve eggy új érzékenység. T. i. ha sokáig nem ittunk, torkunk, és nyelő gégénknek részei kiszárodnak, és megkeményednek. Ha pedig sokáig nem ettünk, a' gyomor — és más belső nedvességek a' gyomorban meggyülnek, megcsipősödnek, és nem lévén mit emészteniek, a' gyomort magát megtámodgyák. Ehez járúl az is, hogy a' gyomornak pamukszerű rostyai vagy hajlási eggymáshoz dörgölődznek. Már a' torok és gége, kivált a' gyomor, sok illetődő érzőinakkal át 's meg át van szőve; mellyek többnyire az agyvelőből szolgálnak ide. Innét van tehát, hogy az éhséget és szomjúságot olly igen

meg-

megérezzük. Vannak a' gyomorban a' nagy oldalcsont' inasgombjából származó érzőinak is; azon fájdalmak, mellyek ezek által közöltetnek, nem olly nyilvánságossak, és meghatározottak, de magokban ezek is hathatósak. Bölcsen ösztönöz minket a' természet illy érzékenyen az evésre 's ivásra, hogy azon tejes nedvesség meg ne fogyatkozzék, mellyről tudva vagyon, hogy a' vér készítésre szükséges §. 44.

§. 96.

Ezekből kitecczik, mennyi nem függ az érzékenységektől, azért felettébb igyekezzünk azokat tökéletesíteni, és nemesíteni. Erre pedig következendőképen tehetünk szert: I. Ha minden ártalmasokat tőlök eltávoztatunk. Árt pedig az érzékenységeknek: 1. a' mértéktelen nagy, és huzomos érdekeltetés; u. m. az erős napfény, 's huzomos olvasás a' szemnek; az ágyú, vagy más nagy durranás a' fülnek. 2. Árt az érzékenységeknek a' nagy és hosszas eröltetés; u. m. a' sötétben, hold világnál, vagy akármelly lobogó fénynél való olvasás, és apró betű. 3. Árt az érzékenységeknek eggyik állopotból a' más különbözőre való vetemedés; u. m. a' sötétesből a' sütő napfényre, 's a' napvilágosságból a' setét helyekre való átmenetel. 4. Árt az érzékenységeknek a' mesterséges eszközökkel való felesleges, és gondatlan élés, kivált ha nem derekassak. A' ki szükségtelenül üvegszemeket biggyezt az órára, vagy nagyító üvegeken kukucskál, azt nyeri vele, hogy szeme' fényét eltompíttya. §. 90.

II. Az érzékenységeknek tökéletesítésekre szolgál, azoknak képes és okos gyakorlások. A' ki, kivált ifjúságában érzékenységeit mértékletessen, azoknak mind eggyik nemeiben és tárgyaiban, álhatatossan próbálgattya; másoktól külön válasz-

tya;

tya ; külömbkülömbféle helyheztetésekben méregeti 's a' t. az felettébb kitesz másokon. Ezen gyakorlás által még a' rövid látásúak is, ha napról napra igyekeznek valamelly távul, 's távulabb eső dolgot szem hegyre venni, hibájokat visszaszerezhetik. A' balkezüek a' gyakorlás által, szint úgy tudnak dolgozni, mint mások a' jobbal; ha tehát elejétől fogva a' balkezet is munkára fogtuk volna, szinte olly hasznát vehetnénk, mint a' jobbnak. A' gyakorlás eránt arra is szükség vigyázni, hogy az mindég eggy formán való ne légyen, máskép ezen fogyatkozás a' szokással természetté válik. Ezen okra nézve, kik elejéntén közelről kezdtek olvasni, vagy az irásra hajlottak nagyon, rövid látásúakká válnak ; nem külömben azok is, kik csak a' ház körül szemlélgettenek.

III. Az érzékenységeknek tökéletesítésekre, és nemesítésekre felettébb szolgál a' figyelmezés. Ez által t. i. a' megérdeklett érzékenységre bövebben hajt a' vér és életerő; a' füldob kifeszíttetik 's a' t.

IV. Ide járúl az ellenkező hibáknak eltávoztatások, u. m. a' hebehurgyálkodás, tétovázás, eloszlás ; mellyek részszerént érzékenységünk' szabad gyakorlását, részszerént a' megkívántató figyelmetességet akadályasztattyák, vagy éppen semmivé teszik.

§. 97.

Az érzőinaknak erejektől függ még az alvás is. A' tagoknak, és az egész testnek mozgatása igen szolgál az egésségnek fenntartására, a' mint tapasztalásból tudva vagyon. A' vérnek szabad forgása, és a' tápláló nedvességeknek elválasztások a' mértékletes, és annak üdejében való mozgás által elősegíttetik. Melly természetes testi tulajdonságunk légyen a' mozgás, látni való a' gyer-

me-

mekekben, és az állatokban is. Akármelly természetes légyen ámbár ezen mozgás, azonban végtére, ha huzomos, vagy erőltető, inashusaink izgathatóságát, és érzőinainknak erejit kifogyasztya; ekkor erőnek erejével is alvásnak kebelébe hódíttatunk. — Az alvás tehát, ezen minden érzékeny és mozogható valóságoknak közös tehetlenségök, onnét származik, hogy az akaratos mozgásokra való inashúsok, elvesztvén izgathatóságokat, az érzőinak pedig az ő erejöket, addig megtagadgyák szolgálattyokat, míg a' visszapótolás által ismét vissza nem nyerik. E' végre a' nyugodalom, vagy a' foglalatoskodastól való megszünés, nem elég; mert az agyvelőnek visszapótolására — mellynek folytatása az érzőinakban lévő velő is — általlyában az alvás szükséges. — Az alvás közben nyilván kevesebb mértékben, és gyengébben tódúl a' vér az agyvelőre, a' mint a' verő érnek kevesebb verésiből is kitecczik; erre való a' fejnek fellyebb fekvése is egyéb tagoknál. Ha lecsügg a' fejünk, rosszúl aluszunk. Valami tehát a' vérnek forgását gyengíti, és a' fejbe való tódulását gátolja, testi ok legyen bár az, akár pedig a' léleknek eggyféle és gyenge foglalatoskodása: mind segíti az alvást. Illyen az alvó helynek csendes sötétsége; a' tiszta levegő, a' földszint hosszába való fekvés, és a' gondatlanság. Valami ellenben a' vért zúdulásba hozza, az mind az alvást távoztattya, vagy megakadályoztattya. Illyenek: az izgató italok, a' kávé 's a' t. az ételeknek mértéktelen számok, a' töprenkedés; az ágyban való olvasás 's több e' féle. A' vérnek az agyvelőben való meggyülése; az érzőinaknak kéméntelen megnyomások, nem külömben alvást okoz, mint a' nagy hidegekben borral terheltekben, és a' gutaütésekben tapasztalni. — Néha álmodozunk is az alvás közben, vagy azért, mert az elszende-

deredésünkkor esett érzésből valami izgatás fenn-maradott, érzőinunkban és az agyvelőben, holott többnyire beállott a' szünet; vagy pedig azért, mert az alvás közben, kivált az alvásnak természeti határa felé, valamelly közösülés által eggyik érzékenységünk felserkent, holott a' többiek még pihentek. Ez által foglalatoskodásra okot nyert a' lélek, tulajdonsága lévén a' képek' formálásában való telhetetlenség; azt tehát olly későn hagyja el, és olly korán elkezdi, a' mint csak lehet. Az álomról a' többi a' Lélektudományához tartozik. — A' mértékletes 6-8 óráig tartó csendes alvás által, megént meggyűlnek a' kipótoló részek; a' vér ismét elég folyóságot nyer; az agyvelő megfrissül; mellyre az érzőinaknak hathatóságok és az inashúsoknak izgathatóságok ismét helyre áll, és munkásságok által az alvót felserkentik. — A' mértéktelen, hoszszas alvás által pedig a' híg nedvességek felettébb meggyűlnek, az életerő meg nem emésztetik, a' tápláló és elválasztó munkák a' kívántató mozgás által elő nem mozdíttatnak 's a' t. az ember tunyává, kedvetlenné, és egésségtelenné válik.

§. 98.

Illy mesterséges alkotásuak ama' érzőinak, mellyek az emberi testnek makhináját folyvást mozgattyák. Noha ezen álmélkodásra méltó eszköznek csak a' kerekit láttyuk mi, úgy mondván, belső rugója pedig el van rejtve szemeink elől. Mái nap se jártak a' tudósok e' fontos kérdésnek végére: mi szerzi az érzőinaknak izgathatóságokat, mellynek munkái mind az állati mozgás, mind az érzés? Rugóssak-e? és a' közlött érdeklést a' rezzegés törvénnye szerént úgy közlik-e az agyvelővel, mint az eggymást érő elefánt csontból való glóbisok? mellyeknek ha szélsőjök megil-

lető-

letődött, az elsőjök azontúl mozdúlásba jő. Vagy pedig ezen érzőinak nem olly csővék-e, mellyekben igen fájn, vékony és mozogható nedvesség folydogál, 's mellynek glóbisai, mint a' vizé, a' vett mozdítást tovább 's tovább folytattyák? Vagy pedig ugyan azon életerő, melly a' tüdőben az elhasonlítást, a' vérben a' kipótolást, az ikráshúsokban az elválasztást szerzi, az érzőinakban az érzést, az inashúsokban pedig a' mozgást viszi véghez? Az első és második állítmány az eddig előadott bizonyságokra nézve minteggy elhagyattatott már a' tudósoktól; a' harmadiknak erősítésére pedig, következő okok szolgálnak.

§. 99.

1. Az életerő a' természetben mindenütt jelen van; mindeneket áthat, és minden mozgásoknak oka. A' hol ő nincs, ott a' halál; az ő munkája az élet §. 28. Mivel a' természet mindenben az eggyenlőséget tárgyozza, ebből azt hozhattyuk ki, hogy' tehát az állati mozgásoknak és munkáknak is ugyan azon életerő az oka. 2. Ha az ember eggy darab lapos czint alól, fellyül pedig eggy levél ezüstöt, teszen a' nyelvre, és azt mozgattya, valami savanyó ízt érez, és villámlást, vagy is a' ménkő materiájához hasonló jelenést, tapasztal az arczáján. Ez csak onnét lehet, mert az érzés az érzőinakban ezen ménkőhöz hasonló erő által felizgattatott, és munkásságba hozattatott. Illyen pedig az életerő is. 3. Ha a' békának lehuzott testét frissen veszed, és úgy készíted el, hogy eggyik vége czombjával természetessen eggyesülve maradjon, azutánn pedig érzőina alá eggy szelet czint, és inashusára eggy szelet ezüstöt teszel, 's mind eggyikét a' rézijnek végével megérdekled, tehát szemlátomást a' czombja öszvehuzódik. Ez bizonysága annak, hogy az inashú-

sok-

soknak mozgások némelly menköhöz hasonló erőtől függ, millyen, a' mint mondottuk, az életerő §. 28. 4. Azt is vallottuk, hogy az életerőnek nagy az atyafisága a' magnesi erővel (ugyan ott §. 28.) az pedig bizonyos, hogy az, a' ki magnesi erővel meg tud rakodni, és azt másokkal közli, azon testekben, mellyekkel bánik, élet munkáihoz hasonló jelenéseket szerez; az az: az egész testnek elevenséget, az emésztő és elválasztó edényeknek hathatóságot, az inashúsoknak akaratlan és akaratos mozoghatóságot, sőt a' lélek ereinek is nagyobb tehetséget közöl, úgy, hogy az illy személlyeknek észrevételök, bélátások, okoskodássok tökéletessebbé válik. Ha a' magnesi erővel biró személy kifogy ezen erőből, mind ezen munkáknak is fogyatkozások következik. — A' holtt testet pedig úgy felizgathattya, hogy az nyelvét kiveti, szemeit forgattya, 's a' t. — Ebben áll *Meszmernek*, és más Magnetizálóknak csudatételek. 5. Ezt bizonyíttya az is; tapasztaltt dolog, hogy az egésséges Ifjaknak, vidám gyermekeknek, lovaknak, juhoknak, kerti zöldségeknek, viruló Plántáknak kipárázattyai által már sok inaszakadtak, és kiszáradtt emberek csudálatossan meggyógyultak; ezen párázat az ő mozdúlhatóságokat és érző tehetségöket elősegítette; tudva lévő dolog pedig ez, hogy ezek az életerőnek materiáját párázzák ki. — 6. Az is nyilván való igazság, hogy az életerőnek bőv mértéke eggy jó testi alkotású emberben elevenséget, munkásságot, és minden hivatalra való képességet szerez; ellenben, a' kiben az életerő vagy kevés mértékben szorult, vagy már megfogyatkozott, az tunya, erőtelen, tehetetlen, kedvetlen; elesnek tagjai, ereji, 's kedve. Tehát az életerő az, melly ezeket bennünk szerzi. — 7. Semmi se gyengíti jobban el az agyvelőt, érzőinakat, következésképpen a' lel-

ki esméretnek tehetségit, mint a' testi gyönyörüségekben való mértékletlenkedés, kivált a' testi néma bűn: de éppen ez is az, melly az életerőt leginkább vesztegeti. §. 53. — 8. Minden felettébbvaló foglalatosságokra, testi és lelki erölködésekre fáradtságot, és így érzőinainknak eleséseket érezzük magunkban; tehát látni való, hogy ez által az érzőinak valami vesztességet szenvednek; mi is az? Előbb az életerő fogyatkozik meg; mert lankadtságunkban is az érzőinaknak izgathatósága, 's rugóssága meg van mint egyébkor. De mivel az életerő megfogyatkozott, nincs mi őket izgassa, és munkálkodtassa. — 9. Nincs semmi mozoghatóbb, izgathatóbb és hathatósb, és mi az agy- és invelővel magát úgy közölhesse, mint az életerő; azért hihető, hogy ez szerzi mind az inashúsoknak, mind az érzőinaknak hathatóságokat.

§. 100.

Akár melly igen hasonlítson bár a' ménkőmáteria természete az ember testi természetéhez, de az bizonyos, hogy se nem ménkő, se nem mágnesi máteria csupán, melly az érzőinakat izgattya. Máskép az emberi testben is fel kellene találtatni mind azon jelenségeknek, mellyek a' ménkő- és mágnesi máteriának tulajdoni. Ez pedig éppen nem igaz, a' mint öszvevetésekből megmutatta *Kovács* Doktor. Azon hasonlatosság, melly köztök tapasztaltatik, hihető, hogy onnét vagyon, mert az életerő az elhasonlítás közben némünémű képen öszvevegyül a' ménkő és mágnesi máteriával, melly tagadhatatlan, hogy testünkben rejtezkedik.

§. 101.

Az életerő tehát az érzőinaknak titkos rugója; ez a' testnek és léleknek köz eszköze, ez köti

ti öszve a' látható testet a' láthatatlan lélekkel; 's ez leg megfoghatóbbá teszi a' testnek a' lélekkel való közösülését (commercium.) Hihető erre czéloztak amaz egykori bölcselkedők is a' minden lelki érzéseknek eszköze által (schema), mellyel a' lelket mintegy körülvetetve gondolták. Ez a' belső módosítatásunk fundamentoma. — Hogy az érzőinak a' mozgatást rugós hüvellyek által viszik vissza, onnét nyer napról napra nagyobb hitelességet, mert közönségessen azt vallyák a' testbonczolók, hogy mozgatáskor annak feszülését, az öszvezsugorító nyavalyákban pedig öszvevonulását tapasztalják. *Arneman* tudósítása szerént pedig a' beteg érzőinak scirrhussal annyira kigyógyulnak, hogy ismét mozgatásra alkalmatosokká válnak, de az érzésre nem. Ez onnét származik, hogy a' scirrhussal az érzőinaknak hüvelyek kigyógyúl, de az üregök bétömetik, és így a' benn lévő velő folyamottya megreked. Innét az is következik, hogy az érzőinak az érzést bennek lévő velő által szerzik. — Az érzőinakról végre az is tudni való, hogy, bizonytalan mikép, az ő mozgató erejeket némelly különös esetekben egészen elvesztik, az érzőt pedig megtartyák. Ezen vesztesség néha csak üdeig óráig tart. Illyen volt ama' hires *Mendelsohn* Filosofus' sorsa. Ez reggel felébredvén, igen jól tudott gondolkodni, jól látott, hallott mindent, de magát semmikép se mozdíthatta meg eggy üdeig. — Néha pedig ezen vesztesség egész nap és éjtszaka is eltart; illykor az ér- és szívverés minden életnek jeleivel eggyütt észrevetetlenné válik. Ekkor látszatik a' halál belépettnek lenni. Egy Orvos Doktor magáról ezen bizonyságot teszi: „ *Ingolstadtban* deák koromban, „ úgy mond, veszedelmessen lebetegedtem, és „ holttnak tartattam. Láték, hallék, érzék, de le„ hetetlen volt legkevesebbé is mozganom; a' tes-

„ tem megmerevedett, a' lelkem eleven volt. Hallám rokonimnak, Barátimnak sopánkodásokat; láttam a' halotti készületeket; és mikép vesz az Asztalos koporsónak mértéket. Eltemettetésem előtt való éjjel, midőn fekvő helyemben egészszen magamra és állopotomra feszítettem magamat, és a' lelkemnek egész erejét makhinámnak eggy pontyára egyesítém, vissza nyerém ismét mozogható erőmet. De kezeim a' viaszgyertyával és olvasóval olly igen öszve voltak szorítva, hogy vergődnöm kelletett. Ezzel a' szemfödelet és a' mellettem égő világot lecsaptam. A' zerrenésre az őrállók bétéktettek, és ismét elmentek, bétéktettek, és ismét ott hagytak; nagy esdekléssel vehettem őket reá, hogy vegyenek ismét bé az élőknek számokba. " — *Hufeland*, az új német Merkurban 179 darabban. Ebből értheti kiki, hogy szükséges a' halottakra figyelmezni.

§. 102.

Az embert a' természet az oktalan állatokkal testi alkotására, 's kivált állati mozgásinak és érzésinek törvényire nézve olly szorossan öszvekötötte, hogy az ő atyafisága, kivált a' tökéletesb alkotásu állatokkal, tagadhatatlan. Azonban testi tulajdonságira, és állati erejire nézve olly külömbségekkel is bir, hogy lehetetlen az Embert az oktalan állatok közé számlálni, ha okos eszét számba nem vesszük is. — A' testboncolóknak eggyező tapasztalásokból, ezekben előzi meg az Ember minden hozzá közelítő állatokat: 1-*ben* Az agyveleje nagyságához képest nagyobb, kimiveltebb; fájnabban van organizálva, és alkalmatossabban helyhesztetett; inai ellenben inashúsaihoz képest vékonyabbak, mint akár melly állaté. — 2-*szor* Az embernek testi alkotása olly szabású,

hogy

hogy fennállásra, és járásra, nem négyen mászásra és fekvésre való, mint az állotoké. *a*) Az embernek lába erőssebb, szélessebb a' majmokénál; *b*) az embernek első lábujja, a' többieknél hosszabb a' kapaszkodás végett, holott a' majmoké kissebb, 's hüvelyk forma; a' sarka pedig a' lábnak talpához van vonva. *c*) Fennjárásra, és állásra alkalmasztattak minden e' végre szolgáló inashúsok is az emberben; u. m. a' lábszár' inashúsai nagyobbak a' karszárénál, 's a' t. *d*) Sőt egyéb tagjai is e' végre alkalmasztattak. A' nyak-szirt gerezdei az állatokban fogassak, és úgy akasztattak meg, mint a' cserépsséndel a' léczekben, 's erős inashúsokkal a' fő a' nyak-szirthoz köttetett, hogy bátran lecsügghessen. Az embernek feje ellenben a' nyak-szirtal szabadon, és minden kötő nélkül izesültt §. 16. A' főnek terhét tehát a' nyak-szirt nem birhatná, ha lecsüggő fővel kellene járnunk. Az emberben az agyvelő a' homlokkal kidomborodott, az állati részek a' szem, fül, belől és hátúl foglalnak helyet; orra kiáll, szája pedig bellyebb van, mintsem az állatokban. A' szív is félre függ, a' medencze hátrább vonult, a' csipők nem olly keskenyek, a' hát nem olly görbe, a' melly szélessebb, a' kar kurtább, a' far-csik más forma az Emberekben, mintsem az állatokban. — Hogy tehát még is *Mostati* testbonczoló nem régiben azt merte vittatni, hogy természetesb volna az Embernek az állatokként négyen mászni, mintsem járni; annyival kevesebbé bocsáthatni meg néki, mivel saját mesterségének tanúsági ellen ama' legjelessebb teremtményt, ki legnemessebb müveket alkot ujjaival, a' márványnak és vászonnak is életet tud adni; a' huroknak mesterséges ingerlési által pedig a' léleknek belsejébe is béhat 's a' t. rendeltetése alá lealázta. Ha néha találkoztak olly szerencsétlen embertársaink is, kik szüle-

té-

tések utánn koránn elhagyattatván az állotokat követék, és négyen másztak; 's ha így czepegnek elejénten az éretlen gyermekek is: ezek nem bizonyítának többet, hanem csak azt, hogy a' négyen mászás az embernek nem természetével ellenkező dolog, mint a' röpülés. Se az, hogy az Orangutang, és a' Majmoknak némelly mássai, sőt a' birkózó Medve is néha fennállva járnak, az embernek e' tulajdon jegyét éppen kétségessé nem teszi; mert az ő első lábaiknak a' hátúlsókkal eggyenlő hosszok és formájok, csak ugyan azt vallya, hogy arra valók azok, mire a' hátúlsók, t. i. a' mászásra. — 3-*szor* Az ember az állotokat abban is nyilván megelőzi, hogy néki öt érzékenységi vannak, mellyek rendeltetéseknek helyessen megfelelnek; ezen tökéletességgel az állatok nem dicsekedhetnek; ha eggyik vagy másik érzékenységben a' pallérozott sorsu embereken kitesznek is — a' vadonokon nem — a' többiben azonban az Embernél alább valók általlyában, vagy éppen fogyatkozást szenvednek. A' könnyű, lágy, mesterséges, finom külömböztetésű tapintó ujjak csak az embernek tulajdoni egyedül. 4-*szer* Noha a' természeti hangzás az állatokban is megvagyon, melly a' belső érzéseknek eggyes, 's akarat nélkül való kifejezésében áll, de az eltagoltt szóbéli hangejtés az embernek tulajdona csupán. Már az ő hangszérszámi, u. m. az engedelmes, puha tüdei, lélekző gégéje, torka, kivált nyelve, fogai, szájpofáji, és ajakinak orgánizatiója úgy vannak mérsékelve, hogy külömbféle szókat nyilván kiejthessen, és másokkal közölhessen. Mert minden említett eszközi mozoghatóbbak, ingerelhetőbbek, finomabbak és készebbek az állatokénál. Ha némelly állatok' nemei, kivált a' madarak, egész szókat ki tudnak is mondani, az embereket követvén, melly nagy a' külömbség az emberek szó-

ej-

ejtése, és ezeké közt? A' madarak legtöbbnyire is eggy két magánhangzó betűt ejtenek jól ki. — 5-*ször* Az emberi test ugyan külsőképpen gyengébb az állatokénál, de nagyságához képest inassabb, 's azért erősebb 's jelessebb is az övékénél. A' Konstánczinápolyi terh-hordókról eggyezőleg bizonyíttatik, hogy 800-900 ℔ is elbirnak. Sőt, ha az ember mindennémű erejit megvetheti, semminémű állat se tesz ki rajta: mert két ezer fontot is elemel. Ha ezen terhet annyiszor sokszorozzuk, mennyiszer nagyobb a' ló teste az emberénél, a' lónak el kellene 12-14 ezer fontot is birhatni, a' mi nyilván a' tapasztalás ellen vagyon, bár melly alkalmatossan rakattasson reá. Ha az oroszlányok erőre nézve kitesznek az embereken, ez nyilván onnét van; mert természeti fegyvereikkel erejeket jó szerént nevelik, 's erejeknek nagy részét ezeknek tulajdoníthatni. Az emberek illy termeszeti eszközökkel nem születtetnek e' világra; hihető azért, hogy békével éljenek eggymás közt; 's szerencséssek volnánk, ha az ész' találmányossága hathatósabb fegyvert nem adna kezünkbe az állatokénál! Más az! hogy az emberi test alkotása ollyan, hogy minden erejit eggyszersmind ki nem mutathattya, akár hogy erölködik is, mindétig némelly inai munkátlanok maradnak. — 6-*szor* Inashúsainak gyorsaságokra nézve is meghalad az ember akár melly állatot. Az ember alkalmatosb a' huzomos mozgásra, mint sem akármelly állot. A' futásban gyakorlott ember, mint a' nem rég' Londonban tett próbákból is kitecczik, azon üdőben tovább futhat akár melly jó lónál. Az Ispáhányi Katerek Persiában a' futást üzvén 14-15 óráig 36-40 Franczia mértföldet meghaladnak. Az utazóknak eggyező bizonyságok szerént a' Hottentotok olly gyorsak, hogy az Oroszlányon kitesznek. Ama' vad emberek, kik az Orig-

nál

nál nevű állatnak vadászásából tengődnek, olly gyorsak, hogy utánnok futamodván őket ki fárasztyák, és így teszik zsákmányokká. Csuda mit nem bizonyítnak ugyan ezen vad emberekről az Utazók! Melly messze utakat, a' meredek, járatlan tájjokon, visznek végbe? Azt is vallják, hogy 7-8 hét alatt 1200 franczia mértföldet is bejárnak. Hol az az állat, a' madarakon kivül, melly ennyire haladhasson? Ha kinek ez soknak és minteggy hihetetlennek lácczik, tudgya meg, hogy mi tőlünk is sok kitellene, ha ifjuságunktól fogva reá kénteleníttetnénk. Eggy Skócziai fi, *Juan Ferdinandeztől* elneveztetett szigetben elhagyattatván, kéntelenségből annyira ment a' futásban, hogy futtokban elérte a' vad, és havasi kecskéket is. A' mint az Anglusoktól eggykor felvétettetvén megbizonyította. 7-*szer* Ide járúl végre az is, hogy valamint a' plánták, úgy az állatok is bizonyos tartományokhoz alkottattak, az emberek pedig széles e' világhoz. — Mind ezekből tehát kitecczik, hogy az ember az állati nemhez tartozik ugyan, de ennek mindennémű fajjaitól külömbözik, jelessebb tulajdonságira nézve.

§. 103.

Ezekből az is kitecczik, hogy az ember okosságra rendeltetett, azaz: az emberi testnek organizatiója úgy van elintézve, hogy az okos észnek is kész eszközül szolgálhasson, melly semmi állatban sincs így. Ez pedig áll 1-*ben* az emberi agyvelőnek különös alkotásában. Ez semminémű állatban sem illy kidolgozott, fájn; illy mozogható, puha, gazdag és bővelkedő a' szálacskákra, és az inakra nézve; se nem illy nehéz az ő testéhez képest. *Bonnet* illy mérsékletben adgya elő az agyvelőnek nehézségét. Száz fontos embernek négy fontnyi az agya; nyolcz-kilencz száz fontos ökö-

ré eggy font; tizenhárom fontos ebnek valamivel több mint két lat; a' nyúlnak agya kétszázodik részben se üti meg testének nehézségét. Ezen belső résznek fekvése és mérséklete (proportiója) is jelessebb. Nem csak az agyhéjnak barázdálása az emberben mesterségessebb, mélyebb, több, külömbözőbb, melly a' kigőzölgés által $\frac{1}{15}$ résznyire elvész, hanem azon kincs is, mellyet ezen héj fedez, és átfűz, a' tulajdonképpen való velő, az ő részeiben külömbözőbb, határozottabb, és az érzőinakhoz képest nagyobb, mint akár melly állatban. Ez által válik ő a' lelki érzéseknek eszközévé, és a' gondolatoknak biztos kamarájává. Mert annál nemessebb és az okoskodáshoz hasonlítóbb az állat, mennél inkább közelít agyvelőjének alkotása az emberéhez, a' mint a' Pongó, Orangutáng, és más majmokban látni való. Az emberek is annál héjánosabbak az okoskodás dolgában, mennél inkább elütnek az agyvelőnek ezen természeti alkotásától. A' magzatokban az agyvelő csak nem folyó, az igen öreg korban pedig felettébb kemény és könnyű. A' tébolodtakban hol keményebb, hol lágyobb, hol ritkább, hogy sem kelletne. 2-*szor* Áll az érzőinaknak alkotásokban. Ezek az agynak nagyságához, és hosszúvelőnek kis voltához képest vékonyabbak, és fájnabb kezdetüek, mintsem akár melly állatban. Mennél tökéletlenebbek az állatok, annál vastagabbak az ő érzőinaik agyvelejekhez képest; az emberekben is, mennél vékonyabbak azok, annál eszessebbek. A' tüzes és erős mértékletüeknek igen erős és vékony érzőinaik vannak, az oktalan gyermekeknek testökhez képest mindétig vastagabb érzőinaik vannak. 3-*szor* Áll az emberi fennállásban, és járásban. Ha mi is, mint a' barmok, négyen másznánk, melly számtalan érzések és képek nélkül el kellene lennünk? Soha az Istennek mássa

ki nem tetczenék így belölünk. Ezt bizonyíttyák azon szerencsétlen társaink, kik az erdön az állatok szövetségében elfajultak, az ő lelki tehetségök nem igen halad messzebb az állotokénál. De az egyenes termet, fejünknek és tagjainknak szabad birtoka lévén részünk, melly számtalan, melly külömbféle képekre, az ész okoskodásának materiájára teszünk így szert?

NEGYEDIK SZAKASZ.

Azon okokról, mellyek az emberi test alkotását megmódosíttyák, és az ő következéseikről. (Philosophia Somatologiæ corporis humani.)

§. 104.

Az emberi testnek azon alkotását, mellyről eddig értekeztünk, befolyásokkal némelly okok megmódosíttyák, 's benne bizonyos változást hagynak magok utánn. Ha ezeket számba nem vennénk, hijába törekednénk az embernek testi természete' kitanúlásán. Illyen okok pedig e' következendök: a' testi származás, a' nem, az életkor, a' tartomány, az eledel, a' léleknek befolyása, a' szokás és nevelés. Ezeknek következési: a' külömböző forma, szin, termet, erősség; belső mértéklet, külső tekéntet, a' külömbféle rend kivül való embereknek jelenésök. Ha a' Filosofiának az a' tárgya, hogy azokról, a' mik vannak és történnek, meggyőzzön bennünket, és azoknak bizonyos okokat adgya, a' mennyire lehet; úgy ezen szakaszt az emberi test tudománnya' Filosofiájának nevezhetni.

§. 105.

§. 105.

Ha azokra vissza tekéntünk, mellyeket testi származásunkról mondottunk §. 59. könnyen átlátyuk, hogy kiváltképpen soknak kell függni azon materiától, a' mellyből formáltatunk. Itt vettetik meg egész létünknek fundamentoma. Ezen formálásunkra szolgáló máteria pedig e' három ponttól függ: a' Szüléknek állopottyoktól, a' nemzés szempillantásától, és a' terhesség' üdeje szakasszától. — 1. A' Szüléknek állopottyok, egésségök' minéműségében, és életerejek' mennyiségében áll. Millyen sarkalatos dolog légyen ez, csak onnét is kitecczik; mert a' Szüléknek egésséges létekből, és hosszú életekből következik közönségessen, hogy a' gyermekek is egésségessek, és hosszú életüek legyenek. Már ez elég ok lehetne arra, hogy valaki gyermekeket akar nemzeni, a' maga életerejét, a' mennyire csak lehet, megkéméllye, és megtartsa. Mi Szüléinknek kinyomott képeik vagyunk, nem csak azoknak formájokra, alkotásokra, hanem különös erőtlenségeikre, és hibájikra nézve is. Még az ő betegségre való hajlandóságok is, mellyek az alkotásban és formálásban fundáltatnak, a' maradékaikra át költöznek. A' Szüléknek igen ifjú, vagy vén volta is sokat árt a' gyermek erejének és hosszú életének. Ugyan azért: a' polgári igazgatásnak tellyességgel meg nem kellene addig a' házassági életbe való lépést engedni, valameddig az ember teste tökéletességre nem megy. 'S a' rend kivül gyenge érző inú, és érzékeny személyeknek se kellene tellyességgel férjhez menni; ezeknek, ha magokkal, és magokra bizonyossan huzandó nyavalyákkal nem gondolnának is, legalább általok nemzendő, és élettel felruházandó szerencsétlen csemetéjekkel gondolkodniok kellene. Továbbá a' Leányoknak nevelésökben főképpen eme' szerencsétlen érzékenységnek el-

eltávoztatásán kellene dolgozni; holott, óh fájdalom! a' termetre és illendőségre, 's illy ezer meg ezer módi czeremóniákra vigyázván, éppen ellenkező esik meg. 'S utóljára minden férfiúnak a' feleség-választásban főképpen arra kell tekénteni, hogy annak érzőinai igen érzékenyek ne legyenek; mert világossan elvész másképp a' hazasság' főczéllya, t. i. az egésséges, 's erős gyermekeknek nemzése; így mond *Hufeland* Doktor.

2. A' nemzés' szempillantása. Ez sokkal sarkalatossabb dolog, mint sem közönsegessen tartatik; sőt az állatnak egész élete ettől függ. A' lejendő embernek mind lelki, mind testi állopottya ezen szempillantásban határoztatik meg leginkább. Ekkor éled fel első szikrája a' lejendő állatnak és ekkor adatik néki az első életerő. Itt vettetik fundamentom a' csinálmány tökéletességének, vagy tökéletlenségének, az erőnek mennyisége, és a' munkálkodó okoknak állopottyok által. Ámbár igen nehéz ebben a' dologban tapasztalásokat öszveszedni, mindazonáltal néhány tagadhatatlan példák tudva vagynak, hogy az olly gyermekek, mellyek a' részegség alatt nemződtek, egész életökben ostobák, félszegüek, és otromba képüek maradtak. Eggy gyermek pedig, ki azon szempillantásban nemződött, midőn Szüléi a' tűz lármára igen megijedtek, mind azon rövid üdeig, míg élt, reszketett, és nyavalgott. A' mi a' nagy mértékben felettébb valóságot csinálhat, ugyan az, a' közép mértékben kissebb rendetlenséget okozhat; miért nem lehetne tehát azt elhinni? hogy ha ki a' kedvetlenség, vagy testben lévő háborodás vagy más rendetlenségnek szempillantásában nemződik, egész életében hordozhassa annak valami jegyét. Innét vagyon azon gyermekeknek szembetünő elsőségök, kik a' szeretet alatt nemződtek azok felett, kik csak kötelességből származtak. Tehát

a'

a' házos életben ezen szempillantásra mindég csak olly üdő szakaszt kellene választani, mellyben mind a' két rész öszveszedett erőt, tüzes szeretetet, vidám és minden gond nélkül való elmét érez magában. Ez eggy ok a' sok eröltetett, és zsákmány forma házasságbéli szerelmeskedés ellen! így mond ismét említett *Hufeland* Doktor.

3. A' Terh-hordozásnak üdeje. Ha szintén az Atya az első kutfő is, a' mellyből a' jövendő állat első élet-leheletét, és legelső felébresztését kapja: mind az által tagadhatatlan, hogy tovább való kifejtődése és nagyobbodása a' testnek csupán az anyától függ. Ez az a' szántóföld, mellyből a' mag az ő nedvességét huzza; és az állat jövendő alkotásának, és tulajdonképpen való kiformálódásának máteriáját nyeri. Továbbá nem csak az anyának állopottyától, hanem a' terhesség üdeje alatt megeshető minden munkáktól kimondhatatlanúl függ az új teremtésnek kifejtődése. Az ember egésségének állopottya, alkatásának ereje az anyákétól függ sokkal jobban, mintsem az Atyakétól ugyan ezen okból. A' gyenge atya nemzhet mindég még meglehetős erős gyermekeket, csak az anyának erős egésséges teste légyen. Az atyának materiája benne mintegy megnemesíttetik. Ellenben a' legerősb férfiunak se lesznek erős egésséges gyermekei, ha felesége életerő nélkül szükölködik, és gyenge. — Hogy ez az üdő-szakassza eleitől fogva igen sarkalatosnak tartatott az emberektől, onnét világos, mert minden régi nemzetek szenteknek és bánthatatlanaknak tartották a' terhes szüléknek személlyeit, és minden megsértettetésöket kettős büntetésre méltónak állitották lenni. — Vajha a' mi üdönkben is az emberek ezen pontból tekéntenék a' terhes asszonyokat, és azokat, mint eggy formálandó ember műhelyeit, minden kitelhető kéméllésre és

gond-

gondviselésre méltatnák! kivált minden férjnek meg kellene ezen regulát tartani, és mindég meggondolni, hogy ő ez által maradékának életéről és egésségéről gondoskodik, és hogy csak ez által érdemli meg tökéletessen az átyai nevezetet. De magoknak az asszonyoknak is jobban kellene a' terh' hordozásakor magokra vigyázniok; és illykor jó testi és lelki élés módját követniök. Mert ez által gyermekeiknek tökéletességök vagy tökéletlenségök, 's azoknak testök és lelkök' jó vagy rosz alkatása az ő hatalmokban vagyon. Így mond becses *Hufeland* Doktor *Makra:* második részének II. szakasz. 2. §.

§. 106.

A' különböző Nem. A' természet minden munkáiban az egyenlőséget tárgyozza, de a' mellett a' különbséget is kedvelli, és mind a' kettőnek nagy mestere. Szembetünő a' férfiú és asszonyi nem közt való hasonlatosság, de tagadhatatlan a' különbség is. Három holnapokig a' magzat alkatását annya méhében meg nem különböztethetni, ha férfiú, vagy leány gyermek-e? Az is tudva vagyon, hogy a' férfiakban is az emlő el van készítetve, és némellyekben szinte ki is fejtődzik. — De a' férfiú agynak minden varrási §. 16. korában öszvenőnek, az asszonyoké pedig tovább lácczatók és különböztethetők. Az asszonyi nemnek vére vizessebb, és a' húsa rendeltetésére nézve lágyobb; kemény részei nem olly visszarugók; inashúsai kissebbek, kövér részei tellyessebbek, és szabadabbak, érzőinai érzékenyebbek, mintsem a' férfiúi nemé. A' medenczéjök csontyai — ez eggy tulajdon különböztető jegyök — az asszonyoknak tágossabbak, mintsem a' férfiaké. Vállcsontyaik kurtábbak, menetelessebbek; czombcsontyaik hegyesebben ereszkednek bé a' térdöknek

nek forgóiba. Szóval egész alkotmánnyok magával hozza már, hogy az asszonyi nem gyengébb maradgyon; mellyre nézve a' pallérozott világban kéméllést érdemel, a' vad nemzeteknél pedig igazságtalan elnyomattatást szenved. — Nagyságokra nézve is az Asszonyok a' Férfiak utánn vannak. Termetekhez képest fejök nagyobb, nyakok hosszabb, szárok vékonnyabb, mellyök' bolthajtása kerekdedebb, szivök' gödre közelebb esik a' köldökökhöz, czombjok rövidebb, csipőjik, karjaik, állkaptzáik hátúl, az inaskásáikkal eggyütt szélessebbek; kezeik ellenben és lábaik keskenyebbek. — Mind a' férfiúi mind az asszonyi nemben holnapról holnapra a' vér eggyszer meggyűl. A' férfiakban ugyan *Szanctórius* próbatétele szerént három fonttal több ollykor, melly ismét az erőssebb izzadás, sűrűbb vizellet, az arany ér által 's a' t. ismét elvész. Az asszonyoknak holnapi tisztúlások pedig úgy is tudva vagyon.

§. 107.

Az életnek korai. A' gyermekeknek és ifjaknak érzőinaik, 's inashúsaik lágyok, gyengék, és éppen ezért érzékenyebbek és csiklándósabbak is. Mert a' gyenge kezű ifjaknak, tanúlóknak a' markokat a' kapa, fejsze-nyele mindgyárt feltöri, a' mint tudva vagyon, pedig csak azért, mert lágyak és gyengék mind az inashúsaik, mind az érzőinaik. Ez az oka, hogy a' gyermek hamar megretten; a' gyomrában lévő kevés rútság, vagy akár mi kis izgatás miatt a' nehéz nyavalyától mindjárt kitörettetik, az álmából hirtelen felocsódik, és mindjárt sir többnyire; 's álmában nyomást, töprenkedést, szívdobogást, félelmet érez. Ugyan is a' legkissebb emésztetlenség, ollyan nagy izgatást csinál benne, hogy ezért a' kis gyermek mindenen eggyszerre rettenetessen megharagszik, és békételen-

ke-

kedik. Mert nagy lévén benne az izgathatóság, mindent olly elevenen érez, hogy ollykor semmi más képzelődés nincs az eszében, a' mi által mértékelhetné indulattyát. A' külső levegő, világra születtetvén, és ama' szeléd nedvesség is a' téj éppen ezen okból szokta úgy érdekleni, csiklándoztatni a' kisded testét, mint a' bor és hus felhevíteni szokta a' megállopodott korú emberét. Ezen okból gyúl olly igen fel az Ifjú ember eggy pohár bortól is, hogy a' katonák közé áll 's a' t. — Ellenben a' vén emberekben az érzőinak és inashúsok megkeményednek. Ugyan is az a' takony, mellyben az érzőinak gombocskái feküsznek, kiszárad, magok a' gombocskák megkeményednek, a' takaró bőr rajtok megvastagodik; el kell tehát veszni az érzékenységeknek is. Azért tapasztallyuk, hogy a' vénekben eggyik érzékenység a' másik utánn elmúlik; t. i. nem hall, nem lát, nem izel, pápaszemre szorúl. Az agyvelejek is kiszárad, ezért feledékenyek. Érzéketlenségök pedig az oka, hogy a' vének könyörületlenek 's a' t. — Az öregekben az inashúsok is elvesztik minden csiklandóságokat; azért, mert a' bennek, és körülöttök lévő zsir, 's nedvesség kiszárad; tehát ránczosok, és mozoghatatlanok az inashúsaik. Az ereik hasonlóképpen megkeményednek, mint a' szivök is. Eggy szóval testöknek kiszáradásával izgathatóságokat is elvesztik. Ezért van, hogy a' legyek bátran sétálgatnak az öregeknek órrokon. Sőt utóljára még a' természeti kiürülésöket se veszik észre; többnyire aluszékonyok, és gyakran alva ki is múlnak.

§. 108.

A' Tartomány alatt a' levegőnek mértékletét értem, vagy is annak meleg — vagy hidegséget; nedves vagy száraz, tiszta vagy tisztátalan voltát.

Ki-

Kimondhatatlan nagy a' Tartománynak befolyása az emberbe, mind testére, mind lelkére, mind belső, mind erkölcsi tulajdonságira nézve. Itt azon befolyást fogom fejtegetni, mellyel van a' Levegőnek mértéklete testünkre nézve:

1. A' Levegőnek hevessége a' testnek álló részeit ellankasztya, a' folyókat rend kivül nagy mozgásba hozza, mellyek is az igen megtágúltt párádzó lyukakon kiáradnak. Azért szenved az emberben az étel-kivánás, és az erő: mert ámbár a' bő és eggyenlő kigőzölgés az erős testnek használ, de a' felettébb való a' gyenge testnek ártalmassabb, mint sem az igen kevés. Innét következik ama' tehetlenség és tunyaság, akár melly erősebb foglalatosságra nézve. A' kigőzölgésnek megsokasodása által megakadályoztattya a' hévség minden kihajtásokat, sőt az elválasztásokat is, kivévén az epét, melly a' hévségtől többül is, erősebbül is. A' folyó részeknek hajlandóságok is nevekedik a' rothadásra. — Ide járúl az is: hogy a' hévség mindent idején-korán kifejt, nőtet, és megérlel, de idején-korán való kimulásra is juttat. Azon állhatatos hévségnek munkái, melly közel a' naphoz éreztetik, közönségessebbek, és ártalmassabbak, mellyek ezek: az elerőtlenedés, elgyengülés, ellankadás, a' vérnek felolvadása, a' zsiros nedvességeknek kiizzadása. *Bernier* Utazó vallya, hogy Lehozból Cachemirbe való uttyában, valóságos száraz ritka szitává vált; alig ivott egy pint vizet, azontúl harmat gyanánt kicsepegett az ujjain. A' naphévségének befolyása legnagyobb erővel bir a' testnek formájára, és hajakra, és a' bőrnek szinére nézve; hogy ezeket megmódosittya, tagadhatatlan; mivel minden népek, mennél közelebb esnek a' nap hévségéhez, annál inkább közelitnek a' fekete szinhez.

2. A' hidegség mindennémű testeket öszvevon, még a' légkeményebbeknek is öszve-állóságokat neveli: következendőképpen az ő erősségeket is; azokat pedig, mellyek folyóbb szerűek, állókká teszi; a' folyó részeknek mozgásokat nagy mértékben fogyasztya, kevesebbíti, és üdő jártával meg is szüntetheti. Az álló részeknek munkái ellenben a' hidegség által elő segíttetnek; az étel-kívánás nevekedik, az emésztés erősül, és végbe hajtatik. Az étkek, ha csak a' mértékletet elszenvedik, a' hidegben jobban táplálják, és erősítik a' testet. Ennek nyilvánságos és tagadhatatlan bizonysági azon Francziák, kik a' hideg Kanada tartományában letelepedtek. Ezek itt egésségessebbek, és erejekre nézve a' Svédekhez hasonlók lettek. — De ha a' hideg mértéktelen nagy, a' folyó részek az edényeknek öszvevonúlások miatt, olly ellentállást szenvednek, hogy a' kemény részeknek erősebbülése se győzheti meg őket. A' végső szálacskák egésszen ki nem terjedhetnek, azért az emberek, állatok, fák 's plánták az illy tartományban mind törpék. Hogy ezen nagy hidegségre a' nemző ösztön is meghül, ha valamelly más ok által fel nem ingereltetik, el lehet gondolni. Mennél inkább fogy a' napnak melege, annál fejérebbé lesz az emberi test' szine, ha valamelly más befolyás e' pontban módosítást nem szerez; mint a' végső égsarkoknál lakó emberekben tapasztalni, kik fakó vagy olajszínűek a' gunyhóban való füstölgés és a' zsiros eledelek miatt.

3. A' levegőnek nagy nedvessége eggyszerre elerőtleníti az embert, és folyó részeiben olly lassúságot okoz, melly rekedéseket vonz maga utánn. A' kemény részek elcsüggednek, a' folyók csatornájikban megakadoznak, és elkéslenek; következendőképpen a' vérnek forgása és az elválasztások nagy munkával mehetnek végbe. Nem csak a' ki-

gő-

gőzölgések szünnek meg, hanem illyenkor a' bészivások is nagyobbak, és kimondhatatlan nagy bággyadtság ver le inainkról. — Ha a' nedves levegő eggyszersmind hideg is, annál inkább meggátoltatik a' természeti kigőzölgés. A' belső mértékleteken is, a' Temperamentumokon, már észre vehetők a' nedves-hidegnek munkáji, mellyek annyival nehezebbek és lassabbak, mennél inkább eggyesültek e' levegőnek két tulajdonsági Dánia fővárosának, Koppenhágának a' tartománya hideg-nedves; azért külömböz elannyira eggy Dánus eggy Norvegustól, ki noha hidegebb, de szárazabb ég alatt születtetvén, valamint a' Svéd és Irlandus is, sokkal virgontzabb, és munkássabb. — Még ártalmassabb és veszedelmessebb a' testnek, ha a' nedves levegőhöz nagy hévség is járúl; a' nedvesség minden tagokat ellankaszt, a' hévség még jobban; melly a' párádzó lyukacskákat megnyíttya, az által a' nedvesség a' testbe béhat, és mindent rothadásra és bomladozásra késztet. Azért olly egésségtelen Batavia' szigete-tartománya Amerikában; azért halnak elannyira ki az idegenek Bender-Abassiban; sőt az otthonnyiaknak ábrázattyokon is a' halálnak jegyeit szemlélhetni. Ennek munkáját tapasztalni Jamaika szigetében is, hol minden esztendőben eggy hetedik része kihal a' Lakosoknak.

4. Ha a' levegő száraz, 's nem igen nedves, igen egésséges: mert igen rúgó és a' testnek 's léleknek vidámságát felettébb neveli. A' száraz és heves levegő ellenben az embereket elsoványíttya, kiszáraztya, és kiégeti. Ha a' levegő száraz, 's tiszta, de nem igen meleg, szemlátomást neveli a' vidámságot és erőt. A' levegőnek nagyobb rugóssága által az érzőinak érzékenyebbek, erősebbek és hajtossabbak lesznek. A' vér bennek szabadabban forog, a' kívántató meleg megnagyobbúl, az étel-

kívánás nevekedik, és az emésztődés előmozdíttatik, szóval minden jó rendet és hármoniát tart. A' legvastagabb Hollandus is illy mértékű tartományban friss, és a' Franciához hosonlít. 'S mivel ezen mértékű levegő közönségessen a' mértéklett ég-hajlat alatt találtatik fel, nem csuda, hogy az ebben élő Nemzetek külömbféle díszeikre nézve, azaz mind ábrázattyokra, mind termetekre, mind erejekre, mind erősségökre, és ereknek érzésekből származó bátorságokra és vitézségekre nézve kitesznek akármelly más tájjékú nemzeteken. Sőt ezen hasznos befolyásnak ereje még az ottani állatokban is szembetünő.

5. Ezen közönséges, és szokott levegő tulajdonságinn kivül vannak annak némelly különös minéműségi is, u. m. a' zsemlékes, vizenyős, vagy tótsás, posványos, barlangos tartományokban, vagy sós, vagy dögsős, vagy fojtós részekkel rakodott a' kiterjedett levegő, a' kipárolgásoknak és vizeknek minéműségekhez képest tudniillik. Erre való nézve sok helységek egésségtelenek, sokakban pedig a' lakók golyvások, kelevényesek, vagy más nyavalyások.

Ezen levegő minéműségének következéseit nem az eggyes emberekben, hanem az egész nemzetekben is tapasztalhatni. Azonban vannak olly okok is, mellyek a' levegőnek e' befolyását igen módosíttyák. Igaz p. o. hogy a' heves tartomány az embert tunyává, és félékenyé teszi, de ha a' tartomány terméketlen, a' népesség nagy, az élet nemes vadon, és így az élet' fenntartása megnehezül, a' néki-törődés által a' tartománynak tulajdonsága megmásúlhat. Hasonló ereje van a' szokásnak is. Az ember eggyetlen eggy állat, melly minden tartományhoz az egész világon hozzá szokhatik. Amerikai Karthagenában a' hévség olly nagy, hogy az ott lakók a' szörnyű nagy kipárol-

gás

gás miatt általlyában gyengéknek és betegeknek lácczatnak, és némünémű tanyaságot mutatnak mind beszédgyekben, mind minden tetteikben. Illyenekké válnak 3-4 holnapok alatt a' Jövevények is; kivált ezen változás legszembetünőbb az Ifjakban. Azonban e' hévséghez az öreg korig úgy hozzá szokni, hogy az öregek kőzönségessen frissek, jó szinüek, az az elvesztett szinöket ismét visszanyerik. Nem külömben a' bujálkodásra való hajlandóság a' heves tartományokban visszatartóztathatatlannak lácczatott sokaknak, de tudva vagyon, hogy az Indiában lakó Perzsák mértékletessebbek e' pontban a' mértéklett tartományban élőknél, sőt akármelly nemzetnél is.

§. 109.

Melly fontos befolyása légyen az eledelnek az emberi test állopottyára, bizonyíttya mind a' tapasztalás, mind rendeltetésének czéllya. Az eledel t. i. arra való, hogy a' testnek a' kigőzölgés és más utakon elvesztett alkotó részeit kipótolja. Következendőképpen kevés üdő múlva az eledelből vér, vérből formáló kocsonya, ebből pedig alkotó rész áll elő, olly tökéletes vagy tökéletlen, millyen volt az eledel. Ezt bizonyíttya a' tapasztalás is. Azok, kik többnyire az állati országból táplálódnak, kőzönségessen erősek, bátrak, vitézek, izmosak, csontosok, és testesek, de egyszersmind érzéketlenebbek és a' rothadt nyavalyákra hajlandóbbak is; látni való a' Mészárosokban, vadászokban, Katonákban, és a' Tatár, Braziliai, Eszkimó nemzetekben. A' hús eledelek t. i. jobban táplálnak: mert nagyobb mértékben válnak valami kocsonya forma materiává, a' melly táplálja tulajdonképen a' testet, és kevesebb munka is kell erre; mert már az állatokban eggyszer elhasonlítva, és illyen kocsonyává változtatva volt a' hús. De mivel a'

hús

hús eledelek, éppen ezen okból majd mind és igen könnyen vérré válnak, és a' sok vérrel nem bír a' test, tehát az vagy kirohan, honnét vannak a' vérfolyások; vagy pedig rendi szerént nem forgathatván, az erek megdúgúlnak, a' honnét a' dúgúlások, vagy a' vér meg is rothadhat, honnét a' csipősségek és sok ezer betegségek következnek. 'S mivel mennél izmossabbak, és vastagabbak az inashúsok, annál érzéketlenebbek az érzőinak; innét azok, kik hússal, kivált nyersel élnek, többnyire könyörületlenek. A' kövérségeknek még inkább illy rosz következésik tapasztaltatnak, mellyek magokban is a' gyomrot igen terhellik, és mivel olvaszthatatlanok, nehéz emésztetüek, rosz nedvességeket szereznek. — Azok pedig, kik csupán a' Plánták' Országokból éldegelnek, mivel ezek sikos és vizessebb eledelt adnak, vérré nem igen válnak, és a' részeknek kipótolásokra csak ritka tápláló szert szolgáltatnak, félékenyek, és gyengébbek. Azért legjobbnak tartatik a' hússal és plántával vegyest való élés: így a' Plántáknak eczetes forrásra való hajlandóságok a' húsnak rothadt forrásra való hajlandoságát elrontya, 's gyenge savanyú nyulánkságok a' vért felereszti, felolvasztya, az embert a' melegben frissíti, és a' mennyire sok vér kell a' vérhez, és a' többi nedvességekhez, táplálja is. Ezen két ellenkező eledelek közül eggyik sem ütheti fel a' fejét, és akármelly gyenge gyomor is eledelül elformálhattya őket. E' végre a' Plánták' Országokból nyilván legalkalmatossabb a' friss érett gyümölcsel való mértékletes élés, mellyre a' gyenge ifjúság azért is annyira szaggat. Ellenben pedig a' főzelékekkel való élés legalkalmatlanabb. Ezek többnyire csupa földből állanak, és igen kevés nyulánkság van bennek, a' melly tulajdonképen jó, és szokta táplálni a' testet. Már, ha az ezekben lévő

föld

föld máteria a' vérbe átmegyen a' téj-nedvességgel, a' véredényekben megakad, kivált a' májban, legkönnyebben pedig a' tanúló és ülő emberekben, minthogy ezek a' májjokat az ülés által öszveszoríttyák. Innét lessz azutánn a' májdugulás, a' hypochondriának az annya, többnyire. De megakadhat minden más belső részekben is: p. o. a' tüdőkben, lépben, vesében, 's a' t. Ha szintén sehol meg nem akadna is, már csak azzal, mivel a' vér közé elegyedett, igen sok kárt tehet. Megsűrűtti t. i. a' vért, és ha a' vissza-pótolásra fordíttatik, az egész testet merevedté, szárazzá, mozoghatatlanná, utóljára kőkeménységűvé teszi. De magát a' gyomrot is elrontyák a' haszontalan főzelékek: mert soká kell birkoznia a' szegény gyomornak, míg ezekből valamit állatosítani valót elválaszthat. Végre nehezek is ezek, és így már terhekkel is ártanak. — A' Plánták' és állatok' országokból való eledelek közt minéműségére, és befolyására nézve a' téj közép helyet foglal, és legjobb, legegésségesebb eledelül szolgál, és gyakran orvosságúl is; egyéb ha a' hideglelésnek máteriája meggyült volna a' gyomorban. Ezen hasznos tulajdonságiért a' kisdedeknek kivánatos, az állatoknak pedig közönséges eledelek.

Ezen eledeleknek ártalmokról azt szükség megjegyzeni, hogy az bizonyos környül-állásokban megszünhet. P. o. *1ben* a' Plánták' országokból való eledelek, ott, hol a' természet kimondhatatlan termékenységével mintegy kinállya a' lakókat, hogy éljenek velek, legalkalmatossabb és legközönségessebb eledelül szolgálnak. Illyenek a' heves tartományok közönségessen. *2szor* Ha a' lencse, borsó, káposzta, dara, lisztes ételek 's több e' féle az erős gyomortól és huzomos munkásságtól az elválásra eröltetik, igen tápláló eledellé válik, a' mint látni való a' parasztokban, kik kevés

hust

hust kapnak, és ha főzelékeket és tészta étkeket nem ennének, a' zöldségek mellett, valóban kidülnének az igából. 3*szor* A' fűszerszámokkal, és sóval való elegyedés által, melly, ha nem feletteb való, nem csak jó izt ád, hanem a' husoknak rothadt forrászaló hajlandóságokat meggyózi, a' gyomornak, és beleknek mozgásokat is elömozdittya. 4*szer* Kevés étek van, melly elkészítés nélkül nyersen is jó volna, az eggy tejet és tójást kivévén, 's a' Plánták közül a' gyümölcsoket, és némelly hagyma szerű növevényeket. A' felesleges levegőnek, ne hogy nehézséget szerezzen a' gyomornak, ki kell hajtatni belőlök, a' mértékletes főzés vagy sütés által: mert a' mértéktelen az emésztést akadályoztattya; a' tészta eledel pedig a' forrás és a' megkelés által azon ragadósságát szükség, hogy elveszessze, melly miatt egyébként a' gyomor-nedvesség azt el nem választhattya eggy könnyen.

Ellenben a' legártatlanabb étel 's ital is megárthat: 1. ha mértéktelen a' sokaságára, vagy üdejére nézve. A' ki többet eszik vagy iszik, mintsem a' mennyit természeti éhsége, és szomjúsága kiván, gyomrának, és más emésztő részeinek erejit elfogyasztya. A' természeti éhség és szomjúság, tudni való, hogy kevéssel is megelégszik, és csak üdőről üdőre serken fel. A' mesterséges, vagy szokásbéli ellenben, eggy olly csupa csiklándósság, mellyet a' gyomorban meggyűltt savanyúságok, és erős máteriák okoznak; ez telhetetlen, és idétlen. Illyen a' boriszákok, és tobzódók, 's a' hidegleléstől gyengélkedőknek kívánosiságok. 2. Ha meg nem emésztődik jól az eledel. A' jó megemésztésre kivántatik, hogy az eledel mindenek előtt a' szájban jól elkészíttessék, mellyre szolgál a' fogaknak ép voltok, és a' nyál-élessége. A' fogak pedig megromlanak az igen hideg, meleg,

vagy

vagy erős étel — ital, és az asztal után, 's estve, reggel nem — vagy oktalan tisztogatás által. A' nyál pedig elvesztegettetik a' szükségtelen pökdözés által, akár szokásból, akár dohányozásból származzék. A' testnek mértéktelen mozgása által is mindgyárt az asztal utánn vagy előtt felettébb akadályoztatik az emésztésnek munkája. A' léleknek asztal utánn azonnal való erőltetése is ártalmas. Ellenben az ebéd előtt, 's utánna mértékletes lassú mozgás, a' vídámság és jó kedv az asztal alatt, a' gondoktól való pihenés, elősegíti az emésztődést. 3. Ha a' gyomor-nedvesség a' felesleges ital által asztal alatt, vagy mindgyárt asztal utánn, igen meghígúl, az ő felolvasztó és megemésztő erejét elveszti. A' jó friss tiszta viz, és a' sör, ha jól kifőtt, legegésségesebb az italra, kivált az Ifjaknak és nevendékeknek; a' bor a' korosodtaknak, és az öregeknek való. A' bor az Ifjakban, kikben a' vér' mozgása, és a' fejbe való tódulása úgy is igen erős, nagy, és hathatós, könnyen ártalmas zúdúlásokat, és nagy csiklándósságot okozhat, hogy az erkölcsi kárvallást számba ne vegyük. A' meleg, erős, hevesítő italoknak erejek szint' ollyan, mint a' heves levegőé §. 108. — 4. Végre ártalmas a' testnek és léleknek felhevülése is: ha ez utánn valaki azontúl friss vizet iszik, mivel ekkor a' lélekző részek kinyilva és tágúlva vannak, eggyre vissza ijesztetnek, hirtelen öszvevonúlnak, és a' vér bennek fennakad; ebből gyúlladások, kelevények, daganatok, és szédelgések támodnak. Ezen esetben legtanácsosb erős mozgással, vagy meleg itallal a' kárvallást megelőzni.

Ha az eledelnek bizonyos neme valamelly nemzetben közönségesé válik, ollykor annak külömböztető jegyet ád. A' figyelmetes vizsgálók innét hozzák ki az Olaszoknak, Francziáknak, Anglusoknak, és Hollandusoknak külső tulajdonságaikat.

kat. 1) Az Olaszok, kik sok hevítő borokkal, és más erős italokkal, sok fekete, 's izgató hússal, 's sok fűszerszámokkal élnek, éles és sebesen folyó nedvességekkel bírnak, igen érzékeny inúak, erős, 's tűzes epéűek. Innét van, hogy az Olaszok szárazok, fakó vagy olajszinűek, és lelki tehetségekre nézve ugyan értelmessek, a' szép mesterségekre, és tudományokra alkalmatossak, de hirtelen haragúak, bosszúsok, szineskedők, alattomosok, féltők, szerelmeskedők, és buja indúlatúak. 2.) Az Anglusokban is az eledelnek neme tulajdon constitutziót szerez; melly bőv, felénnyire sültt és még igen leves, azért is felettébb tápláló húsból, sok théből, puncs, és erős sör italokból áll. Az ő nedvességök nem olly heves, érzőinaik nem olly mozoghatók, se nem olly izgathatók, mint az Olaszoké; vérök táplálóbb, keményebb, élessebb, az agyvelőjök és utólsó szálacskáik vastagabbak. Innét származik az Anglusoknak dagályos és kemény indúlattyok, komorságra való hajlandóságok, és a' mély tudományokra való alkalmatosságok. 3.) A' Francziák, kik a' könnyű eledeleket, a' sok fejér húst, erős bécsinálttakat, fűszerszámos jó ízű zöldségeket, savanyó gyümölcsöket, hevitő, de könnyen áthatható és sok vizzel elegyített bort szeretik, nem olly tüzes epéűek, 's éles nedvességűek, mint az Olaszok; utólsó szálacskáik mozgóbbak, vérök' és nedvességöknek forgása könnyebb, gyorsabb, mintsem az Anglusoké. Innét a' Francziák nyájasok, vidámok, barátságosok, kellemetes társolkodók, de mellette könnyen gondolkozók, futó eszűek, és a' dolognak csak külén tartózkodnak, öreg korok előtt mélyébe nem szoknak béhatni. 4) A' Hollandusok, kik a' meleg italokat, sűrű nehéz söröket, a' sok sajtot, 's átallyában a' kövér, olajos, és nehéz emésztetű étkeket szeretik, hideg,

tunya

tunya indúlatúak. *Robertson* az éjtszaki Amerikaiaknak az Asszonyok eránt való hidegségöket az ő élelmök neménck tulajdoníttya főképpen. *Steller* ellenben azt vallya, hogy ama' hideg és vadon tartományban tartózkodó Helmenek, mivel halikrával, és gyökérbimbókkal tengődnek, azért olly bujálkodók. — Annál szemlátomosb az eledeleknek befolyások, mennél több más okok is hozzá járúlnak, u. m. a' szüléktől örökit vett test alkatás, nevelés, tartomány, nemzeti szokás, tánez 's t. e' féle, és kivált mennél egyfélébb az eledelnek neme. A Grönlandiak, kik eggyre ama' kövér tengeri borjakkal, és czet-halakkal tápláltatnak, olly sikos, ragadós, szagos verítékűek, mint a' halzsir; olly tüzes vérűek, és heves párázatúak, hogy ha néhányok valamelly hé nem fültt fedél alatt eggyütt ülnek, azt úgy meghevítik, hogy a' hozzá nem szokott Europaiaknak lehetetlen azt kiállaniok.

§. 110.

A' Léleknek befolyása. A' Lélek meghattya a' testet nem csak szabad-akaratos, hanem szabad-akaratlan mozgatási által is; azt külömbözőképen változtatván, gyengítvén, sőt hirtelen halálra is hozhattya. A' Léleknek legjelessebb szabad-akaratlan munkái, annak kellemetes vagy kellemetlen, kivánatos, vagy utálatos érzésiből vagy képzésiből származnak. Azért ezekkel kezdgyük mi is a' Léleknek befolyását megbizonyítani. — Mindeggyik kellemetlen illetődésére a' Léleknek 1) a' vérnek és egyéb nedvességeknek edényei öszveszorúlnak, minden kellemetes érzésre ellenben kitágúlnak. Minden érzékenyebb fájdalomra, p. o. melly a' szurásból, ütésből vagy mecczésből származik, öszveszorulnak a' test' párádzó lyukai, és az által

a'

a' kipárolgás meggátoltatik *Sanctoriusnak* bizonysága szerént. Ellenben valamelly kellemetes ételre vagy italra megnyilatkoznak tágon; innét azoknak arczájok nedves, és fényes §. 56. a' kik jó izüen esznek, isznak. 2) A' nagyobb fájdalomra a' vérnek vékonyabb edényi is öszveszorúlnak, valamint a' nagyobb gyönyörűségre kitágúlnak. Az, kit vernek, elhalaványodik; az, ki jól lakozik, megpirosúl. A' nagyobb szerű fájdalom azért a' Szívnek verésit is szaporíttya, mivel a' vér a' szívbe visszaüzettetik. A' nagyobb szerű gyönyörűség éppen azt okozza: mert a' kitágúltt erekben a' vér gyorsabban csergedezik. Innét átlátható: a' huzomos fájdalomra a' testnek szélső részei miért hidegülnek el? a' nagyobb gyönyörűségre pedig miért melegednek meg? Az igen nagy fájdalomra, vagy gyönyörűségre a' vér fenn is akadhat, és megszünvén folyni, gutaütést szerezhet: mert mind a' két esetben a' Szív szálacskáinak erejek ezen nagy eröltetés által elcsügged, vagy kivész. Egyéb okát nem adhatni azon hirtelen halálnak, melly a' mértéktelen fájdalomra, vagy örömre ütni szokott. 3) A' nagy lelki fájdalomnak vagy gyönyörűségnek a' szálos húsokra is hathatós a' befolyása, és azokat öszvehuzza, vagy feszíti inkább, vagy kevesebbé, a' fájdalomnak, vagy gyönyörűségnek mértéke szerént. Ez nem a' léleknek szabadakaratú mozgatásából, hanem az emberi testnek csupa Mechanismusából ered, kitecczik a' gyermekekben, kik még nem is tudgyák, mi a' fájdalom; tehát csupán testi öszve szerkesztetésekből származhatnak bennek az illy fájdalmas feszülések. A' nagy fájdalomnak, és örömnek ezen szabad akaratlan befolyása leginkább tapasztaltatik az ágyék-hártya inashúsban, mert ennek öszvevonulásából származik amaz alsó részeknek öszveszorúlása, mellyet sziszegésnek is mondanak. Ez-

kel eggyütt jár a' Lélekzet visszatartóztatása is. A' szenvedőnek innét származó képvonási azt is mutattyák, hogy illykor a' fájdalom nem éreztetik olly igen, mivel ezen inashúsoknak feszülések által, úgy tecczik az agyvelővel való közösülés meggátoltatik. Még az ábrázatnak ránczai, és béhajlási, a' fogaknak öszvenyomások, a' szeminas húsoknak öszvevonúlások, mellyből a' könnyvek szoktak kisajtoltatni, és végre a' czippegés, melly az ágyék-hártyának hirtelen feszűlése és megereszkedése által okoztatik, mind annak bizonysági, hogy a' nagy fájdalomra az inashúsok is öszvevonúlnak. Innét van ama' remegés is, mellynek úgy tecczik némelly erőtlenség lehet az oka, mivel az egész erő a' fájdalmassan érdekeltetett pontra öszvegyűl, honnét más részeknek erőtelenségök következik. — A' kissebb szerű kellemetes megilletődésre ellenben az inashúsok megereszkednek. Innét van, hogy annak arczája, ki vigan lakozik, kilapul; csak azon inashúsok maradnak feszessen, mellyek a' figyelmetességre és az érdeklésnek elfogadására valók. Illyenek a' szemnek és ajaknak inashúsai. Azért eggy jó kedvűnek szemei vidámabbak és fényessebbek, ajaki mosolygóbbak, és külső szine barátságosb és tecczetősb. — A' nagyobb mértékű kellemetességre a' mozgó tagok némelly eleven taszintást, vagy ingatást vesznek, a' vérnek szabadabb folyása, és az ezzel járó nagyobb erőnek érzése miatt. Innét az, kinek nagyon jó kedve van, szökdözik, viczkándozik. Különös hathatósága vagyon a' furcsa kellemetességnek az ágyékra nézve. Ennek csiklandoztatásából — mellynek oka eddig még nem jött világosságra — származik a' nevetés. Minden hirtelen illetődésre, akár kellemetes légyen, akár kellemetlen, az inashúsok öszvecsipődnek.

A' kivánságok és utálatok a' kellemetes és kellemetlen érzésekből származnak, azért ezeknek természetével is birnak. Különös, és mindeddig fejthetetlenül maradott munkájok ez a' kívánságoknak, és utálatoknak, hogy az ő tárgyoknak csupa képére is előre olly állapotba helyhesztetnek a' testi folyó és eszköz részek, mintha valóban jelen volna. Innét van az, hogy a' kívánatos ételre előre is foly a' nyál; és hogy sok csupa láttára, vagy hallottára is annak, a' mi utálatos, büdös, megundorodik, vagy rosszúl lesz. Hogy a' mozgó részek is mozgó állopotba helyhesztettetnek a' kivánság által, leginkább tapasztalni a' kutyákban, kik szájokat nyalják, és rágódni kezdnek, mihelyest eggy darab húst mutatsz nékik, sőt tapasztalni a' gyermekekben, és az eggyűgyű emberekben is.

Mivel az indúlatok a' kívánságok vagy utálatok következési innét az ő testben való munkáikat is megérthetni. A' haragosban a' kellemetlen érzés uralkodik; 's elejéntén magánossan van jelen, a' honnét származik amaz előszöri elhalaványodás és remegés, kivált a' gyengékben. Erre a' haragosban erejének érzése felserken, 's minden inashúsai az ellent-állásra, és maga-védelemre feszülnek, és az egész testet fenegetődző állapotba hozzák; az állati fegyvereket pedig ösztönképpen keszítik és mutogattyák. Azért agyarkodnak, fogokat csikorgattyák minden állatok haragokban, mellyektől magok védelmök kitelik. Minden erőhatalommal tétetik: azért a' szó vastag és rekedt; a' szem sziporkázik, és az ellenkezőre van meresztve; a' homlok ránczosodik; a' vér, melly elejéntén a' szívre tódult, erős gyors szökéssel zúdúl kifelé, innét a' haragosnak szine, a' haragnak második szakasszában, tüzes, a' kisded edények néha a' bőr alatt megszakadnak, 's

né-

néha sárga foltok is jelennek meg. A' bőr ezen kellemetlen érzésre öszvevonúl, következendőképen a' hajak felállanak. — A' haragnak, különös, eddig meg nem fejtett befolyása van az epére, mellyel a' gyomrot elönti. Innét pedig külömbféle betegségek és nyavalyák származnak, úgy mint a' hideglelés, hányásra eröltetés, a' hasmenés ritkábban, sőt a' hirtelen halál is, kivált ha a' harag nagyon visszatartóztattatik. Eggy katona, ki tisztyétől megpálczáztatott, elnyelett mérgében hirtelen halállal rogyott le, Tissotnak bizonysága szerént. Néha az érzőinaknak a' harag által való hathatós megreszkettetések, és a' vérnek erős forgatása az Inaszakadtakat meg is gyógyítá. Ugyan azon Tissot bizonyíttya, hogy némelly már négy esztendeig néma Ifjú eggy öreg asszonyon való boszonkodására visszanyerte szóllását, eggy más pedig bosszúságában lábköszvényéből kigyógyúlt.

Abban is, ki fél, a' kellemetlen érzés uralkodik, de saját erejit úgy nem érzi, se meg nem veti, mint a' haragos. A' halaványság, remegés, és a' börnek erőszakos öszvevonúlása miatt a' hideg veríték a' félelemnek követője. Az inak is, úgy tecczik, mintha elgyengülnének, és a' kifeszültt inashúsok elvesztik erejeket: innét származik a' félelemben amaz akaratlan vizellet és hasmenés is. Ha a' félelemnek mértéke nagy, a' sárgaság és a' hirtelen halál is kitör. Gyakran már a' gonosztévők a' halálnak fejökre mondására is csupán oda lettek. Az inashúsoknak lelapulására a' test a' félelemben kissebbé, és zsugorodtá lészen, azon tagokon kivül, mellyek a' testnek öszvevonulására, 's a' fenegetődző veszedelemre való vigyázásra szükségesek, ezek kifeszülnek; azért a' félőnek szemei nyitva, szája tátva, keze kiterjesztve állanak.

Azok-

Azokban, kik szomorkodnak, nem külömben a' kellemetlen érzés uralkodik, de nem a' megeshető kárnak képzése, vagy várása, hanem a' megesett rosznak emlékezete miatt. *Kampernek* bizonysága szerént itt az ötödik érzőin foglalatoskodik, mellytől a' szemnek környéke öszvevonúl. Azért is a' szomorúnak tekéntete 's állopottya megeggyez a' szenvedőjével. Ez se érzi saját erejét, azért is a' nedvességek lassabban folydogálnak benne, az emésztés megfogyatkozik, és lassanként való kiaszás a' Szomorúnak a' része. A' hirtelen való nagy bú, szapora halált is szerezhet. Eggy, ki véletlenül meghallá testvérének halálát, szörnyű halált halt.

Többnyire a' szégyennek kifejtődése is azon kellemetlen érzésből származik, melly ekkor uralkodik. A' szemeknek leütését az észrevételnek félelméből, és a' magára való figyelmezésből alkalmatossan meg lehet fejteni; de honnét származzék az elpirulás? ez nincs még egésszen elvégezve.

Az öröm kellemetes indúlat; innét származnak a' vidám tekéntet, a' szívnek, és érverésnek szabadabb, 's gyorsabb mozgása, az ugrándozás végre, és az éneklés, mint megannyi erő nagyobb mértékben való érzésének kifakadási. *Kamper* Úr vallása szerént ekkor a' hetedik pár érzőin foglalatoskodik, és minden tőle függő részeket tulajdonképen megváltoztattya. Az öröm az érzőinakat különössen erősítvén, néműnémű mértékben alkalmatos szer minden betegségek ellen. Eggy öregecske ember, kinek sárgaságának és hideglelésének semmi orvosság se állhatott ellene, eggyszerre meggyógyúlt örömében, a' mint fia született. *Peyrecs* pedig örömében, hogy a' *Bui* Kormányozótól levelet vett, nyelvének inaszakadttságából annyira kigyógyúlt, hogy ezentúl folyvást beszél-

szélhetett. — Az igen nagy és véletlen öröm ellenben azon károkat szokja maga utánn vonni, mellyek a' nagy és véletlen gyönyörűségekkel járnak: t. i. elzsibbadást, sőt hirtelen halált is. Eggy öreg Asszony nagy örömében el kezde remegni, és olly gyorsan vere az ere, hogy meg nem lehetett számlálni. Eggy birtokos Asszonyság pedig igaz gyöngyökkel, és egyéb drágaságokkal rakott ládácskáját elvesztvén, igen epedezett. A' mint véletlenül azt vissza nyeré, meghala. — Illyenkor nyilván a' véletlen, és felettébb való erőltetésekre az edényeknek elgyengűlés következik; és ezen edényeknek nagy feltágúlások, erőltetésök, hihető, hogy néműnémű fájdalommal is jár, de ennek érzése a' lelki-esméretségre nem jut; 's úgy tecczik, hogy az örömben való sirás innét származik, mellyet a' véletlen és váratnál nagyobb öröm ki szokott fakasztani. —

Ezekből, 's több más tapasztalásokból bizonyos tehát az, hogy a' kellemetes vagy kellemetlen érzésnek az érzőinakra közbevetés nélkül való erősítő vagy gyengítő befolyása vagyon, mellytől az érzőinak bizonyos módosítást vesznek, 's tulajdonképpen ebből — nem a' kellemetességből vagy kellemetlenségből magából — erednek mind az indúlatoknak jelenségei.

Sőt az erkölcsi érzés is, vagy is: a' jó vagy rosz lelkűségnek elevenebb felvétele is, meghattya kellemetes vagy kellemetlen volta által a' testet, kivált a' gyengébbet, és érzékenyebbet. A' mint eggy valaki tudós *Lichtenberg* előtt, ki akkorában érzőinaival nyavalyáskodott, azt találta mondani: hogy az Isten veszeszsze el őtet, olly roszszúl kezdett lenni, hogy kéntelen volt őtet a' szobájából kiigazítani.

A' csupa eleven képek, és képzeletek is, ha igen kellemetes vagy kellemetlen érzésektől késér-

tetnek, szint úgy meghattyák a' testet, csak hogy valamivel gyengébben, mint az ő tárgyaik magok: mivel az érzőinakat hasonló, de valamivel gyengébb-képen módosíttyák. Innét származnak 1) a' képzelődésnek csudálatos munkái az Antipatia', vagy olly mivel való ellenkezésnek dolgában, melly magában nem irtóztató, sőt néha kellemetes is. Hány ember van ollyan? a' ki a' bort, vagy pálinkát azért utállya, mert midőn azokat legelőször megkóstolta, akkor néki rosszúl estek, vagy pedig azokban néki legelőször valami rosz izű orvosságot adtak bé. Az ételnek nemével éppen ez történhetett. Már az illy italok és ételek nemét soha se láthattya ő úgy, hogy mindég eggyütt ne képzellye azon rosz ízt is, melly hozzája volt legelőször kötve. Ebben áll 2) a' sympathiának — valakivel-való egyezésnek, és a' bűvölésnek, bájolásnak ereje is. Hányon gyógyúltak már meg ezen úttal és móddal? Eggy valaki alóltisztító szereket kivánt az orvossától; ez bizonyos okokra nézve azokat a' betegnek nem merte béadni, hanem csupa kenyér-morzsolékokat adott helyettök bé néki. Ezek a' betegben szint úgy munkálkodtak, mint ha valóságossak lettek volna. Eggy leányzó a' Villáni ispitálban némelly reszkető csuklást kapott, és ennek láttára el kezdettek csuklani minnyájan, valakik reá néztek. Hogy az Inakban van valamelly ösztön, melly szerént ők szabad akarat nélkül is az érzésekkel eggyező mozgatásokra hajlanak, kitecczik azon embernek példájából, ki ifjúságától fogva mind azon mozgásokat és tekénteteket kéntelenittetett követni, mellyeket másoktól látott. Ha keze vissza-tartóztatásával megakadályoztatott, tehát panaszolkodott, hogy szív- és agyvelő-fájdalmakat szenved. 3) Az anyai képzelődésnek vagyon-é hasonló befolyása a' méhe gyümölcsére? mái nap se határoztatott meg. Nyil-

ván

ván némellyek többet tulajdonítanak az anyai képzelődésnek, mint sem a' mennyit megbizonyíthatnak. Ha szinte legbelsőbb öszvekötés vagyon is az Anya, és a' méhgyümölcse között, ha szintén ez amannak majd esztendeig része is, mindazáltal az ő különös fekvése és vizben való uszása, nékem úgy tecczik, bátorságba helyheszteti azt nem csak a' testi, hanem a' lelki megsértődések ellen is, mivel az érzőinaknak semmi közbenvetés nélkül való öszvekötésök nincs az anya és a' magzat közt. Annak bizonyságára, hogy a' gyermeki jegyek az anyai képzelésnek munkái valóban, ezeket kellene megmutatni, elsőben: hogy a' jegyek szinte ollyanok, millyenek azon dolgok, mellyek képzeletinek tulajdoníttatnak. 2szor Hogy azok még szülés előtt némelly hiteles tanúnak kijelentettek legyenek; ne hogy utóbb némünémű hasonlatosságokra nézve tulajdoníttattak bizonyos képzeletnek. 3szor Hogy sok izben megvalósodtak legyenek, hogy a' csupa esetnek helye ne maradgyon. Illy bizonyságok pedig, annak megmutatására, hogy az anyai képzelés a' gyermeki jegyeknek szülője, mind eddig nem találtattak, és nehezen is fognak találtatni. Mivel tudgyuk, hogy ollykor, mikor képzeltek valamit magoknak az anyák, és már jegyeket is vártak, ezek meg nem jelentek; ellenben, ollykor, midőn a' képzelésről nem tudtak semmit, a' jegyek megjelentek. Más az: hogy a' gyümölcsökben is találtatnak illy jegyek, noha a' fák nem képzelődnek.

§. 111.

Ide járúl végre a' szokás' és nevelés' befolyása is. A' gyakorlás által t. i. az utólsó szálacskáknak erre vagy amarra az állopotra való hajlandóságok meghatároztatik, mellyet a' test eggy könnyen el nem hágy, sőt utóljára úgy magáévá

tesz, hogy azt meg se másolhattya. Így válik a' szokás természetté. Innét van 1) hogy noha a' kisded a' bortól, és kávétól megundorodik először, mert az ő gyenge érzőinait igen ingerli, de utóbb az érzőinai ezen izgatáshoz hozzá szokván, a' bort, és kávét megkedvelli. Igy van a' dolog a' dohányozással, és más sok ezerekkel is. A' részeges embernek legkedvessebb falattya a' sós hús, és a' héring, 's minden más józan életű korában kedveltt gyengébb ételeket émelygősnek talál: mivel megtompulván, és minteggy érzéketlenekké lévén érzőinai, már most csak ezen legkegyetlenebb savanyuságoktól izgattathatnak fel. Éppen ezen az úton szokhatik az ember a' meleghez, hideghez, és a' munkássághoz. Erre való nézve 2) úgy elszokhatik az ember, ha ollyast is rosznak vagy csunyának tartson, a' mi másoktól jónak és szépnek találtatik, vagy azon tartománynak, mellyben tartózkodik, izlése, vagy saját képzelése szerént. Innét utáljuk a' macska vagy patkány húst, noha ebben semmi sincs mi ártalmas volna, 's azt más nemzetek jó izűen megeszik. Ez az utálás napról napra nevekedik, és utóljára azt mondgyuk felőle: hogy természet. — A' nevelésnek, melly magában csak a' tehetségeknek helyes szoktatások, minémű nagy befolyása légyen az érzőinakra nézve, kitecczik abból: hogy a' melly kis gyermek előtt sok szomorú eseteket, meséket, rettenetes, boszorkányos példákat beszéllenek, azoknak érzőinaik olly hajlandóságot kapnak, hogy azutánn minden legkissebb véletlen történetek által reszketésbe, erejek elesésébe, ájulásba 's a' t. esnek. Ellenkezőképpen van a' dolog, ha ellenkező a' nevelés. Mert az illyenekből megrettenhetetlen vitézek, és igazgatók válnak, kivált, ha más a' természet, maga is úgy formálta az ő érzőinaikat, utólsó szálacskáikat, és nedvességőket.

§. 112.

§. 112.

Lépjünk már a' béfolyásoknak következésire, mellyek közt első a' külömböző forma. Az emberi test hat külömböző formájú, azért az emberi nemzet is hat külömbségekre oszlik. Az első külömbség. A' napnyugotti Ázsiaiak, és Európaiak. Ezeknek fejök hatúlról hosszas, kaponyájok és homlokok boltozattya kellemetes; ábrázattyok felemelkedő, kinyiltt szemökkel eggyütt. Nagyságok illendő, szinök külömbféle, órrok kiálló; ajakok vékon, és se nem pittyett, se nem domború; állok hátra nem vonatott; hajok, és szakállok hosszú, kevesé kondor, sürű, külömbféle szinű, holott más nemzeteké, eggyet kettőt kivévén, mind barna, vagy fekete. Termetök többnyire középszerűnél nagyobb, alkotások, az Europaiak értelmök szerént helyes, és egybe illő. Köztök egyedűl több szépségeket lelni, mint a' többiekben öszveséggel.

A' második külömbség. Az Afrikabéliek külömböztető jelök az inkább vagy kevesebbé fekete bőr, és kondor haj. Ezek, mennyire esméretéssek, ezen rendekre oszlanak. 1) A' Maurusok, vagy Szerecsenyek Afrikának éjtszaki és napnyugotti szélein; ezek által folynak öszve az Afrikaiak napnyugotti Ázsiaiakkal, és az Europaiakkal. Külömböztető jelök: a' hosszas órr; a' kondor fekete, de nem pamukszerű, haj, sötét fakó szin, és a' kevesé leállása ábrázattyok alsó részének. 2) A' fula nemzet, Szenega folyó mellett. Ez közelít a' Maurusokhoz. Külömböztető jelök: a' gömbölyü kép; a' pamukhoz hasonlóbb, mintsem kondor; és gesztenye szinű, de nem egészen fekete haj. 3) A' Vulufs nemzet a' Negerek' eggy nevezetes ágozattya a' Szenegának Nagytengerbe való béfolyásánál. Külömböztető jele: a' pamukszerű haj, és az igen gyenge, olajos, tündöklő, 's

si-

sima bőr. 4) A' Mánding nemzet a' Neger folyó körül. Különböztető jele: a' hatulról keskeny fej; a' mélyen benn ülő szem; a' rövid csontú, széles, kiálló szárnyú ór; a' kidudorodott száj; felpúffadtt has, melly disztelen formájú tomporákon fekszik. Az Abissiniaiak az első rendhez tartoznak.

A' harmadik különbség. Az Indiaiak az Archipelagusnak szigetiben, és Ázsia azon részében, melly éjtszakra Koangó, napnyugottra Janges, napkeletre, és délre pedig a' világ tengerével határos. Különböztető jelök: a' lapos ábrázat; kevesé nyilt szem héj; elterültt órr; kevés és merevedtt szakály. Ezektől kivétetnek 1) az Ujseeland lakosi, kik vércse órrokkal, és egyéb növésekkel és képvonásaikkal magokat megkülömböztetik. Arra mutatnak, hogy Malái eredetüek. 2) A' délszaki tenger szigetinek egyéb lakosi pedig két ágazatra oszolnak: az első szebb, erős, jeles termetű, 's jó indúlatú. A' másik pedig alább való. Az elsőhöz számláltatnak a' Társaság, Markesa, barátságos Szigetek, és az Osterájlandnak lakosi mindnyájan kerek jól kidolgozott — ábrázatúak. A' másodikhoz pedig tartoznak: az Ujkaledonia, Tanna, Malikoló, Papner és Ujginea lakosi. Ezen utólsók által öszvefolynak a' Negerekkel, és a' Mánding nemzettel, kikről előbb szóllottunk. A' kondor, de nem igen pamukszerű haj, vastag ajak, nagy száj tulajdonok.

A' negyedik különbség. Azon Ázsiaiak, kikről eddig még emlékezetet nem tettünk. Különböztető jelök: a' kis órr, a' laposra kinőtt szemszeglet; kiálló pofa, kevés szakál. E' következendő rendekre oszlanak: 1) A' Kalmukok és Mongolok a' közép Azsiában. Tulajdonok: a' szemszegleteknek az órr felől harántékos lecsavarodások; a' keskeny, fekete, kevesé hajlott szömöldök; a' széles húsos ajak, rövid áll, igen állhatatos-

san

san fejér fog, és nagyon kiálló fül. Többnyire a' Tatárokhoz hasonlítván, ő általok öszvefoly ez a' különböző ágazat az elsővel. A' Kalmuki Burat népségről Bajkal tengerénél az különös, hogy szint olly szakállatlanok, mint a' Tungus, és egyéb napkeleti Sziberia, és éjtszaki Amerika lakosi, kisded termetűek, és gyengék, könnyűek. Ezek által öszve foly ezen ágazat az utólsóval. 2) A' Mandsuri nemzetek, a' Tungus, Kamtszadali, és Koorák népekkel, 's valakik az Ázsia napkeleti széleit birják. Nem olly lapos órrúak, kis szemüek, és szakályosok, mint a' Kalmukok, kikkel egyébként megegyeznek. Ezektől kivétetnek a' Tcsukcsok, kik az első agázattal megegyezvén, nyilván azoktól szakadtak ide. 3) A' Tibeti, Ohinai, Japoni, Tunkin nemzetek Gangesen túl. Ezeknek tulajdonok: a' merő eggy fogásból álló nyelv; kivévén a' Japonokat, kiké több fogásokból áll, mint egyéb nemzeteké, a' széles homlok, tágosb nyilású szem; kiálló hegyes áll; merevedt szakály; vastag czomb, keskeny lábfej, széles középszerű termet. A' Sziamiak abban külömböznek, hogy fejök majd pergő orsó-forma: közepén t. i. kiálló, a' teteje bécsucsosúltt, mint az állok. — A' Maláj nemzetek Azsiának déli napkeletre eső szigetében termetekre hasonlítanak az első ágozattal, 's hihető, hogy valamelly viszontagság által verődnek ide.

Az ötödik külömbség. Az Amerikaiak, kivévén azokat, kik világunk sarkai alatt tartózkodnak, vagy más honnét származtak. Külömböztető jelök: az alkalmasént kerék ábrázat, fekete sűrű feszes, borosta forma haj, ritka szakály; nyulánk termet, kinnálló pofa, béesett szem, és kivált az inkább vagy kevesebbé barna vörös-réz szin. Ezen eggy ágozat az, melly földünk eggyik felén külömbféle tartományokban elszéledvén kü-

löm-

lömböztető jelét olly állhatatossan megtartotta, hogy külömbféle rendekre nem oszlott, azért némünémű módosulásokra nézve is, mellyeket a' tartomány' éles módgya, vagy mesterség, köztök szerzett, lehetetlen öket eggy atyafi nemzetnek nem tartani. A' Mandsurokkal folynak egybe.

A' hatodik külömbség. A' világunk sarkai alatt lakók. Külömböztető jelök: az öszvenyomúltt, kis termet, és a' szakállatlanság. Az egyikek: az éjtszaki sark lakosi: A' Lappok; Europában, Samojedek, Azsiában, és a' Grönlandiak és Eskimók Amerikában. A' Lappok kevesé lapos 's széles ábrázatuak, béfett pofájuak, csucsos álluak, nagy szájuak. A' többi három nemzetek kis lábuak, rövid czombúak, nagy fejüek, és kiálló álluak. A' Lappok a' Firmiai, ezek pedig a' Mogol és Mandsur nemzetekkel folynak öszve. — A' másikak: a' déli sark lakosi Fajerlandiában a' Pescherek. Szánakodás, és undorodás nélkül reájok nem tekénthetni. Vastag nagy fejüek, széles ábrázatuak, igen lapos órrúak, pofájok igen kiáll; barna szemök igen lankadtt, kicsiny; hajok merevedt, borzas, fürtökkel csügg le; szakálly helyett néhany sertvélleket látni állkaptzáikon, az órrokból szüntelen szájokba szivárgó takony által mély csatorna vájottatott. Vállok és mellyök széles, de alsó részök olly keskeny, és öszvezsugorodott, mintha a' felső részhez se volna szabva, lábok igen vékony 's görbe; térdök vastag, egész testök reszket; szagok büdös, szinök setét olajszinű, és tündöklik, mint a' réz, képök semmit nem vall egyebet alávalóságnál és nyomorúságnál. Ez legalább való külömbsége emberi nemünknek; ez által kötik némellyek az emberi nemzetet öszve a' Troglodit vagy Pongó állattal. Az Amerikaiakkal folynak öszve.

Minden külömböző nemzetek bizonnyal emberi nemünknek azon eggy törzsökétől származtanak. Mivel: 1) minden nemzetek eggymással öszve elegyedvén, nemzenek, és szülöttyeik résznyire eggyik, résznyire másik nemzetre ütnek. Holott a' külömbféle állatok eggymással nem nemzenek. 2) Mivel földünk elejéntén vizzel lévén elboritva, és csak üdővel választatott el jobban jobban a' víztől, elégséges volt ennek bénepesítésére azon eggy pár ember, melly elejénten a' közép Azsia magassabb tájjékán e' világra helyhesztettetett. Ennek a' földleírás, és a' történetek is hiteles bizonysági. 3) Az ember arra rendeltetett, hogy az egész földet bélepje, tehát úgy kellett alkottatnia, hogy mind teste, mind nedvességi némünémű alkalmasztatást elfogadgyanak. Ezen alkalmasság elejéntén kifejtődött a' tartománynak vagy levegő mértekletnek, az eledelek, és az élésnek módgya és más mesterséges okok által is; és utóbb a' huzomos szokás által bennök megrögzött. Ezt szabad légyen az állatok és plánták példájokkal megvilágositanunk. Az állatoknak és Plántáknak elejéntén nyilván annyi soraik, rendgyeik, seregik nem voltak, mint mostanában, hanem azon néhány fajok, mellyek az alkotó kezéből kijöttek, csak alkalmatossággal birtak némünémű külömbözésekre. Ezen alkalmatosság az üdő, hely, eledel, 's több e' féle okok által úgy meghatároztatott, hogy belőlök annyi sorok, rendek, seregek származtanak. Mennél inkább elszaporodtanak, annál inkább tulajdonokká lett ezen alkotások. Hogy a' tartománynak, eledelnemének, és a' nevelésnek illy módosító ereje légyen, ezt eléggé át láthattuk §§. 108. 109. 111. Ide járúltak, hihető, némelly történetbéli okok is. P. o. ha valamelly fámilia ez vagy amaz test állást, ha bár magában a' tulajdontól csupa elütés volt is, szép-

nek

nek tartotta, addig nyomogatta, módolta, rámázta szülöttyének tagjait, míg oda nem vitte, a' hová kivánta. Ennek mái napig nyomait találjuk a' vércse órrú Ázsiaiakban, a' szegletes fejü Hottentotokban, a' lapos ábrázatu Negerekben, kivált a' külömbféle fejformájú Amerikaiakban. Az életnek módgyától is sok függ. Azon paradicsomi bővséggel megáldott délszaki Szigeteknek lakosaik a' Marekások is, szint úgy, mint a' társaságos szigetbéliek. Még is ezektől külömböznek, mert ők majd csak nem egésszen mezítelenek, amazok pedig nem. A' barátságos szigetbéliek pedig azért szebb termetüek náloknál, mivel a' mérséklett munkálkodás által minden inashúsoknak kívántató formáját megnyerik, 's a' t. Ezen történetbéli testállás végre a' születtetés által annyira megrögzik, hogy utóbb természetté válik §§. 105. 111.

§. 113.

A' külömböző szin. Emberi nemünkben is kitecczik a' természetnek gazdagsága, annyi külömségeket szerezvén bennünk, mennyit csak lehetséges volt szerzeni. E' végre szolgálnak a' férfiúi és Asszonyi nemnek fő külömbségin kivül, a' külömböző termet, forma, tag, természet, életmódgya, lelki tulajdonság, és kivált a' külömbféle szin. Az emberi testnek természeti szine fejér barna, mert minden gyermek, még a' Neger gyermek is, fejéren születtetik e' világra. Ezen eredeti szinnek pedig három fő külömbségi vannak: a' fakó, fekete, és a' réz szin. Mindeggyikének pedig ismét számtalan minteggy árnyékai és változási vannak.

1) A' fejérbarna szin. Ez tulajdona az Európaiaknak, Ázsiaiaknak innét az Obin, Káspi tengeren, és Gangesen az éjtszaki Afrikaiakkal eggyütt, és így közel az egész régi Rómaiak és Görögök előtt esméretes világnak. Kivévén az éjtszaki sark

alatt

alatt lakó Europaiakat és Ázsiaiakat. Ezen természeti szinnek sok grádiesi vannak: legfejérebbek a' Dánusok, legbarnássabbak a' Spanyolok, 's némelly Persa, Tatár, 's Mongol nemzetségek.

2) A' barnás-sárga, vagy is fakó szin. Illy szinüek a' többi Ázsiaiak Obin és Gangesen túl; osztán az éjtszaki sarkoknak lakosi; az Amerikaiak a' napnyugotti partokig, t. i. mintegy Atasotskáig, és napkeletre Láprádorig; és a' déli tenger szigetiek, vagy is ötödik földünk részének lakosi. Öszvefolynak grádicsonként részszerént a' fejéres Indusokkal, részszerént a' feketés Koromandel, és Madagaskár 's e' f. lakosival.

3) Az inkább, vagy kevesbé fekete szin. Illy szinüek az Afrikaiak az éjtszakaiakon kivül; és néhány déli Amerika, és Polinésia lakosi. A' Maurusok, Arabok, Habissiniaiak kevesebbé, a' Negerek ott, hol Szenegál a' déli nagy tengerbe szakad, igen feketék, és úgy tündöklenek, mint az Indiai fekete fa (Ébanus.)

4) A' kevesebbé, vagy inkább vörhenyeges — réz szin. Illy szinüek többnyire az Amerikaiak, Tibetiak, 's Brasiliaiak. Ezekhez járúl Afrikában még eggy Abissziniai nemzetség.

A' mi a' fejérbarna szint illeti: ez Czirkássia, Georgia, és Mingrelia lakosiban, kivált az Aszszonyi nemben, éri legfőbb pontyát; azért ezek legszebbeknek is tartatnak. A' mérseklett és hideg tartományokban, állhatatossan megmarad az utazóknak vallások szerént. Néműnémű módosítási a' nap' hévségétől, és a' levegőnek béfolyásától származnak; az az: mennél valaki közelebb esik a' naphoz, 's mennél inkább kitétettetik a' levegő erejének, annál nagyobb veszteséget szenved az ő fejérbarnás szinében. Ezen éghajlatnak és levegő mértékletnek béfolyása legszembetünőbb a' Spanyolokban. Ezek minnyájan azon szinű bőr-

rel

rel születtetnek e' világra, mint mi; még is mivel üdővel a' nap és heves levegő elsüti őket, olly barnák lesznek, kivált a' Granadaiak, hogy színökről akár hol is kiesmérhetni őket; kivévén Biskája hegyes, hideg lakosit; ezek eggyre fejérek maradnak. Ez tecczik ki még a' Peruaiakból is. Ezek Amerikában meleg tartományban laknak, de mivel *Kordilleras* legnagyobb hegyünknek oldala tőlök a' napkeleti meleg levegőt vissza tartóztattya, majd csak nem olly fejérek, mint az Europaiak.

A' barnasárgás, vagy fakó szint is a' nap és levegő hévsége szerzi főképpen: kitecczik ez a' déli Europaiakból, kik a' napnak hozzájok közelítésekor: ha a' heves levegőnek foglalatosságok miatt huzomossan kitétetnek, megfakúlnak, 's ha bélép a' hideg, ismét visszanyerik természeti színöket. 2) Hogy az életnek módgya, eledel, és szokás is szerezheti a' fakó szint, ennek bizonysági azok a' népek, kik az éjtszaki égsarkok alatt laknak. Ezek a' füsttől, és a' tisztátalanságtól, melly gunyhóikban tapasztaltatik, elbarnúltak. De még jobban kitecczik ez az új Seelandiaiakból, kik a' déli szélességnek 34-47 grádicsi közt, és így a' mértéklett ég hajlat alatt laknak, még is, mivel felettébb szulykosok, a' fördőtől irtóznak, sok zsiros hallal élnek egyedűl, és ábrázattyokat mesterségessen bevájtt vonásokkal még jobban elsötétítik, igen setét fakó szinüek. 3) Ezen szinnek külömbsége a' Szülőktől is függ. Mert a' Neger eggy fejér személlyel öszve elegyedvén, hamúszinű Mulatot szül; kinek már nincs gyapjúszerű szőre; hanem hosszú haja. A' Mulát eggy fejér személlyel barnás sárga, vagy is fakó gyermeket szül. Hasonlóképpen vagyon a' dolog, ha valamelly Europai eggy Indus személlyel öszve elegyedik.

A'

A' fekete szinnek is sok okait adgyák a' Tudósok. 1) Ennek fő oka nyilván a' napnak közel lévő, és huzomost reájok eső ereje: mert nálunk is hasonló szint szok okozni, kivált a' mezei munkásokon, ha valamelly tartalék által nem fódeztetnek. Ezt bizonyíttyák ama' Portugallusok is, kik néhány százodok előtt Szenegálhoz nem messze telepedtek le. Mái nap olly igen elfeketedtek, hogy a' Negerektűl meg se esmérszenek. A' fekete szin az ő legnagyobb grádicsára jút a' Szenegai és Nubiai tartományban; tehát éppen a' heves éghajlatnak környékében, hol a' nap két ízben a' lakóknak fejök tetejére szolgál, és *Fahrenhájtnak* mértéke szerént 112 grádicsra emelkedik a' melegség. Se magas hegyek nintsenek körülötte, se vizek, mellyek ezen hévségnek erejét mérsékelnék. Sőt azon levegő járásnak, melly a' szomszéd tartományoknak szörnyű homokos pusztájában megtüzesedett, eggyre kitétettek. 2) *Kant* pedig azt is okozza, hogy ezen tartomány lakosinak vérök vas részecskékkel bővelkedik, és a' Fosforús savanyúság bennök felzúdúlt állopotban vagyon; 's ezektől származik az ő fekete tündöklő szinök. Mert bizonyos az, hogy az ő börök is mind a' külső, mind a' belső, a' miénkhez hasonló, és csak a' Malpigius' taknya külömb bennök; ennek fekete szine tünik által az átlátható külső takarón, a' mint *Ruisch* D. megmutatta. 3) Talán a' tüznek máteriája is bővebben foglaltatik a' Negerek nedvességiben. Mivel *Opoix* D. elválasztó próbatételi által bizonyos, hogy azon test, mellyben a' tűz fundamentoma legbővebben vagyon, a' világosságot leginkább magához vonnya, és elnyeli, 's azért feketének látszik. Ez annál hihetőbb, mivel a' Negerek, a' mint tudva vagyon, az olly eledelekkel, mellyekben a' tűz fundamentoma bőven vagyon, u. m. a' büdös hús, és hal, leg mohóbb kí-

ván-

váncsisággal, 's különös nyalánkság gyanánt töltöznek, 's e' végre eledeleket meg is rothasztyák. Ezen étek nemére való vágyódások pedig, valamint az ő szagok is, természetessen következik, a' bennek bőven és ingerlő állopotban lévő tűz fundamentomától. 'S erre nézve meg is fejthetni azon különös jelenségeket, mellyek bennök tapasztaltatnak. Az ő reczés bőrökben találtató nedvességök t. i. legfeketébb, mivel a' tüzzel terhesültt nedvességek ide gyülnek, és itt sürűdnek meg. A' Negereknek veritékek igen büdös: mert a' mozgás által a' gyúlladható máteria felhevül, és forrásba jő. Az ő vérök gyorsan forog; bőrök, eggy kis dörgölésre is, néki melegszik; hajaik kivált igen ménkő máteriások, és őket hamarébb meg is üti a' ménkő, mintsem a' fejér embereket. Ezeknek ez az oka, hogy ama' tűz máteria, melly minden testben jelen vagyon, bővebb mértékben az ő részök. Ellenben a' fekete ember a' forró nyavalyákban megfejéredik, mivel a' gyúlladható mátéria benne megemésztetik ollykor; és mennél öregebb, annál fejérebb leszsz, mert azon tüzéből kifogy.

Hogy a' heves hajlatban eggy nemzet nem olly fekete, mint a' másik, ennek okai ezek lehetnek: 1*ben* A' napnak ereje bizonyos októl mérsékeltetik. Amerikában Negerek nem találtatnak; de távúl sincs itt olly nagy hévség, mint Afrikában. Mert azon tájját Amerikának, melly a' világunkat két eggyenlő felekre osztó linea-körűl fekszik, a' napkeleti levegő úgy éri, minekutánna a' világ tengerén már meghűlt; és a' tengernek igen mélly sok bényúlási, az igen számos legnagyobb folyóknak ásztatási; a' magas és havas hegyeknek lánczok; a' felemelkedett fekvés, és a' sós kigőzölgés, érezhetőképpen meghivesítik. Ez az állapottya a' délszaki szigeteknek is;

ki-

kivévén Újhollandiát a' bak fordító jegy alatt; ennek lakosi közelítenek a' Negerekhez, mert földök róna, 's a' tergernek hivesítése semmi hegyektől fenn nem tartóztatik. 2) De az is lehet az oka, hogy az illy nemzet olly állapotban vetődött oda, midőn már testének formája belé rögzött, és a' nap erejének ellent állhatott. Csak ez lehet oka, hogy a' Habissiniaiak közel Szenegálhoz nem Negerek, mert azon eredeti test alkotások, mellyet Arab eleiktől nyertek, már meg állopodott akkor, mikor oda vetemedtek. 3) Végre sok függ a' Születéstől is §. 105. Tudni való, hogy négy alkalmatos születtetés kívántatik arra, hogy valaki egésszen elfeketedgyék. Mert ha: Eggy Neger valamelly fejér személlyel közösködik, abból hosszú hajú Mulát lészen; ha a' Mulát Neger személlyel közösködik, olly gyermeke leszsz, kinek harmad része fekete, és eggy része fejér lészen. Ettől és eggy Neger személytől, $\frac{7}{8}$ rész fekete, és $\frac{1}{8}$ rész fekete ember származik. Ettől végre, és eggy Negertől származik a' kondor, gyapjas hajú Neger.

Emberi nemünk' negyedik színének is, melly vörhenyeges barna, vagy a' réz szin, a' levegőnek mértéklete az oka. Ezek t. i. életeknek rendgyéhez képest többnyire a' szélnek és szélvésznek kitéttettek. Ez annál hihetőbb, mivel a' szél és szélvész a' mi Pásztorinkban, és Juhászinkban is illy nyomokat hágy maga utánn. Levegőjöknek ezen csipőssége onnét vagyon, mert bővelkedik kénköves, és salitromos részekkel, ezek pedig verességet szerzenek, a' mint látni való a' bésózottakban. Mennél szabadabb, és ki nem fejtődöttebb állopotban vannak ezen részek, annál vörössebb tőlök a' Szin; ellenben pedig, mennél inkább más máteriákkal öszve-elegyedtek, annál kevesebbé vörhenyesítenek. De ezen szinnek külömbsége a' Szülőktől is függ. Eggy Amerikaiból,

és

és eggy fejér személyből lesz Kreol, ebből, és eggy Amerikaiból lesz Mesztitz, ebből és eggy Amerikaiból lesz Kasztitz, ebből és eggy Amerikaiból lesz Posztitz: azaz: ismét négy születés kívántatik arra, hogy valaki egésszen elvörhenyesedgyék.

Mind ezekből ismét megvalósodik az, a' mit *Buffon*, és más tudósok vallottak, hogy emberi nemünknek minden külömbségi alkalmatossan megfejtethetnek azon okokból, mellyeknek befolyásokat tapasztaljuk. Ha némelly különös jelenések hátrálnak még, mellyeknek elégséges okokat, és fundamentomokat belőlök nem adhattyuk, inkább azt gyaníttsuk, hogy azoknak erejeket, és kiterjedésöket tökéletessen nem esmérjük, mintsem azt, mintha az ember nem eggy pár embertől szaporodott volna el.

§. 114.

A' külömböző termet. Emberi nemünknek növésében szint olly szembetünő külömbség uralkodik. 1) Azok, kik öt lábnyin, és négy újnyin felül még 5-9 újnyit nőttek: magas termetüeknek tartatnak. Illyenek ama' délre-hajló Amerikának lakosi, kik Patagonoknak neveztetnek. Ezek hat lábnyinál 6-8 vonással nem nagyobbak, de mivel izmossak, és tellyes testüek egyszersmind, azért tecczettek hajdan a' rémítő képzelődésnek merő Oriásoknak. 2) A' kik öt lábon fellyül 4-5 újnyit megütnek, azok a' középtermetnél nagyobbak. Illyenek a' fejér szinüek többnyire; ezek közt jelessen a' Perzsák nevezetessek. Illyenek a' déli Szigetek' lakosinak jelessebb részek is, kivált a' barátságos szigetbéliek. 3) Azok, kik öt lábnyi és öt láb négy újnyi közt vannak, közép termetüek. Illyenek többiek felett az Amerikaiak többnyire, 's csak nyulánkságok miatt tünnek szembe; és a' Kalmuk, Neger, és az alább való nemze-

zetek Polynesiában. 4) A' kik öt lábnyit se ütnek, ezek kicsiny termetüek: illyenek a' Szamojedek, Grönlandiaiak, Eszkimók, és a' Pescherék legkissebbek.

Hogy a' természet törvénnyének nem rabja, hanem annyiszor, hányszor kívántatik, kivételt tészen rendgyétől, ezt az óriások és törpék is megbizonyíttyák. Solinus, ifjabbik Plinius, Plutarkus, Sigebert, Aventinus és más hiteles tanúkból megvalósodik az, hogy minden üdőben találkoztak olly magános Emberek, kik a' szokott emberi növésnek mértékétől igen szembetünőképpen elütöttek. De hogy egész óriás nemzetek is lettek légyen, ennek hiteles nyomait a' történetekben nem találjuk, és testi alkotásunk' természete nyilván ellene mond. Nagyságoknak mértékét is bátran alább szállithattyuk, mintsem a' millyent nékik tulajdonítottak a' feljegyzők, legalább a' mi üdőbélieink jóval kissebbek. *Reichart* — kit magam is láttam — nevezetes nagyságához képest, nem volt négy röfnél, és két újnyinál több. Így kell gondolkodnunk a' törpékről is. Mind az óriások, mind a' törpék, úgy tecczik, merő rendkivűlvaló jelenései emberi nemünknek; mert el nem szaporodnak, vagy korán kimúlván, vagy magtalanok maradván, a' mint eggy Brandenburgi Herczegné, és Medicisi Katalin fejedelemnének próbatételiből kitecczik.

Mind a' szerencsés testi származásnak, mind az alkalmatos eledelnek és élet módgyának, mind a' mértéklett tartománynak öszve kell dolgozni a' végre, hogy a' nagy termet valakinek dísze légyen. Ezt bizonyíttyák az Amerikai Patagonok. Ezek vadászok közönségessen; ez által mind alkalmatos eledelökre, mind testök megkívántató mozgásira szert tesznek, és jó mértéklett tartományban laknak. Ha ezen okok mind öszveséggel ki nem

adhattyák természeti erejeket, ollykor csak középszerű növésre tarthatni számot. Ha pedig ezen okok öszveségessen hibáznak, ott csak apró csöprő az Ember, mint Fájerlandiában; 's a' t.

§. 115.

A' külömböző belső mértéklet (Temperamentum) vagy természet közönségessen Ennek hivjuk az emberi testben lévő vér érzőinaknak, utólsó szálacskáknak, és az élet-erőnek azon külömböző állopottyát, mellytől függ kinekkinek hajlandósága. T. i. az emberi vérnek gőzös, savós, és vörös részei minden emberben más mérsékletben találtatnak; 's ritkán vannak egyenlő mértékben is, hanem hol eggyik, hol a' másik a' többit meghaladgya. A' testnek kemény részei is, az érzőinak, 's utólsó szálacskák eggyik emberben vastagabbak vagy vékonyabbak; feszessebbek vagy tágúltabbak; kevesebbé vagy inkább ízgathatók és érzékenyek. Ezeknek fő rugója is az életerő több vagy kevesebb. A' kemény részek pedig az ő izgathatóságokhoz képest meghattyák a' vért, és a' vért azon mértékben mozgattyák, millyen ennek rugóssága, és az életerőnek tehetsége. A' vér megént a' kemény részekre vissza munkálódik, és ezeket inkább vagy kevesebbé feszíti, az ő ellent-állásoknak, és a' maga erejének grádicsa szerént. A' kemény részeknek hathatósságok a' szerént nevekedik, vagy fogy, a' mint azon feszítés, és ingerlés határozza őket, melly a' vérnek melegségétől, vagy az élet-erőtől származik. Mind ezekből kinekkinek tulajdon állapottya kerekedik, mellyhez képest kedves, vagy kedvetlen gyönyörködtető, vagy fájdalmas érzéseket érez ő magában.

Éppen úgy lehet ezt felvenni, mint a' barmok' szőröknek állását, mellyeknek bizonyos rész felé való hajlások vagyon, és ha a' barmokat az em-

ber

ber szőrök mentiben vakarja, kedves az nékik; ellenben ha vakartatnak, tudgyák a' kocsisok, hogy vigyázni kell. Ha valami ollyan változást tesz az ember testében, mellyre természeti állopottya szerént hajlandó vólt, azt gyönyörűséggel érzi ő, ha pedig ellenkező képpen van a' dolog, attól irtózik; p. o. az Ifjú örül a' táncznak, az öreg ellenben utállya azt. Valamint pedig az ember úgy elnőheti a' lábait, hogy azokon többé úgy nem járhat, mint előbb, éppen úgy elnőheti, vagy változtathattya vérét, érzőinait, és utólsó szálacskáit is, hogy az előbbeni állopottyával a' hajlandóságait egésszen elveszti. Ezen testi mértékletnek négy rendeket szabtak a' régiek, a' máiak hatot tulajdoníttanak néki, mellyek e' következendők:

1) Az erős mértéklet (Temperamentum cholericum) nagy érzőinakban, erős és jól kifeszített utólsó szálacskákban, nehezebb, élessebb, és a' vörösségnek (cruor) bővsége 's heves, gyúlladható részei miatt, melegebb vérből áll, mellynek éles részei az inashúsoknak utólsó szálacskáit minduntalan ingerlik, és gyakrabb, élesb öszvevonásokat szerzenek. Az illyek magokban erőt, munkára való tehetséget, és igen tartós életet érzenek. Éppen azért bátrak, vakmerők, mérésszek. Illyenek a' délszaki Európaiak. Ez a' mértéklet többnyire a' meglett életkornak része.

2) A' tüzes mértéklet (T. sanguineum) olly állopot, mellyben szint olly erőssek az érzőinak, és az inashúsoknak utólsó szálacskái, mint az első esetben, de ingerelhetőségök, és érzékenységök mértékletessebb, mivel feszességök kissebb, és a' vér egyenlő mértékben, egésségben, bővségben, és az egész testben egyaránt elosztva vagyon. Azért minden mozgások, elválasztások, és általjában az emberi testnek minden foglalatossá-

gi könnyen, szabadon, rendén végbe mennek, és mivel az érzékenységek az ő természeti tulajdonságokkal birnak, tehát minden tárgyok könnyen és szabadon meghattyák őket. Ezen mértékletűek elevenséget, vidámságot, könnyűséget éreznek magokban. Ez a' nevendék élet-kornak, és a' Franczióknak részök közönségessen.

3) A' hús mértéklet (T. melancholicum) a' száraz, nagyon készített, de gyengébb, és érzéketlenebb utólsó szálacskákban áll. Mivel az életerő bennök közép mértékében, vagy az egésségtelenség miatt eggyenlőképpen el nincs terjedve az egész testben, hanem eggy részben jelesebben, másikban kevesebbé adgya ki magát; az életedények és nedvességek héjánossak: kivált a' vér, melly sürűsége, és föld részekkel terheltetése miatt, a' sebes forgásra alkalmatlanná, és hideggé vált. Ezen mértékletűek nyugodalomra, csendességre, és szomorú tárgyokra vágynak. Ez a' komor öregeknek, és sok napkeleti nemzeteknek részök.

4) A' taknyos mértéklet (T. phlegmaticum) az érzőinaknak és inashúsok utólsó szálacskáinak gyenge, de azonban izgatható voltokban, és a' vérnek vizes részekkel való bővelkedésében áll. Mivel a' lankadt, és spongyia forma lágy edényekben a' vér szabadon ugyan, de lassan csereg; a' gyenge inak igen fel nem ingerelhetik azt. Az illy mértékletűek a' dologtalanság mellett szeretik sokszor a' keményen izgató dolgokat, p. o. a' zörgő muzsikát, az igen tarka és világos képeket, 's hevitő italokat: mert ezek által felizgattatván mind kemény, mind folyó részeik, könnyebben véghez viszik kötelességeiket. Az Eszkimók, és más szakállatlan vad nemzetek, még a' nemzésre is hevítő italok által tétetnek alkalmatosokká. Ezen mértéklet a' gyermekeknek, és az említett

lített vad nemzeteken kivül, a' Kinaiaknak és Törökoknek részök.

5) A' tompa, paraszt, nehéz mértéklet (T. boeoticum.) Ez ugyan erős, de ingerelhetetlen utólsó szálacskákban, és nehéz lassu, kidolgozatlan vérben áll. Mivel a' kemény részek természeti lágyságokra nézve §. 71. kevesé munkálódnak viszsza, tehát a' vért lassabban forgattyák, és mivel lassan forog a' vér, eléggé ki se' dolgoztatik. Illyenek a' kisdedek, sok durva népek, és a' parasztok. A' félelemre hajlandók, a' gyenge mozgást kedvellik; ezek is az izgató szerek által élesztetnek fel.

6) A' lankadtt, vagy öszvevonúltt mértéklet (T. hypochondricum, vel hystericum.) Ebben az érzőinak, és utólsó szálacskák nagy izgathatósággal, és érzékenységgel birnak, hanem mellette gyengék, és a' vér ehez képest igen éles, és könnyű. Azért az illyek, mivel igen gyengéded, és felettébb fájn kemény részekkel birnak, és éles könnyű vérektől nagyon ingereltetnek, könnyen olly feszülést szenvednek, mellytől ellankadnak. Ezen mértéklet azoknak részök, kik némünémű mértéktelenséggel magokat megerőtlenítették.

Felettébb hibázna az, a' ki az embereket ezen hat mértékletekre venné csupán, mint hogy ezen mértékletek külömbféle emberekben külömbféleképpen vegyítetnek-öszve; talám nincs a' világon egyetlen eggy ember, kiben ezen mértékletek különössen, minden vegyítés nélkül, feltaláltatnának. Azon mértéklet, melly a' társát mérsékli, igazgatónak (Corrigens) neveztetik; 's a' melly az elegyedésben jobban felüti a' fejét, uralkodónak (Dominans) hivattatik. Innét származnak a' belső mértékletnek tüzes-erős, 's erős tüzes; tompatüzes, 's tüzes-tompa 's más e' féle külömbségi.

A'

A' különös természet (Idiosyncrasia) az érzőinaknak, utólsó szálacskáknak, és a' nedvességeknek valami titkos alkotásoktól függ; 's a' természeti eggyezés (sympathia) vagy természeti ellenkezés (Antipathia) az által külömbözik a' különös természettől, hogy amazok csak ollykor adgyák ki erejeket, ha tudva vagyon azon tárgynak jelenléte, mellyel valamelly kellemetes vagy kellemetlen képzés öszveköttetett. §. 110. A' különös természet megént csak akkor fejtődik ki, ha maga a' tárgy jelen vagyon, ha bár nem tudatik is. Ez az állopottyok az olly embereknek, kik születésektől fogva a' macskát, sajtot, és gyümölcsöt úgy utálják, hogy, ha szagokat érzik, ha bár nem láttyák is, elájúlnak.

Mind ezen külömböző természetnek, hogy főképpen a' testi származás légyen az oka, tagadhatatlan; mert a' Szülék' testi alkotásoknak örökségül a' gyermekekre való át-menetele, 's a' terhes anyáknak életek módgya, a' kisded' utólsó szálacskáinak, és nedvességinek bizonyos alkotást ád §. 105. Hasonló ereje vagyon az eledel neménck is, mivel ebből válik azon máteria, mellyből a' vér és más alkotó részeink formáltatnak. §. 109. — De a' külömböző természetet szerzik nem csak a' külömböző nem, élet-kor, tartomány, szokás és nevelés — mellyekről fellyebb bővebben értekeztünk — hanem a' léleknek befolyása is annyira, mennyire ez által a' kemény részek és nedvességek külömbféleképpen izgattatnak. §. 110. Sőt a' nyavalyák is természetünket megváltoztathattyák. Az egésséges ember meg nem köszönné, ha valaki a' körmével, vagy valami erős késével keménnyen megvakarná a' testét, ellenben rühesedgyék meg az az ember, majd elhal, ha ezt nem cselekedheti. Nagy változás esett itt tehát az érzőinakban. Az egésséges leánynak adgyon az em-

ber

ber meszet, szenet, vagy agyagot, hogy azt egyemeg, meg nem köszöni; ellenben terhesedgyék meg az a' személy, meglehet, hogy azokat nagy gyönyörűséggel megeszi. — Azon hajlandóságok jegyeinek, mellyek a' belső mértékleteknek következési, a' lélek tudománnyában lesz alkalmatosb helyök.

§. 116.

A' külömböző erősség. Erre nézve is a' tartománynak nagy és könnyen átlátható befolyása vagyon, úgy hogy az éjtszaki nemzetségek, kiknek testök neki keményedett a' mértékletes hideg levegő által, közönségessen erősebbek, mintsem a' délszakiak. Innét esett az, hogy ezek amazoknak hatalmokba estek, mihelyest hadokkal reájok ütöttek. A' heves tartományban már maga a' természet felszabadíttya a' lakosokat a' tunyaságra; azért mái nap is azon nemzetségeket, kik a' heves tartományban laknak, mindennémű munkákra, mellyekre valamelly erőlködés kivántatik, izgató eszközökkel kell serkengetni. P. o. az Indiai Archipelágus lakosi eggy követ, vagy nyaláb portékát se emelnek fel nagy lármázás és kurjongatás nélkül. A' tunya és dologtalan Negereket is nem külömben durva dob és más Muzsika zajjal kell élesztgetni, hogy csak puha és ritka földgyöket bévessék is. Erre való nézve itt a' Muzsika valóságos nemzeti szükség. De 2) a' nemzeti életnek rendgye is sokat tehet e' pontban. Az Amerikai szigetekben, hol kevés, és apró négy lábú állatocskák találtattanak, a' föld önként is termékeny volt, 's így a' lakosoknak testök se vadászat, se halászás és föld mivelés által neki nem keményedett, igen erőtleneknek, és gyengéknek találtattak a' lakosok; annál inkább, mivel kevés étellel szoktak megelégedni. A' szárazon ellenben,

ben, hol a' lakosok az állatoknak vadászásokból kénszeritettek élni, és külömbféle képpen foglalatoskodni. a' lakosok erősebbek voltak többnyire. 'S melly nagy külömbség volt hajdan a' rózsa nyoszolákon puhálkodó Szibaríták, és a' kemény hantokon nyugvó Spártaiak közt? Sőt ennek bizonyságát mái nap is tapasztallyuk. Ama' Tunisi és Algiri Rablók, kik a' tengeri evezés által foglalatoskodnak, szomszédgyaikon szemlátomást kifognak, és hogy a' mi munkás parasztyaink is erősebbek a' kényes polgároknál, tagadhatatlan. 3) A' tapasztalás azt is bizonyittya, hogy mennél táplálóbbak az eledelek, annál inkább gyengitik a' testet; a' durva, eggyügyű étkek ellenben erősitik. Talám azért is, mert ezeknek megemésztésök által a' belső részeknek munkásságok jobban gyakoroltatik, mintsem amazok által. Ez által fejtődik pedig ki az erősség, a' mint már mondottuk. De 4) igen függ az erősség azon testi alkotástól is, mellyet a' szerencsés testi származás által nyertünk. Azért kérdés: hogy, ha a' külömbféle erő csak a' tartománytól, életnek rendgyétől, eledelnemétől, 's igy a' külső okoktól származik e', vagy a' természetnek ajándéka tulajdonképpen?

§. 117.

A' külömböző külső tekéntet (Physionomia.) A' tagoknak, kivált a' fő részeinek külömböző állások, mozgások külömbféle lelki-indulatokat és belső mértékleteket fejeznek ki. Hogy is tudnának a' hires képfaragók és festők a' holtt matériáknak életet és beszéllést adni, ha ez igaz nem volna? Némelly jegyek t. i. az emberi ábrázatban és test-állásban olly igen szóllók, hogy azok képest általlyában az emberek itélni szoktak, azaz: néműnéműképpen kiki physionomus. Igy ha minden főnek részei, és a' képnek vonási az ő tulaj-

don

don helyhesztetésekben vagynak, azt itéljük az olly emberről, hogy lelki csendességgel bir; ha ellenben az ábrázat és tagok mozgásban, vagy éppen visszavonásban vagynak, ollykor belső foglalatosságot, vagy háborút sajditunk. Kivált a' szemöknek a' dolgok, hogy a' léleknek belső indúlatit elárúlják; ezek viszik meg annak kellemetes, vagy kellemetlen, csendes vagy felzúdultt állopottyát, mint némelly világositó súgárok. A' szemekkel eggyet értenek a' szemöldök, és a' szem héjjaknak mozgási is. Ezek utánn legbeszédesebb része az emberi képnek a' száj; kivált az ajaknak mozgása, és a' hangejtés. Az ajakoknak mindennémű indulatban külömbkülömb mozgások vagyon; erre vigyáznak a' süket-némák, és gyakran a' szóllónak gondolatit is eltalálják. Azért a' mosólgásnak és nevetésnek két értelme vagyon, mert az ajakok és a' száj más formába jő, mint mikor jó kedvből, mint mikor tettetésből cselekesszük. A' szájkaptzának, órrnak, és a' homloknak a' hajakkal eggyütt a' hathatósabb érzésekben nem külömben szavok vagyon. Legbizonyossabb a' képszinnek a' szava. Mivel az egyéb ábrázatunk részeit hamarébb rendben szedhettyük, de a' szemérem, vagy halaványság ellenünkre is kitör képünkön. Legszótalanabb bennünk a' fül, melly az állatoknak minéműségét olly igen hirdeti. A' tagoknak eleven, vagy holtt forgások és az egész viselet belső mértékletnek minéműségét hirdetik.

Ezeknek fundamentomát a' Léleknek testbe való béfolyásában szükség keresnünk. Mert mind ezen állások és változások közbenvetés nélkül az inashúsoktól származnak ugyan, de melly nagy módositást adgyon a' lélek az érzőinak által nékik, ezt bővebben megmutattuk §. 110. Mennél gyakrabban előfordulnak a' léleknek kellemetes vagy kel-

le-

lemetlen érzési, annál inkább meghattyák a' testet, és bizonyossabb nyomokat hagynak magok utánn. Valamint a' lelki jóság vagy virtus a' képnek részeit elrendelvén, a' rut ábrázatot is megkellemetesíti, úgy ellenben a' gonoszság a' képnek vonásit felzavarván, a' legszebb alkotásu ábrázatot is vissza tecczetteti. Ez is eggy ok arra, hogy a' gonoszságtól távozzunk, és a' lelki jóságra törekedgyünk. De ezen lélek befolyása az eggyes rosszalkodásokra, vagy jó tévőségökre nem hágy olly szembetűnő jegyeket maga utánn, hogy azokból, kivált különkülön határozást tehessünk. A' nyavalyák, és a' nevelés, mesterkélés, világban való forgás által is visszatartóztathatik, vagy megmásúlhat a' külső tekéntet. Tehát tartózkodva ítéljünk a' külső tekéntetből. — Azonban olly igen hozzá szoktunk a' képvonásokból való ítélethez, hogy azontúl rosszúl gondolkodunk azokról, kiknek külső tekéntetek valami rendetlenséget mutat; illyen a' banzsáknak, a' hibás képűeknek, és csintalanoknak sorsok. Méltán gondgya lehet tehát kinekkinek külső viseletére is, a' ki becsületében kárt nem akar vallani.

§. 118.

A' rendkivülvaló Emberek. Rendszerént illy alkotásuak az emberek; ritkán véti el a' természet az ő törvénnyét. A' rendszeréntvaló emberekhez képest a' rendkivülvalóknak számok csekély; 's közülök ezek nevezetessebbek:

1. A' kettős ember. A' Skótziai történetekben (Buchanan de rebus Scoticis) e' különös jelenést olvassuk: Születtetett 1490 esztendőben negyedik János országlása alatt eggy különös alkotású ember, ki férfiú nemből vala, az alsó felére ágyékig hasonló volt másokhoz, ágyékon fellyül pedig két derékra oszlott, és minden tagja kettős volt. A'

Ki-

Király felneveltetè, tanitatá, és kivált a' muzsikában nagy elömenetelt tett, 's külömbféle nyelveken szóllott. Ezen kettös ember két akarattal is birt, mellyek gyakran eggymással meg nem eggyeztek, eggyiknek eggy, másiknak más tecczvén, néha magok közt vonakodtak, néha megént tanakodtak. Jeles volt ezen kettös emberben az is, hogy ha ágyékban vagy lábaiban bajja volt, szükségét és fájdalmát köz akarattal érzette, ágyékon fellyül való fogyatkozását pedig csak egyessen érzette, az az, azon fele, mellyhez tartozott a' sérelmes rész. A' külömbség még szembetünöbb lett halálokor. Mert minekutánna az eggyik test kihalt volna, és rothadásnak indúlt, a' másik ezutánn fonnyadott ki életének 28*dik* esztendejében.

2. *A' tövises ember.* Ezen ember, ki Angliában the Porcupineman név alatt igen elhiresedék, egésséges szülöktöl származott, és születésekor a' tövisnek semmi jelensége se látszatott rajta, melly azutánn közel hatod hét mulva igy kezdett kitecczeni: elöször egész testén valami kelevények lácczattak, mellyek elejéntén keléseknek tartattak, azutánn vétettek észre tövises hegyeik, mellyeknek kihajtásit semmi némü szerrel se lehetett meggátolni. Az egész teste tele lett illy tövisekkel, kivévén fejét, tenyereit, és lába talpait, hat vonásnyi hosszak és két három vonásnyi szélesek voltak, 's úgy dültek le a' börre, mint a' Süldisznónak a' tövisei, kék szinüek és átlátszatók voltak. Ha ezen ember felöltözött, és kezeire kesztyüt huzott, semmi se látszatott rajta, fekete hajú és szép termetü volt egyébként. Emlékezetre méltó az is, hogy töviseit öszkor esztendönként elhullatta, és ismét visszanyerte. Azon helyen, hol valami darab húst elvesztett, többé nem nött tövise, hanem kopaszon maradott. Husz esztendös korában himlözött, és az alatt tövisei elvesztek,

tek, a' mint kígyógyúlt, ismét megjelentek. Eleven kénösövel és külömbféle más szerekkel orvosoltatott, de hijában. Ezen ember megházosodott, hat gyermekeket nemzett, kik minnyájan rakvák lettek tövisekkel. Ebből ujjonnan megvalósodik a' születtetésnek ereje.

3. Az igen könnyű ember. *Nouvelles litteraires de Florence* czimű újságban hirt adattatott eggy Szerzetesről, kinek *Mochia Pál* volt a' neve. Ez alig vettetett a' tengerbe, hogy azontúl a' viz szinre emelkedett, és kezeit nem mozgatván, csak ágyékig állott a' vizben. Ezen állopottyában hóna alá kapcsolván kezeit, olly bátran lépdegelt a' tengerben, mint a' szárazon. Azt is hirlelék felőle, hogy a' vizi-bujárok levitték ötet a' tengernek fenekére, honnét ő olly könnyen felhatott, mint valami kobak. Eggy máskor pedig a' vizen elnyomta az álom, azon tehát ő úgy heverészett, és forgott, mint némelly nyoszolán. Ő maga azt vallá, hogy a' vizben se érez, midőn járkál, nagyobb ellentállást, mint a' kiterjedtt levegőben. Ezekre nézve a' természet-visgálók nehézségét és kiterjedését megmérték, és úgy találták, hogy harmintz fontal könnyebb volt, mintsem azon viz, melly kiterjedésének megfelel vala. Mivel a' viz másképp az emberi testel vagy eggyenlő, vagy csak kevesé nagyobb nehézségű, ezen embernek csontyai úgy tecczik velőtlenek voltak, mint a' ludaké és réczéké.

A' különös szinű emberek. *Dáriának* félszigetében találtatnak téj vagy kréta szinű emberek is. Ezek a' barna vörös, és a' vörhenyeges embereknek öszve-elegyedésekből származnak. Külső bőrök némellyeknek közönséges sima, némellyeknek pikkeles, harasztos. Hajaik olly téj színűek, mint a' bőrök, szemök rózsa szinű vagy vörös többnyire, néha kékes. A' nap-fényre szemeiket

ket fel nem nyithattyák, csak pislognak, a' hold-világnál jobban látnak, azért éjjeli embereknek is hivattatnak. Mind testi, mind lelki erejikre nézve igen gyengék. Néha el is szaporíttyák magokat. Ezekhez hasonlítanak a' Jáva szigetében, délszaki Afrikában és Polynesiában Negerektől származott holtt színű emberek is, kik *Albinos* nevet viselnek. Találtattak már tarkás emberek is, u. m. Afrikában ollyak, kiknek fekete bőrökön fejér szeletek látszattak; és napkeleti Indiában ollyak, kiknek fekete bőrök nagy fejér sárga foltokkal meg volt himezve. Ezen tarkás emberek bizonyos tarka féregtől, *Kakérlákoknak* neveztettek el. Ezek nem elfajzási emberi nemünknek, hanem valóságos szenvedők, ha tökéletessen nem tudgyuk is, miben állyon fogyatkozások. A' fejér szerecseneknek, úgy tecczik, nincsen fekete nedvességök a' szemöknek második fekete gerezdes hártyájában, azért nem állhattyák ki a' napsugároknak izgatásit. Egyéb tulajdonságoknak semmi hiteles okát nem adhatni.

MÁSODIK RÉSZ

AZ

EMBER LELKÉRE NÉZVE.

BÉVEZETÉS.

§. 1.

Minden változásnak valami erő által szükség végbe menni. Az ásványok, és érczek' változási a' mozdítás, kiterjedés, helyhesztetés, egymáshozhuzódás, összeállás, elválás, forrás, és más e' féle szerszámi, és elválasztó erők által mennek végbe. A' plánta és lelkes-állati változások; az elhasonlítás, formálódás, kihajtás, nemzés, széllyelválás; 's az állati mozgás és érzés; az életerő által mennek végbe. Tehát a' mi esmérésünknek, képzésünknek, gondolkodásunknak, és akarásunknak is valami erő által szükség véghez menni Ezen erőnek subjectuma, mellyről elmondhatni, hogy esmér, gondolkodik, akar, a' Lélek. 'S mivel valóban mi esmérünk, gondolkodunk, akarunk 's t. e' f. tehát az emberi Lélek nem más magunknál.

§. 2.

Magunkat vagy is az emberi Lelket se nem láttyuk, se nem hallhattyuk, se más érzékenységink alá nem ejthettyük ugyan: bizonyos azonban az ő léte. A' magnes, vagy ménkő-máteria erejét se vehettyük ugyan semmi érzékenységünk alá, még se szenved kétséget, hogy magnes vagy ménkő-máteria vagyon. Az ő tapasztalható munkáik és tulajdonságik nyilván bizonyosokká tesz-

nek bennünket, hogy olly erőnek kell lenni, melly azokat végbe vigye. Szint illy helyes kihozással következtettyük tehát a' gondolkodásból és akaratból is, hogy vagyon ezeknek lételére, azaz: vagyon emberi Lélek.

§. 3.

Mileti Thalestől fogva mái napig ezen Léleknek eredetén, 's mivoltán törték leginkább fejöket a' Bölcselkedők. Hosszas volna az ő ezerféle vélekedéseiket elöszámlálni; elég az, hogy nincs olly elementom, mellyből a' Lelket, ha egyik nem, a' másik ki nem hozta volna. Empedokles éppen négy elementùmokból kerekité ki. Illy hosszas bolygás utánn tudódott ki végre: hogy a' Léleknek állattya örökké kitanúlhatatlan marad a' halandóknak; olly Szentekszentye ez, mellyhez járulnunk nem szabad. De azért ne véljük, hogy tehát Lelkünk természetéről nem tudhatunk semmit. A' világosságnak, tüznek 's a' t. állattyát se tudgyuk, nem is tudhattyuk: azonban mind eggyik, mind másik' természetét nem tudgyuk-e az ő munkáik és tulajdonságaik által? Így kitanúlhattyuk Lelkünk' természetét is az ő tehetségiből, törvénnyeiből, és tulajdonságiból, mellyeket az ő munkái által kinyilatkoztat. Elég tágos tehát a' Lelkünkről való értekezésünknek környéke.

§. 4.

Azon tudomány, melly ezen Lélek természetét megbizonyíttya, Psychologia, vagy Lélek-tudománnya. Erre pedig két út szolgál: vagy a' Lélek' értelméből, bizonyos igazságokhoz képest, fejthetni ki annak természetét; és ez az okoskodásbéli Lélek-tudománynak a' dolga; vagy pedig helyes tapasztalásinkból hozzuk azt ki; 's ez a' tapasztalásbéli Lélek-tudománnya. E' második bő-

vebb

vebb, és haszonvehetőbb az elsőnél. Ha szinte nem olly kellemetes is a' tapasztalásnak uttya, mint az okoskodásbéli, de azért legfelségessebb igazságokra fogunk mi az által jutni, csak attól őrizkedgyünk, hogy szeles és kevély lépésekkel ne akarjunk lelkünk' természetére törni; az elménk kész légyen, tiszta, és tanúlható; lépésünk vigyázó és figyelmetes; hogy a' képzelődés meg ne csaljon; a' közös tapasztalás vezéreljen, nem pedig egyik másik elmétől koholtt találmány, melly utóljára is megmutattya a' világnak, hogy csak viasz szárnyunk volt. Ezen uttal, móddal bizonyosan elkerüljük azon Bölcselkedőknek szerencsétlenségöket, kikről *Baco* igen helyessen mondá: „Baglyokká lesznek, a' kik csak az ő álmok„nak sötétségében látnak, a' tapasztalás' világá„nál pedig vakoskodnak, és átallyában azt leg„kevesebbé láttyák, a' mi legvilágosabb."

§. 5.

Ezen tapasztalás által értyük, a' köz értelem szerént, a' mit közönségessen, többnyire az emberek, valóban, nem csak tecczőképen, észrevenni szoknak. Mondom 1) közönségessen szoknak: mert olly tudomány nem a' mi részünk, melly minden kivétel nélkül való volna, máskép már régen bizonyságra emelkedtünk volna; 's elég a' mi meggyőződésünkre, ha mit olly közönségessen észreveszünk, hogy a' néhány kivételeket számba se lehessen venni. Illy közönséges észrevétel ez az Emberről, hogy az Ész a' mi díszünk, ha bár esztelenek is vannak. Mondom 2) többnyire az Emberek: mert olly mi sincs e' világon, a' mit minden ember észre venne; 's ez valóban kitelhetetlenség is. Mondom 3) észre venni szoknak külső vagy belső érzésekből, nem pedig itélni. Mert az minden embertől kitelhető, ez pedig nem Mi-

vel valóban illy tapasztalássok vagyon a' lelkes állatoknak is. A' vadászatban forgott agár tudgya, hogy a' szaguldozó kopónak ellenébe kell magát helyhesztetni, az agár-kölök ezt nem tudgya; 's a' kis gyermekek is észreveszik, hogy a' tüz éget; kiknek azonban az itélet nem tulajdonok. Mondám végre 4) valóban, nem csak tecczőképen. Hogy közönséges erejü légyen az észrevétel, szükség, hogy az érzésnek törvényein épüljön, nem pedig a' csalatkozáson. E' végre tehát szükség, hogy az érzékenységek a' már esméretes tárgyokon megpróbáltattak, megtisztultak, és egymástól megerősittettek legyenek, vagy másoknak tanúságok által helybe hagyattassanak. Érzésinknek eggyeségöket a' másokéval megtudgyuk, ha azokat megkérdezzük, vagy az ő vallásaikat jól felvesszük. Igy tudgyuk a' tapasztalásból, hogy a' czukor édes; és az illy tapasztalásra hajt kiki.

§. 6.

Arra kél tehát a' dolog, hogy tapasztalásinkat lelkünkről egybeszedgyük, meghatározzuk, és elrendeljük. Mindenek előtt bizonyos az, hogy a' Lélek a' testen uralkodik, és hogy ez amannak egész készséggel hódol. A' Lélek akarja, hogy a' teste mozduljon, 's azontúl megmozdúl; akarja, hogy szünnyön meg mozogni, és megszünik. De ellenben a' test is meghathattya, 's meghatározhattya a' Lelket, azon bényomásokat, mellyeket vett vala, véle közölvén. Az újjomat eggy tő megszúrá, és én fájdalmat érzek; a' Liliomnak balzsam illattya az órromnak hizelkedik, és én kellemetességet érzek; azért a' tőt leteszem kezemből; a' balzsam illatban pedig kedvemet töltöm. Se ezen fájdalomban, se ezen gyönyörűségben részt nem vettem volna, ha testem ama' bényomá-

másokat nem közölte volna velem. Azaz: a' Lélek a' testel, és a' test a' Lélekkel szoros egyesülésben, vagy közösülésben vagyon. 2) A' Lélek részszerént önként munkálkodik, részszerént pedig nem; az első esetben mivelő, a' másodikban pedig szenvedő állopotban vagyon. Önként nem munkálódik akkor, ha valamelly külső taszintás, bényomás, vagy feszítés által biratik a' cselekedetre, és ha mást azonban véghez nem vihet. Ellenben pedig önként munkálkodik, ha magától, és az ő belső természetéhez képest, kezd valamit cselekedni, 's azt szinte azon szempillantásban meg is változtathattya, ha bár az, a' mi benne a' munkálkodást elkezdeti, elejéntén kivülről származott is. Az óra, vagy valamelly szüntelen mozgó (perpetuum mobile) önként nem járna, mert eggy az, hogy mástól kell néki megindíttatnia; más az, mivel az ő munkássága csak azon eggy végre vagyon intéztetve. A' kutya ellenben, midőn valamelly jó szagra száját nyalja, önként cselekszi ezt, mivel a' kellemetesség belölről indíttya ötet, és általlyában másképen is viselhetné magát, ámbátor a' kellemetességet, melly ötet munkálkodtattya, elejéntén kivülről szerzette vala. 3) Az emberi Lélek részszerént újjontan szerez valamelly esméreteket magának. Illyen volt az én állopotom, midőn minapában az Angustura Orvosságnak esméretére szert tettem, mellyet eddig se nem láttam, se nem hallottam: részszerént a' már egyszer szerzetteket csak elő hivja. Igy forognak előttünk gyermekkori történetink. Részszerént pedig emezeket tökéletesíti. A' napnak esmérete igy tökéletesül bennünk a' természet', és csillagzatok' tudományiban, 's a' t.

§. 7.

§. 7.

Mivel tudományunknak valamelly bizonyos tapasztaláson kell épülni, hogy erős lábon állhasson, az emberi lélekről való számtalan tapasztalásink közt, mellyik a' legbizonyossabb és legvalóságossabb? Nyilván az, melly nélkül minden egyéb tapasztalásunk lehetetlen, 's melly a' többieknek némünémű formát ád. Illyen pedig ez: én tudok valamit magamról. (Ego mihi aliquid conscius sum.) Ez legbizonyossabb vallás. mert azt senki se hozta még kétségbe, 's nem is hozhattya. Mivel a' ki nem tudgya, hogy tud valamit magáról, az azt se tudgya, igazsága vagyon é, vagy nincs? azért semmit se állíthat. Ez egyszersmind legvalóságossabb, az az: nem csupa gondolástól függő vallás: mert ez minden én gondolatom előtt, és róla való gondolkozásom nélkül is megvalósodik. Ezt se tagadta még senki; nem is tagadhattya: mivel ama' fő okhoz képest, melly a' mi tudományunknak is fundamentoma, a' mi valamit tészen, az valóságos dolog; nem semmi. A' megtudástól függ pedig lelkünknek mindeggyik munkája.

§. 8.

Az emberi Lélek' ereje egyetlen eggy, hanem külömbféle munkákkal fejti ki magát; ezzel okot ád nékünk arra, hogy külömbféle erőket és tehetségeket tulajdonítsunk néki. Fő munkái ezek: az esmérés, a' képzés, gondolkodás; 's az érzés, és kívánás: mivel ezekből a' léleknek egyéb munkái alkalmatossan megmagyaráztatnak. Ezen munkáiból az emberi léleknek tulajdonsági következnek. Úgy fogjuk tehát az emberi léleknek is természetét kitanúlni; ha mindenek előtt az ő munkáiból az ő erejit, tehetségit, törvényit kitanúljuk; azutánn

utánn, ha ezekből az ő tulajdonságit rendén kihozzuk. A' lelki munkák, erők és tehetségek Országának eggy különös tartománnya az érzés és megkívánás vagy megutálás, 's így az emberi Lélek-tudománnya három szakaszokra oszlik. Az első szakasz magában foglalja annak erejit, tehetségit, és munkálkodásának törvényeit; a' második ugyan annak tulajdonságit fogja folytatni.

ELSŐ

ELSŐ SZAKASZ.

Az értelemhez tartozó munkák, erők és tehetségek.
(*Dianoiologia.*)

§. 9.

Lelkünk' munkái közt nyilván első az esmérkedés: mert azt, a' minek némünémű esméretével nem birunk, se képzeni nem tudgyuk, se róla nem gondolkodhatunk. Az esméretlennek annál inkább kellemetességét magunkban nem érezhettyük, következendőképpen azt nem is kívánhattyuk. Ajánlya bár nékem a' Kinai Császár a' megtelepedést akár *Pekhingben*, akár *Nánkingban*; a' míg én eggyikét se esmérem, addig én semmit se válaszolhatok. Mihelyest valaki csak annyira is megesmértet velök, hogy *Pekhingben* csillag-vizsgáló társaság vagyon, *Nánkingban* pedig a' világon legnagyobb harang. Ezentúl magamnak választhatom *Pekhinget*, mivel olly esméretem vagyon róla, melly engemet illethet. Azért először az emberi lélek' esmérkedését, 2*szor* képzését, 3*szor* gondolkodását, 4*szer* érzését, 5*ször* kívánkozását fogjuk fejtegetni.

I. CZIKKEL.

Az Esmérkedés. (*Perceptio. Empfindung.*)

§. 10.

Tudós *Horváth János* oktatóm — kit tanításában való fáradhatatlan buzgóságáért említek — estennen sétalgatva szokta tanitványit a' csillagokkal megesmértetni. Uranusról való beszélgetése közben, mellyet 1781. tehát akkor tájban leghiresebb csillagvisgaló *Herschel* hat Holdgyaival feltalált: ihol, igy mond, ez a' tüzes világosságú csillag a' Márs. — Igy tettem szert ezen eggyik nap körül forgó csillagnak esméretére. Ebből azt veszem én észre, hogy ezen Planetának érdeklése, szemeimet és agyvelőmet megmódositván bennem bizonyos valtozást szerzett; az előtt Uranusról gondolkodtam; erre bennem annak megtudása származott; Márs ot kezdettem esmérni. Tehát az esmérkedésre a' Léleknek bizonyos változása, és megtudása kivántatik. Szólljunk már mind a' kettőről.

§. 11.

Azon változás, melly lelkünket esmérkedésre birja, két féle: külső és belső. Külső az, melly öt külső érzékenységinknek érdekeltetésével kezdődik, az agyvelőnkre terjed, 's innét hattya meg Lelkünket. Ezen változásnak okát mi valamellyik testünk részére helyhesztetni tudgyuk. Igy a' Mársnak példájában kezem' a' szemeimre vittem, mint

mint azon eszközökre, mellyek által a' változás bennem végbe ment. A' belsö változás önnön magunkban ered, és belölünk közöltetik az agyvelönkkel 's úgy fogadtatik el innét a' Lélektöl. Ezen változást mi valamellyik testünk részére helyhesztetni nem tudgyuk, melly arra eszközül szolgált volna. Illyen belsö változás a' gondolkodásé, képzésé, gyönyörködésé, 's más egyéb saját munkálkodásunké.

Mivel mint a' külsö, mint a' belsö változásokat a' tulajdonképpen való agyvelötöl fogadgya el a' Lélek, azért ezt lélek belsö érzö eszközének is hivják. (Organum animae internum.) Valóban ezen mesterséges eszköz hasonló némelly orgonához, melly számtalan részeire, és csudálatos összveszerkesztetéséhez képest, számtalan sok hangokra, vagy változásokra alkalmatos. A' Lélek a' muzsikus, melly abból külömbféle hangokat fejt ki, vagy a' mellyek másoktól kifejtettek, elfogadgya. Mind az eggyik, mind a' másik esetben eggyaránt hangzik ez az orgona, csak a' tartandóság és erösség mértékében van külömbség. A' külsö változásoké közönségessen állandók és elevenebb, mintsem a' belsöké; noha az álomban, és némelly nyavalyákban ezek is olly erőre kaphatnak, hogy alig külömböztethetnek meg. — 'S mivel tudós Szömmeringnek a' lélek Organumáról tett visgálási szerént az érzöinak mind öszve az agygyomroknak falain végzödnek, itt kell tehát a' Léleknek az ö organumával való közösülése pontyát keresnünk, mellyet Lélek székének is hivnak, noha elég alkalmatlanúl.

§. 12.

A' külsö változásokat az emberi lélek nem maga csinálja, hanem csak szenvedi. Mert 1) ezt érezzük közönségessen ollykor magunkban, hogy nem mi, hanem valami más érdekel meg bennünket. 2) Mi ezen változást kéntelenek vagyunk úgy elfogadni, a' mint közöltetik; legkevesebb másolást se tehetünk rajta; a' mit pedig saját munkás-

sá-

ságunk termeszt bennünk, azt megmásolhattyuk. 3) Ezen változást szabad akaratunkkal csupán meg nem gátolhattyuk; a' mit pedig önnön magunktól csinálunk; azt akaratunk ellenzésével, vagy más-hová intézésével is csupán meggátolhattyuk. P. o. hogy ezen előttem lévő könyvet ne lássam, vagy másképʼ lássam, mintsem az a' szemem előtt forog, akár hogy akarjam bár, nem tehetem; melly annak nyilván bizonysága, hogy ezen érdeklést nem a' Lélek okozza bennem, hanem a' könyv.

Helytelenül állítni azt, hogy ezen külső változást is mi csináljuk, csak hogy nem tudgyuk azt meg; 's azért kéntelenek vagyunk úgy gondolkodni, mintha azt másoktól szenvednénk. Mert a' mit kéntelenül és szükségképpen gondolunk, azt azért úgy nem érezzük. Az, ki Spinozával tartván szükségképpen csak eggy állatat (substantiát) gondolna magának, azért többet is érezhetne e' világon. 'S midőn valamit szükségképpen 's kéntelenül gondolunk magunkban, azért szenvedő állopotban nem érezzük magunkat. A' Tudákos a' hármos szögnek (triangulum) szükségképpen három oldalait gondolja magában, de azonban jól érzi, hogy ő munkálkodik. Sőtt a' mit szükségképpen úgy kénteleníttetünk gondolni, az másképlehetetlen is. De a' külső változásokkal más külömben van a' dolog. Kiki tudgya, hogy ezen látott könyvet szemem bécsukásával, vagy más-hová fordításával nem láthattam is volna.

§. 13.

Ezekből nyilván kitetczik, hogy mi kivűlünk valóságossan vannak más dolgok is: mert 1) mivel mi külső változásinkat csak szenvedgyük, nem önnön magunk cselekszük, szükség olly dolgoknak is valóságossan lenni, mellyek azokat szerezhessék bennünk. 2) Mivel tudgyuk, hogy semmiből semmi se lehet tőlünk; bennünk pedig semmi olly kutfő sincs, mellyből az eggyes képeket, millyenek a' szin, hang, szag 's t. e' f. kimerithet.

hetnénk, szükségképpen mi kivűlünk kellenek olly dolgoknak lenni valóságossan, mellyek ezeket bennünk szerezhessék. 3) Ezt bizonyíttya nyilván a' tapasztalás is. Hogy én a' világosságot ne lássam, megakadályoztathatom szemeimet bécsukván, vagy a' világot eloltván, vagy az ablaktáblákat bézárván. Azt is megtehetem, hogy a' hangot ne halljam, ha vagy fűleimet bécsukom, vagy ha kezemet reá teszem a' hangos szerszámra. Valamelly virágnak szaglását pedig megakadályoztatom, az orromnak béfogásával, vagy a' virág elvetésével 's a' t. De ezekből két féle munkásság tecczik ki: az elsőkben én magam bánok magammal, a' második esetekben más valóságok bánnak velem; tehát ez is bizonysága annak, hogy én kivűlem más dolgok is vannak valóban e' világon. 4. Ha valami más idegen dolgoknak reánk béfolyások nem volna, és így mi kivűlünk más dolgok is valóságossan nem volnának, az emberi Léleknek kifejtődési olly külömbözők nem volnának. De az bizonyos, hogy a' Lélek máskép fejtődik ki a' Lengyelekben, máskép a' Negerekben, máskép a' Francziákban. A' Lengyelek nem tudnak mást, hanem csak telet és nyarat; a' Negerek essős és száraz időt; a' Francziák ellenben mind a' négy esztendő részeit esmérik. 'S mindenütt más és más lelkes állatokat, növevényeket, köveket, szóval egésszen más természetet találunk; ez lehetetlen volna, ha mi kivűlünk más dolgok is valóban nem volnának.

Azok, kik mi kivűlünk mindent merő képeknek tartanak, az Idealisták, két féleképpen gondolkodnak. Az elsők azt vitattyák, hogy mi gondolásunkkal magunk tesszük azon külső dolgokat minden tulajdonságokkal eggyütt, és az által magunk okozzuk, hogy azok külsőképpen változásokat szereznek bennünk, olly képpen, valamint az álmodozók, és a' tébolgók. De

ezen

ezen vallás egybe nem fér a' tapasztalással. A' mi külsô változásinkról helytelenûl kell annak érzeni, a' ki magával elhitetheti, hogy azokat mi magunk teszszük magunknak. Akár hogy próbálja bár valaki mindennémû gondolkodásával, soha csak ollyan változást se tapasztal magában, millyen a' szunyog-csipés. Ha az álomban, és tébolodásban illy mi látszatik történni, nyilván csak látszatik; mivel némelly lelki tehetségek illykor leküttettek. Az alvó, és tébolodott az ô látott képeit az illetés, és más érzékenységei által próbára nem vonhattya, azért tecczenek néki valóságos külsô változásokból származtaknak. — Tovább: ha mi csupán a' gondolásunk által csinálnánk magunknak külsô dolgokat, ezek csak addig tartanának, míg ôket gondolnánk. Holott megvannak, és megmaradnak ezek ollykor is, mikor mi rólok nem gondolkodunk. Azon fa, mellyet 10-20 esztendôk elôtt láttunk, és azolta nem gondolkodtunk róla, most is mindég megvagyon. 'S nyilván, ha a' külsô dolgok a' mi gondolkodásunktól függnének, a' szerént változnának is. Ez se igaz pedig; azon Baraczkfa, mellyet 14 esztendeje ifjantan láttam, mar megvénûltt, ki is száradtt; holott érz m magamban, hogy azon idôtôl fogva róla nem is gondolkodtam. Tudni való az is, hogy a' fák, növevények, kövek az ô sajât belsô törvénnyeik szerént változnak, 's nem a' miénk szerént, és hogy azokat tôlük munkássan kell kitanúlnunk. — Sôt melly sokféle! 's többnyire minden, nem a' mi gondolatunkon és várásunk kivûl és ellen esik-e' meg? Ezen mécs, melly elôttem világít, egyszerre elsetétûl, és elalszik; a' felderült nap egyszerre ködbe borúl, és ismét elôtünik; minden róla való gondolkodásom nélkûl; sôt magamban nyilván érzem, hogy én azonban semmi illy változást nem szenvedtem. Hát a' fájdalom, nyavalya, szerencsétlenség, csapás nem minden gondalatunk nélkûl lepnek-e' meg? Nem ezt szokjuk-e' illyenkor vallani: Ezt ki gondolta volna? Ide járulnak még ezek is: honnét is vagyon azon külömbség, mellyet a' tárgy és Subjectum között találunk, ha azt a' mi kivûlünk való dolgok nem cselekszik? Ez a' mi értelmünk törvényébôl szükségképpen nem következik; mert néha a' tárgyot subjectumától meg nem külömböztettyük p. o. az illyenekben tündér palota, fejetlen ember; itt a'

tár-

tárgyot az ô subjectumán kivûl nem állíttyuk. Se pedig szabad kénnyünkbôl ôket meg nem külömböztettyük: mert néha erônek erejével is arra biratunk, hogy a' tárgyot subjectumától megkülömböztessük p. o. az illyenekben: fa, kô. Tehát kell mi kivûlünk valami dolognak lenni valójában, melly ezen külömböztetést szükségessé tehesse. — Más az: honnét van az, hogy mi a' tárgyokat magunkon kivûl állíttyuk, ha ezt valóságos dolgok nem eszközlik? Ezt a' tárgynak csupa megkülömböztetése a' Subjectumtól nem viheti végbe, mintha ezen eggyikrôl a' másikára való át-menetellel minteggy lineát huznánk a' tárgy körûl: mert ha a' gyünyörûséget, szomorúságot, vagy valamelly közönséges értelmet az ô subjectumától megkülömböztettyük, ollykor illy linea-huzással azt a' térségben nem állíttyuk; ezt kellene pedig cselekednünk, ha a' megkülömböztetés szerzené azt, hogy mi a' tárgyokat magunkon kivûl helyheztessük. Tehát ezt ismét csak a' mi kivülünk való dolgoknak lehet tulajdonítani. — Azt vethetné még valaki itt ellen: hogy a' mi kivûlünk való dolgoknak létök csak az értelemnek okbéli törvényén épül; mellyel minden munkának okot tulajdonítunk. Tehát innét csak annyi következik, hogy mi kivûlünk való dolgokat gondolnunk kell, nem hogy valóban is vagynak. — Hogy az okbéli törvény nem csak az értelemnek tartománnyába való légyen, hanem a' mi értelmünkön kivûl is megvalósodgyék, ezt ezen tapasztalások bizonyíttyák. Tapasztaltt dolog, hogy eggy dózis opium utánn álom, bizonyos portzió belladonna, vagy bürök fünek leve bévétele utánn tébolodás, a' mi gondolkodásunk nélkûl is olly bizonyossan következik, mint a' jó étel ital utánn a' jól lakás. Ezen szoros következés bizonyos jegye annak, hogy az okbéli törvénynek mi kivûlünk is a' természetben vagyon helye; azaz: mi értelmünkön kivûl se lehet a' munka ok nélkûl. Azért az elôhozott jelenségeknek is kell bizonyos okoknak, és így kell mi kivûlünk valóságos dolgoknak lenni.

Mások pedig megengedik, hogy mi kivûlünk vannak valóságossan némelly megesmérhetetlen külsô dolgok, mellyek bennünk azon külsô változásinkat szerzik, de azt vallyák, hogy az értelmesség (Intelligenz) közli nékik azon tulajdonságokat, vagy millyenségöket; az

ô

ő mi kivűlünk és egymás mellett-létöket, kiterjedésöket, áthathatatlanságokat 's t. e' f. mellyek által azon külsö változásink okoztatnak. — De ezen vallás se állhat meg. Mert ha mi kivűlünk nincsenek meg valóban azon külsö dolgoknak millyenségi, mellyek minket meghatnak, tehát bennünk vannak vagy mint saját állatunk, substantziánk, vagy mint módósításink (modificationes) vagy úgy, mint az elöttünk forgó képek vagy Ideák. A' két elsöt magok se haggyák helybe. Mert oktalanság volna azt vittatni, hogy az asztalnak kereksége úgy légyen bennünk, mint az okosságunk; e' nélkül magunkat éppen nem gondolhattyuk, holott az Asztalkereksége nélkül gondolhattyuk magunkat; se azt nem vallhatni, hogy az Asztalnak kereksége úgy légyen bennünk, mint az okoskodásunk; ezt belsö törvényeinkböl kihozhattyuk, amazt pedig nem. Harmadik féleképpen pedig egésszen Berkleynek Idealismusára vetemedünk. Ebböl azt következtethetném én ki, hogy én kivülem semmi sincs valóságossan e' világon. Ez pedig tulajdon feltételök ellen vagyon, és magoktól se hagyatik helyben. 2) Ha a' külsö dolgoknak ezen millyenségi magokban nincsenek meg, hanem csak a' mi értelmünk törvénye szerént jelennek ollyanoknak, nyilván ebböl az is következik, hogy azok más értelmü valóságoknak másképpen jelennek meg; 's így ezeknek állattyok és módosításokhoz se tartozhatván, valóban végre képtelenségekké válnak. 3) Ezek, nékem úgy tecczik, magokkal is ellenkeznek, azt vallván, hogy ezen külsö dolgokról mi semmit se tudhatunk. Ha tudgyák ök, hogy ezen külsö dolgok, nem ollyak, millyenek magokban vagynak, (Dingen an sich) ha tudgyák, hogy ezek a' mi külsö valtozásinknak okai, mivel meghatnak minket, és hogy mi illykor szenvedö állopotban vagyunk: tehát csak ugyan tudhatunk rólok valamit; mind azt tudniillik, a' mi ezekben foglaltatik. — Ezekről más alkalmatossággal a' többit.

§. 14.

De micsoda igazságunk vagyon arra, hogy külsö változásink jelenségit, u. m. a' fényt, szint, kiterjedést, hangot 's a' t. mi kivülünk és ellenünk-

nünkben valóknak állítsuk, holott belső változásinkét a' gondolkodást, képzést 's a' t. magunkon kivül és ellenünkben valóknak nem állíttyuk, hanem önnön müveinknek tartyuk? Hogy a' fény, szin, hang, kiterjedtség, szag 's a' t. mi kivülünk is a' külső dolgokban megvagynak, és nem mi tesszük ozokat reájok, innét bizonyos; mert 1) tulajdon bényomást szereznek bennünk; a' mi semmi, bényomást nem szerezhet. 2) Ezen bényomásokat külömbféle és megváltoztatott állopotunkban is eggyre tapasztaljuk mind mi, mind mások is; ez pedig lehetetlen volna, hogy ha a' szin, fény 's több e' féle csupán lelki tehetségeinknek játéki volnának. 3) Mert ennek, hogy a' külső dolgokat illyeneknek találjuk, p. o. a' napot fényesnek, semmi más meggyőző okát nem adhattyuk, egyéb, hogy voltokképpen illyenek. 4) A' napot déltájban majd akkorának találjuk, mint a' holdot; reggelenként pedig jóval is nagyobbnak: ha a' nagysága mi tőlünk függ, nem pedig a' naptól, honnét lehet ezen külömbség? — Azon külső dolgokat, mellyek valóságossan mi kivülünk és ellenünkben vagynak, a' Tudósok tárgynak nevezik (Objectum.) A' mi pedig ezt velünk teteti, tetetmény (Subjectum) nevet visel.

A' Tér (spatium) jelenségit is, nem mi tesszük a' tárgyokhoz, hanem valóban bennök találjuk. Mert ha bár magunkkal hozzuk is mi ezen magok kivül és egymás mellett-lételnek formáját, azért még se következik, hogy azt csupán mi tesszuk a' tárgyokhoz. Hogy mi ezt a' tárgyokra fordíthassuk, szükség, hogy ök ennek bizonyos tulajdonságit magokkal hordozzák. Mivel a' külső érzéseinkben nem mindenütt szabjuk reájok ezen térnek képét, hanem csak az áthathatatlan, és szines tárgyokban; ezeket helyheztettyük magunkon kivül, és egymás mellé. A' hideget, 's az íz, szag, hang' érzéseit csak érzékenységink módosításoknak tartyuk; ellenben a' kiterjedtségnek,

nék, az áthathatatlanságnak, és színnek mi kivülünk, és egymás mellett való lételt adunk. 2) Hogy, ha egyszer a' térnek képére szert tettünk, azt elvennünk a' tárgyoktól, vagy némelly érzékenységünktöl elválasztanunk lehetetlen: ebből se tecczik az ki, hogy csupán mi tesszük azt hozzájok. Mert a' tárgyokban magokban is foglaltatva lehet azért egyszersmind, ha mi azt esmérkedésünk és gondolkodásunk készületében fundáltatva találjuk is. Ö teheti igen is a' látható tárgyoknak esméreteit lehetségesekké, — a' többiek semmit se tudnak róla — de hogy ezen mi lehetségünkhez (possibilitas subjectiva) szabvák legyenek, magokban is valami megeggyezöt (analogum) kell foglalniok. Ezt a' tükörnek hasonlatosságából megérthettyük. Hogy ebben valami megjelenhessen, átaljában szükség ehez a' visszaverödhetés hozzánk. Ha a' világosság' sugári ezen tükörnek törvényéhez szabvák nem volnának; ha hozzánk róla vissza nem segödhetnének, a' tükör' minden készülete (Anlage) azt véghez nem vinné, hogy valami jelenséget nékünk elömutassan. 3) Az ö gondolkozások szerént a' tér mi tölünk nem éreztetik; a' bényomásokban nincs semmi, a' mi néki megfelelne, hanem csak belölröl tölünk adattatik hozzájok. Ez a' tapasztalással meg nem eggyez. A' mi kivülünk és egymás kivül-létel valóságos bényomás: mert abban az érzö szerszámok mozdulásaik által valóságos tovább halladás éreztetik, ollyan formán, mint mikor magunktól másra átmegyünk; vagy szemeinket másra fordíttyuk; vagy ha eggyik tárgytól a' másikra mind a' két érzö eszközünkkel átmegyünk. 4) A' mi a' bényomás változásával változik, ehez van a' szabva; 's ettöl, nem mi tölünk származik. Már pedig a' fénynek változásával a' térnek képe is meg szokott változni. Tegyük: hogy egyetlen egy világos pont légyen valamelly setétségben. Ekkor nem látni semmi tért; és ha annál soha több világost nem láttunk volna, soha térséget nem képzeltünk volna magunknak. Tegyük, hogy eggy igen setét szobában eggyetlen eggy linea világoskodgyék, olly formán, mint mikor eggy lyukon a' napnak sugára bészolgál. Akkor se szélességet, se vastagságot nem képzünk magunknak, ha az illetésnek segedelmével nem élünk. Tegyük tovább, hogy eggy

világos szobában tartózkodgyék valaki, 's abból ki ne láthasson: az a' térséget az ô környékénél tovább ki nem terjeszti, legalább vég nélkûl-valónak nem tartya; valamint azon gyermekek, kik eggy mély völgyben laknak, mellyet magas hegyek kerítenek bé, keskeny lakásokhoz képest gondolkodnak; mert idôvel csudálkozva láttyák, hogy a' hegyeken túl is emberek laknak. Mivel a' lábaink alatt lakókat az alsó világban senki se látta hajdan, azért tartották a' régiek olly hihetetlennek, hogy földalattvaló lakók is (Antipodae) vagynak. Így okoskodhatni az illetésnek jelenségirôl is rendre. Mind ezekbôl kitecczik, hogy a' térségrôl való képzésünk valóban a' bényomásoktól módosíttatik. Ha csupán mi öltöztetnénk a' tárgyokat a' térségbe, tehát azt az ô véghetetlenségében azontúl szükség volna egésszen képzenünk, mihelyest az eggy tárgytól bennünk felserkentetik.

§. 15.

E' kétséget támaszthatná itt valaki: ha csak a' valóságok szereznek változásokat bennünk, tehát a' merô fogyatkozásokat, u. m. a' nyugodalmat, feketét, hideget 's a' t. hogy is tudhattyuk meg? Erre ezt felelem: ezeket is mi a' valóságok által tudgyuk meg, mennyire vagy ezeket nyomba követik, vagy az ô emlékezetekbôl származnak, vagy érzékenységeinkben változást is szereznek. A' nyugodalmunkat p. o. megérezzük annak öszvevetéséből, a' mit a' munkálkodásunk bennünk fennmarasztott; mivel nem érezzük többé erônknek megvetését. Azért a' ki még nem munkálkodott, nem is tudgya, mi a' nyugodalom. Másoknak nyugodalmokat pedig onnét tudgyuk meg, mivel azon változást nem érezzük többé, mellyet a' munkálkodás bényomása szokott bennünk szerzeni. A' ki se maga nem munkálkodott, se mást nem látott munkálkodni, az nyilván a' nyugodalomról semmit se tud. A' feketeséget azon bényomásoknak szünetökbôl vesszük észre, mellyek egyéb-

egyébkor szemeinket meghatották. Azért a' vakon született, ki semmi szint se esmér, azt se tudgya, miben áll a' feketeség; holott másképp kellene tudni: mert nékünk látóknak, szemeinket bécsukván, minden feketének tecczik. A' hideget megtudgyuk tagjainknak merevülése és öszvenyomattatása által, melly a' hidegséggel szokott járni. Így ezt is, hogy nem látunk, nem hallunk 's a' t. onnét tudgyuk meg, hogy semmi határozásunkat se vesszük észre.

§. 16.

Külső változásim tudósítnak engem arról is, a' mit a' természeti, és semminémű systema által nem módosított emberi értelem közönségessen vall, hogy azzal, a' mi képez, gondolkodik, az-az velem, valami kiterjedtt, áthathatatlan, organizált, vagy is: állati test, szorossan öszvekapcsoltatva vagyon. Mert 1) Eggyik kezemmel a' másikát illetvén, én kétfélét érzek; az egyik kezemen illetést, a' másikon illetődést; ha én csupa (Intelligentia) értőség, minden kiterjedés nélkülvaló, és több részekből nem álló, Lélek volnék, ez lehetetlen volna, mivel ez csak eggy pontban, és csak magát mindétig egésszen érezhetné. 2) Eggyik kezemet a' hideg vizbe teszem, másikat pedig a' tüzhöz tartom, ekkor azt tapasztalom, hogy egyik fázik, a' másik pedig hevül; vagy pedig egyik kezemet megbökvén tővel, a' másikkal rózsát szagoltatok az órrommal, ekkor fájdalmat is érzek, 's gyönyörűséget is egyszersmind. Ez ellenmondás, vagy képtelenség, legalább megfoghatatlanság volna, ha én részekből álló testet nem viselnék. 3) Az én megtudásom megszünik az elájúláskor, alváskor, és ismét vissza-tér; az opiumtól és *Belladonna* nevű fütől én eltébolodom, és ismét észre jövök; az én emlékezetem elvész a'

szélütés, vagy a' fejemre esés által, és ismét helyre áll 's a' t. Ez mind arra mutat, hogy valami testi velem szoros öszveköttetésben áll; mert ezen jelenéseket csak onnét lehet megmagyarázni, hogy a' Léleknek némelly érzőeszközi illykor megakadályosztatnak, azaz, nékem érzőeszközös testem vagyon.

§. 17.

A' külső változásink négy féleképpen okoztathatnak: 1) A' Lélektől magától; ha ő t. i. érzőinaink által vagy valamelly tagot mozgásba hoz, vagy valamelly véredényt öszve húz, mellyből külső változások következni szoktak. 2) A' mi finomabb Organizatiónktól, ha ez tudtunk 's közünk nélkül valamelly ingerlő eszköz által, p. o. a' fejünkbe toldúló vér, vagy valamelly hevíto ital által munkálkodásba hozattatik, külső változásunknak okává lészen. 3) A' mi durvább szerű testi részeink; ha ezek p. o. a' daganatban, elkeményülésben, vagy terhelttségökben érzőinainkat megnyomják, külső változásokat támasztanak bennünk. 4) Minden mi kivűlünk való dolgok, ha érzékenységinkbe ütköznek.

§. 18.

Hogy a' külső változások bennünk megessenek, e' végre ezek szükségesek: 1) A' tárgynak jelenléte. Mert ha nincs, mi nékem a' változásra okot adgyon bényomásával, én bennem változás nem támad. 2) Hogy az engemet megérdekeljen. Ha a' világosság engemet meg nem hat 's a' t. úgy nem is látok. 3) Hogy az ő érzőeszközön essék meg az érdeklés. Ha a' világosság a' fülembe szolgál, nem a' szemembe, ismét nem fogok látni. 4) Az ő kivántató elegendő mértékében essék meg. Ha egy szem por éri az én bőrömet, én elégtelen

va-

vagyok annak megérzésére. 5) Hogy érzőeszközeim épek, 's hibátlanok legyenek. A' kinek órra a' sok szipákoltt tobákkal tele van, annak szaglása héjános. 6) Hogy érzőinaink egésszek és szabadok legyenek. A' kinek eggy szerencsétlen érvágással kezeszára-ina elvágatott, az illetésében kárt vallott. 7) Hogy az agyveleje ne hibázzon. Kinek ez nincs meg, az külső változásokat nem fog szenvedni.

§. 19.

A' mi belső változásinkat illeti: ezeket úgy teczik, hogy a' Lélek saját munkássága által okozza közbevetetlenül; de ha szorossabban vigyázunk magunkra, úgy találjuk, hogy azokat munkáinak némünémű utólnyomai által szerzi. Valamint a' hegedű, vonattatása utánn, némelly utól-hangot ereszt ki magából, úgy a' lélek is minden munkája utánn illy forma utól-nyomot hágy maga utánn. Ezen utólnyom szerzi agyvelőnknek, és érzőinainknak érdeklésével a' belső változásinkat. Így: elme-eloszlásunknak illy utól-nyoma, a' helytelen beszéd, vagy rosszúl irás, vagy midőn porzó helyett téntát döntünk a' papirosra. Minémű légyen többnyire ezen lelkünk munkáinak utólnyoma, bizonytalan. — A' belső változásink' végbe-vitelére is megkívántatnak azok, a' miket az érzékenységek épségökről, és a' benyomásnak elegendőségéről említettünk.

Igaz, hogy mi belső változásinkat szükségképpen egymás utánn-lételben, vagy is időben, vesszük észre, és ezt amazok formájoknak tarthattyák, olly képpen, mint fellyebb a' térségről szóllottunk. De azonban csak ugyan ezen egymás utánn-lételnek nyomait is feltaláljuk mi a' tárgyokban; ezeknek érzésük által tészünk az időnek képére is szert, nem csupán magunktúl tesszük ezt hozzájok. Ezt bizonyíttyák szint azon ta-

tapasztalások, ha ide alkalmasztatnak, mellyeket 13. 14. §§ban megjegyzettünk. Az egymás utánn lételnek dolgában az előbbi változásunknak szünetét szinte úgy érezzük, mint mikor eggyik perczentés elvégződik, és a' második kezdődik. 'S ettől függ az időnek a' képe: tegyük, hogy első perczentés utánn az egész világ órája, és óraszerű munkája, és bennünk a' gondolatoknak folytatása is megszünnyön: így nyilván az egymás utánn-való lételt soha nem képzeljük magunknak, 's a' t.

§. 20.

Azon szoros közösülésre nézve, melly vagyon testünk közt és a' Lélek közt, minémű köze légyen az Organizatiónknak ezen változásokkal, mellyekkel eddig foglalatoskodtunk, a' tapasztalásból eddig végére nem lehetett járni. Ha a' változások a' bényomásoknak tulajdonképpen való mássai, vagy Kópiái-é, mint a' bényomások a' tárgyoké? bizonytalan. Hogy változásink nem annyira az érzőeszközeinktől, mint inkább az érzőinainktól, függjenek, onnét látszatik megbizonyodni, mert ha én a' szememet újjommal elcsavarom, vagy két eggymásra tett újjaim közé eggy darabocska kenyeret teszek, azon szememmel és újjommal külömben látok és illetek. — Változásinknak külömbségeik külömbféle emberekben, sőt magunkban is külömbféle korunkban, hogy ugyan azon érzőinainknak, és kivált végeiknek millyenségitől függjenek, bizonyos: de hogy millyeneknek kell nékik lenniek, hogy bennünk erős, eleven változásokat eszközöljenek, millyenek akkor, midőn gyenge, és lankadt változásokat közölnek, még meg nem határoztatott. Külső változásinknak öt külömbségeiről ama' hires *Sömmering* test-bonczolásról irtt munkájában ezeket nyilatkoztatta ki: hogy a' szaglóin nem csak három szegletes, és hamuszinű máteriával bévonatott, ha-

hanem egésszen igen lágy is; ehez leginkább közelít, lágyságára nézve, a' hallóin; a' látóin szálacskáji sokkal sűrűebben fekszenek egymás mellett, mintsem az ötödik páré, melly az illetésre való; 's végre, hogy a' látóin lágy-kásaszerű hártya formán, a' hallóiné pedig uszó fonadék formán végződik.

§. 21.

A' megtudás (conscientia, Bewustseyn) tágos értelemben lelki esméretnek is hivattatik, és mind a' külső, mind a' belső változásinkban azon eggy. Minémű megtudásról légyen itt a' szó, következendő példából kitecczik. Májusban eggy reggel kisétálék kertembe, a' megújjúló természet legeltette szemeimet, a' csevegő madarak' versengésök rengette füleimet, a' kipárolgó virágoknak füszerszámos illattyokkal töltözött szaglásom. Azonban megszóllamlik a' Fülemüle, és én reáhalgaték; megtudtam, hogy Fülemüle énekel. — Sokak sokféleképpen igyekeztek végére járni, miben álljon ezen megtudás: de mind ezen igyekezetek rosszúl ütöttek ki; mert a' megtudás lelkünknek olly eggyes munkája, mellyet fejtegetni lehetetlen. Elégedgyünk mi meg azzal, ha megértyük, mi nem a' megtudás?

§. 22.

Mindenek előtt a' megtudás nem megkülömböztetés; mert ezen megkülömböztetés vagy módosításinknak egymástól való megválasztásokban áll, vagy pedig azoknak önnön magunktól való megkülönözésökben; első *Leibnitz*, a' második *Rajnhold* vallása. De *Leibnitz* vallása helytelen: mivel minden külömböztetésre előre szükség valamit tudnom. Hogy én a' Rubintot a' Karbunkulustól megkülömböztessem, előre kell tudnom, millyen

lyen a' Rubint. Tehát minden megtudásra más előre való tudás volna szükseges, és így az első megtudás lehetetlenné válna. erre nézve pedig minden megtudás félbe maradna. A' két egyszerre való érzés ezen héjánosságot ki nem pótolhatná, mivel ezek a' megtudás előtt csupa üres képek, elégtelenek tehát arra, hogy különböztető jelül szolgáljanak. — De *Rajnholdnak* állítása is helytelen: mert ha a' megtudás önnön magunknak módosításinktól való különböztetésében állana, úgy minden megtudást magunknak esmérete előzné meg, és szüntelen késérné. Ennek pedig ellene mondanak a' tapasztalások. A' kisdedek holmit megtudnak, magokat pedig nem tudgyák. Sőt magunk is megtudunk valamit néha úgy, hogy magunkról semmit se tudunk. P. o. eggy muzsikának kedvellője elannyira elragadtatik a' hangok harmoniájára való figyelmetességtől, hogy magáról semmit se tud.

Ugyan ezen okból a' megtudás a' képnek a' tárgyra és magunkra való vételében (Beziehung) se áll, a' mint Plattner állíttya. Mert nyilván ezen egybevetésre is különböztetés kívántatik. Ha tehát a' különböztetésben nem áll a' megtudás, úgy ezen egybevetésben se állhat. Mind ezen állítmányok t. i. ezen itéletből erednek: én ezt, vagy amazt tudom; 's így nem a' lélek munkájának tekéntetéből. A' mi itéletünk közt és a' lélek munkája közt pedig lehetséges a' különbség. Azonban tagadhatatlan, hogy a' megtudásban áll a' megkülömböztetés fundamentoma, és belőle az észrevétel (reflexio) által fejtődik ki. A' mit megtudunk, azt másoktól meg is különböztethettyük.

§. 23.

A' megtudás annak egyesítésében se áll, a' mi a' bényomásban többféle; úgy hogy az adná a' sokféléknek az egységet; 's ez előbb nem volt, nem is lett volna különben. Mert ellenkezőt mutatnak

ezen

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

ezen okok: 1) Az eggy sorban fekvő elefánt-csont-glóbisokat, közelről nézvén, többeknek; messzebbről tekéntvén pedig öszve tartozó fejér vonásnak, és így egységnek találjuk. Holott a' közel vagy távúllételtől csupán a' bényomás, nem pedig a' megtudás változtatik; tehát az egységet nem csak a' megtudás, hanem más ok is szerzi. 2) A' többfélét, többfélének esmérjük mi vagy mindétig, vagy pedig nem. Ha az első igaz: hová is lesz megtudásunk elől a' vörös szin a' szineknek egyesülésökből, minekutánna a' király-szin vörösnek huzomos szemlélése utánn, hirtelen fejér papirosra vettyük szemeinket? 1. rész §. 90. Ha pedig ezen egyesítésben nem tudgyuk meg mindég a' többfélét, tehát nem a' megtudás szerzi mindég ezen egységet, hanem némelly tárgyok már bényomásokkal belénk hozzák egységöket is. 3) Ha a' megtudásnak természete abban áll, hogy a' többeket egyesíti, honnét is tudgyuk meg a' többféléket? Miért nem olvad mindég, a' mi többféle, ezen lélek-műhelyében eggyé? Ha pedig nem ebben áll a' megtudás természete, honnét van, hogy az némelly többféléknek eggyességet ád, másoknak pedig nem? Ennek még kielégítő okát senki se adhatta. Tehát a' megtudás a' többféléknek egyesítésökben nem áll.

Kérdezhetné itt ellenben valaki: tehát a' mi a' bényomásban többféle, mi teszi azt bennünk eggyé; mivel ez érzékenységünk alá nincs vettetve? — Kétféle egységet szükség megkülömböztetnünk: eggyik az elvont egység (unitas abstracta) ezt az észrevetel által szerezzük. P. o. Ember. A' másik a' tárgyoktól belénk nyomattatott (unitas impressa.) Ezt érzékenységünk által szerezzük: Illyen egység ez: Épület. Ezen tévelüdés tehát ismét onnét látszatott nékem származottnak lenni: mivel olly tekéntetből vették ők a' megtudást, melly az észre-vételből állott elő.

§. 24.

§. 24.

A' megtudás a' mi módosításinkban sem áll. Mert vannak tudva nem lévő módosítatásink is. Mivel 1) A' ki gondolkodásában elmerült, az nem hallja azt, a' mit mások körülötte beszéllenek, a' mit máskor jól hallott; azt nem lehet tehát itt állítani, hogy a' bényomást el nem fogadta. 2) Vannak, kik estennen magokban erőssen feltévén, hogy ekkor vagy amakkor felébrednek, erre jó izüen alusznak, és más nap pontban azon időben felserkennek. Tehát bennek valamelly tudva nem lévő változásoknak kellett megesni, mellyekhez határozták légyen felkelésöket. 3) Ha a' bényomások egymásra szaporán következnek, azokat mi különkülön meg nem tudgyuk, hanem bizonyos belőlök való vegyeléket tudunk meg. P. o. ha a' jeges Dunának, vagy a' lejtőző Balatonnak zaját halgattyuk, vagy sok ezer embernek szava zeng füleinkbe, nyilván minden hang minket különössen meghatott, még se tudgyuk meg mindeggyikét. 4) A' mély elmélkedésben vagy álomban néha állásunkat, vagy fekvésünket tudtunk nélkül is megváltoztattyuk. Holott bizonyos az, hogy állásunkat és fekvésünket meg nem változtattyuk egyébként, hanem ha valamelly kellemetlenség okot ád reá. 5) Vannak olly emberek, kik elkezdett úttyokban elalusznak, és azt alva is folytattyák. Ama' hires *Galénus* magáról bizonyíttya, hogy Ő az Ország-úton Romában menvén, egész eggy mértföldet alva meghalladott. Még jelessebb ez, a' mi eggy gyalog postáról tapasztaltatott. Ennek messze tartó úttyában eggy réten kell vala átmennie, mellynek végén eggy bürü vitt által a' patakocskán. Ő tehát valahányszor a' rétre ért, mindannyiszor elaludtt, és alva a' bürüig ment szerencséssen; itt mindétig magától felserkent Ezeket olly változások nélkül, mellyek bennünk tudat-

datlanúl vagynak, lehetetlen megfejteni. Tehát nyilván a' mi változásinkban a' megtudás nem áll.

§. 25.

Hanem nékem úgy tecczik, hogy ezen módosításinkhoz csak hozzá járúl a' megtudás, mint Lelkünknek néműnémű visszahatása (reactiója.) Valamint p. o. ha valamelly visszarugós elefánt glóbisra ütközik eggy más mozdúlásba jött test, az ezen mozdúlással magát öszveköti, és eggyenlő mozdúlásba jö. Illy formán a' Lélek is visszahat a' módosításokra, és velök magát öszvekötvén a' bényomásokat átveszi. Ez pedig csak módosításunk utánn esik meg: máskép minden egymás utánn gyorsan következő bényomásokat szükség volna megtudnunk, a' mi meg nem valósodik §. 24. 'S így tehát megtudásunk nem az első bényomásokkal, mellyek azonban elmúlnak, míg módosúlásunk végbe megyen, hanem csak az utólérzéssel köti magát öszve.

Ezen csudálatos utól-érzésünkről emlékeztünk már az elsö részben §. 90. Bövebb megértésére pedig ezeket hozom itt elö: Hogy az elsö bényomással a' mi állati érzésünk azontúl meg nem szünik, kitecczik 1) a' látásnak tapasztalásából. Valamelly világossan égö fáklyának fénye szaporán eloltatván; nem különben a' napnak világossága, szemeink bécsukása utánn is eggy ideig fenn marad bennünk. 2) A' hallásnak tapasztalásából. Eggy eleven zengö muzsikának hangja, mellyet a' nézö-helyen hallottunk, még onnét kimentünkben is reng a' füleinkben. 3) A' szaglásnak tapasztalásából. A' bűz, minekutánna már környékéből kiléptünk is, késér bennünket. 4) Az izlésnek tapasztalásából. A' keserű orvosságnak ize jóval is azutánn is, hogy azt bévettük, szánkban vagyon. 5) Az illetésnek tapasztalásából. Ebben áll a' mesterkedö alakosoknak praktikájok. Eggy húszast nyomván valakinek markában jó erössen, benne érzi ö azt még akkor is, midön azt kiemelte 's a' t.

§. 26.

§. 26.

A' hol nincs utól-érzés, ott a' megtudásnak helye nincs. Azért a' vitézek az ütközetnek hevében seböket nem érzik; az igen felboszonkodtak szitkaikat, mellyekre mérgökben fakadtak, nem tudgyák. Innét látszatik az is származni, hogy némellyek megszóllíttatván álmokban helyesen felelnek, de felébredvén semmit se tudnak belőle; és hogy az elájúlók, és guta-ütősök elesésöket nem tudgyák. Innét a' megtudásra némelly idő kívántatik, hogy tellyessé és világossá váljon. Az első bényomás azt előre felserkenti, az utól-érzés pedig tellyességre viszi közönségesen. Ama' híres *Lichtenberg* magáról azt bizonyíttya, hogy a' kávé-italra több izben azt tapasztalta, hogy előbb megrettent, mintsem a' zörrenést meghallotta volna. — A' gyorsan egymásra következő bényomásokban az utólérzés az érzéssel öszvevegyűl, és olly jelenséget szerez, melly nem valóságos igaz. Illyen ama' tüz karika, és papirossal béleltt kerék, mellyről szót tettünk az első részben §. 90. Innét a' sok ezer embereknek szavok, a' Duna jegeinek, és Balaton hulláminak hangjok csupa zajjá válik előttünk. Tehát a' megtudás tökéletességére ismét szükség, hogy a' bényomások igen gyorsan egymásra ne következzenek. Azért az igen pergő nyelvűeket jól, — egyéb ha hozzá szokunk, — nem értyük. — Ha az utólérzés erős és huzomos eléggé, a' megtudás ki nem maradhat, se nem hibázhat. Azért, akár hogy törekedgyenek bár a' Melánkolikusok és Hipokondristák, némelly érzéseiknek megtudásától meg nem menekedhetnek. A' szerelmesek gyakran eggy látott Szépnek képéről nem akarnának semmit tudni, és meg nem tehetik. Tehát a' ki magát valaminek megtudásától vagy megérzésétől ójni akarja, annak a' bényomásokat kell elkerülnie.

§. 27.

§. 27.

A' megtudásunkban csupán annyi önként való munkásság foglaltatik, mennyire magunktól annak kihatása alkalmatosságit elkerülhettyük, megmásolhattyuk, és mennyire azt erősíthettyük is. Többnyire valóságos szenvedés a' megtudásban az állopotunk, a' mit ezen tapasztalásokból is megbizonyíthatni. 1) Az alváskor elájúlásban, és némelly elmerevedésnek nemeiben a' megtudás egészszen megszünik. Ha ezen változás is a' megtudásnak önként való munkája volna, úgy az következnék, hogy a' megtudás maga magát végezné ki; azaz: olly erő volna, melly maga magát tehetlenné tehetné; a' mi nyilván lehetetlen. 2) A' tébolyodásban, részegségben, és a' Belladonnának bévétele által az értelem egésszen elnyomatik; ha ezt a' megtudás önként cselekedné, az következnék, hogy a' megtudás saját állattyát substantziáját, a' megértést elnyomhattya, és pedig tudva; és így valami állattyát is leteheti úgy, hogy maga megmaradgyon. Ez valóban ellenmondás. 3) A' ki ópiumot vett bé, vagy igen kifárasztatta magát, vagy olly pinczében tartózkodik, kivált nyáron, mellyben sok a' forró sör: ellenére is elaluszik, magán kivül lesz; a' kinek lába elfürészeltetik, ellenére is fájdalmat érez, 's t. e. f. Ha ezeket is a' megtudás önként mivelné, az következnék, hogy az önként való munkássága magát ellenére is önként elronthatná. Ez is ellenmondás. 4) Volt Párisban eggy koldus, kinek agyából eggy darab kivétetett, 's borra valóért akár kinek is velejét meghagyá nyomni. Ekkor ő, mihelyest veleje öszvenyomatott, ellenére elaludtt, és magán kivül lett, mihelyest pedig elhagyák az öszvenyomást, ismét felserkent és magához tért. Ugyan az tapasztaltatott eggy mással is, kinek a' puskatöltés feje tetejéből eggy darabot elszakasztott. A' mint

Wagner gyüjteményében feljegyezte. Ha ez is önként való munkásság, tehát vagyon-e a' világon nagyobb szemfényvesztés, mint a' mi megtudásunk játéka?

Ezekből következendő állításoknak héjánosságok tecczik ki: 1) Hogy a' megtudás csupa elfogadósága (receptivitas) légyen a' léleknek. Mivel magunkban érezzük, hogy megtudván valamit, némünémüképpen mi is munkálkodunk §. 25. Távúl se vegyíttyük mi a' megtudást a' képzéssel öszve, néki bizonyos munkásságot tulajdonítván. Mert a' lélek munkássága a' megtudásban csupán a' mi módosúlásunkat illeti, a' képzésben pedig az e' módosításból hátra maradó nyomot szerzi; tehát illykor több mint sem csupa visszahatás, a' mint bővebben elő fog fordúlni alább. 2) A' megtudás nem csupa véghetetlen igyekezet, melly minduntalan ellentállást szenved. Mert a' megtudás a' Bölcselkedőknek eggyetértésök szerént némünémü munkásság által nyilatkoztattya ki magát. A' csupán érzékeny állatokban, millyenek a' tengericsillagok, habarniczák, austrigálok, ezen véghetetlen igyekezetnek semmi nyoma sincsen, azért még is megtudgyák, ha mi érzékenységökbe ütközik. A' kisdedekben, ostoba emberekben se tecczikki illy véghetetlen igyekezet. Sőt ha ez megvalósodna is bennünk, csak ugyan belőle azért a' megtudás ki nem kerekedne. A' felakasztott glóbis vég nélkül lefelé igyekeszik, és szüntelen ellentállást szenved: bir-e azért lelki esmérettel? 3) A' megtudás nem merő munkásság. Mint ha bennünk kétféle volna a' munkásság: eggyik termesztő vagy is igazi; a' másik magunkat néző, vagy képes (idealis.) Ezen utólsó meggátolja az elsőt; innét származik bennünk a' nyugodalom; ezen munkásságnak gátoltatását mi nem tudgyuk meg, azért csak szenvedőül érezzük magunkat. — Ezen állatás nem igaz: mert eggy az, hogy semmi tapasztalással se vittathatik, 's nyilván ellenkezik azokkal, mellyeket előbb előhoztunk. Más az; ezen két ellenkező munkásság vagy végetlen bennünk, vagy sem. Ha végetlen: egyik a' másikat meg nem gátolhattya; ha véges, egyik a' másikat elnyeli. Ide járúl az is: hogy ha mi meggátoltt munkásságunkat meg nem tudnánk is, tudva maradna

annak teremtménye, és így a' jelenségeket olly idegen munkának nem találnánk, hanem sajátunknak érzenénk. Sôt ezen állatás-költôk kéntelenek megvallani, hogy abból mindennémû egyes érzéseket meg nem magyarázhatni: azért mellette a' külsô világnak, és ennek tárgyainak fejtegetésökre idegen értelmet és bizonyos szenvedô állapotot kell nékiek feltenniek.

§. 28.

Tudniillik: azon szoros egyesülésre való nézve, melly vagyon a' lélek és test között §. 6. organizatiónk megtudásunkat magához képest határozza, mint az elôbbi §ban elôhozott tapasztalások bizonyíttyák. Ha az organizatiónk erôtlen vagy lankadtt, ollykor megtudásunk is héjános szokott lenni. Azért a' fáradtság utánn, és álmos korunkban a' mit hallunk, vagy olvasunk, jól nem tudgyuk. — Ha az organizatiónk veszendôben vágyon, ollykor a' megtudásunk megakadályoztatik a' közösülés fogyatkozásával. Illyen veszedelemben forog pedig, ha az életerô mérges és pusztító szerekkel ostromoltatik, millyen a' felettébb való opium, belladonna, 's a' fojtó levegô, vagy ha összeveszerkesztetése erôszakot szenved az ütés, és néhány nyavalyák által. — Ha organizatiónk némûnémû okokból az ô segítségét megtagadgya, ollykor megtudásunk is béhomályosodik. Mi egyéb az oka, hogy néha valamelly nevet nem tudunk elôhozni, midôn azt szokjuk mondani: a' nyelvemen forog a' neve? Tudgyuk, az bizonyos; mert ha valaki kitalálja, megesmérjük, de csak homályosan képzellyük, mivel organizatiónk segítsége hibázik.

A' tulajdonképpen való agyvelônk az, melly közben vetés nélkûl megtudásunkat határozza. Megnyomíttatásával rendes, összveny omattatásával pedig rend kivûl való jelenéseket szerez. Megnyomattatik az öt érzékeny-

kenységekben ; öszvenyomattatik pedig az erőszakos ütés, és esésen kivül a' nedvességeknek kitoldulások által, ha vagy edényeik megszakadnak, vagy ha a' vér felettébb meggyül a' fejben ; hol pedig az agyvelőnek béesése által is, ha edényei vagy igen kiürülnek a' nagy vérfolyásokban, és mindannyiszor, valahányszor a' vér a' szivre erőszakossan visszahajtatik. De kétség kivül ezen öszvenyomattatás más okból is megeshetik, kivált az érzőinaknak állopottyokra nézve, mellyet mind eddig ki nem tanúlhattunk. Az agyvelőnk által pedig a' megtudásunkat meghattyák azon okok, mellyeknek befolyásokról alább fogunk szóllani.

§. 29.

Mivel mind organizatiónknak, mind módosításunknak, mind pedig magának a' lélek visszahatásának is bizonyos grádicsai 's határi vagynak: tehát szükségképpen a' mi megtudásunknak is különbözőnek kell lenni; sőt némelly esetekben meg is kell szünnie, ha tudniillik azon határok fordulnak elő, mellyeket át nem hághatni. Következendőképpen 1) mennél tökéletessebb és finomabb az organizatiónk, annál nyilvább és helyessebb a' megtudásunk. Erre mutatnak ezen tapasztalások: Nemes Magyar Hazánkból feljegyeztetett eggy vadász, ki finom szaglásával addig három nyulat is felvert, míg a' kopók eggyet. Volt eggy más vadásznak olly Leánya, ki az Attyával kimenvén, a' kopókon kitett a' vadak' felverésében. Az öreg Albáni Kárdinálisról tudva vagyon, hogy megvakultában, szaglása által megesmérte a' vendégjeit. 2) Mennél elégségessebb 's helyessebb a' módosításunk, annál világossabb, és igazabb a' megtudásunk. Mert mennél helyesebb a' módosításunk, annál erőssebb a' bényomás is, mellytől legtöbb függ. Innét láttyuk jobban nappal a' fényes napot, mintsem a' pislogó csillagokat. 3) Mennél hivebben és elevenebben visszahat a' Lélek az ő

mó-

módosíttatására §. 25. A' mértékletes erölködés által a' megtudás tenyészül. Ha a' tudákos magát reá veti, könnyebben béláttya önnön ereinek titkait. — Némelly megtudás jelenségi vagy az organizatiótól, vagy a' módosítástól függnek csupán; némellyek pedig mind kettejektől közösleg. Azon magán kivül létel, melly az opiumra, részegségre 's t. e' f. következik, az organizatiónak munkája, 's a' léleknek ebben semmi köze. Hogy a' látható és hallható tárgyokat kéntelenek vagyunk magunkon kivül és egymás mellé helyheztetni, elannyira, hogy azokat máskép nem is gondolhattyuk, ez az organizationktól, és a' bényomásoktól vagyon egyszersmind; mivel a' mi csak pont, az bennünket nem érdekelhet meg. — Ezen törvényekből származik az, hogy mi némelly jelenvalókat meg nem tudunk, vagy pedig máskép tudunk meg, mintsem a' millyenek, de semmikép' se következik, hogy mind az, a' mit érzékenységink által megtudunk, csupa tünemény légyen.

§. 30.

Hogy a' mi módosíttatásunk jelenik meg előttünk ollykor, midőn valami bényomás történt rajtunk, ez bizonyos: de vallyon ezen kivül valami mást is nem tudunk-e' meg? ez nagy pör alatt forgó kérdés. *Kartés*tól fogva többnyire csak ezen módosításunk megtudása mellé szították a' tüzet a' Bölcselkedők. — De ha magunkat jól megvigyázzuk, igazság szerént úgy találjuk, hogy módosítatásunk mellett valamit mást is megtudunk még. Kiki úgy érzi magában, hogy valamelly fára vetvén szemeit, azt magán kivül valóban jelen láttya. Sőt a' mi több: lelki-esméretünk azt vallja: hogy a' rózsának szagával annak szinét, figuráját, 's állopottyát is megtudgyuk; a' pohárnak zengéséből pedig, azt is megtudgyuk, ha sok vagyon-e' benne,

ne, vagy kevés; ép-e' vagy törött; nagy-e' vagy kicsin; 's több e' féle. Tehát nyilván többet tudunk mi meg valamit látván, hallván, vagy szagolván, mintsem bizonyos érzékenységünknek módosítását csupán, t. i. azt is, a' mi más érzékenységünkbe bényomást szerezhet.

A' megtudásunk' valóságát is merik némelly Filosofusok tagadni. De ennek valóságos voltát bizonyossá teszi a' józan értelemnek megeggyezése is csupán. 'S ha az igaz volna, hogy mi megtudásunk valóságáról semmit se tudhatunk, mivel minden megtudásunknak magunkon kivûl való helyessége (vis objectiva) nincsen: úgy mit is tudnánk meg? Ez által tágos út nyittatna a' bizonytalanságra. Mert így csak a' mi módosításinkat, képzésinket 's a' t. tudnánk meg bizonyossan, ezek pedig csak szempillantásnyiak; tehát lehetetlen volna egyebet megtudnunk annál, a' mit ezen szempillantásban érzünk, vagy képzünk; azt, mi történt vagy lészen, semmiképp' se tudhatnánk meg bizonyossan. — Ha bár a' dolgot magában — tehát a' Lelki-esméretet is magában — meg nem tudgyuk is; mivel mihelyest valamit megtudunk, nem a' dolog maga, hanem módosíttatásunk forog elôttünk: de azért meg nem szünik mindgyárt az lenni, a' mi volt; mivel lelki-esméretünk elôtt megjelent; azaz: a' dolog azzal csupa tekéntetté (relatzióvá) nem válik; se a' mi elvégeztetett (absolutum quid) volt, meg nem szünik az lenni, mivel új relatio járúlt hozzá. Azért csak ugyan a' dolog is megtudatik, ha bár bizonyos tekéntetben, a' mi belsô törvényinkhez képest tudatik is meg. A' mi megtudásunk t. i. öszve rakatik abból, a' mit ennek subjectuma lelki törvényéhez képest kiván, és a' mit a' tárgy magával hoz. — Se ez a' gondolkodó erô által semmivé nem lészen; mert azzal, hogy mi valaminek képét megközönségíttyük, vagy is értelemmé (conceptussá) teszszük, a' dolgot egésszen ki nem haggyuk Mivel a' dolognak értelme az ô képének vonásiból származik, ez pedig a' dolognak nyoma; és így ezeknek magok közt való hasonlatosságok vagyon. Igaz az, hogy a' mi közönséges, az mi kivûlünk meg nem valósodik; de azért nem semmi egésszen. Mivel a' tárgyokra a' mi megtudó és gondolkodó erônk idegen formát nem önt,

ha-

hanem ollyat, melly velek megeggyéz. — Se azért valótlanná nem válik megtudásunk, mivel megtudásunkat megtudásunkkal tudgyuk meg. Ha a' mi megtudásunkra más megtudás volna szükséges, tehát ez vég nélkül kiterjedne, 's azzal lehetetlenné válna. Azért nem láttyuk-e' jól szemeinket, mivel magunkéval láttyuk?

§. 31.

Már ezen megtudásból kerekedik elő az esmérkedés. Ha mi valaminek jelenségit megtudgyuk, azzal megesmérkedünk. Így esmérjük meg a' fát, az ő zöldségéről, ágairól, törzsökéről, gyökeréről, fennállásáról. Így esmérjük meg magunkat megtudó, képző, gondolkodó, érző, kivánó erejinkről 's a' t. A' külső dolgoknak jelenségeik által való megtudások esmérkedés tulajdonképpen; a' magunknak, külömbféle belső munkáinknak, sőt érzékenységinknek, kivált az izlés, szaglás, és illetés érdekeltetésének megtudása, közönségessen érzésnek neveztetett el. Magunkat, gondolkodásunkat, a' czukor' édességét, a' bűznek szagát, a' hidegnek csipősségét érezzük. Végre bizonyos tehát az, hogy van esmérkedő tehetségünk.

§. 32.

Az esmérkedés munkája, az esmeret, több, mintsem egyféle, telhetik ki tőlünk ugyan azon üdőben is. Mert egyszerre többféleképpen módosíttathatunk, több mint eggyfélét tudhatunk meg. Mivel tudni való, hogy valaki flautázhat és sétálhat is egyszersmind; 's a' ki klaviroz, az lát is, hall is, ujjait is igazgattya; máskép, hogy is tudná, ha jól veri-e' vagy sem? 'S ha ez ki nem telhetne tőlünk, az eggyütt valóról semmit se tudnánk; az észbejuttatás nem tudósíthatna róla, mivel az csak egymás után valóról tudósíthatna bennünket, a' mint tudniillik megtudásunk esett. Te-

hát több, mint egy féle esméret telhetik ki tőlünk egyszerre is. Csak ezen eggyszersmind való esmérkedés ne legyen igen külömböző erejű, hanem hasonló szabással, és természettel birjon. Illyen a' flautázás, és sétálás. Ha az eggyik erősebb, vagy minket jobban illet a' másikánál jóval is: ez tüstént eltünik esméretünk elől. Vagy több, mint a' csupa érdeklés ne kivántassék az egyszersmind való esmérkedésre: két könyvet azért nem olvashatni egyszerre, mert erre több szükséges, mintsem a' csupa érdeklés. Innét kihozom én, hogy esmérkedő tehetségünknek első állatos formája, vagy törvénnye a' kiterjedtség (extensio), mellyre nézve több eggymás mellett valót is megesmérhetünk, az eggyes pontot pedig meg nem esmérhettyük. A' kiterjedtség több érsékléseknek olly forma öszve foglalássokban áll, millyen az eggymás mellett lévő újjaké. 2) Ugyan innét az is következik, hogy az esmérkedő tehetségünknek második állatos formája a' tartósság (protensio); mellyre nézve mi több féléket eggymás utánn esmérünk meg; az időnek eggyes részét pedig meg nem esmérjük. A' tartósság a' több időpontocskáknak öszve-folyásokban áll., azért minden időt kissebb időpontokra oszthatni. 3) Azon eggy esméreten vagy tárgyon eggyenlő erővel nem mulatunk; mihelyest a' bényomás' szempillantása, és az utól-érzés elmúlik, azontúl valami másra kelünk által. Innét kitecczik az esmérő tehetségünknek harmadik formája a' folyvástság (successio.) A' folyvástság több cselekedeteknek öszveköttetésekben áll; azért munkásságunk több cselekedetekre oszlik. 4) Bizonyos erőnk megvetése szükséges arra, hogy egyszersmind, vagy folyvást többeket megesmérhessünk; azaz: esmérkedésünk negyedik formája áll, az erölködésben (Intensio.) Ennek oka lehet ez: hogy illykor lelkünk hatha-

tó-

tósága eggy bizonyos pontra eggybe gyüjtetik (concentráltatik); mint a' melegségé. Ezért szoktuk mondani ollyankor: várj : hadd szedgyem öszve magamat; hadd erölködgyem. Ezen négy esméretünk formájinak fellyebb való okait nem adhatni.

§. 33.

Esmérkedő tehetségünk törvénnyei ezen külömbségeket szerzik: 1) A' mi esméretink szanaszétt valók (zerstreut) közönségessen. Mivel a' mi esmérkedésünk eggymás utánn megy végbe, tehát azon eggy szempillantásban arról mind nem tudósíthat minket, a' mi a' tárgyokban öszve tartozandó: erre emlékezet kivántatik; se arról hogy a' dolog külömbféle időkben is azon eggy: erre is emlékezet szükséges; se pedig arról, a' mi több külső vagy belső tulajdonságokból áll, magánossan nem végezhet; hogy ez a' szó a' lóé, ez az illat a' rózsáé, ez több izbéli próbatétel, és az emlékezet által tudódik ki. Erre való nézve esméretünk, míg más lelki munka hozzájok nem járúl, többnyire szanaszétt valók. 2) A' mi esméretink zavarodttak. Mivel eggy tavaszi reggel p. o. melly sok bényomások áradnak belénk az érzékenységinknek kapujin? Nincs külömben; ezen sokaságnak, mint némelly temérdek zűrzavarnak (chaotica masszának) úgy kell megtudásunk szine előtt megjelenni, és eggymás közt csudálatossan öszve is folyni. Erre való nézve tehát magokban a' mi esméretink zürzavarossak. 3) A' mi esméretink eggyesek, vagy pedig öszvesültek (compositi.) Az eggyesek akár melly zűrzavarban mással öszve nem eggyesűlnek; azért eloszolhatatlanok. Illyen a' rózsa-illat; a' vörös szin, 's a' t. Az öszvesültek a' zűrzavarban mással eggyesülnek vagy olly formán, mint az eggymás mellett való újjak, némünémű közbevetéssel; vagy mint

az

az eggymás mellett lévő pontok, mellyek közt nem érezhető nyugvó hely esik; vagy pedig valóságos eggybefolyás által, mint mikor a' téj a' vizzel eggyesül. Azért ezen esméretek eloszolhatók, és különkülön is szert tehetni reájok. Illyenek ezek: hideg kéz, vörös posztó, lap, figura, csipős must, az edessavanyó 's a' t. Ezt részszerént esmérkedő tehetségünknek azon gyenge volta okozza, mellyre nézve többeket bizonyos maga megvetése nélkül különkülön meg nem esmérhet. Mert a' nagyító üvegnek segitségével lám a' zöld szinben a' kék és sárga pontokat megkülömböztetni. Részszerént pedig maga a' tárgy okozza: mert magokon kivül és eggymás mellett való jelenségeket küld hozzánk. Hogy' mennyen végbe bennünk ezen öszvesités, senki eddig meg nem tudta fejteni, mivel semmi hasonló sincs a' lélekben. 4) A' mi esméretink végre világosok, külömböztettek, vagy homályosok. Ha két ellenkező érdeklések, millyen a' fejér és fekete, édes és keserű, nagy és kicsin 's t. e' f. eggymás mellé esnek, egymástól elválnak, kitünnek, és eggymást erősitik. Ezen ellenkezőknek eggymás mellett való létök *contrást*nak neveztetik, és ez által válik bennünk az esméret világossá minden gondolkodás köze nélkül is. Mivel ennek a' kisdedekben is, kik még nem gondolkodhatnak, nyomát láthatni. Mert soha se érzik jobb izét annyok tejének, mint midőn magokat kisirván reá kapnak. Az ellenkező esméretek, ha eggymás ellenébe intéztetnek, az erőssebb az erőtlenebbet elnyeli, és azzal a' diadalmas rész kiválik és megkülömböztetetik. A' nagy harang-zajban az ember maga szavát nem hallja. Ez leginkább a' bényomásoktól látszatik származni: mivel csak az eggyenlőkben van ezen elnyomattatásnak helye. Mert a' nagy harang-zajban is jól látni, szaglani 's a' t. — Hol

se

se eggyik, se másik ellenkezés neme elő nem adja magát, ott az esméretek zavarodott állapottyokban maradnak; azaz: homályosok.

§. 34.

A' mi esmérkedő tehetségünk tökéletesíthető: 1) Az ő kiterjedésére nézve: az igen messze vagy közel esőket és a' sokat is megesmérhetni. 2) Az ő tartósságára nézve: mert némellyek eggy izben igen sokakat esmérnek meg. 3) Az ő erejére és finomságára nézve: sokak a' legcsekélyebb jelenségeket, és akár melly szapora szavakat is megtudnak 's a' t. — Az esmérkedő tehetség a' Lelket önnönként való munkásságra birja és ingerli; máteriát szerez néki a' gondolkodásra; szükséges eszköz az értelem' felserkentésére és kifejtődésére; és ez által az észnek használására is. A' képző erőnek ő ád elő-adásra valót, 's tenyészővé teszi az emlékezetet. Szóval az egész tökéletességünkre szolgál, és életünk kellemetességét is neveli egyszersmind.

II. CZIKKEL.

A' képzés. (*Repraesentatio. Vorstellung.*)

§. 35.

A' miben valaminek minden külsö jegyei úgy megvagynak, hogy minket a' dologra magára viszen, képnek vagy elöadásnak mondatik közönségessen. A' ki valaminek egész külsejét tudva úgy leábrázolja, hogy minket annak jelen nem létében is reá viszen, az azt képzi, vagy elö adgya. Így eggy derék Játékmester a' vén zsugorit elejbénk adgya; eggy jó rajzoló a' rózsát leképzi. — Már bizonyos az, hogy a' Lélek a' dolgokat jelen nem létökben is tudva úgy elöadgya, hogy szükségképpen magokra a' dolgokra vitetünk. Ezen könyvet, szemeimet bécsukván is, magam elött látom, mintha eggyre szemlélném; 's szinte így van a' dolog a' szélnek zúgásával, a' tokaji esszentziának izével, a' rózsának illattyával, a' hidegnek csipésével is. Tehát bizonyos az, hogy az emberi léleknek is van képzése, vagy elöadása.

§. 36.

A' tárgyoknak §. 14. képeik vagy elöadásaik bennünk az ö esméretekhez hasonlók. Ezt bizonyíttya kinekkinek belsö érzése. A' könyvnek képe bennem ollyan, millyennek láttam azt szemeimmel. A' mit állatnak képzek, azt másokon kivül is megállani látom. Ez az oka, hogy gyakran a' képet az esmérettöl meg nem külömböz-

tet-

tethetni, p. o. ha álmodozunk, szunnyadozunk, vagy megtébolodunk. Ha a' kép az esmérethez hasonló nem volna, ezen öszvevesztésnek helye nem volna. 2) A' képek ujjontan a' külső érzések utánn támadnak bennünk. A' ki az Ananásnak izét nem kóstolta, az Ambrának szagát nem érzette, az egyiket se képzi magának. A' kinek valamelly érzékenysége hibázik, annak ehez való képe sincsen. A' született vaknak a' szinről, a' süketnek a' hangról nincsen képe. — Ha kik azzal dicsekednek, hogy szemeiket elcsavarván, vagy más természetlen állapottyokban olly képet is szerzettek magoknak, millyeket még soha sem esmértek, kéntelenek megvallani, hogy egésszen ujjakat ugyan nem. 3) A' képek előadások nem csak a' külső érzések utánn, hanem belölök is származnak, az az, külső érzések nélkül nem származnak, hanem ezekhez vannak szabva. A' ki soha király - bíbor - tégla - szint nem látott, az ezen vörös szinnek változásit (nuances) nem képzi magának. A' ki az éles hangot (tenort) nem hallotta soha, hanem csak a' mélyet (bassót), és a' fennt valót (áltót): meglehet, hogy a' kettő közt lévő üreget érezheti magában, de képzeni nem tudgya. Így kell gondolkodnunk a' térségnek és üdőnek képére nézve is. Erről se képzhet senki mást, és többet, hanem azt, a' mit érzési által megtudott. Csak minekutánna látó eszközinkel tovább, 's tovább jutunk, és vonások vagy lineák által messzebb 's messzebb terjeszkedünk, úgy hatunk killyebb 's killyebb a' térnek képében is szünet nélkül. Eggy tudatlanabb sorsú ember, ama' kék boltozaton túl, melly látásának határa, semmi térséget se képez magának. Ezt vallya lelki-esméretünknek azon bizonysága is, mellyel érezzük magunkban, hogy másképpen viseljük magunkat, ha képzünk valamit, másképp, ha valamiről gondolkodunk. Ha képzünk,

meg-

megnyittyuk érzékenységeinket, kivált szemeinket, 's füleinket; ha pedig gondolkodunk, inkább becsukjuk. Mivel a' képzés arra felé tart, honnét eredett, t. i. kifelé. Ezen okból helyhesztettyük a' képeinknek tárgyokat is mi kivűlünk, és egymás mellé, mivel onnét tettünk reájok szert. Mind ezen jelenségeknek elegendő okait nem adhattyák azok, kik azt akarják velünk elhitetni, hogy a' képek lelkünknek csupán önként való művei.

§. 37.

Már a' képekre illy formán teszünk szert: munkásságunknak belső hathatósága által azon módosíttatásinkat, mellyek az érzés közben a' tárgytól okoztattak bennünk, mi azontúl követtyük, (imitamur.) Tudni való, hogy minden érzés néműnémű mozgatást okoz bennünk; valamint tehát ez a' mozgatás a' tárgytól esett, úgy mozgattyuk, és módosíttyuk mi is magunkat. Ezt tapasztalni leginkább az öszvesültt esméretekben. A' ki valamelly éneket vagy szót hall, azt titkon magában mondgya ujjontan; a' ki valamit látott, az szemeit mozgattya; a' ki valamit tapíntott, ujjainak és kezének mozgásit a' szerént módosíttya, a' mint az érzés közben vele történt. Ezen reá termettségünkön fundáltatik a' vadon embereknek ama' híres készségök, mellyel valamit láttak, tettek, hallottak, külső követés által elő is adgyák. Innét származik az is, hogy a' gyermekek akármit is olly készek követni (parodirozni.) Ezt olly nyilván nem tapasztaljuk ugyan az eggyes esméretekben, de hogy ezekben se viseljük magunkat külömben, jót áll érte a' természetnek azon törvénye, mellynek megegyezés (Analogia) a' neve. — Az érzésből tehát bennünk ezen követés által némelly nyom (vagy dispositio) származik, az esméretnek, vagy tárgynak nyoma; és mássa. Ha a' lelkünknek

mun-

munkássága azontúl megszünne bennünk, mihelyest az módosíttatásunkra visszahatott §. 25. úgy eggy perczentési megtudás és esméret származna bennünk, de állandó nyomot nem hagyna maga utánn; erre tehát annak eggy ideig való folytatása kívántatik. Ezt bizonyíttya a' tapasztalás is. Ha mi valakinek képét magunkban fennmarasztni kívánnyuk, tehát mi annak ábrázattyán eggy kevesé múlatunk; azaz: ismét és ismét nézzük, 's ezzel nyomát mintegy magunkba veszszük.

§. 38.

Ezen nyomok, mellyeket a' módosításinknak követésök hágy maga utánn, mindenek előtt a' Léleknek Organumiban találtatnak fel: mert tapasztaltt dolog, hogy ha azok megrongáltatnak, képeink is egyszersmind megfogyatkoznak; ha helyre állnak, ismét képeket szerezhetünk magunknak. De magában a' lélekben is kell a' nyomoknak megmaradniok. Mert azt is tapasztaljuk, hogy ha valaki a' bötüket egésszen elfelejtette is, következendőképpen az ő nyomok organumiból egészen kikoptak is, még is könnyebben tesz az illyen azoknak esméretökre ujjonnan szert, mintsem eggy más, ki azokkal először esmérkedik meg. Ennek más oka nem lehet, hanem hogy a' bötüknek némelly nyomaik a' lélekben magában is fennmaradtak, és így az érzett tárgyoknak nyomaik nem csak organuminkban, hanem magában lelkünkben is fennmaradnak. Ide járúl ez is: hogy mivel az érzésnek módosítási nem csak organuminkban, hanem lelkünkben is megesnek, tehát mind kettejekben szükség néműnémű nyomokat magok utánn hagyni.

§. 39.

§. 39.

Annál inkább felingereltetik lelki munkásságunk a' képzésre, mennél 1) kellemetessebb a' tárgy; hogy annak érzését mennél jobban és erőssebben fenntartóztathassuk. Ezen kellemetesség pedig addig feszíti képzésünket, míg az érzésnek tartandósága, és egymástól való külömböztetése végbe nem megyen. 2) Mennél kellemetlenebb a' tárgy; hogy ennek érzését magunktól eltávoztassuk. Mivel a' kellemetlenség ollyan is lehet, mellyet eggy könnyen el nem távoztathatni; azért ez képzésünket jobban és tartandósabban is feszítheti. Minden próbatételre visz ez bennünket, hogy kiadhassunk rajta, mindennémű törekedésre bir, hogy annak elkerülését kitanúlhassuk. Ezzel pedig szükség-képpen képző tehetségünk tökéletesítetik; a' mint látni való azon emberekben, kiknek sok kellemetlenségekkel volt bajjok. Senki naggyá e' ponthan nem formáltatott, ki ifjúságában kivált visszás sorsban nem forgott. Azért a' mi formáltatásunkra mindennémű bajok kivántatnak. 3) Mennél erőssebb és huzomossabb a' bényomás. Hogy az esméret vagy érzés képpé váljon bennünk, a' bényomásnak hirtelen el nem kell múlni; hanem eggy üdeig kell tartani, hogy kellemetessége, vagy kellemetlensége által azonban a' Lélektől mintegy belénk verettessen. 4) Mennél hathatóssab a' Léleknek a' képzéssel való munkássága. Ha e' Léleknek munkássága más foglalatosság által hátráltatik, úgy a' kép bennünk tökéletessen végbe nem mehet.

§. 40.

Ezekből már könnyen átláthatni, miért helyhesztettyük mi képeinknek tárgyaikat magunkon kivűl és eggymás mellé, ollykor is, midőn belső változásinknak képei forognak fenn? Mivel a' képzésben tudva az érzésnek cselekedete ujjongattatik

tik meg; a' képek az érzések szerént formáltatnak, 's mint-eggy tőlök másoltatnak le; azt foglalják magokban, a' mi a' tárgyokban találtatik; azért ő hozzájok is köttetik minden közbenvetés nélkül a' Lelkiesméret, hogy ők nem valami elvégeztettek, hanem másnak személyviselői. Magokban foglalják erre nézve a' megérzésnek elejit is, és némünémű reá bírásra, ha semmi akadálytól vissza nem tartóztatnak, magoktól érzékenységinkben törnek ki; azon vannak, hogy ismét érzéssé válljanak. Példák erre a' buja képek. Sőt az oktalan állatokban is ezt tapasztalhatni. A' kutya eggy konczaak szagára, nyalja a' száját, és olly mozgásokat teszen, mint ha valóban szájában volna. — A' mellyeknek valóságos tárgyaik és külső érzéseik nincsenek, ezek csupa üres képek, millyen a' hét fejü sárkány; aranykert 's t. e' f.

§. 41.

Kétféleképpen külömböznek a' képek az esméretektől, vagy érzésektől. 1) Az érzések és esméretek elevenebbek, világossabbak, mintsem a' képek. Kiki azt tapasztallya magában, hogy jobban megilletődik akkor, mikor valamit lát, mintsem mikor csak képez. Innét van az is, hogy mi eleven képeinket álmunkban, vagy elkábúlásunkban valóságos érzéseknek gyaníttyuk; ellenben a' gyenge érzéseket csupa képeknek tartyuk, legalább illy formán kételkedünk erántok. A' mint ezen tapasztalás bizonyíttya. Eggy nevetlen nyavalyatörős (Dicetophilus) jelenséginek feljegyzésiben azt vallja: hogy midőn egésszen elterülése előtt ájulásában nagy gyengeség fogta volna el, soha se tudott eligazodni, akár hogy igyekezett megtudni, vallyon képzi-e' azokat, mellyek előtte forgottak, vagy pedig gyengén érzi a' kivűle megesteket? — 2) Az érzésekben szenvedőképpen

vi-

viseli magát a' lélek §. 12. a' képeken pedig munkálkodik. Se a' bényomásoknak, se a' lélek visszahatásának ez nem tulajdona, hogy a' tárgyat le is ábrázolja, hanem némelly hozzá járulás szükség ehez, olly formán, mint a' vizhez más valaminek kell jönni, hogy a' nyomot fenntartsa. Így szükség a' megtudáshoz is a' lélek' különös munkájának hozzá járúlni. — De néha a' képeknek elevenségők és világosságok ollyan, hogy az érzésekével vetekedik; a' Léleknek munkássága is ellenben olly gyenge a' képzésben §. 39. hogy közelít annak szenvedő állapottyához, a' mint a' nyavalya-törősnek tapasztalása mutattya; ebből tehát kitetczik, hogy a' képeket érzéseknek, és a' valóságos érzéseket csupa képeknek tarthatni.

§. 42.

A' képek külömbségei megeggyeznek az esmé-retekével. §. 33. A' mi az öszvesülteket illeti: a' képző erőtől tágossabb öszvesítés telik ki, mintsem az esmérő tehetségtől magánossan. A' képző tehetségtől kitelik mind ezen öszvesültt kép: dajka, rózsa; mint ez csorda, regement, 's t. e' féle; a' mi az esmérő tehetségtől csupán ki nem telik. Mert: hogy *ez a' szó* légyen a' Dajkáé, *ez az illat* a' rózsáé: erre bizonyos maradandó nyom kivántatik, a' mi a' képzésnek fundamentoma. 'S így van a' dolog minden egyéb tárgyokkal is, mellyeknek öszvekötésökre az érzés okot ád. De nincs külömben a' dolog azokban is, mellyeknek öszvekötésök önnön kényünktől függ. Ha én soha se láttam is regementet eggyütt, én még is képezhetem azt magamnak; az osztályokat, csapatokat, mellyeknek nyomai különkülön megvagynak bennem, öszvefoglalván. — Ezen öszvesitésben pedig a' képzés az esmérő tehetséget ezen törvényekben követi: 1) A' külömbféle bényomásokat egyszer-

re

re kell a' Léleknek megtudni. A' ki ma érzi legelőször a' rózsa illattyát, a' setetben, holnap pedig láttya annak szinét, az ezeket eggyütt nem képzi. 2) A' külömbféle bényomásoknak azonban kell tartaniok, míg a' másikak is végbemennek. Nem képezhetni a' rózsának szinét eggyütt az illattal ollykor, mikor még láttyuk ugyan a' rózsát, de szagát többé nem érezzük. 3) Ezen külömbféle bényomásoknak állhatatossan kell egymással járniok. A' ki ma illatos virágot talál, holnap, holnap utánn pedig nem illatossat: Ez a' virággal az illatot öszve nem köti. A' mit ellenben állhatatossan eggyütt találunk, azt olly eggyütt tartyuk magunkban, hogy azt majd lehetetlen külön képzenünk. Azért, a' mint az Indusok legelőször eggy Európaitól látták, hogy parókáját levette, kérték őtet, hogy vegye le fejét is. — Mi tartsa bennünk illy egyesülésben az esméreteket, és képeket, nem tudhatni; bizonyos az, hogy az illy szerű öszvesítés az értelemnek minden köze nélkül is tőlünk kitelhetik. A' kisdedek is már harmadik hónapjokban a' dajkát szaváról, sőt a' bárányok is annyokat mekegésökről képzik magoknak, kikben nyilván az értelemnek helye nincs; idővel járúl az értelem is hozzá, és czéljoknak, és külömbféle tekéntetöknek felfedezésével ezen ögyvesülést tökéletesíti.

§. 43.

Hogy képeink az organizatiónktól is függenek, ez csak ebből is kitecczik, mivel nem mások, hanem az érzéseknek hátramaradtt nyomai. A' tapasztalásból is kitecczik eléggé: mert a' fejvelőnek nyavalyájiban vagy sérelmiben a' képek néha némellyek, néha pedig mind is oda veszńek. Miben álljanak ezen érzésektől hátrahagyatott nyomok vagy dispositiók a' fejvelőben tulajdonképpen, mindeddig ki

nem

nem tudódott; valamit eddig felhoztanak a' tudósok, merő feltételekben, vagy véleményekben áll. Annyi bizonyos: hogy valami belső érzékenységünket, a' velőt, elégtelenné teszi arra, hogy a' Léleknek szót fogadhasson, az a' képzést is megakadályosztattya, 's ellenben valami azt felettébb való izgatásba hozza a' külső szerű mozgatás által, az a' képzést is igen felemeli, és nem engedelmeskedteti a' Lélek akarattyának. Mikép' váljon elégtelenné a' fejvelő arra, hogy a' léleknek szót fogadgyon, már érintettük §. 28. Ide járúl annak 1) igen lágy, folyó és vizszerű volta is, millyen a' magzatokban, csecsemőkben, és némelly eszélősökben; 2) ha igen is kemény; millyen az aggott öregeké; 3) ha puha összveállású; illyen némelly kábultakban 's a' t. Mivel mindezeknek képzésök héjános, látni való, hogy annál gyengébb képzésű valaki, mennél ezen fejvelőnek millyenségéhez jobban közelít organizatiója. — A' képzést ellenben igen is elevenné és zabolátlanná teszik 1) a' csontoknak a' fejvelőbe való kihajtási; 2) az agy-hártyáknak gyulladási, és annak más némelly még ki nem tudódott feletté való mozgatási. Mert micsoda változások essenek a' forró hideglelések, az ágyékhártya gyulladása, a' beleknek a' férgektől való mardoztatások, a' gyomor érzőinaknak a' belladonna, bűröklév, és más hevesítő italoktól való megtámodtatások által, el nincs végezve. Mivel ezen esetekben a' képzés igen eleven, kitecczik, hogy ezekhez képest világossabbak, vagy homályossabbak a' képek is az organizatióra nézve.

§. 44.

Szent György havának huszonnegyedik napján 1801. Eszt. kedves Barátom egésséggel hozzám érkezvén különös örömmel töltött el engem. Karjain

jain függvén kertembe sétálánk, melly akkor éppen az ő tellyes virúlásával díszeskedett, kivált az én százados nagy almafám mintegy azon napnak ünneplésére várakozott; egésszen vörösellő szinbe öltözvén. A' napfény is ünneplő pompával tündöklött, a' lágy szellő csak annyira lengedezett, mennyire szükség vala a' virágok illattyoknak közlésére; a' zöldellő gyep vidítá szemeinket; 's ne hogy valaminek hijával legyen ezen örömnap, körtvélyfáimon a' madarak versent énekeltek, de győzödelmeskedett minnyájokon a' királyi fülemüle. Értekeztünk állapotunkról; emlegettük Barátinkat is; szóllalkoztunk a' magyar Litteráturának hanyatlásáról *II. Jósef*' halálától fogva 's a' t. — Ebből ezt hozom én ki, hogy 1) egykori képeink bennünk fenn is maradhatnak. 2) Azok ismét újjonnan lelki esméretünk előtt megjelenhetnek. Máskép ezen történetet én elő nem adhattam volna. Ebben áll az állati emlékezet. Az emlékezet különösre, közönségesre, és gyengére oszlik. Különös emlékezettel birnak azok, kik sokat, könnyen, és állandóúl magokban fenntartanak. Illyen volt *VI. Kelemen* Pápáé, ki Petrárkának bizonysága szerént el nem felejthette azt, a' mit olvasott; Scaligeré, ki 21. nap alatt az egész Homerust betéve megtanulta; és az ollyanoké, kik 300 szavakat, vagy egész beszéd vagy versdarabokat eggyszer hallván rendre elő tudtak adni. Közönséges emlékezettel birnak azok, kik könnyen magokba veszik a' tárgyoknak képeit, de könnyen el is felejtik, vagy nehezen veszik magokba, de állandóúl megtartyák. Gyenge emlékezetüek végre azok, kik keveset, nehezen, és kis ideig tarthatnak meg magokban.

§. 45.

Hogy ezen emlékezetnek különössége a' tárgyoknak tökéletessebb bényomásitól, és a' Léleknek hathatóságától függjön mindenek előtt, onnét bizonyos: mert azon képek, mellyeket az emlékezet fenntart, és vissza is ád, az ő munkájok; a' tárgyok adgyák a' módosítást a' Léleknek, és azt másolja le a' lelkiesméret önként való munkássága által. Mennél tehát különössebb volt a' bényomás, és a' léleknek munkássága, annál különössebb az emlékezet is. De igen sok függ az agyvelőnek miniműségétől is: mert tapasztaltt dolog, hogy a' kik fejök velejöknek kárát vallották vagy az elesés, vagy ellövettetés, vagy pedig nyavalák által, mind azok, hol egésszen, hol részszire emlékezetöket elvesztették. Igy *Boerhavé*nak bizonysága szerént, eggy spanyol szomorú játékokat Iró a' nyavala által elannyira elvesztette emlékezetét, hogy tulajdon munkájit se esmérte meg. Minekutánna kigyógyíttatott, ismét verseket kezdvén irogatni, csak ezeknek amazokkal való öszvehasonlításokból tartotta őket magáénak. Eggy más pedig, *Peklin*nek tapasztalása szerént, az agyvelőnek öszvezuzása által egésszen elvesztette emlékezetét, hogy többé senkit se esmért, sőt anyai nyelvét se értette. Némellyek pedig ugyan ezen okra nézve csak eggyről vagy másról nem emlékeztenek meg; p. o. a' musikáról, franczia nyelvről; bizonyíttya *Weichart*; némellyek elkezdett beszédgyekben az igazi szók helyett különösseket, az eggyik bötü helyett másikat adtak elő, 's eggyik képet a' másikkal cserélték fel, *Gesznernek* észrevételi szerént. Ellenben az agyvelőnek bizonyos miniműségére nézve mások különös emlékezetüekké lettenek. Az említett *VI. Kelemen* Pápának bizonyos sebe volt a' kaponyáján. Azon gyermek, ki feje hátuljára nagyot esvén, velejét igen megrázkod-

kodtatta, gyenge emlékezete helyett igen különösre tett szert, a' mint *Abel* feljegyzette. — De nem mindenik agyvelő részétől, hanem csak áttól látszatik függni az emlékezet, melly a' homlok csontnak boltozattyában tartózkodik. Mert tapasztaltt dolog, hogy azon katonák, kiknek fejök veleje hátul ellövettetvén, ismét bégyógyíttatik, semmi külömbséget se mutatnak emlékezetekben. Ellenben, a' kik homlokokra esvén hegyes kővel agyvelőjöket megrongálták, vagy a' kik agyoknak nagy megrázkódására a' homlokok boltyában lévő velejekben feszűlést vagy más változást szenvedtek, mind azok emlékezetekben is megváltoztanak. Ezen agyvelő szálacskái nyomíttatnak tehát meg a' képzésben; ezek hozattatnak és tartatnak bizonyos készségben vagy dispositióban. — Ezekből következendő jelenségeket érthetni meg: 1) Az emlékezetnek különösségét. Ha a' homloknak boltozattya olly helyes, hogy az a' kívántató agyvelőnek elkészítésit meg nem gátolja, és a' velő maga is alkalmatos a' nyomítások elfogadására: úgy a' nyomok, vagy képek benne jobban megesnek. Illyen szabásúnak találtatnak azon homlok-bolthajtások, mellyek mind fölfelé, mind oldalaslag észrevétetlenűl mennek öszve; illy alkalmatos pedig az agyvelő, ha jó lágy, de azonban nem vizszerű. 2) Az emlékezet vesztességét. Ha a' homlok-agyvelőnek utólsó szálacskái az ő készülettyekből kiforgattatnak, mind addig, míg egykori dispositiójok elő nem áll, a' képek se jelennek újra meg; vagy ha az agyvelő igen keménnyé vagy igen lággyá, és vizessé válik, ollykor is az emlékezet elvész. 3) Az emlékezetnek fogyatkozását. Ha ezen agyvelő az ő dispositiójában meghéjánasult, akkor némű-némű segítség nélkűl (mint ama' Musikusban a' Hárfa; és abban, a' ki a' franczia nyelvet elfelejté, a' megszóllítás nélkűl), az emlékezet héjános

marad. A' kikben ezen héjánosság semmi segítséggel se pótoltathatott ki, azok némünémű fogyatkozást szenvedtek beszédgyekben, vagy képeikben. Ide tartoznak a' hebegők is, kiknek ugyan ezen okból keresniek kell eggy ideig az alkalmatos hangokat képeikhez, minekelőtte szóhoz foghatnak. 4) Hogy a' gyenge és lágy velejű gyermekek az emlékezet dolgában könnyűséget tapasztalnak, a' kemény velejű öregek pedig fogyatkoznak emlékézetekben. Hogy a' fáradtak jól nem emlékeznek arról, a' mit csak előbb magokban feltettek; a' nyavalyások és a' haldaklók szomszédgyaikat meg nem esmérik. Mert ezek által az agyvelő fogyatkozást szenved. És hogy valamire emlékezni akarván, homlokunkat dörgöljük, a' szemünket felemeljük, a' homlok-inashusokat öszvehuzzuk; ha sokat bétéve tanultunk, homlokunkban szenvedünk feszülést, hevességet; mert valóban itt vagyon emlékezetünk eggyik fő eszközének széke. — Végre az emlékezet függ az érző inaktól is, mert *Zimmermannak* tapasztalása szerént eggy gyermeknek, kit a' gyomor-férgek bántottak, ezen nyavalájában különös emlékezete volt; és mihelyest kigyógyúlt, azontúl csak közönséges lett.

§. 46.

A' tárgyoknak képei néha magoktól is újjonnan megjelennek. Hogy' tünnyenek el a' tárgyok lelki-esméretünk elől, abból némünémű-képpen megfoghatni: mert módosításik megszünnek, tehát azoknak magoknak is lelki esméretünktől el kell válniok, az ujjaknak helyt adván. A' lelkiesméretünknek fenekéből hogy' is lépjenek ismét elő, megérthetni abból, mivel nyomokat, vagy készségeket, dispositiókat, hagynak magok utánn, tehát egésszen semmivé nem lesznek; és mivel

ezen

ezen nyomok ismét valóságos módosításokká válnak, azzal ismét a' lelkiesméret előtt megjelennek. Ámbár eredetekre nézve bennek van is a' képekben ezen kifelé való igyekezet §. 40. de még is magoktól hol léphetnek elő, hogy' szerezhetnek módosításokat? Erről semmi bizonyost nem állíthatni, mivel ez a' jelenés tapasztalásunk környékén kivül eső. Azokhoz képest, mellyeket a' tudva nem lévő változásinkról előhoztünk §. 24. azt vallhattyuk, hogy a' Lélek saját szüntelen való munkássága által közöl belső érzésünk eszközinek olly mozdításokat, mellyek által azok ismét előre kapnak, és valóságos mozdításokat szereznek bennünk. Ez annál hitelessebb, mivel illyen magoktól is előtünő képek a' legközönségessebb foglalatosságink, bajaink és gondgyainké. Ezek gyakortaságok által már igen nagy készséget szerzettenek magoknak, igen kis munkájába telik tehát a' Léleknek felserkentésök; 's mivel mi Lelkünknek ezen kis munkásságát meg nem tudgyuk, azért tecczenek önnön magoktól megjelenteknek, mikor p. o. reggel, mihelyest felserkentünk, előttünk termenek.

§. 47.

Némelly képek pedig úgy jelennek meg ismét lelkiesméretünk előtt, hogy másoktól serkentetnek fel. Illyenek az érzések és képek. Az egyszeri képeinknek valamelly érzések vagy képeknek felhozásokra való új megtudások, képszövetkeztetésnek hivatik (associatio idearum.) Mivel ezen kép-szövetkesztetés igen fő dolog lelkünk természetében, és igen függ attól kimüveltetésünk, és az embereknek esméretök, szükség mindenek előtt azon törvényekre figyelmeznünk, mellyek szerént a' képek vagy érzések egyszeri képeinket ismét tudtunkra adgyák és magokkal öszveszövetkesztetik.

tik. Ezek e' következendők. 1) Valamellyek némünémű öszveségben egyszer lelkiesméretünk előtt megjelentek, azok mindannyiszor ismét elő-tünnek, valahányszor egyikök az érzés vagy képzés által előfordul. Illyenek: *a*) valamelly egésznek részei, hallván Barátom nevét, eleimbe tünik ábrázattya, erkölcse, sorsa, hozzám-való hívsége, sőt termete és ruházattya is. *b*) Az ok és munka, szerző és szerzemény. Amaz emberi lelkeknek nagy mestere *Loke* azt beszélli: hogy eggy Aszszonyság azon seborvost, ki a' vadhust testéből igen fájdalmas munka által kimecczette, többé nem nézhette, noha egyébaránt személyét nagyra böcsülte. *c*) Az eggy helyen vagy eggy üdőben történttek. Valahányszor *M. Aurelius* az *Appiusi* országútra vetemedett, mindannyiszor maga előtt látá *Euphorion* Tanítójának képét, ki őtet ott az ő Szülőinek sirjainál a' lelki jóságra és haza-szeretetre kénszerítette. Mohács mezején minden Hazánkfijának elejbe tün második *Lájos* képe. 1790dikben történtt *II. Jósefnek* halála melly sok képekkel lep meg minket! *d*) Az egymás utánn következők. Ha valamelly áriának elejét tudgyuk, reá megyünk a' többire is. A' gyermek, ha a' kerdés' eleje megmondatik, el tudgya mondani az egész kérdést. *Mátyás* királyról elejbénk tünik *Üldözlő* is. — 2) A' hasonlók egymást előhívják, ha bár soha eggyütt nem voltak is. *Szaladin*nak eggy fogoly Templarius' ábrázattyát szemlélvén, elejbe tünt *Assa* testvérének hasonló képe. A' Teremtőnek ezen szava: *légyen világosság* alkalmatosságot szerzett *Popénak* ezen *Newton*' magasztalására:

All nature and his worksware hid in Night;
God faid, Let Newton be! and all was Light.

Világ sorsa lévén a' mély homályosság;
Mond Isten: Nevton légy — 's lön nagy világosság.

Ezen

Ezen hasonlatosságra nézve eszembe jutott Kazinczinak ezen Verse:

Igy csendesednek-el tajtékos habjai
A' régi fészkekből kifordultt tengereknek,
Érezvén nyugtató intésit Isteneknek,
Mint itt a' zaj, midőn felkél Vay.

3) Az ellenkézők (a' Contrastok) is egymást előhívják, ha bár eggyütt nem voltak is. Betegségemben eszembe jut az egésségem; szerencsétlenségemben a' szerencsém; eggy törpét látván eszembe jut a' legnagyobb láttom-ember. A' Kontrastok külömbfélék: vagy külömbféle némüek: p. o. a' világosság és sötétség; vagy külömbféle tulajdonságúak: mint *Homérus'* *Iliásában*, *Achilles*, 's *Ajax*, *Diomedes* és *Ulisses*; vagy külömbféle mértéküek: p. o. vörös, piros, téglaszin 's a' t. Ezen kapcsok néha homályossan és mintegy rejtve vannak jelen.

Ezen kép-szövetkesztetés törvényiből okait adhatni ezen jelenségeknek. 1) Miért képzünk a' szép lábbal, vagy termettel szép ábrázatot is? 2) Miért képzünk a' vastag szóra, és durva öltözetre csunya képet? 3) Miért látszik az rosz izűnek, a' minek rosz szaga vagyon? 4) Miért képzük magunknak a' muzsikálásra a' hegedűt, a' csendítésre a' halált? 5) Miért lopódszik-át ijedve éjjel a' vándor az akasztófa, vagy temető mellett? 6) Miért levegnek a' sötétben komor és bús, a' hegyen vidám és felséges; eggy kellemetes tájjékban szelíd, érzékeny képek előttünk?

§. 48.

Hogy' serkentessenek fel az érdeklések-és képektől egyszeri képeink? Ezt bizonyossan nem tudgyuk. Az bizonyos, hogy minden képek a' Léleknek önként való munkássága által elő nem hivattatnak, hanem némellyek ellenünkre is előtünnek; ez a' Melankolikusok és Hipokondristák' példájiból igen nyilván kitecczik; akár hogy ellenkez-

kezzenek ezen szerencsétlenek kelletlen képeikkel, tőlök meg nem menekedhetnek. E' pontban is igen sok függ az organizatiónktól. Mindenek előtt az agyvelőnktől: mert nem minden emberekben, 's nem minden időben egyenlő a' kép-öszveszövetkesztetés. Fáradtt vagy erőtlen korunkban, és mind azon esetekben, mellyekben a' megtudásunk gyenge 's héjános: illyen a' képszövetkeszteté-sünk is. Betegségünkben is néha tudgyuk, hogy valamit képzettünk magunknak, és semmiképp se jut többé eszünkbe. Ezek pedig nyilván az agyvelőnek folyadékjai. §. 28. Ide járúl az is, a' mit eggy hideglelős magával tapasztalt: valahány felé fordította a' fejét, annyi féle képlánczok tüntek elejbe. Ezekből tehát látni való, hogy a' képszövetkesztetésre az agyvelőnek bizonyos hozzá készülete (dispositiója) szolgál. E' végre való másodszor az érzőinaknak dispositiójok is; mert tudni való, hogy a' képek felserkentésökkor nem egyenessen, hanem némelly kerület utánn érdekeltetik meg az agyvelő, p. o. a' látni való képben először a' látó inak indulnak meg, 's ezek utánn az agyvelő. Ezen érző inaknak dispositiójját a' tapasztalás is bizonyíttya: mert valakinek feje elüttetvén is, kap a' levegő utánn. Ezen agyvelőnek és érző inaknak dispositiójából hogy származzon a' képeknek felserkenésök, némellyek ezen hasonlatossággal akarták megmagyarázni. Az érzőinak hasonlók felhuzott és elrendelt hurokhoz a' czimbalomban, úgy meg nem érdekeltethetik egyikök, hogy a' szomszédok is egyszersmind meg ne pendüljenek. De ezen magyarázat nyilván eleget nem tesz; mert a' lélek mozgási a' testnek mozgásival eggy törvényt nem tartnak; sőt organizatiónknak mozgási is külömböznek a' testiekétől. — Vallyuk meg tehát: hogy' kösse-

ösz-

öszve magát a' kép organizatiónknak dispositiójával, ezt mindeddig nem tudgyuk.

§. 49.

Ezen képszövetkesztetés által képeinknek lánczok mindétig jobban nő, és új meg új szemekkel szaporodik önként, míg a' gondolkodó, vagy külső erő magát belé nem avattya. — Mennél többször előfordúlnak az öszveszövetkezett képek, vagy egész kép-lántzok is 1) annál könnyebben előhozattatnak. Azért némellyek bizonyos historiát csak nem naponként emlegetnek. 2) Annál szorossabban öszveköttetnek, 's néha annyira is öszveforrnak, hogy az ész se választhattya el őket. Azért azon csatlós a' bakra hágott, kinek eggy *Dáma*, ruháját sajnálván, a' szabóhoz menetelre hintóba fogatott az essős üdőben, 's minekutánna megszólíttatnék, hogy mit csinálna? azt felelé: no 's mit? Tudom én jól, hová való vagyok! — Illy szokott helye kinekkinek vagyon; hová a' képszövetkesztetés az észnek világát bészolgálni nem haggya. — Azon nagyobb szerű könnyűség, mellyel a' képlánczok előhozattatnak, késszségnek mondatik; és a' ki ezzel bír, annak nagyobb gyorsasággal és kevesebb erölködéssel mennek végbe a' képfolyamattyai. Erre való nézve: a' nagy készségek a' megtudást fogyasztyák, mivel kevés reá vonást, hathatósságot kivánnak a' lelkünk munkásságától. Azért: némellyeknek tudtok nélkül is mindenre kipottyanik szájokból bizonyos szitok, vagy szó, ha bár oda nem illik is. Ellenben a' mire nagy a' készségünk, azt könnyebben meghallyuk, meglátyuk és t. e' f. Volt eggy mély álmú seborvos, ezt, a' beteghez kivántatván, semmikép fel nem tudták ébreszteni, baráttya, tudván, hogy igen kedvelli a' Kártyázást, azt kiáltá fülébe: Vojta — — és azontúl felserkent. Innét

van

van az, hogy a' gyakorlott Vadászok jóval is előbb észreveszik a' nyulat másoknál, ha bár ezek szint olly jól lássanak is. — Ezen készségre nézve az emberek igen külömbözők. Némellyek igen könnyen megtanúlják az olvasást, vagy irást, vagy tánczot, 's a' t; mások ellenben akár melly ígyekezetekkel se tanúlnak meg szépen irni, vagy tánczolni. Sőtt ugyan azon emberek is egykor nagyobb készségüek, mint máskor. Fáradt vagy erőtlen korunkban még képeink is akadozva folydogálnak. Az Asszonyoknak, és Ifjaknak képeik egymásra szint rohannak: az öregeké mintegy sántikálnak egymás utánn.

§. 50.

A' képszövetkesztetésen épűl 1) a' jegy, és a' jegyzett dolog közt való eggyesség Hogy jegyekkel éljünk, ezt a' képek magokkal hozzák, nem mások lévén, hanem esméretinknek nyomai vagy jegyei; de az onnét is származik; mert a' mi belső érzéseink, a' fájdalom, gyönyörűség; az öröm és szomorúság 's a' t. mellyek minket leginkább foglalatoskodtatnak, bizonyos hangokkal, tekéntetekkel, állásokkal nyilatkosztattyák ki magokat, 's minket arra birnak, hogy, mások belső állapottyoknak esmérete fontos lévén előttünk, azokat jegyűl elfogadgyuk. 'S okot adnak arra is, hogy némelly külső dolgokat gondolatink jegyéül szántszándékkal is válasszunk, csak hogy magunk belső állopotunkat másokkal közölhessük. 2) A' képszövetkesztetésen épűl a' jegyeknek elértésök is többnyire. Mert okot ád arra, hogy a' jegy a' fő dolognak képét elejbénk tüntesse. Ezen tehetségnek pedig ama' része, mellyel a' képnél meg nem állopodunk, hanem tudgyuk, hogy a' jelt-adó tovább, a' fő dologra, czéloz: származik részszerént azon természeti kíváncsiságunkból, mellyel más-

másnak belsőjébe pillantani vágyódunk, részszerént annak tudtából, hogy amaz csak jegyet csinál. A' mi a' kíváncsiságunkat illeti: erre bír minket leginkább azon erős részt-vételünk, mellyel egymáshoz viseltetünk, 's mellyről másszor bővebben. Megtudgyuk pedig, hogy valaki jegyet csinál; részszerént önnön magunkról: érezvén, hogy a' sirással vagy nevetéssel mi belső állapotunkat fejezzük ki; részszerént pedig másoktól is: látván, hogy a' ki napot mond, az az égre pillant, felmutat kezeivel 's a' t. Minekutánna ezt megtudtuk, a' kép-szövetkesztetés által a' sirással vagy nevetéssel, 's a' nappal, ugyan egyenlő dolgokat képzünk magunknak. Az oktalan állatok csak a' természeti jegyeket értik; mivel nincs meg bennök a' belső állapot megtudására való vágyódás; se azon tehetséggel nem birnak, hogy sok és messzennen való képeket is öszveszerkesztetni tudnának. — 3) A' képszövetkesztetésen épül amaz állati bélátás is, mellyet *Lajbnitz*, Észhez hasonlónak (Analogum rationis) nevezett. Mivel az oknak képe a' cselekedetét is, a' szerzőé a' szerzeményét is, 's ellenben, elejbéjek tünteti §. 45. béláttyák ők is azokat némünéműképpen, ha bár elégtelenek is a' köztök való kötetet, és az ő egymáshoz képest való létőket nyilván bélátni. Ezt pedig béláttyák néha előre is ugyan ezen képszövetkesztetésből. Ha t. i. mi valakit gyakran eggy útcza végén-lévő házba járni láttunk, őtet még az útcza közepén oda bétérni látni, látczatunk. Ezen tulajdonságunk pedig közös az oktalan állatokkal. Ezekből mind azon csuda jelenéseket megfejthetni, mellyek mái nap az oktalan állatokról felhordattatnak. — A' képszövetkesztetésből, az Embereknek gondolkodások módgyát, és charakterjeket is kitanúlhatni. A' ki p. o. a' beszéd-közben többnyire önnön jelességeire vetemedik; maga sze-

re-

retetét árulja el. A' ki minden alkalmatosságban a' pénzről, nyerekedésről, vagy testi gyönyörűségekről tesz szót; hajlandóságit nyilatkosztattya ki. — A' ki az embereket esmérni akarja, annak szükség azt tudni, minémű képek illessék meg ezt vagy amazt, mert ehez képest indító okait úgy terjesztheti elő, hogy azon képeket felébressze benne, mellyek okainak kívánatos nyomadékot adhatnak.

§. 51.

A' képek mindenkor eggyenlő tellyességgel, és elevenséggel nem jelennek meg előttunk; némellyeket csak olly formán látunk magunk előtt, millyen a' képirónak naggyában való-rajzolattya (Szkitze) némellyeket olly tellyessen és elevenen látunk magunk előtt, millyen az egésszen kifestett kép. Midőn a' képeket újjonnan illy tellyességben, és elevenségben magunk előtt láttyuk, akkor *képzelünk* (imaginamur.) Így képzeljük azokat, mellyek érzékenységinkbe erős, és gyakor bényomásokat tettek, kivált miket láttunk, vagy hallottunk. A' Kalábriaiak remegve képzik a' földindulást; a' hajósok az égi háborút. Ezen tehetségünknek hathatóssága nem mindenkor, és nem minden emberben eggyenlő. Elevenebb t. i. 1) az érzéseinknek csillapodtokkor, úgy mint a' setétségben, magánosságban és az álomban. Azért láttzatnak a' gyáva lelkeknek éjjel, megjelenni az ördögök és lelkek, noha nappal is szint úgy megjelenhetnének, ha megjelennének. Ez nyilván onnét van, hogy illykor az akadályok elháríttatnak, az erőssebb szerű érzések a' lélek munkásságának hathatosságát fel nem osztyák, azért a' képek erőssebben magokra hódíthattyák. 2) A' testnek mértékletes mozgatása utánn. Azért szoknak a' Poéták, hogy eleven képekre szert tehessenek, szobájokban fel 's alá

mo-

mozogni. A' vad népeknek jövendölöik szemfényvesztöik akkor fognak mesterségökhöz hozzá, minekutánna eggy üdeig mozogtanak, vagy eggy sarkon forogtanak. A' vándornak képzeleti legrémítöbbek illyenkor éjjel valamelly temetö mellett át menvén. 3) Az igen hevítö italok és ételek utánn; millyen az opium, belladonna, büröklév, 's t. e' féle. Ezek által a' képek olly elevenekké válnak, mintha tárgygyok valóban láttatnának. 4) Némelly betegségekben, forró nyavalákban, tébolodásokban, és a' melánkholiában. Mind ezen állopotokban a' léleknek hathatóssága ezen újjonnan elötüntt képekre concentráltatik. 5) Az Indulatosságokban, kivált az anyai indúlatnak hatalmaskodásakor, és szántszándékkal való erölködésünkkor. Nem mintha csupán az indulat és akarat által a' képekkel nagyobb elevenség közöltetnék, hanem illykor a' léleknek hathatóssága, melly egyébkor nagyobb idöközökben el vala oszolva, kis idöben adgya ki magát. Ez pedig az akaratnak és indulatnak azért tulajdona, mert mindétig eggyütt jár a' kellemetességgel vagy kellemetlenséggel, mellyekröl tudni való, hogy munkásságunkat felemelik. — Külömbözik a' képzelés elevensége még a' külömbféle emberekben is. Az Ifjakban, kiknek heves vér csergedez erejikben, a' képzelés eleven, tüzes. Azért a' vesszön lovagló gyermek, kinek fa kard csügg a' nyakából le, a' világ vitézét képzi magában. A' szerelmes Ifjú földi szépét ölébe szorítván, paradicsomban képzi magát; azért szava csak angyal, mennyei boldogság, örökség. — Az aggott öregekben a' képzelés is bádgyadt. Azért *Horatius* átollott többé öregségében a' világ szine elejbe kilépni, ne hogy bujját lássa. *) Ezen képze-

*) Spectatum satis, et donatum jam rude, quaeris Maecenas, iterum antiquo me includere ludo. Non eadem est aetas, non mens -- -- --

zelés különbözik még különbféle emberekben: 1) Az ő erőssen tartósságára nézve is. Vannak olly emberek, kik akár melly lármában képzeletöket megtartyák, és egyaránt folytattyák; vannak ellenben ollyak is, kik semmi zajt se türhetnek el. Különbözik 2) az ő huzomosságára nézve is. Némellyek a' felvett képet nem tudgyák igen messze folytatni, és fejtegetni; mások ellenben utólsó szálacskákra nyomozhattyák és fejtegethetik azt.

§. 52.

Mind ezen különbségeknek okait is organizatiónknak különbségében találjuk. Mert a' képzeletek csupa nagyobb elevenségökkel különböznek a' képektől, azaz, jobban közelítenek a' valóságos érzésekhez. Innét tehát az következik, hogy úgy változnak az előadások képzeletekké, ha a' tőlök belőlről megújjított módosíttatás csak nem olly erős, millyen szokott lenni a' valóságos érzéskor; és így ha külső és belső érzékenységünk szálacskái erőssebb szerű mozgásokba jönnek. Mivel pedig ezen belső mozgások különbféle határozást vehetnek fel mint erősségekre nézve, mint azon szálacskáknak számokra nézve, mellyekre kiterjednek, mint pedig a' gyorsaságra nézve is, mellyel eggymás utánn következnek, és néha a' lélek hatalma alól kimenekednek; ebből a' képzelésnek különböző jelenségi önként következnek. Valami érzékenységünk eszközit az érzőinakat és az agyvelőt, felettébb való, vagy különös mozgásba hozza, mind az képzelésünket is megkülömbözteti. Minémüek legyenek pedig eme' felettébb va-

Est mihi purgatam crebro, qui personet aurem,
Solve senescentem mature sanus equum, ne
Peccet ad extremum ridendus et ilia durat.

Hor. Ep. 1. Lib. 1.

való mozgások, 's minémű okok szerezzék azt befolyásokkal, kivált a' belső részeinknek érzőinaikra nézve, nincs egésszen meghatározva. Hogy ezen különbségek a' léleknek magának, és képző tehetségének különbségéből származzanak, erre semmi tapasztálásunk sincsen.

Ezekből ismét ujra megbizonyodik az Idealismusnak helytelensége, 's hogy én kivülem valóban mások is vannak. Mert ha nincsenek, hanem a' mik látszatnak, csupa képek, így semmi elégséges okát nem adhatni, hogy honnét származik bennünk ezen képeknek nagy különbségök? Miért elevenebbek közönségessen azon képek, mellyeket legelőször magunk előtt látunk azoknál, mellyek csak más kepektől újjonnan elejbénk hozattatnak? Miért világossabbak a' szemléltt képek a' gondolttaknál? Ezeknek meggyőző okait csupán az én kivülem valókban találhatni fel. — Ha vannak-e' egyges képzeletink (imagines individuales)? Azaz: ollyanok is, mellyek csak eggy tárgyra illjenek, és mellyekhez más tárgyok ne is illhessenek? Ezt a' régi Filosofusok nem ok nélkül tagadták. Az érzések se adhattyák néha bizonyos tárgynak legfinomabb különböztető jegyeit tudtunkra, p. o. hogy valami csak eggy grányi nehéz. Hogy is lehetne tehát a' képzelődő erőről azt feltenni, hogy az mindennémű különböztető jegyeket előadgyon képeiben? És azokat úgy fesse le, hogy hozzájok eggynél több ne illyen, 's ne is illhessen. Az eggyes képek tehát valóban az észnek munkáji; a' képzelődő tehetségé pedig közönségessek szoros értelemben. P. o. kánya, tyuk-tojás 's a' t. Ezek a' képzelődő erőtől csupán a' képszövetkesztetés törvényi szerént más egyenlőkre is áttetődnek a' gondolkodó erőnek minden köze nélkül. Sőt ha gyakran előfordulnak ollyakra is, mellyeknek hasonlatosságok távulabb való. A' hasonló képek tovább könnyen eggyé is folynak, mivel különböztető jegyeikre nem figyelmezünk, a' különböztetés némünémű erőlködésünkben telvén. Azzal a' kép a' távolabb-valókra is áttétetődik, és ollyanokat is előhoz, mellyeknek atyafiságok távulabb való kivált a' szavakban. Illyen a' gyermekeknek, és minden nem gondolkodó embereknek ezen képök: kutya, ló, 's a' t. 'S ez ama' közönséges kép, mellynél

nél Hume és Bergley külömbet nem esmér. A' közönséges képeknek felsôbb nemökrôl más helyen lesz szó.

§. 53.

Ha tapasztalásból nem esmérnénk a' képzelô tehetségnek álmélkodásra méltó munkáit, lehetetleneknek tartanánk nyilván. Annál inkább álmélkodhatunk tehát rajtok. Ez által viseljük magunk elôtt azokat is, mellyeket az idô és hely változási többé láthatatlanokká tettek; ez által újjongattyuk esméretinket; az elmultakat, távul lévôket eggy szempillantásban elejbénk idézzük, magunk elôtt láttyuk, a' mesterségekre tudományokra, 's külömbféle elrendelésekre használjuk, és örvendezünk rajtok. Napról napra szaporíttyuk képeinket; a' külsô erônek munkára valót adunk; emlékezetünket támagattyuk; élesztyük szépízlésünket, egész gondolkodásunkat, sôt életünk mindeggyik foglalatosságit is. — A' gyakorlás által ezen képzelô tehetség tökéletesíthetô; azonban ezen gyakorlásnak felettébb valónak nem kell lenni, hogy az észnek hatalmában maradgyon. Kinekkinek vannak olly képezeti, mellyekre a' Lélek korábban intéztetvén, nagyobb kedvel, és munkássággal adgya magát. Azaz: némellyeknek képzelési elevenebbek a' történetek', másoknak a' föld'-ábrázalások, másoknak ismét az Országos dolgoknak elôadásokban; ehez képest kell tehát kinekkinek magát a' tudományoknak választásokban határozni. — A' képzelés némûnémû rövidségünkre is szolgál. Mível a' képszövetkesztetés' természete szerént az érzésnek alkalmatosságával minduntalan a' már tudva lévô képek elôttünk megjelennek, kivált az erôssebbek, és ezen újjakkal összveelegyednek észre-vétetlenûl is, azért a' képeknek bészerzésök utánn, nehezen esmérkedünk meg valamivel tisztán

tán 's igazán. Így változnak a' sötétben a' homályos falfoltok, és a' felhőnek ábrázati, emberek, vagy állatok képeivé 's t. e' f.

§. 54.

Képeinket önként is előszólíthattyuk lelki-esméretünk elé, olly végre, hogy azoknak más ábrázatot, formát, rendet és helyet adgyunk, hogy sem a' minéműben mi azokat eredetiképpen megtudtuk. P. o. a' farkast a' báránnyal beszélgettetvén. Ebben áll, a' mit a' költésről tapasztalásból tudunk. Mivel ezen erönk által semmiből valamit ki nem hozunk, azaz, nem teremtünk, hanem csak a' már tudva-lévőkből alkotunk-öszve, onnét neveztetett költésnek, vagy jobban, alkotásnak (Poësis.) Alkotásunknak természete áll a' képeknek egymástól való válogatásokban, szántszándékos újj öszve-foglalásokban, és olly erőben, mellyel a' homályos lankadtt képeinknek is világosságot, és elevenséget közölhetünk. Ha nem önként, hanem néműnemű gyengeségből, vagy héjánosságból válnak el a' képek az ő tulajdon ábrázattyoktól, rendöktől, és helyöktől, ez nem tulajdonképpen való alkotása az emberi léleknek; p. o. ha a' képek egésszen ki nem festetnek valóságokhoz képest a' beszédben való kilankadás, vagy megzavarodás, vagy az elszenderedésnek belépése által.

§. 55.

Az elválasztás kétféle: eggyik szoros értelemben való; így választá el Kassandrának hires szerzője az állhatos, hív, érzékeny Asszonynak képét tapasztalásából; másik a' tágos értelemben való, mellyet mi rontás-bontásnak nevezünk. Példáját Milton' elvesztett paradicsomában láthatni. Az öszverakás is kétféle: vagy valaminek hozzá-adásával esik meg, melly abban nem volt meg. Így raká öszve *Virgilius* az öt lábnyi embernek képéből az

ő szörnyű nagy Óriásait. — Vagy pedig valaminek kihagyásával: így nyomúlt-ki egynéhány lábnyi hosszaságnak kihagyásával az alkotó tehetség sajtójából a' Törpe *Péter*. Lankadtt képeinknek külömbféleképpen szerezhetünk elevenséget, említettük már §. 51.

§. 56.

Ezen önként való képeknek alkotmányokra — míg bizonyos czélból nem esik meg — felserkentetik a' lélek 1) a' kellemetes érzések által. A' kellemeteseknek nagyobbításokra, bővebbitésökre, és hosszabbításokra igen hajlandók vagyunk. A' ki a' tokajit szereti, az Antálkókat nagyobbaknak kívánnya, képzeli lenni. A' nyalánk olly hosszu szájt, ínyt, torkot képzel magának, millyen a' gólyáé, hogy az édességben tovább gyönyörködhessen. 2) A' kellemetlen érzések által is, mivel illyeket örömest kissebbekké, rövidebbekké, és másokká tennénk, mintsem a' millyenek. A' kellemetlen orvosságokat az ember eggy cseppé vagy falatocskává változtatná örömest. 3) Legtöbbnyire munkásságba hozzák az alkotó erőt a' testi szükségek. A' szomjús borforrásokról, a' fáradtt fa-sorokról tanakodik magában, 's a' t. 'S így ezen lelki erőnek igen nagy a' hasonlatossága azon testi elhasonlításhoz, melly által a' vér mindeneket magához hasonlóvá tesz.

§. 57.

Mivel ezen tehetségnek a' látható képekkel vagyon leginkább dolga, és könnyen munkásságba hozattathatik, azért gyakran, a' kimiveletlenekben is felettébb való mértékben kifejtődik az egyéb értelmes tehetségekhez képest. Találkoznak a' Grönlandusok, és Negerek közt is Poétai talentumok. De arra, hogy bizonyos tökéletességre jusson, finom érzés, eleven képzelés, elmésség, erős

erős és finom ízlés, szép öszverakásra való reá termés, és gyakorlás kívántatik. Ezen tehetség csudálatos mesterséggel és készséggel a' látható képekből külömbféle ujjakat alkot, mellyek ezen ábrázatban az előtt se nem láttattak, se nem képeztettek. Ez szerzi mindennémű szépségeknek és mesterségeknek képzeményit; könnyebséget, hasznot, gyönyörködést is szül; éleszti, és gyakorolja a' szép ízlést, sőt az erköltsit is gyámolítya, ha jó végre intéztetik.

A' Poésis semmi áthághatatlan törvényhez nincs kötetve egyéb ehez, hogy alkotmánnyának részeit a' Lélek eggyütt egészlen képzelhesse. Azonban a' szokás és a' tapasztalással való egyezés (analogia) öszverakogatását észrevétetlenül is vezérleni szokta. Ezen kötetlenségére nézve eggy felől rendetlenséget és zavarodást okoz, mivel a' tapasztalásból kölcsönözteket az ő mássaiktól minduntalan külömbözőkké teszi, és így képzelésünknek nehézséget szerez; más felől éppen ezen új, különös ábrázalási által mulat; maga utánn ragadoz, és tündér világába, mellyet alkot, át-vonván minket, jelenlévő bajainkról elfelejtkeztet, és sorsunknak terheiben vigasztal, és nyugosztal.

§. 58.

Néha ismét képeinknek ébren más ábrázatot, helyet, rendet adunk nem önként, hanem minden tudtunk, és szántszándékunk nélkül, sőt a' nélkül is, hogy ezen egész alkotmányt előre csak képzeltük is volna. Ebben áll a' képzelődés (Phantasia.) — Noha képzelődésnek, Fantasiának nevezik némellyek az egész képző tehetséget is. — A' képzelődés is az egykor bészerzett esméretekből, és érzésekből kölcsönöz magának alkotó részeket; az elválasztás és öszveraggatás által kimiveli azokat vaktában, bizonyos belső ösztön által, a' mi akkori állopotunk szerént; a' képek úgy lövellenek-ki Fántasiánknak öléből, mint a' villám a' setét fellegekből, és újságok által szinte ma-

gunkat is álmélkodásba hoznak, míg ezen tehetségünk az észnek birtokában bizonyos plánum szerént el nem intéztetik. — Ezen lelki tehetségünknek igen nagy hasonlatossága vagyon a' testünknek származásával. Erre a' Szülők csupán máteriát adnak; a' képzelődésre is az érzések mindenek előtt minteggy magot közlenek; de a' magból nem a' Szülőknek kénnyök szerént, hanem a' formáló erőnek saját törvénnyei szerént, fejtődik ki és lesz-el a' magzat, úgy az érzésekből is nem a' mi meghatározásunk, hanem a' képzelődő erőnek saját formája szerént készül és jelenik meg a' tünemény. Ezen természetnek munkája magában formátlan és nincs elvégézve; a' gyermek a' mi eszközlésünkkel formáltatik tellyességgel ki; úgy a' Fantásiának szüleménnye is magában formátlan, édomtalan, a' mit a' Poétákban látni való, és a' léleknek önként való munkássága által formáltatik helyessé. A' Fantásiának minden szüleménnye, eggyetlen eggy okból formáltatik-ki eredetiképpen, t. i. a' belső állopotunk határozattyától, de nem eggy máteriából; valamint minden magzat eggy forma szerént, de nem eggy magból származik.

§. 59.

Foglalattyokra nézve a' Fantásiának tünemények ahoz vannak leginkább szabva, a' mit kiki leginkább tapasztalt; mivel a' képszövetkesztetés által leginkább ezek tünnek elő, de még sincsenek olly szorossan hozzá szabva, mint a' Poétai munkák. Ezen tehetség t. i. minteggy tulajdon csapást tart magának az öszverakogatás' dolgában, nem annyira a' lélek' költő erejéét, mintsem a' külső természetét követi. Némellyeket öszverakogat vagy a' belőlről való kiterjesztés által (expansio) mint az organizált testekben; némellyeket pedig a' kivülről hozzá tételek által, mint a' hegyekben; vagy

a'

a' csupa kinyújtás által, mint az aranyművekben a' természet munkálódni szokott. Éppen így is kissebbíti, fogyasztya az embereket és állotokat 's a' t. mint a' külső természet az öszvenyomitás által p. o. az Eszkimókban; vagy az öszveverés által mint a' vasban, vagy pedig a' széllyel-szedés által, mint az épületekben.

§. 60.

Ezen törvények szerént határozza meg a' kellemetes vagy kellemetlen állapot Fantásiánknak műveit; a' kellemetes állapot merő víg, kelletö tüneményeket hoz lelki-esméretünk elé; vagy a' képnek nagyobb kívánatosságot adván, mintsem abban légyen; vagy pedig a' kellemetlenségeket, mellyek nélkül semmi sincs, abból kihagyván. A' kellemetlen állopot is így formál bennünk kellemetlen; a' bús (melankolikus) állopot pedig bús tüneményeket; szóval mindeggyik állopotunk munkájára reá üti billyegét. A' képzelödésnek műve tüneménynek neveztetett el. Ámbár e' képpen a' képzelödés műve se valósodik meg a' tapasztalásban, valamint a' költésé; azonban igen hajlandók vagyunk mi azt valónak tartani; részszerént azért; mivel ezen tünemény eredete szerént valóságos tapasztalásbéli; részszerént pedig azért, mivel néha nem tudgyuk — olly elevenek és világossak — ha csupa tünemények-e'? — Ez leginkább megtörténik azokkal, kik ezen tündér világban (Feenwelt) igen gyakran helyhesztetik magokat az igen képes olvasások által.

A' Fántasia nem önként való munkássága-e' a' léleknek, valamint a' költés? Erre én azt felelem: A' mennyire a' Fántasiában a' kép-szövetkesztetésnek köze vagyon, annyira önként való munkássága lelkünknek nem lehet. Mert a' kép-szövetkezés nyilván nem önként való munkánk, hanem hasonló olly mozdúláshoz, mellybe tétetik a' glóbis, ha valami belé ütközik. — A' mennyire

az

az állapotunk határozza meg a' Fántasiát, annyira se önnön munkásságunk; mivel ezzel azt nem szerzi, el nem kezdi, hanem minekutánna elkezdôdött, magához képest való formát ád néki. Hát mi is a' Fántasiának belsô rugója? Nyilván a' mi képzô erônknek szünetelen foglalatosságra való igyekezete. Hogy illy foglalatosságra való igyekezet bennünk légyen, azt a' kisdedekben is látni; mihelyest némünémû képekre szert tettek, minduntalán foglalatoskodni kivánnak, azért legtöbbnyire, ha szemök bé van takarva, tagjaik leküttettek, nem azért sirnak ôk, mintha valami bajjok volna, hanem mivel ezen igyekezetöknek eleget nem tehetnek. Ezen igyekezet, ugyan innét kitetczik, nem csupa szokásból való. A' vadon emberekbôl héjába igyekezik Helvetius ellenkezôt kihozni, hogy a' munkátlanságra légyen az ember hajlandó. Mert azok minden dologtalanságok mellett igen törnek bizonyos játékokra; az ô tunyaságok tehát nem átaljában, hanem csak képesleg való, azaz: nem akarnak ôk semmit se tenni, hanem csak ollyast nem akarnak tenni, a' mi huzomos, nehezebb szerû testi erölködést kíván. Ide megy ki az Olaszoknak is ama' kedves dologtalanságok (delicioso far niente) és a' napkeletieknek tunyaságok is közönségessen. Minnyájan ezek kívánnak képzelôdéseik szárnyainn levegni, eggy ember sincs, a' ki akarna eggyre alunni. — A' költésben valóban önként munkálkodik a' Lélek, mivel kellemetes vagy kellemetlen érzési által ô maga ébreszti fel ezen tehetségét, a' költô erô belôlrôl nyer hozzá-járúlást, hogy utnak induljon, a' Lélektôl. Ezen önként való munkásság azonban csekély ahoz képest, midôn a' Lélek szabad akaratossan él költô erejével. Az agyvelônek, és érzôinaknak minémû alkotások ébressze eggyik emberben jobban fel a' költô vagy képzelôdô tehetséget, mintsem a' másikban; ez mindeddig ki nem tudódott.

§. 61.

Az ébrenség olly állapotunk, mellyben az életerônek foglalatossági, és a' léleknek ereji minnyájon munkásságban lenni tapasztaltatnak. A' fáradtságtól az érzôinak megtágulnak, izgattathatók.

tóságokat elvesztik, a' szemek bécsukódnak, és az ember elalszik, multt és jelenlévő állapottyát nem tudván. Ezen állapotba grádicsonként vetemedünk; először az álmosság, vagy aluszékonyság környékez meg, azután elszenderedünk, 's így aluszunk el; az alvásból is csak grádicsonként ébredünk fel; ha testünk ereje ismét megszaporodik, elő áll a' gyenge alvás, utóbb a' felserkenés és csak erre nyeri ismét vissza tökéletessen a' lélek maga megtudását. — Már ha ezen alvó állopotunkban — nem ébren — képzelődünk §. 58. akkor álmodunk. Az álom nem más, hanem a' Fantásiának alvás közben lévő tüneménnye. Az álom is azon törvények, és azon forma szerént származik bennünk, mint a' képzelődésnek tüneménnye §§. 59-60. Innét tetczik ki, miért álmodhatunk olly visszásokat, p. o. levegőben való röpülést, nyullálételt; és hogy álmodhattya ifjúnak magát az öreg, a' házas nőtelennek, 's a' t. Ez mind kitelik azon tehetségünktől, mellyet Fantásiának neveztünk §. 58. — Az álom leginkább az alvásnak közép grádicsán szokott megjelenni szendergésünkben t. i. és a' gyenge alvásunkkor; ekkor pedig lelki ereink orgánumi, nevezetessen a' képzelődő erőé, némelly nem annyira ellankadtt érzőeszközinkkel eggyütt már hozzá fognak hivataljokhoz. Ebből tudni való, miért 1) álmodhatunk ollykor is, mikor még nem láthatunk, lábra nem állhatunk, és magunkat jól nem tudhattyuk: mivel ezeknek orgánumi még fel nem serkentek, a' képző erőé pedig helyre állott. Az agyvelőnknek mellyik részecskéje szolgáljon a' képzelődésre, meg nincs mindeddig határozva. Miért 2) tartyuk önnön képzelődésinket valóságos külső tárgyoknak: miért tartyuk önnön tüneményinket mástól hallott szóknak? Mert ekkor a' mi állopotunknak megkülömböztetésére elégtelenek vagyunk; ha munkás vagy csu-

csupa szenvedő állopotban vagyunk-e', érzőeszközinknek segítségök hibázván jól nem tudgyuk. Mivel lelkünknek ekkorbéli munkássága felettébb gyenge, az egész jelenség a' képszövetkesztetés által eszközöltetvén §. 60. tehát szenvedő állopotban véljük magunkat, azaz: hogy valóságos tárgyok támasztyák bennünk ezen jelenségeket: a' képzelődő tehetségünk is szerzi ezen csalatkozásunkat: mivel másokat beszéd közt tüntet elejbénk, tehát szükségképpen úgy látszik, mintha őket hallanánk, mert a' beszédnek nem hallásával magunkat nem képezhettyük. Miért 3) álom képeink mindétig héjánossak; vagy némelly vonások hibáznak, vagy nem elég világossak? Mivel illykor még résznyire az organizatiónk tehetetlen, vagy legalább gyenge még, tehát eggyik kép a' másikat a' szövetkesztetés törvénnye szerént §. 47. tökéletessen elő nem hívhattya. Ha néha az álomképek olly tökéletesek, hogy egész theoriát, vagy verset helyessen magokban foglalnak, ennek részszerént azokban kell okokat keresni, mellyek az eleven képzelést eszközlik bennünk §. 50. részszerént pedig állopotunkban; illykor t. i. igen közel esünk az ébrenséghez, csak hogy észre nem vesszük.

§. 62.

A' képzelődő erő vagy Fántasia, legelőször az ő organuma serkenvén fel, akár minémű okokból bár öszveköti magát 1) azon képekkel, mellyekkel alvásnak eredvén, foglalatoskodtunk; 2) ollyakkal, mellyekről az ember gyakran, és erőssen töprenkedik; 3) ollyakkal, mellyeket akkori gyenge érzések, p. o. a' koczogtatás, lövés, zörrenés, szózat, ének, fájdalom-érzés 's t. e' féle támasztanak; 4) ollyakkal, mellyekre testünknek belső állopottya ád okot. P. o. az emészthetetlenség a' gyo-

gyomorban; a' vérzúdulás az erekben, a' helytelen fekvés valamelly tagban; az öszvenyomattatás az agyvelőben §. 28. a' meghevülés vagy megfázás a' testnek valamelly részében; vagy pedig 5) közösleg; ide járul 6) a' Léleknek önként való munkássága is §. 60. Az első három esetekben az álom-képekben nagyobb egymástól-függés vagyon, a' képszövetkesztetés szerént menvén végbe a' munka; p. o. midőn nyelvünk kiszáradását érezvén, nagy vendégségről álmodunk; vagy melyszorulást szenvedvén valaki, boszorkány-nyomásról álmodozik. A' negyedik és ötödik esetben az álom-képben semmi egymástól függés se tetczik ki; a' képek megjelennek, és ismét eltünnek, nem tudgyuk, honnét jöttek, vagy hová lettek; hol Párisba visznek bennünket, hol Török-országba. Mert az érző eszközinknek mozgási történetből mikép' kövessék egymást, nem tudhatni. Ha pedig önnön magunk adunk okot az álom-képekre, illyenkor legrendessebbek; e' közben észrevételek és okoskodások is telnek-ki tőlünk. Ezen önnön munkásságunk ollykor látszatik befolyással lenni az álmokra, ha elhatalmazott indulatosságoktól izgattatunk; illyen a' szerelembe vagy világi javak hajhászásokba merülés; 's a' reménység, félelem. — Melly természetessen rajzolta tehát a' *Messiad*' szerzője *Kaifás*nak álmait? negyedik énekében.

Ezekből megfejthetni az álomnak némelly különös jelenségit is. 1) Miért álmodunk többnyire ollyanokat, mellyek a' mi állopotunkkal, foglalatosságinkkal öszvekötttetve nincsenek? Ez a' Fantásiának tulajdona, mellyről mondottam, hogy az álom ugyan az, csak állopotunk különböző. Ez a' különösök és szokatlanok által táplältatik. Valamelly magános helyen sétálván bocsássa akár ki is Fantásiáját szabad fékre; meglättya, hogy maga környékén kivül, idegen tartományba fog csatangolni. 2) Hogy néha álmunkban valamit

mit nem tudni, és tudni is látszatunk egyszersmind; mint azon gyermek, kiről Villaume ide való munkájának 1. Szakaszában emlékezik; hogy a' Gyermek álmában eggy kérdést, mellyet tanítója kívánt tőle, elöször nem tudta, mihelyest pedig mást vett kérdőre, azontúl szóról szóra elő tudta mondani. Ennek nyilván azon álommal egyesülő szorongattatás lészen az oka, melly ébrenségben is illyet cselekedni szokott hasonló környül-állásokban. 3) Hogy némelly álmok állandók, 's minden éjjel megjelennek: ennek vagy a' gyomornak állhatatos bajja, vagy az agyvelőnek roszsz állapottya az oka nyilván; míg ezek tartanak, az ő munkájiknak is szükség megjelenni. Hogy Kant mindétig gyermek korában azt álmodta, hogy vizbe esett, ezt az emésztetlenség okozhatta, melly gyomrában hevert; hogy azon Abeltől említett Kataleptikus minden estve azt álmodta, hogy gazdag, házos, gyermekes kereskedő volna, noha csak boltos inas volt: agyvelejének bajja, melly minden estve azon munkálkodásba jött, volt az oka. 4) Hogy néha hirtelen álmunkból felverődvén, magunkat más szobába és helyen tartyuk lenni, mintsem hol lefeküdtünk: ennek azon eleven kép az oka, mellyet álmunkból eggy ideig fenntartunk; ez megzavarja gondolkodásunkat szinte úgy, mint néha felébredvén is, ha eggy csalfa fény, vagy helytelen tapintás szobánknak fekvését bennünk megzavarja, eggy ideig saját szobánkban se igazodhatunk el. 5) Mivel az álom valóságos neme a' Fantásiának, ez pedig az egyszer szerzett érzésekből kölcsönözi képeit §. 58. tehát az álomból való jövendölés (Onoromantia) merő balgatagság, és a' ki hajt reá, kimutattya, hogy tökhöz ütötték a' fejét.

§. 63.

Az álmosság és ébrenség közt vagyon némelly középszerű állapot is; mellyben az álom-képek sokkal elevenebbek, mintsem közönségessen; de még se olly tökéletessek, mint az ébrenségben; az érző eszközökből többen serkennek fel elöre, nem csak a' képző erőé, és a' belső illetődésé: de a' szemek még fel nem ébredtek. Az illy állapotú em-

emberek, járnak, kelnek, 's néha olly helyeken is, hol ébren nem mernének; egyet is mást is eltesznek, a' mit közönségessen ébren tenni szoknak, okossan beszélnek; ismét lefekszenek, és más napra virradván semmit se tudnak belé, a' mit éjjel tettek. Ezen állapot álmossan-járásnak (somnambulismus) neveztetik. Ez 1) nem csupa álom: mert a' ki álmodozik, az csak képzelődésében cselekszik mindent; akarattyának a' mozgásra szolgáló érzékenységei szót nem fogadnak; ellenben az álmossan járó valóban 's igazán jár kél, tesz-vesz mindent, tagjai szolgálattyára vannak. Honnét légyen ez, hogy ezen különös esetben az érzőeszközök álom-közt is a' léleknek szót fogadnak: nem tudgyuk. 2) Nem egésszen ébrenlétel: mert illykor az érzékenységek minnyájan készek a' bényomásoknak elfogadásokra, 's a' lelki esmérettel közösülnek. Az álmossan járók pedig nem látnak; azért ha véletlenül szék vagy más e' féle akad úttyokba; át-esnek rajta. 3) Az álmossan járás álom: mert néha az illyek megemlékeznek, mint mi is, álmokról, és szinte megegyeznek azokkal, a' miket tudtok nélkül cselekedtek éjjel. Ennek bizonyságit adta *Mayer* ezen állapot megfejtéséről való próbatételében. 4) De igen eleven álom. Ettől van az, hogy álom-képeik akarattyokat, és érző eszközeiket szint úgy meghattyák csak nem mint ébren való képeik, és hogy azt hitetik-el magokkal, hogy ébren vagynak. Ezen felettéb-való elevenségök álom képeiknek pedig származnak az ő nyavalyás állopottyoktól közönségessen; mert igen meglátszik rajtok, hogy valami bajtól vagy nyomástól megmenekedni igyekeznek; azért is a' nyavalya-törős, gutaütős állapothoz közelítenek; néha pedig származik a' temperamentumoktól, vagy erőszakos indulatoktól is.

§. 64.

§. 64.

Fejtsük meg ezekből az álmassan-járásnak néhány különös jelenségeit. 1) Hogy' talál fel az álmossan járó csukott szemekkel és a' setétben is mindent? A' helybéli környülállásoknak erös emlékezete által; valamint mi is akár melly setétségben az esméretes helyen reá akadunk akár mire is. Azért, ha valami uttyába tétetik, a' mi máskor ott nem volt, megütközik benne. Segíti is magát a' már felserkentt érzékenysége, kivált az illetése által. 2) Hogy' irhatnak, beszélgethetnek ök mással is? Ha azt álmodgyák, hogy valamit jól meglássanak, vagy halljanak: illykor valóban szemeiket is felnyittyák, fülökkel hallanak, más érzékenységök tehetetlen lévén. Hogy' is huzhatott volna egyébként czérnát eggy tübe, azon álmossan járó, kit említett *Mayer*; hogy' is irhatott volna kottákat a' holdvilágnál az, kiről *Haller* emlékezik? 'S hogy' is beszélgethetett volna egyébként rendén inassával az, kiről ugyan azon *Mayer* tanúságot tészen? 3) Hogy' mászhatnak fel a' falra, a' ház tetejére, hogy' bocsátkozhatnak le a' kutakba álmokban, a' miket ébren nem mernének tenni? Hogy ébren lévő érzékenységeknek ezen állopottyokban igen finomaknak kell lenni, magok az elöhozott példák vitattyák; finomabbak pedig mintsem nappal, mivel éjjel a' setétben lelköknek egész figyelmetessége oda concentráltatik, más foglalatosság azt el nem osztya. Hogy ekkor nem félnek: oka, mert ébren nincsenek, tehát olly bényomásoktól menttek, mellyek félelmet gerjeszthetnének bennök. Tudva vagyon, hogy sokan azért nem tehetnek valamit, mert félnek. 4) Honnét van az, hogy az illyenek csak éjjel járnak-kelnek? Onnét van, mert illyenkor állanak az érzöinaknak ereji ismét helyekre; tehát illykor jobban érzik bajjokat; a' külső érzések el nem gyengítik bel-

belső érzéseiket, és a' képzelődésnek illyenkor nagyobb a' hatalma rajtok. — Az álmossan járókról olly csudákat is beszéllenek, mellyek meg nem valósodnak. — Ezek elégségessek arra, hogy a' szelíd Holdat szünnyünk meg azzal vádolni, hogy ő kapkodgya az álmossan járókat magához. Ha gyakran felkelésök előtt felébresztetnek, vagy vizes ruha rakatik ágyok elé: ágyokban maradnak. A' többi az orvosokat illeti.

§. 65.

Közönségessen azon tüneményinket, mellyeket a' Fantásia származtat bennünk ébren, valóságosaknak nem tartyuk; sőt azok is, mellyek álmunkban születnek, csak addig látszatnak valóságoknak, míg fel nem ébredünk, vagy míg fel nem eszmélődünk. Rendetlenségből esik tehát az meg, midőn némellyek eggy vagy más illy tüneményeiket vagy szántszándékkal, vagy szántszándék nélkül valóságosoknak tartyák. Ezen üres képeknek valóságos tárgyokká való változtatását okozzák, vagy a' képnek feletteb nagy elevensége, és ennek eléggé meg nem visgálása, vagy pedig a' képnek kissebb elevenségében az előre való erős hitel azon tárgynak valóságában, melly közönségessen valami indúlat által támad bennünk, 's annak szoros megvisgálását meggátolja. Néha pedig a' nagy hévség is; a' mint *Vaillant* Afrikai uttyában magán tapasztalta. — A' midőn a' szántszándék, sőt minden előre való képzés nélkül, előtünt képek tartatnak valóságos tárgyoknak, illykor a' hamis jelenések esnek meg, és vagy a' holttaknak, vagy a' meg nem jelenhetőknek lelkei eránt történik a' csalatkozás. Ide tartozik a' boszorkányoknak jelenésök is, kik mivel nincsenek, meg nem jelenhetők. Ennek fundamentoma az: hogy illykor valami

mi indúlat által, p. o. félelem, vágyódas, szerelem, vagy egyéb hatalmaskodó gerjedelem által a' Fantásia igen felizgattatott; és mivel valaki az illyeneknek lehetségöket igen hiszi; a' mint a' tapasztalásokból tudva vagyon. Ezen rendetlenségnek se testi nyavalya, se a' képzelésnek héjánossága nem oka, mert azontúl megszünik, mihelyest nem hisszük annak lehetségét, vagy valóságát. Azért voltak hajdan olly sok boszorkányok, midön vaktában hitettek lenni; ellenben nincsenek mái nap, midön addig hitelt nem szokunk valaminek adni, míg érzékenységeink róla bizonyosokká nem tesznek. — A' midön szántszándékkal és némünémű hozzá készülésekkel szereztetik olly tünemény, melly azutánn valóságos tárgynak tartatik, akkor a' hamis látás játszattatása megy végbe. Hogy valaki Fantásiájának szüleménnyét, mellyről azt hiszi, hogy lehetséges megvalósodása, magától minteggy kifejtse, arra némelly erölködés szükséges az agyvelőnek erössebb szerü megrászkottatása, és felháborodása végett. Mert magától az agy ritkán jö illy rendetlenségbe a' nagy Melankholia vagy Hipokondria, és némelly meghatározhatatlan dispositiója által. Illyen a' halotti pompa-látás némelly szorongattatást szenvedőkben, mellyből oktalanúl némellyek bizonyos halált jövendölnek. Ezen erölködés pedig a' huzomos gyakorlásokban, és sulyos készületekben áll, millyenek a' felettébb való verragatások, test sanyargatások, érzéseknek elnyomások 's t. e' féle; a' heves vágyódások a' rendkivül-valókra, a' huzomos elmélkedések. Ezek által a' Lélek minden hathatósága a' testtől, 's annak érzéseitől elvonattatik, és csak az elmélkedésnek tárgyára concentráltatik; ez által az érzékenységek megtompulnak, a' szemek merön feszülve vannak eggy helyre, és a' Lélek szokásánál erösebb mozdítá-

so-

sokat szerez visszahatván, ha alkalmatosságot talál p. o. a' sohajtásra, kiáltásra, vagy ide 's tova-menetelre is. A' mint a' Pietistákban, Neoplatonikusokban tapasztaltatott. A' vadon nemzetek közt a' Soufik Perzsiában, a' Sanjassik Hindostánban, az elmélkedés által ki nem lankaszthatván magokat, a' sokáig eggy sarkon-való forgás, fejrázás, vagy pedig fejöket egyenessen tartván órok hegyének merön sokáig nézése által viszik ezt végbe. Minémü különös mozgás szereztessék ez által a' fövelöben, még nem bizonyos. — Ezen ellankadásra, mivel a' külsö érzések elnyomattatván, semmi kellemetlenség se jelenhet meg a' lelkiesméret szine elött, bizonyos kedv-tellés, gyönyörüség fogja el ezen látókat. Millyent érzünk magunkban is ollykor, midön a' kivántt ideákra feszittyük magunkat. — Ezen eröltetésnek folytatására tovább néműnémü elhalás adgya elö magát; nem lélekzelhetni; a' tagokat nem mozdíthatni; a' szemek erövel is bécsukódnak, jól se nem hallani, se nem érteni; mellyre utóbb a' lerogyás következik; mint a' vad nemzeteknek Samaniban tapasztalni. Illyenkor úgy tecczik az egész életerö az agyvelöre tódúl, az érzö inaknak izgathatóságok olly formán gátoltatik meg, mint a' Görcshuzáskor szokott megesni. — A' még nagyobb erölködésre a' vérforgás, 's testnek melegsége megszünik; a' test eggy álló helyben meredten megmarad, szóval mintegy elválik az életerö a' testtöl. Ekkor látszatik a' Látó magán kivül ragadtatni, a' jelen nem lévökkel beszélleni, rendkivül való szókat hallani; a' Fantásiának nagy elevensége, és a' külsö bényomásoknak csillapodtok miatt; szinte úgy, a' mint az álomban szokott megesni §. 61-4. Ez szokott történni a' Poétákkal is, ha magokat igen megeröltették: többször emlitett *Wetzel*nek tapasztalása szerént. Ezen erölködés,

melly

melly igen kifogyasztya az emberi erőt, látni való, ugyan azon Perzsiai Soufikban, kik eggy ideig azutánn félholtan magokon kivűl vannak. Jegyzésre méltó végre az is, hogy ollykor, midőn valaki azonn erölködik, hogy valakit meglássan, némelly szokatlan világosságot is lát; természetessen. Mivel a' hosszas látásra való eröltetés által szemei bizonyos-képpen elfordíttatnak, melly elfordításnak hasonló munkáját akár ki magában is tapasztalja szemeit elcsavargatván. És hogy ezen állopotban a' képzelődés által ugyan azon jelenségek szereztetnek, mellyek külső-képpen amaz indúlatot követik, melly reá okot adott; p. o. a' szerelmet a' nagy hevűlés, töprenkedés 's a' t. Ez a' képzésnek szokott törvénnye. 1. rész §. 105.

§. 66.

Ezekhez hasonlók az ollyanok, kik erős érzéseiktől, vagy indulataiktól elragadtatván eggy vagy több, nékik ugyan igaznak látszó, de magában hamis képzelethez (Einbildung) köttettek. Ezek, az ő képzeletökkel tele lévén, mindent ezen képzelésök bálványnyára intéznek; minden képeiket arra arányozzák; mindétig több ujj oldalokról tekéntik azt magok előtt, és azonban magokat minduntalan jobban néki hevítik, míg végre egésszen tárgyok utánn ragadoztatnak. Ezen állopotnak több nemei vannak. Illyen 1) a' Buzgólkodás (Enthusiasmus.) A' buzgólkodóknak nem szándékok másokat zaklatni, szivök helyén van, és értelmök józan, csak hogy hevességökben az igaz mértéket és rendet át-hágják, és ezen cselekedetöket még is helyesnek képzelik. Ezek mindenre képessek, valamire csak bátorság, állhatatosság, a' veszedelmeknek truttzolása kívántatik; csak erölködések minduntalan azon eggy czélra feszűl. Az Enthusiasmus hol ártatlan, hol vétkes; hol állan-

landó, hol múlandó, hol belső hajlandóságból eredett, hol másoktól származott; az ő tárgyának minéműségéhez képest; sok találmányoknak, és nagy eseteknek oka. — Éttől csak annyiban különbözik az Ellelkesülés (Begeisterung) vagy ha igen fő grádicsra jutott, az Elragadtatás (Entzückung) hogy itt a' heveskedés az igaznak, szépnek, és jónak képzeletéhez van köttetve. A' Poétáknak, ha másokat érdekleni, izgatni és mulatni akarnak, mint eggyikén, mint másikán rajta kell lenni. Illyen 2) a' vakbuzgólkodás (Schwärmerey.) Ebben a' hibás értelemhez közönségessen roszsz-szivűség is járúl. A' vak buzgólkodó hámis képzeletéből, indulatinak és vágyódásinak zabolátlanságokból másokat se kémél; ez is kész életét, mindenét valami balgatagságért feláldozni, mellyet eszének gyenge volta miatt bé nem lát; ha érzékeny inusága, helytelen nevelése, magános, és dologtalan élet módgya miatt néki tüzesül. Ha a' vakbuzgóság a' religyió dolgát illeti (Fanatismus) olly állapot, midőn valaki a' Religyiót olly móddal is akarja előmozdítani, melly rendetlen, nem igazi, képtelen, és oktalan. Azon Spanyolok, kik azt fogadták, hogy mindennap 12 Indust ölnek meg a' 12 Apostoloknak tiszteletökre, Fanatikusok voltak. De vannak Politikus vak-buzgólkodók is, kik néki menvén az egész hazai rendet, és alkotmányt erőszakkal felforgatni, és az ő helytelen képzeletök szerént intézni akarják. Illyek voltak a' Paraszt háborúsok német birodalomban 's a' t. Vannak szerelembéli vak buzgók is, pedig sokak. Illyen volt *Sappho*, ki magát szeretője miatt a' *Leukádiai* foknál a' tengerbe vetette. Vannak természeti vagy Physikus vak buzgólkodók is, kik olly erőt képzelnek a' természetben lenni, millyen nincsen. Illyenek az Alkimisták, Astrologusok, 's hasonló szegény Mesterek. Sőt vannak Historikus, Æsthetikus vak

buzgólkodók is 's a' t. Ezen lelki betegséget a' nevelők, és gondviselők megelőzhetik, alattvalóikat korán a' helyes és önként való gondolkodáshoz, és külső foglalatossághoz szoktatván; a' tökéletes oktatás, és az erős érzéseknek, eleven képzeléseknek megakadályosztatások; néha a' gunyolás és nevetségessé-tétel által is. A' religyióbéli és politikus vak buzgólkodóktól legjobb bécsukással idején megmenekedni, mert ez a' nyavalya ragadós, mint a' Himlő.

§. 67.

Az eddig valók úgy köttettek némelly hamis képzeletekhez, hogy azzal az ő belső organizatiójok, nevezetessen az ő fejök-velejök, bomlást nem szenved, és eszöktől el nem hagyattatnak. — Már végre azokról értekezzünk, kikben az ész tartóssan megfogyatkozik az agyvelőnek bontakozása miatt. Ezen szánakodásra méltó állapotra vetemedhetik az ember, vagy bizonyos rendetlenségek által; illyen mindenek előtt a' részegeskedés; az opiumnak, belladonnának, és büröklévnek 's több e' féléknek bévétele által (Lásd Chardin voy. an Perse Tom. 3. p. 93.) És némelly nyavalyák által; illyen először a' holtt Görcs (Starrsucht) és némelly tagokat öszvehuzó (Hysterisch) nyavalyák. Ezekről irtak *Abel*, *Moritz*, *Lory* ide tartozó munkáikban. Ehez hasonlít a' mágnesselvaló dörgölés által szereztetett nyavalya is (*Hufeland* Dr. írt róla.) Ide járulnak még az elhatalmazott indulatok p. o. a' szerelem, kevélység, fösvénység, nagyravágyás; és a' tanúlásban magát feletteb megerőltetés. Ezekre következik közönségessen a' Tébolodás, melly abban áll, hogy a' Tébolodott valami nem igazat igaznak képzel olly erőssen, hogy csalatkozásától sem saját érzékenységinek tanúságira, sem másoknak bizonyságokra

néz-

nézve, meg nem szabadulhat; és olly elevenen, mintha valóban érzené. 'S így a' Tébolodás a' képzelő tehetségnek olly rendetlenségében áll, mellyet az érző inaknak, és az agyvelőnek megsértődése szerzeni szokott; az opium, a' nyavalyák, az indulatosságok, mértéktelen tanúlás, a' mellyekről előbb emlékeztünk, ezeknek sértésök által tesznek kárt. Az észnek, a' mint *Lájbnitz* vélte, semmi köze. Mert bizonyos az, hogy sokszor a' Tébolodtak eszessekké lettek érző inaiknak, és agyvelejeknek gyógyítására, kivált ha erős és eleven képzeletektől is hathatós és őket illető móddal megszabadíttattak. P. o. eggy ifjú és eleven Leányzó, ki a' remetéskedő Szentek életöknek olvasásában igen sok idejét töltette, egyszerre azt képzelte magában, hogy eggy halál-fej van a' fejében. Szerencséjére eggy okos Doktorra akadt; ez szánakodással kikérdezte előbb tőle, millyen volna a' fejében lévő halál-fej? Ezt kitudakozván, hasonlót rajzoltatott, estennen opiumot adott-bé néki, a' végre úgy mond, hogy azon halál-fejet minden fájdalom nélkül fejéből kivehesse. Reggel korán megalutt a' Leányzó, a' halál-fejjel megjelent a' Doktor, mellyre felébredvén elkiáltá magát, ez volt, ez volt; úgymond ő. Eggy Tébolodott Képíró pedig azzal eszére tért, hogy a' Doktor azt bizá reá, hogy rajzolja le minden egyéb bolondokat, kik ott vannak. (*Wagnernál* 1. Dar.) — A' Tébolodttság a' képzeletek rendetlenségöknek külömbségekhez képest, külömböző. Ha a' rendetlenség csak eggynehány képzeletben áll, akkor az ember eszelős; ha pedig minden képzeletekre kiterjed, illykor az ember esztelennek tartatik. Az eszetlen néha bolondsága mellett indulatos, és ártalmas is; ez illyen dühödtnek tartatik. 1) Az eszelősségnek legalsóbb grádicsa az, ha ki csak eggy vagy két hamis képzelethez van kötve, egyebek-

ben pedig helyesen és néha igen is derekassan okoskodik. Illyenek, kik azt képzelik, hogy szalmaszáruak; vagy hogy varakos béka kuruttyol a' hasokban, vagy hogy királyok 's a' t. Erre okot adnak az érzö inaknak olly ingerlési, mellyeknek eredeti bé nem láthatók eggy könnyen; ezeknek érzésivel a' képzelödö erönek nagy elevensége olly képtelenségeket köt öszve, mellyek a' tapasztaláson nem épülnek, és olly erössen, hogy rajtok az érzékenységöknek tanúságok ki nem foghat. Az indulatosság és a' felettéb való tanúlás is ezen érzö inaknak, kivált a' gyomor érzö inaknak, ingerlési által munkálkodik. Hogy pedig a' Fántasia illy elevenségre, és erőre kap, annak oka részszerént a' vékony beleknek megdugulások, melly Hypochondriának is neveztetik, részszerént az érzö inaknak rendkivül való gyengeségök. Miképpen hozattassék ezek által az agyvelö is rendetlenségbe, nem tudatik. Ha egész költött történethez vagyon a' Tébolodás köttetve, ollykor az agyvelönek rendetlensége még nagyobb, mivel annál számosb részecskéi vannak az igen nagy elevenségben és erőben. Illyen volt eggy tudós és egyébként okos Irónak állapottya, kinek neve *Klug* volt; ez azt hiteté el magával, hogy ö *II. Fridrik*nek eggyházi rendelési ellen irt volna; azért most üldöztettetnék töle. Tehát bécsukta magát eggy szobába, és senkit bé nem akart bocsátani. Eggy kalmár pedig azt hitette el magával, hogy ö a' *Sz. Háromságnak* követtye, hogy a' földön az igazság kiszolgaltatását eszközölje. Azért a' gonosz Lelkek az ö tüdejére és májjára estek, és darabonként konczolják. Tehát egésszen vasba öltözött, ágyát is megrakta vassal. Az illyenek nagy aggódást és szorongatást tapasztaltatnak szenvedni, mellyekre magok adhattak némünémü okot, p. o. *Klug* irni; a' kalmár pedig, mivel igazságtalansá-

go-

gokat szenvedett, ellentállani akarván. Ezen szorongatássokhoz, vagy más hasonló érzéseikhez, kötteti velök a' heves Fántasia képtelenségeiket; ezeknek hathatóságok által tudniillik a' Lelki-esméret olly igen elkábul, hogy az igazi állapotot észre nem veheti, mellyet érzékenységi béjelentenek, hanem a' Fantásia művét fogadgya-el. Ezen agyvelő részecskéinek rendkivűl való izgathatóságok azon nyavalya által szereztetik, melly Melánkoliának neveztetik, 's melly a' gyomor-érző-inaknak, és még némelly organizatiónak tudva nem lévő rendetlenségiben áll; de ezt se tudgyuk, hogyan? 2) Az esztelenségben, vagy a' tulajdonképpen való bolondságban minden képek valóságossaknak tecczenek, és olly oktalan és határazatlan szövetségben jelennek meg, hogy se a' visgáló, se maga a' nyavalyás utóbb bé nem láthattya, mikép következhettek eggymásra.. Itt a' képzeleteknek folyamattyokra a' Léleknek semmi béhatása sincs közönségessen; a' Lélek csak látó bizonysága organuminak, a' mint ezek előtte játszanak; 's itt az agyvelő egésszen zendűltt, és erőszakos háborgásban vagyon. E' mellett a' vér igen gyorsan forog; nagy erővel omlik az agyvelőre; benne igen meggyűl; az érző inaknak kellemetes vagy kellemetlen izgattatási felettébb valók. Ezen jelenségek szerkesztetik öszve a' bolondozásnak minden esetit. P. o. hogy az illyek főképpen utazni, zajt, muzsikát hallani látszatnak magoknak, a' mint magam nem egyszerrel tapasztaltam a' hagymász betegségben nyavalgókban; 's hogy néha röpülni vagy fejöket felfelé emelkedni képzelik. Ezen erőszakos és elevenebb szerű ingattatási az agyvelő organuminak okozzák azt, hogy a' Léleknek ereji nagyobb és különössebb hathatósságra emelkednek, mintsem a' mellyel birtak az egésséges állapotban; hogy némelly Asszonyok bolon-

do-

dozásokban nem csak saját értelmök, hanem egész nemöknek értelme felett is ékessen szóllókká, vagy bölcselkedőkké váltak, és mihelyest paroxismusok megszünt, azontúl ismét előbbi gyenge értelmökkel birtak csupán; hogy eggy tompa értelmű gyermek, ki az előtt se az irásban, se a' deákban elő nem mehetett, forró betegségében akadály nélkül beszélt deákul; hogy egy más ifjú ember, egész nyolcz nap, még paroxismusa tartott, helyessen szóllott mindenhez, sőt verseket is csinált, mellyeket soha se csinált még 's t. e' f. Ezen felettébb való megrázódása az agyvelőnek az emlékezetnek fenekén lévő képeknek nyomait is a' lelki-esméret szine elejbe emelheti; nem csuda tehát, hogy némellyek görögül, zsidóúl, vagy olly nyelven szóllottak, mellyeket valaha ifjúságokban tanúltak; 's hogy némellyeknek illykor *Horatius*' vagy *Virgilius*nak olly versei eszökbe jutottak, mellyeket már régen elfelejtettek. A' Bolondozásnak ezen tüneményeiből származott az a' mese, hogy némelly Bolondozók idegen, 's soha nem tanultt nyelven is szóllanak. Mivel ezek izefületlen és szokatlan hangokra is fakadnak, a' kik ezt hallották, tudatlanságokból más idegen szónak tartották. 3) A' dühödtségben az egészlen beállott rendetlenséghez, még erőszakos indulatok is járúlnak, p. o. a' harag, és bosszú-állás főképpen, mellyet személy-válogatás nélkül kirekire kiöntenek, a' kihez hozzá-férnek, sőt gyakran magok ellen is kegyetlenkednek némelly igen kellemetlen izgattatások miatt. Az illy bolondozó és dühösködő állapotokban az orvosok következendő tapasztalásokat tettek: néha az agynak nyil-kiállási a' feneken, néha pedig más honnan igen messze béhatottak; és tagadhatatlan, hogy nagy fájdalmakat szereztek; néha pedig az agyvelőnek alkotmánnya maga volt héjános, vagy eggyik része másikhoz képest nagyobb,

gyobb, vagy kissebb; néha higabb, néha keményebb kelleténél; néha vizet, növevényt, és habarniczát is találtak benne. Néha az agyvelőnek edényei voltak felfujva vagy hártyái gyúllattak meg. Némellykor ismét az agyvelőn kivül találtatott a' hiba; u. m. a' belekben férgek, az ágyék-hártyán sérelem, az érző inakban, kivált a' méh, és magtartó edényekében, volt a' fogyatkozás. Ezen utólsók, és némelly tudva nem lévő okok mikép hassák úgy meg az agyvelőt, és ez a' képzelődő tehetséget, hogy abból a' Tébolodásnak hol ez, hol amaz neme származzék, a' természet visgálóji ki nem nyomozhatták. Hogy az ingerlő orvosságok, jó eledel, melegség, mozgás, mulatság, és az észnek más felé való fordítása igen hasznos légyen az illy szerencsétleneknek gyógyításokra, az eddig valókból önként következik; de a' kegyetlen verés mi végre való légyen, meg nem foghatom.

§. 68.

Ezekből eléggé kiteczhetett az emberi lélek képző tehetsége, melly az érzékenységeknek bé-jelentésekkel arra is szolgál, hogy 1) valamit előbbnek, és utóbbnak esmérjünk. Mert hogy világossan megtudgyuk, mi a' következés, nem csak azt kell tudnunk, a' mit most érzünk, hallunk 's a' t. hanem arra is vissza kell emlékeznünk, a' mi éppen most esett meg, ez pedig a' képző tehetség azon ágának munkája, melly a' vett képeket fenn tartya, és a' hasonlatosságra vissza is adgya a' lelki-esméretnek. A' következés által pedig megtudgyuk a' mozdúlást; a' ki csak érez, az örökké azon eggy szempillantásban vagyon, és soha se tudgya, azon eggy helyen vagyon-e' vagy se? Ha pedig most magát máshol érzi, mi ntsem előbb, így megtudgya kimozdúltát. — A' mozdúlás által pe-

pedig a' képző erő 2) a' tárgyoknak megkülömböztetésökre is szolgál, a' széken minden mozdúlás nélkül ülő nékem eggy tárgynak látszik, há a' székből kimozdúl, az ülőt a' széktől nyilván megkülömböztetem. A' megkülömböztetésre szolgál a' képző erő az által is, hogy néha magától némelly tárgyot olly világosságra és elevenségre emel, melly által a' többiek közül kiválik. Ez szokott megesni a' képzelésben §. 50. néha pedig a' tárgynak azon helyhesztetésére nézve, mellyet Contrastnak mondottunk. Ha t. i. eggyik ellenkezőt a' másik mellett képzeljük, a' fejéret a' fekete, a' serénységet a' tunyaság mellett, mint eggyik miát a' másik fellyebb emeltetik, és így megkülömböztetik; ha pedig eggyiket a' másikkal öszveütközésben képzeljük, az erőssebb nagyobb erőre kap, és azzal kiválik. Így külömbözik a' nap világossága a' csillagokétól. Ha pedig eggyik ellenkezöt a' másik utánn képzeljük, akkor is az utólsó nagyobb erőre kap és ismét kiválik. Így a' szerencse a' szerencsétlenség utánn nagyobbnak tecczik, a' törpe utánn a' nagy ember még nagyobbá lészen; a' rosz fejedelem utánn a' jó még jobb. Mellyiket külömböztesse meg a' lélek ezek közül jobban, az attól függ; hogy mellyikre függeszti magát jobban, vagy mellyik illik jobban akkori állapottyához. Mind ezek a' gondolkodásnak köze nélkül is végbe mennek.

§. 69.

A' képző erő is tökéletesíthető, és pedig az esmérkedőnél sokkal inkább. 1) A' gyakorlás által a' képző tehetséget arra vihetni, hogy a' képek csak nem olly elevenekké és világosokká váljanak, millyenek a' külső érzéskor. 2) A' képeknek erőssebb fenntartásokra is szert tehetni: mert tudgyuk *Bernoulli*ról, hogy a' hosszúságokról irtt

mun-

munkájit a' Gyermek-szobának zörgési közt dolgozta ki. 3) A' pépeknek nagyobb határozattya, és Individualitássa is ezt mutattya. A' képrajzolók és festők minden személyet vagy cselekedetet gyakorlásból határozattabban és különösebben képzenek magoknak; úgy hogy a' mit valamelly Poétából kiolvasnak, azt közönségessen elő-adni is tudgyák. Ellenben a' Gyermekeknek képeik igen határozatlanok és igen közönségesek. 4) A' képszövetkesztetésre nézve is: ez hasonló valamelly élő fához, melly esztendőről esztendőre több több ágokat, és részeket hajt ki. 5) Át-meneteleknek külömbségökre nézve is tökéletesíthető a' képző tehetség; hová tovább több több és erőssebb kapcsokkal eggyesülnek a' kép-lánczok eggymással. 6) A' költőségre; tudni való, hogy a' Poéták idővel tökéletesebbednek. 7) A' képeknek szaporább folyásokra nézve is. Valamint a' gyorsabb íráshoz, úgy a' gyorsabb képzeléshez is hozzá szokhatni. — Azonban vannak a' képző tehetségnek különkülön határi is, mellyeknek át-hágások részszerént tilalmas, részszerént éppen lehetetlen. A' mértéktelen képzelés Fántasiára, ez pedig tovább vetemitheti az embert. Valamint eggyik jobban reá termett a' szép irásra a' másiknál, 's arra szert nem tehet, akár hogy iparkodgyék, a' mi másnak csak játék; úgy bizonyos reá-születtség kivántatik arra is, hogy valaki elevenebben, erőssebben és huzomassabban folytathassa e' képzeletit. Ezen értelemben igaz az: Poeta nascitur, a' Poétának reá is kell termeni. Mi légyen ennek különös oka, nem tudgyuk; hogy az organizatiónak e' pontban nagy befolyása légyen, megmutattuk.

III. CZIKKEL.

A' Gondolkodás.

§. 70.

Lépjünk már az emberi Léleknek felsőbb, és tulajdonkép emberi tartományába, melly a' gondolkodásé. Ez, mint némelly mindenható Istenség, úgy bánik az képeinknek elegyék másszájával. Gondolkodni, tudniillik, annyit tesz: mint a' képeinknek eggymáshoz képest való tekéntetöket megtudni, és azoknak olly formát adni, hogy a' tapasztalással megeggyezzenek. A' gondolkodás tehát a' költésnek és Fántasiának ellenébe tétetik; mert a' költés és Fántasia azt magával nem hozza, hogy termesztményei a' tapasztalással megeggyezzenek; a' gondolkodásnak ellenben fő jegye az, munkáinak olly formát adni, hogy a' tapasztalással megeggyezzenek. A' gondolkodás két féle munkákból áll: mindenek előtt a' képeknek eggymáshoz képest való tekéntetöket megtudni, és azoknak illendő formát adni.

§. 71.

De mi is a' képeknek eggymáshoz képest való tekéntetök (Verhältniss)? Az, a' mi a' képben benn vagyon; annak jegye; a' fának a' törzsök, ág 's a' t. a' jegye; a' mi pedig olly jegye a' képnek, hogy mihelyest az hozzá tétetik, azontúl minden más-féle kirekesztetik, az annak határazattya (Determinatio. Bestimmung.) A' fának az élő-

élőség a' határazattya; mihelyest ezt állatom: élő fa, már nem lehet dültt fa is. Azon határazat, melly valamelly képnek tulajdona máshoz képest, annak máshoz képest való tekéntete. Ez az érzés által csupán ki nem tudódik eléggé; a' ki meg akarja tudni, a' két fa közül mellyik nehezebb, a' mind a' kettőt kezébe veszi, azutánn mind kettejét öszve hasonlíttya, és képeikből úgy tesz arra szert, mellyik nehezebb. Azon munkák pedig, mellyek által az emberi lélek a' dolgoknak ezen tekéntetöket megtudgya, e' következendők: 1) az észrevétel, 2) Az öszve-hasonlítás. 3) Az Elvonás.

§. 72.

A' mi az Észrevételt (Reflexio, Wahrnehmung) illeti: mit értsek ez által, ezen tapasztálással példázom. Napról napra világított földünk körül ama' szelíd Hold, és én reá semmit se ügyeltem egyszer, mint a' Nappal keresztül földünk által ellenében lévén elveszté világosságát, megállopodtam; a' Holdra nézék; észrevettem, mellyről tanúltam a' természet tudományában, a' Holdnak fogyatkozását. — Az észrevétel tehát abban áll, hogy a' lelkünk valamelly tudva lévő képen megállapodik; azt ujjonnan nézi, és ujjonnan köti vele öszve magát. Az észrevétel tehát lelkünk munkásságának újj elementoma; melly mint az esmérkedéstől, mint a' képzéstől külömbözik, noha többnyire vele jár. Ha engemet valami megérdekel is, 's ez által magával megesmértet, formáját bennem hagygya is: én azon szükségképpen meg nem állapodom; arra vissza nem megyek. A' tapasztalás is ezt nyilván bizonyíttya: vannak olly állatok is, mellyek éreznek és képzenek némünémüképpen, de semmit észre nem vesznek; illyenek a' butább némüek; p. o. a' csigák 's a' t. —

Ezen

Ezen erő, mellyel a' tudva lévő képeinkre ujjonnan reá tesszük magunkat, nem más, hanem maga a' lelki-esméret; de nem ama' szenvedő kép, hanem az önként munkálódó lelki-esméret; ez fordúl minteggy ismét vissza képeire, mert ennek késztetésének ellent is állhatunk; amazénak pedig nem; ez, a' mi a' targyokban többféle, azt elválagattya egymástól; ama' pedig eggyesíti. De miben álljon a' Lelki-esméretnek ezen vissza-fordúlása, azt nem tudgyuk. Annyit tudhatunk róla, hogy ez éppen ellenkező az esmérkedés és képzésbéli hez képest: mert azt tapasztaljuk, hogy ez kifelé, az pedig befelé van intézve. Ha valamit meglátunk vagy képzünk, ekkor szemeinket kinyittyuk, ha pedig valamit észre-veszünk, bécsukjuk, vagy lesüttyük 's a' t.

§. 73.

Az észrevétel nem a' külső-tárgyoktól, hanem képeinktől magoktól fejtetik-ki belőlünk 1) az ő újságok által; azaz: az ollyantól, melly először lépett kép-tárházunkba. 2) Az ő ritkaságok által; azaz ollyantól, melly kép-sorainkban több izben elő nem fordult. 3) Hasonlatosságok által; ha a' kép eggy másikkal, melly minket illet, igen meg-eggyez. 4) Az ő öszveütközésök által; ha a' kép eggy másikával igen ellenkezik. 5) A' gyakorlás által; azon emberek, kik már sok észre-vételeket tettek, idővel vissza-tartóztathatatlanúl törekednek az észre-vételre; ha alkalmatosságok nem akad, magoktól is észre-vételeket tesznek. — Ezekből az észre-vételnek ezen tulajdonsági következnek. *a*) Az észre-vételre némelly képeknek birtokok szükséges. A' kisdedek, kik a' kép-dolgában szükölködnek, semmi észre-vételt nem tesznek. *b*) Az észre-vétel kinekkinek képeitől függ, mert az csak a' képeknek zűrzavarjokból a' világos-

gossabb pontomokat veszi ki. *c*) Az észre-vétel az egygyeseken, keveseken kezdődik, és úgy terjed mindétig tovább a' közönségesekre, és sokakra. A' kisdedek, 's gyermekek még semmit se tudnak a' mindenségről, véghetetlenségről, és a' térségnek temérdekségéről: mert még látó környékőket se tanúlták ki. *d*) Az észre-vételre a' csupa tehetség vagy képesség született belénk; az észre-vételnek az érzékenységek vetnek fundamentomot. Ha belénk születtetett volna minden észre-vehetők' foglalattyoknak bár melly homályos képe, és mi csak úgy vágnánk ki abból az eggyes észre-vételeket darabonként, mint a' tudákos a' térségnek képéből az eggyes figurákat; meg nem foghatni, mért éled fel az észre-vétel olly későn bennünk? Ezt bizonyíttya a' tapasztalás is, mert nyilván azt vesszük mi legelőször észre, a' mi újj, ritka 's a' t. *e*) Nem csak azt vesszük mi észre, a' minek ellenkezője vagyon. Mert a' hasonlók közül a' jelessebbet is; a' nagy emberek közül a' nagyobbikat is észre vesszük. Hanem valami külömbségnek csak ugyan kell lenni az észre-vételre; de a' külömböző nem ellenkező mindég; eggy csep viz külömbözik a' másiktól, de azért nem ellenkezik, nem nemcsep; végre a' tapasztalás is ezt tanítya: mennél tökéletessebb az észre-vevőség, annál csekélyebb külömbségeket kiveszen.

§. 74.

Az észre-vétel a' képeknek chaossában világosságot gyújt; a' homályosokra elégséges fényt vet; már az esmérkedések és a' képek is adnak ugyan néműnémű okot a' külömböztetésre, §. 33. 68. de nem elegendőt; szükséges volt tehát erre eggy különös munka; illyen az észre-vétel. Ez

a'

a' megkülömböztetést tökéletessen véghez viszi; külömbnek tartattya ugyan velünk mind azt, a' mit 1) más nélkül is, magánossan is, érezünk; illyen a' hidegség, vörösség. 2) A' mit az érzésben az egésztől elválaszthatni; illyen a' fának az ága. 3) A' mi bizonyos vég által a' másiktól elválik; illyen a' czérna-szálon függő glóbis. 4) A' mit eggy más nélkül is képzelhetni. Illyen ez *én*; ezt képzelhettyük a' test; az esmérés, képzés, gondolkodás nélkül is. 5) A' mi az erőnek új izgatása által elválik. Illyen az erőnek külömbféle grádicsa. A' három elsők az érzések által; a' negyedik a' képzéssel, az ötödik az észre-vétellel válik el eggymástól. Mivel nem minden válik el az érzéssel, és képzeléssel is, a' mi az észre-vétellel elválik: innét vagyon ama' vetekedés az eránt, mi állatság (substantia), mi sem? Spinoza eggyetlen eggy Substantiát vall: a' természetet; mivel ettől mások valóban nem külömböznek. Mások sok más eggyéb Substantziákat vallanak, mivel a' fa, viz, ember egymástól valóban külömböznek. *Plátó* megént a' millyenségeket, és erőket is Substantziáknak tartya: mivel a' fejérséget a' falból, a' szüzességet az embertől megkülömböztetni; de az elsőnek és utólsónak a' tapasztalás ellene mond.

§. 75.

Az észre-vétel tökéletesíthető: 1) Az ő függetlenségére nézve. Ha sok képekre tettünk szert, minden ő tulajdonságokra, újságokra, ritkaságokra, 's a' t. nem tekéntvén is, csupa gyönyörködésből észre-vételeket tehetni. 2) Az ő könnyebbségére nézve. A' Gyermekeknek és Ifjaknak az észre-vétel elejéntén nehezen esik, de a' huzomos gyakorlások által mindétig könnyebbül. 3) Az ő tartandóságára nézve. Sokáig tartó észre-vételeket is tehetni. — Mitől származzék ezen elő-

me-

menetel, még meg nincs határozva. Hogy e' végre szolgálnak magok a' tárgyok is, tagadhatatlan: mert kiki előmenetelessebb azon észre-vételekben, mellyekben gyakorlotta magát. A' paraszt gazdák igen jól észreveszik az idő változásit, mivel e' pontban gyakorolták magokat — ha bár egyéb dolgokban tudatlanok is. De nyilván ezen tökéletesség nem függ csupán a' gyakorlott tárgyoktól; hanem úgy tecczik, hogy a' gyakorlás által magának az észre-vevő tehetségnek is néműnémű változást kell szenvednie. Mert azt is tapasztalni: ki p. o. a' tudákosságban tökéletesebb észrevevőséggel bir, az a' gazdaságban is könnyebben tesz mindennémű észre-vételeket, ha bár a' gazdaságot soha sem üzte is.

§. 76.

A' természetieknek számtalan tulajdonsági, mellyek egyébként talám örök titokban maradtak volna, az eggymással való öszvevetés által napfényre jöttek. A' levegőnek, viznek természetét annyira ki nem tudtuk volna, ha a' természet-visgálók azokat külömbféle savanyúságokkal öszve nem vetették volna. Ezt értem én az öszve-hasonlítás által. Midőn visgálom eggy szemmel, úgy mondván, az embert, másikkal az oktalan állatot, akkor e' kettőt öszve-hasonlítom. Az öszve-hasonlításra tehát szükség, 1) hogy azt, a' mit az ember öszve-hasonlítani akar, a' másikkal át-ellenben állíttsa; 2) tudgya, hogy ezek kettők. Ha ugyan azon eggy dolgot akarjuk is magával öszve-hasonlítani, annak képét is szükség minteggy kétfelé hasitanunk, és azon képét, mellyet bennünk szerzett máskor, vagy másutt a' jelenlévővel szemközt állítanunk. Ezen öszve-hasonlítás pedig az észre-vévő lelki-esméretnek előre és hátra való hajlásában áll; a' mint tapasztalni

ni való; ha ki eggy házba bélépvén annak Urának irott képére veti szemeit, hol a' képre, hol a' ház urára hajlik pillantása. És így az öszve-hasonlítás nem más, hanem azon lelki-esméret önként való munkásságának megújjitása, forgatása, melly az észre-vételben tecczik ki; csak hogy nagyobb tartandóságú.

§. 77.

Az öszve-hasonlításban a' lelki-esméret az eggyik képről a' másikra való át-mentében külömbféle képpen igazíttatik; a' mint a' szemnek igazítása alolról felfelé; előről hátra 's t. e' féle esik meg, ezen külső érzékenységinek változásihoz képest más más módosúlást nyer. Ez annak fundamentoma, hogy a' lelki-esméret megtudgya az öszve-hasonlítással a' dolgoknak egyenlő vagy külömböző, hasonló vagy ellenkező voltokat, és más eggymáshoz képest való tekéntetöket. Ezen módosítás azonban, mellyet a' lelki-esméret nyer az öszve-hasonlításkor, gyenge; gyengébb az észre-vételénél. Azért: ha a' képekkel nagyobb mértékű kellemetesség, vagy kellemetlenség van öszve-ragadva; vagy ha a' módosítások igen erössek, vagy ha a' lélek mással is foglalatoskodva vagyon, ezen változás meg nem tudódik. Az emberek is e' pontban igen külömbözők; nemellyeknek csendesség és nyugodalom kivántatik, hogy a' dolgoknak tekéntetöket kitanúlják, és ez, nékem úgy tecczik, a' szokástól függ leginkább. Mert némelly éles elméjüek is egyébként, ha az ő megszokott magános vagy kis társaságokból a' nagyba lépnek, csak hülédeznek 's elnémúlnak; némellyek pedig, kik magokban olvasván, a' dolgoknak tekéntetit jól felveszik, fenn szóval olvasván, semmire se mennek. Némellyek pedig akár melly izgágában is gyors és helyes oldalról tekéntik a' dolgokat. Mások

sok megént a' dolgoknak tekéntetit meg nem külömböztetik mind addig, míg azok képekké nem válnak vagy valamelly szóval meg nem jegyeztetnek. Illyen a' kisdedeknek és az oktalan állatoknak sorsok.

§. 78.

Érezvén a' Lélek azon tulajdonságát, mellyel mennél többre terjed munkássága, annál gyengébb az észre-vétel, és öszve-hasonlítás' dolgában; azért ha a' kép több vonásokból áll, az eggyes vonásokat külön választya, és a' többieket minnyájakat szántszándékkal tudtán kivül ejti. P. o. a' ki a' rózsát kedve szerént meg akarja szagolni, számba nem veszi annak szinét, nagyságát, 's a' t. hanem csak szagával gondol. Ezt hivják Elvonásnak (Abstractio.) Erre kivántatik mindenek előtt a' Lelki-esméretnek különös reá-szorítása; nagyobb annál, a' millyennel közönségessen a' dolgokat megtudni szoktuk, hogy az elválasztás a' Lélektől kitelhessék. Ezen lelki-esméretünk reá-szorítása elejéntén minteggy ösztönkép is kifejtetik az igen erős, eleven, új, váratlan, és külömbféleképp változó képek által; azutánn tulajdon belső kellemetes vagy kellemetlen érzésinktől megy végbe. Végre csupa tecczésünkből is reá-vehettyük a' Lelki-esméretet ezen elvonásokra. A' miből kitecczik, hogy az elvonás Lelkünknek önként való munkája. Mikép származzék bennünk ezen lelki-esméretünk erőssebb reá-szorítása, azaz: hogy' essék az meg, hogy annak munkái ekkor gyorsabban egymás utánn, és kissebb időben következzenek? Ezt, mivel tapasztalásunk határán kivül való, nem tudgyuk.

§. 79.

Ha a' Lelki-esméret eggyetlen eggy tárgyra szoríttatik, 's a' többiektől elvonattatik; figyelmezésnek hivattatik; ha erre a' külső érző-eszközöknek szolgálattyokkal kell élnünk: Vigyázásnak mondatik. Tehát mind az eggyik, mint a' másik azon eggy lelki-esméretünknek önként való munkásságából származik, melly onnét is kitecczik: mert parancsoltatik. Ha a' figyelmetesség vagy vigyázás huzomossabb: Visgálódásnak hivattatik.

§. 80.

Az elvonásra kivántatik másodszor minden egyéb képvonásoknak szántszándékkal való eltávoztatások. A' lelki-esméretnek reá-szorítása egyedül a' képvonást eléggé ki nem választya, hanem a' többiek kirekesztésöknek is hozzá kell járúlni, hogy az világossan kitessék. Ezt eggy különös törekedés eszközli, hogy csak eggy képvonás maradgyon a' lelki-esméretnek mezején. 'S ez nem kevés munkánkba tellik elejéntén, mert szüntelen viaskodnunk kell, hogy az elő-tolakodó képvonásokat meg hátráltassuk. Azért az elvonás kétszeressen nehéz elejéntén. Az elvonás által a' dolgoknak azon minéműségit, és tulajdonságit tudgyuk meg, mellyek a' látható világban fel nem találtatnak. Ez által nyilik az értelemnek minteggy kapú eggy újj világba, az értelem világába.

§. 81.

Ezen lelki-munkásságunk is tökéletesíthető 1) az ő függetlenségére nézve; mert minduntalan jobban urai lehetünk lelki-esméretünknek, 's azt a' tárgyoknak befolyások nélkül is az elvonásra vehettyük. 2) Az ő erősségére nézve; a' Mathematikusok, és Filosofusok ebben annyira mennek, hogy kivűlről semmitől se gátoltatnak meg, a' mint

mint Archimedesről tudva vagyon. 3) Az ő kiterjedésére nézve. A' kik az elvonást üzik, bennek az érzésbéli képeknek tekéntetök úgy elgyengül, hogy mindent csak illy elvontt állapotbán szoknak nézni; természetessen tehát végre arra vetemednek, hogy az egész világot végre csupa minéműségekké, tulajdonságokká, és kivontt képekké változtattyák, az érzékenységbéli tapasztalást ellenben semmibe hajtyák; a' mint *Plátó*, *Aristoteles*, és számos mostani Filosofusinkban látni való. A' kik ellenben az elvonáshoz nem szoktak, merő álmoknak, vagy Fántasiáknak tartyák mind azokat, a' miket érzékenységeikkel nem tapasztalnak. Illyenek is voltak és vannak mái nap is. Ebben is legjobb a' közép út.

§. 82.

A' mit a' Lélek az észre-vétel által a' külömbségekről §. 74. az öszve-hasonlítás által a' másokhoz képest való tekéntetekről §. 77. és az elvonás által a' minéműségekről, és tulajdonságokról §. 80. megtud: azt nevezem én Ideáknak tulajdonképpen, hogy megkülömböztessem a' képektől, mellyekre, az esmérkedés és képzés által tettünk szert. Különössen a' mit az észre-vétel által tudtunk meg a' dolog' külömbségéről, az (Idea reflexa) észre-vett Idea: a' mit pedig az elvonás által a' dolgok minéműségiről, és tulajdonságiról tudunk meg, az elvontt (abstracta) idea. Azon erő, mellyel ezen három lelki munkáink végbehajtatnak az észre-vétel, öszve-hasonlítás, és elvonás, teszi a' gondolkodó erőt szoros értelemben. A' munkásság pedig, mellyel ezen észre-vétel, öszve-hasonlítás, és elvonás váltva tőlünk használtatik, Analysis vagy fejtegetés nevet visel.

Mivel nem csak a' láthatókról (anschaulich) hanem a' láthatatlanokról is vannak ideáink: kérdés támodott, hát a' láthatatlanoknak ideái honnét is származnak bennünk? Ezen kérdés megfejtése végett vetemedtek a' Bölcselkedők arra, hogy belénk született Ideák is vannak. De e' vallásban a' Bölcselkedők soha se eggyeztek meg. Plátó és Pithágorás azt tanítták: hogy a' mi lelkünk felségesb rangú e' világnál, ezzel semmi köze sincs, mint a' mellynek csak igazgatására és uraságára rendeltetett; valaha ô az Istennel közösûlt; ott töltözött el mindennémû Ideákkal; e' földi állapottyában csak a' tudtak jutnának rendre eszünkbe. Az éles elméjû Aristoteles pedig éppen ellenkezôképp gondolkodott, vallván: hogy az emberi lélek úgy jô e' világra, mint eggy üres tábla (tabula rasa); mellyre csak a' dolgok magok irnák fel magokat. Ezen vélekedés győzödelmeskedett amazon szinte csak nem a' mi ideinkig. De Cartes vetemedett ismét arra, hogy némelly belénk született Ideákat állatna. Ama' nagy Locke ellenkezôt bizonyított reá; 's nem ok nélkül. A' belénk született Ideák által ollyakat értvén, mellyek bennünk mindgyárt születésünk utánn tudvák voltanak; illyenek valóban nincsenek, hanem minnyájakra külsô vagy belsô érzékenységink által teszünk szert; ezekbôl fejtetnek ki az egyesek a' gondolkodás által; ezekbôl kerekednek elô az egyesültek is a' költô vagy formáló erônk által. Azért nyílván hibás az a' systema is, mellv újjolag mindent belôlrôl lelkünkbôl akar kihozni. Mert: 1) bizonyos az, hogy a' vakon, némán süketen születteknek semminémû Ideáik nincs a' kiterjedésrôl, térségrôl, idôrôl, szinrôl 's a' t. egyéb, a' mellyet az illetés által szerzettek; ha tehát e' nélkûl is születtettek volna, úgy éppen semmi ideájok se volna a' mondattakról. Kellene pedig lenniek, ha az ideák vagy belénk születtetnének, vagy belôlrôl származnának. 2) Tapasztaljuk, hogy az Ideák mindétig a' hoz vannak szabva, a' mit kiátott, hallott 's t. e' f. A' ki többet látott, hallott 's a' t. annak külömb ideáji vagynak. Ha belénk született ideák volnának, vagy ha az Ideák belôlrôl tünnének ki belôlünk valamelly külsô koczintásra olly félekép, mint mikor az atzél által a' tüzkôbôl sziporka kocztántatik ki: a' gyakorlásra e' külömbség nem következhetnék; hanem eggyen-

lô

lő maradna; valamint a' sziporka se nagyobb tizedszerre is, mint millyen volt először, ha eggyenlőkép érdékeltetik. 3) Az eggyes Ideáknak természetes származásit már megfejtettük, az eggyesültekéről pedig szóllunk ezentúl, semmi szükség tehát olly állatásra vetemednünk, mellyért a' tapasztalás jót nem áll. 4) Azért a' mi Lelkünk nem hasonló az üres táblához: mert a' mint eddig láttuk, valamelly képesség (Anlage) valóban belénk születik, valamint az esmérkedésre és képzésre, úgy az Ideák formálásira nézve is. Ha ezen belénk született képességeket érti valaki belénk született Ideák alatt, vele készek vagyunk kezet fogni.

§. 83.

Az elvonás az egész látható világot eldiribelné darabolná, még végre csupa képátomusokká hasogatná, ha ellenkező eggyé-formáló erő nem volna bennünk. Az elvonással t. i. eltávaztathatni ugyan minden képeknek egyéb vonásit a' Lelkiesméret elől, de egésszen semmivé nem tehetni; maga az azonn való igyekezetnek érzése felhoz némellyeket a' lelki-esméret elé, mellyek nélkül el nem lehetni. Az, melly meg nem engedi, hogy csupán elválasztott állapotban tekéntsük ideáinkat, hanem kéntelenít minket arra, hogy minden ideákban valamit elfogadgyunk, a' mihez azok ragaszkodhassanak; az, melly ideájinknak azzal való öszve-kötésökre bir minket, mellyel őket egyesülve érzi a' lelki-esméret: az elvonásnak ellenébe tétett eggyé-*formáló* erő bennünk; ennek pedig minteggy ágazati a' megértő (vagy megfogó) és itélő erő, mellynek munkái: a' dolgoknak értelmi (conceptus) az itélet, és az okoskodás.

§. 84.

A' míg a' formaló erő magára hagyattatik, annak munkái, öszve-fogási, itéleti 's a' t. minden előre való képzés és szándék nélkül, ösztönkép tör-

törnek ki belőlünk; nem tudván mit és miért cselekszünk, mint ama' Nemes ember, ki Moliérnak elő-adása szerént minden beszédgyében merő verseket köpött; így gondolkodnak, itéllenek és okoskodnak a' gyermekek is, és hozzájok hasonló emberek. Minekutánna a' gyakorlásból megtudtuk mit cselekszünk, azt vesszük észre, hogy némünémű kellemetesség vagy kellemetlenség, melly e' rendbéli munkáinkat követni szokta, ébresztget bennünket ezen conceptusok, itéletek 's a' t. önként való formálásokra a' képszövetkesztetés törvénnye szerént. Ha egyszer így az önkéntség cselekedetinknek igazgatójává lett, mi azt jobban és jobban tökéletesíttyük, mivel bennünk könnyebbséget szerez, a' mit kész akartva végzünk, és utóljára úgy hozzá törődünk, hogy mintegy lehetetlen légyen szándék nélkül itélnünk, okoskodnunk.

§. 85.

A' formáló erőnknek a' fő-állati törvénnye, hogy egyre a' tapasztaláshoz szabja magát. Hogy nem vaktában, hanem bizonyos képek szerént és képekre nézve formáljuk conceptusinkat, itéletinket, okoskodásinkat, ezt a' tapasztalás bizonyíttya. Ennek pedig oka ez: mivel gondolkodó erőnk azt magával nem hozza, hogy képeink, mellyek a' tárgyoktól szerencséssen lemásoltattak, és ideáink is, mellyek ezekhez szabva vannak, az ő eggyenlőségöket magoktól szükség képen megtartsák; az emlékezetnek gyenge volta, és a' költő erőnek hathatósága miatt, melly kénnyére mindeneket ront, bont, minduntalan változnak bennünk az ideák, a' mint a' gyermekekben, és a' Fántaziát követő emberekben látni való. Tehát, hogy az ő egyenlőségeket állandóúl megtartsák, szükséges volt a' formáló erőnek bizonyos sinórmértékkel

tékhez való köttetése; szükséges volt, hogy a' tapasztaláshoz intéztessék. — A' formáló erő is elejénten csupán ösztönképen szabatik a' tapasztaláshoz. Minekutánna a' gyakorlásból észre-vettük sinór-mértékünket, azt örömest szántszándékkal követtyük, mert az által rövidebbűl cselekedetünk. Mivel ki a' tapasztalásra nem ügyel, hanem csak mindenkori kénnyétől, és szükségeitől határoztatik meg, ezeknek gyakor öszve-ütköztökben, elrontya azt a' másik szempillantásban, a' mit az eggyikben felépített, mint némelly gyermek a' kártyából való munkás épületét; vagy csak ide 's tova kapkod mint a' vak, nem tudván a' szegletek közül kijönni. Azért a' gyermekek is, kik elejéntén mindenre vaktában készek, idővel minek előtte a' dologhoz hozzá fogjanak, tudakozódnak, hogy' intézzék el munkájokat? Ezen kellemetesség, melly a' tapasztalás szerént intézett munkát követi, és a' kellemetlenség, melly a' vaktában tetteket késéri, a' léleknek munkáival a' képszövetkesztetés törvénnye szerént egyesül, és őket fel is serkenti. Erre a' tapasztalás szerént való igyekezet támad bennünk, és idővel éppen szükségessé lészen. Mihelyest ezen tapasztaláshoz képest való intézet szükségessé lett bennünk, azontúl conceptusinkat, itéletinket, okoskodásinkat minduntalan vele öszve kell hasonlítanunk, valamint azon építő Mesternek is, ki eggy nagy munkát folytat, ennek mértékét mindég eggyre szemmel kell tartania. Ez annyival nehezebb elejéntén, mivel eggy felől a' belénk áradó esméretek, más felől elő-tünő képek minduntalan béártyák magokat, és a' figyelmetességünket plánumunktól elvonnyák; más felől pedig az érzéseknek ingeri, a' szükségeknek ösztöni, a' kívánságoknak kitörési, és a' lankadtság, melly erőlködésünket követi, ezen intézet ellen mindétig viaskodnak. Tehát

hogy

hogy helyes conceptusokat, itéleteket, 's a' t. formálhassunk, mind ezen ellenségeket meg kell győznünk; az új esméreteket magunk elé nem kell bocsátanunk, az egyszeri képeket el kell távoztatnunk; szóval uralkodnunk kell lelki-esméretünkön. Ez tehát újj bővítése a' mi önként való munkásságunknak, és pedig annak, mellyből a' mi dicsőségünk leginkább kitecczik, 's melly által e' világtól magunkat függetlenekké tesszük, és a' természet országában az igazgatásnak közösségére emelkedünk. 'S éppen ez által lesznek ideáink világossak; mert a' világosság abban áll, ha a' lélek tudgya, hogy ideájához a' tapasztalásban más nem illik. Az oktalan állatoknak, gyermekeknek, és nem gondolkodó embereknek ideáji nem világossak; mert nem tudgyák nyilván, ha képökhez más tárgy a' tapasztalásban nem illik-e'? Ez által vállnak ideáink elváltokká is; mert illyenkor tudgyuk, mi által külömbözzenek eggymástól a' tapasztalásban. A' vörös, zöld 's a' t. szin tulajdon képnek nem külömböztetett ideák, mert külömböztető jeleik a' tapasztalásban nincsenek. Elválnak eggymástól, magunk se tudgyuk mi által.

§. 86.

A' gondolkodó erő formálja bennünk mindenek előtt képeinknek igazgatásokra a' dolgoknak foganatit (conceptus.) Mivel 1) az öszvesültt képeknek vonási magánossan hamar kikopnak emlékezetünkből, tehát valamihez kell őket kötni, hogy helyt álljanak. 2) Mi azon képet, mellyre eggyszer szert tettünk, azon eggyes dolgoknak szoktuk a' képszövetkesztetés törvénnye szerént tulajdonítani, mellyek eggymáshoz leginkább hasonlók. Már mindenütt olly dolgokra bökkenünk, mellyek külömbségök mellett is eggymáshoz igen közeltenek, 's minket nem kevés megütközetbe hoznak,

nak, ha jelen való képünk reájok illik-e? vagy se? A' ki legelőször lát Pesseréket, igen kétségeskedik benne, ha nem Troglodit Majmok-e? Tehát minden kétség eltávoztatására sinórmérték képeket kell szereznünk, mellyekhez képest azokat eggymástól elválaszthassuk. 3) Hogy a' tapasztalás mellett megmaradgyunk, és az eggykori képeinket az ő valóságokban elő-birhassuk, bizonyos formáinknak kell lenni, hogy a' költőség csapodársága hamis képeivel reá ne szedgyen. A' ki Orangutant akar lefesteni, annak kell bizonyos igazgató formával birni, ne talám helyette Paviánt adgyon elő. 4) A' lemásolást mindannyiszor bajos megújjítanunk, a' hányszor eggyes dolgokat látunk, és reá-figyelmeznünk, hogy eredeti tárggyával megegyez-e, vagy se? Tehát könnyebség okáért elejénten csak a' hozzá hasonlóbbal vettyük öszve; ha pedig eggyszer előre eléggé állandó és próbáltt formájink vannak, tehát ezekhez alkalmasztattyuk minden esetben. Ez az oka, hogy a' gyermekek mindennémű újj tárgynak, alkalmatosságával azt kérdezgetik: mi ez? Azt akarják megtudni, minémű szerzett, és tudva lévő képeikhez tartozzanak; mellyik formába vagy modellába valók legyenek; ha van e' hozzájok illő képviselőjök vagy sincs; nem mintha egésszen vakoskodnának erántok. — Ezen képeinknek megkötői, sinórmértéki, igazgató formái, és képviselői, a' dolgoknak foganati (Conceptus.)

§. 87.

Azon képeknek, mellyek reguláúl, formáúl és sommáúl szolgálnak, mind azt, a' mi a' több képekben hasonló, vagy külömböző magokban kell foglalniok; úgy van a' dolog a' Conceptusokkal, a' mint az öszve-rakatásokból kitetczik. T. i. a' gondolkodó erő 1) a' több eggyes képekből az öszve-hasonlítás által a' megegyező, közös ideákat kikeresi,

azo-

azokat az elvonás által kiveszi belőlök. P. o. illyenek minden három szegre nézve ezek: három oldal, szintannyi szeglet, a' tér, és ennek kertelete. 2) Ezen kivett ideákat azon eggyesítő erő, melly a' tárgyoknak vonásit eggy látható képpé egyesíti, ezeket is öszve-fogja, eggy közös ideává öszve-rakja. Ezen külömbséggel: hogy a' képeknek vonási a' lelki-esméretnek munkássága alatt már öszve-folynak; a' közös ideák ellenben a' formálás alatt öszve nem elegyednek, mivel mindegyikének tudva, és így megkülömböztetve kell lenni, a' mi az első esetben nem szükséges; csak minekutánna a' lélek formáló mühelyéből kijöttek, azutánn folynak ismét öszve. Mihelyest ezen egyesülés megesik, azontúl a' lelki-esméret előtt megjelenik ezen dolgoknak sommájok, formájok, képviselőjök. P. o. ez: három szög (Triangulum), melly az Ideáknak öszve-fogásoktól, foganat (Conceptus, Begriff) nevet visel; vagy pedig az öszve-rakástól: öszverakatott Ideának is mondhatni.

Így tehát minden öszve-rakatott ideák (conceptus) eredetiképpen az érzékenységek által származnak; mert közbenvetés nélkül ideákból állanak; az Ideák meg a' képekből vetettek ki a' gondolkodás által, a' képek pedig az érzékenységek által származnak bennünk §. 36. 'S valóban: ha a' három szegnek foganattyából elvesszük, a' mit érzékenységink által tudtunk meg, oda lesz az egész három szeg. Ha elvesszük a' három oldalakat és szegleteket, mellyeket szemlélésből tudtunk meg; ha elvesszük a' tért; azaz, ha feltesszük, hogy mi kezeinket, testünket, szemeinket úgy forgathattyuk mindenfelé, hogy világossan semmi kerteletre se akadgyunk, oda lesz a' térnek is képe. Így kell ezekről is gondolkodnunk: esten; hatodik érzékenység; tisztakör, 's t. a' f. — Ezt bizonyíttya a' tapasztalás is: annál helyesebbek, bővebbek a' dolgoknak foganati bennünk, mennél többet néztünk, hallottunk 's a' t. Ezen megfogásunk törvénnye vagy képessége bennünk vagyon, valamint az esmérkedése, mindenek előtt, de csak az érzékenységeknek közösülésök által megy végbe. §. 88.

§. 88.

Az eggyes képekről terjedünk tehát mi tovább és tovább a' közönségesekre; a' közönségesekből ellenben csak ollykor menünk ki, mikor már sok ideákat öszve-raktunk, és a' velek való bánásból a' különböztető jeleknek megszaporítások, vagy pedig megfogyasztások által észre-vettük, hogy tágosabb foganatokat is formálhatunk; p. o. ebből kutya, ezt agár; vagy ebből ember; eleven állat; élő alkotmány; alkotmány, és lévő (ens.) Mert 1) a' közönséges szerűekből mi csupán szorossabb szerű ideákat öszve nem rakhatunk; mivel azok a' különböztető jeleknek megszaporodásából származnak, ezek pedig a' közönségesben nyilván benn nincsenek. P. o. ebben: Lévő, nyilván benn nincs az embernek különböztető jele, hogy eleven állat, és okos lelkű. 2) Ezt bizonyíttyák a' tudományoknak történeti is: hogy az emberi értelem csak idővel terjedett killebb és killebb; és lassanként formalódhattak ki a' dolgoknak foganati. *Euklides* még a' tért az ő kiterjedésében nem értette; azért a' figurát nem magyarázta olly térnek, mellyet lineák kertelnek bé; hanem határazatlanúl: „ a' mi eggy vagy több határoktól bérekesztetett " úgy mond.

Így kell gondolkodnunk ezen közönséges conceptusról is valami; ha azt az ő tulajdon értelme szerént vesszük, az: mi nem csúpa semmi; melly minden dologban megvan; és minket meghathat. Ezekből az ideákból rakatott az öszve, és előre csak annak törvénnye vala meg bennünk.

§. 89.

Gondolkodó erőnknek ezen ágazattya, mellyel a' dolgoknak foganatit, vagy öszve-rakott ideájit formállyuk magunknak, értelemnek neveztetik szoros-

rossan véve; és a' dolgoknak ezen tudva lévő foganati, azoknak értelminek is hivattatnak közönségessen. Az értelem tehát a' dolgoknak értelmi által ollyakat alkot, mellyek a' külső világban fel nem találtathatnak, és ebben hasonlít a' költő erőhez; de abban külömbözik, hogy ennek alkotmányi a' külső dolgokhoz közelítnek, amazé pedig nem szükségképpen; 's hogy a' költő erő a' dolgokat szaporíttya, az értelem pedig fogyasztya, azonn lévén, hogy a' dolgok bizonyos sommákba vetessenek, kissebb mértékben rajzoltassanak le, hogy a' mi határozott erejü lelki-esméretünknek béláthatóbbakká váljanak. A' dolgoknak értelmi pedig hasonlítanak azonn rövid mértékü rajzolatokhoz, mellyek egész épületeket magokban foglalnak (Abrisz.)

§. 90.

Mivel az öszve-rakott ideák sok más eggyes dolgoktól vonattattak el, 's csak a' mi értelmünkben vagynak, azaz: csupa képviselők, nem valóságos dolgok; millyenek ezek: ember, fa, barom: azért: 1) az ő lankadtságokra nézve, hogy az eleven képektől el ne nyomattassanak; 2) állandóságokra nézve, hogy emlékezetünkben jobban fenmaradgyanak. 3) Az ő elő-hivattásokra nézve, hogy valamelly kaptsok legyen, melly által képsorainkba köttethessenek; 4) az ő közölhetőségekre nézve, hogy mások is megesmérhessék: bizonyos jegyeket kivánnak magoknak szükségképpen; és jegyző tehetségünket e' végre felélesztik §. 48. — Az e' végre való jegyek kétfélék: természetessek vagy mesterségessek. A' természetiekhez tartoznak a' sirás, nevetés, kiáltás és más e' félék; de főképpen a' képteléntetek, szem-járások, és tagmozgatások. A' tekéntetek és szemjárások által való jeladás (Minensprache) régenten is szint olly es-

esméretes volt, mint mái nap, kivált a' szerelmeskedők közt, a' mint *Tibullus* és *Ovidius* bizonyíttyák. *) A' testmozgatással való beszédben (Pantomine) hirt nevet szereztek magoknak hajdan *Battyllus* és *Pilades*. Sőt átaljában az első Római Császárok üdejiben igen nagy grádicsra kellett jutni ezen beszédnek, ha igaz az, a' mit azon korbéli hagyományok vallanak: hogy *Pontus* Királlya *Nerótól* eggy illy Mestert kért ki magának tolmácsul; és ha megvalósodott bennök az, a' mit *Demetrius Lucianusnál* monda: hallom Barátom, mit tész, nem csak látom. Ezen jegyes beszédet mái nap a' vadon népek üzik leginkább, és egész hadakozásokat elő tudgyák általa adni, a' kimiveltebbek csak mulatságból veszik hébekorba elő. Közönségessebb a' mesterséges jegyzés, melly vagy képekben, vagy jelekben, vagy pedig szavakban áll. Legtökéletessebb a' szó beszéd; mert azon izesültt hangoknak természetökhez képest, mellyekből állanak a' magokban üres szók, az legalkalmatossabb mindennémű értelminknek kifejezésökre; mivel igen sokak és sokfélék; számtalan gondolatinkat fejezhettyük és határozhattyuk meg rajtok; mivel fel is emelhetők, és le is szállíthatók; külömbféle változásinkhoz, kívánságinkhoz, természetünkhez alkalmasztathatók. Mivel akár feküggyünk, akár üljünk, akár pedig álljunk; a' setétben szint úgy mint a' világosban, élhetünk velek; és könnyen, a' csupa követés ösztöne által

Venus docet

*) Viro coram nutus conferre loquaces,
Blandaque compositis abdere verba notis.

Tibulli Carm. Lib. 1. Eleg. 2.

Ah quoties digitis, quoties ego tecta notavi
Signa supercilio poene loquenti dari.

Ovid. Heroid. Ep. 17.

tal megtanúlhattyuk, könnyen fenn tarthattyuk 's eszünkbe juttathattyuk őket. — Hogy az emberek könnyen a' nyelv feltalálására vetemedhettek, látni való: mert nyelv-eszközök megvagyon, és belső ösztöntől is izgattattak a' követésre, és belső állapottyok közlésére. A' nyelv először nyilván szükölködő volt; 's csak a' legközönségessebb, és legérezhetőbb dolgokat fejezte ki; de idővel annál gazdagabbá és tökéletesebbé vált, mennél inkább kiterjedett az emberek esmérkedésöknek, és foglalatosságoknak környéke. — Minekutánna az emberi nemzet több nemzetségekre szakadt el a' távúl való tartományokban bizonyos közönséges tulajdonság lévén minden nyelvben az emberi természetre nézve, eggy olly nyelvtanítás, melly minden nyelvnek mi voltát magában foglalná, nem volna lehetetlenség. Sok népek írást is találtak fel szavaiknak jegyzésire; 's így az íras a' jegyeknek jegyzésök. Ezen találmány grádicsonként esett meg. A' legrégiebb írás a' képbéli. Némelly nemzetségek nem a' dolgokat magokat, hanem szavaikat festették le; ide tartoznak az Egiptombéliek hires és mindeddig fejthetetlen Hieroglifáik. Másoknak írásaik annyi vonásokból állanak, a' hány fogások és Ideák találtatnak a' nyelvben; illyen a' Khinai és rokon nemzeteké. Nincs eredeti törzsök betűik több 214nél; a' törzsök szókhoz képest; mellyeknek külömböző öszve-rakássokból ismét csináltak 80000 irt jegyeket a' származottaknak számokhoz képest. Ezeknek minnyájoknak külömböző formájok lévén, köztök a' legtudósabb se tudgya az írás jeleknek harmad részét, és így irni eggy se tud tökéletessen (Memoire de l'Academie des Inscr. Tom. VI. p. 610.) Legtökéletessebb a' betűként való írás, mellyel a' szónak minden tagjai tulajdon jegyekkel jegyeztetnek. Magyar nyelvünknek annyi a' hangzattya, és a' hang-

hangzat' kijelentésére annyi a' betűje, hogy csak eggyesével, kettesével és hármasával 42585 változásokat tehet, úgy hogy mindétig különbféle, és így mindannyi eredeti ige válik belőlök. Azért nevetni lehet azokat, kik hazai nyelvünket más napnyugoti nyelveknél szükebbnek, és alkalmatlanabbnak tartyák!

Mivel az Értelemnek az öszve-rakott ideákkal van köze, mellyekre jegyek szükségesek, a' mint mondottuk, azért azon esméret, mellyre az Értelem által teszünk szert, jegyesnek mondatik (Cognitio symbolica), a' hoz képest, melly az érzékenységek által származik bennünk, melly is látható, és a' nyelvnek segítségéhez képest fejtődik ki bennök az Értelem. Illyen állapotban vagynak azon nemzetek is, mellyeknek vagy nyelvök nincs, mint a' Peseréknek, vagy felettébb szűk, mint az Eszkimoké, tudatlanabbak és kimiveletlenebbek másoknál, kik gazdagabb és tökéletessebb nyelvel dicsekszenek.

§. 91.

A' gondolkodó erő a' dolgoknak értelmin meg nem nyugszik, hanem azokat minduntalan magok közt öszveveti, és ha eggyeségök kitudódik azokat öszve-kapcsolja, ha pedig nem tudódik ki, őket megkülönözi. P. o. a' napnak világossága van; az erkölcsnek becse nincs. Ebben áll az Itélettétel. Tehát az Itéletre három értelem kivántatik. Az első azon dolognak értelme, melly mással öszve-vettetik, illyen a' Nap, 's erkölcs. Ennek Tétetmény (Subjectum) a' neve; második az, mellyel a' dolog öszve-vettetik: illyen a' világosság és becs, ennek mondatmány (Prædicatum) a' neve. Harmadik az, melly a' kettőjök közt való közöt kijelenti; illyen ez: vagy és nincs; ennek Ige, Kapocs (Copula) a' neve. De, kivált nálunk Magyaroknál, a' mondatmány az igével több-

többnyire öszvefoly és eggyé válik. P. o. a' Nap világít: az erkölcs nem becsültetik. Mindazáltal felettébb hibázna az, ki azt gondolná, hogy az Itélet csak két értelemből áll, sőt szorossan véven a' dolgot, valóban az Itéletben négy értelem foglaltatik. Először a' tétetménye; vagy a' dologé; 2szor a' mondatmányé; 3szor az egyezésé vagy nemeggyezésé, 4szer ennek kijelentéséé. Az itéleterő az, mellyel az Itéletek végbemennek; 's a' tökéletességnek külömbféle grádicsára vitethető. 1) Az ő kiterjedésére nézve: némellyek, kivált kik a' világgal és az emberekkel megesmérkedtek, sokkal több dolgokról itélhetnek, mintsem egyebek. 2) Finomságára nézve; azaz: némellyek a' legtitkosabb tulajdonságokat, és legkissebb külömbségeket is felkereshetik, és béláthattyák. 3) Az ő határazattyára nézve: némellyeknek itéletök tökéletessen igaz és helyes, se többet, se kevesebbet magában nem foglal kelleténél. 4) Az ő könnyűségére nézve: némellyek a' legizgágássabb esetekben is minden erölködés nélkül szaporán itélhetnek. — Az Itéletnek jegyzése Elétételnek (Propositio) hivattatik.

Az itélet külömbféle; az ő származására nézve: érzékenységbéli vagy értelembéli; az ő formájára nézve: kifejtetett (analyticum) vagy öszve-rakatott, (syntheticum); az ő alkotó részeire nézve: eggyes, vagy öszvesültt; a' mint a' gondolkodás tudományában előadatik.

§. 92.

Magunkban bizonyos törekedést tapasztalunk az itéletre; és inkább helytelenűl itélünk, hogy sem magunkat az itéléstől megtartóztassuk. Innét van azon titkos gyönyörűségünk, mellyet itélet-tételünkből érzünk, 's melly fellyülmúllya az érzé-

keny-

kenységbéli elrészegítő gyönyörűségeket, noha azt nem mindétig, és nem minnyájan vesszük észre. Azért készebbek volnánk nem látni, vagy nem hallani 's a' t. mintsem a' dolgokról nem ítélhetni. Azért esik olly nehezen mindennémű tilalom, melly ítéletünk' szabadságát békorlátolja. Azért a' Gyermekek is, mihelyest észreveszik ítélő erejeket, a' gyönyörködéstől elragadtatván könnyen tudóskákká válnak. Azért az elmés eszüek olly nehezen tartóztathattyák vissza ítéleteket akár melly előfordúló alkalmatosságban. Ez nem önnön szeretetből, vagy haszon-keresésből származik bennünk, mert látni való, hogy önnön vesztére is kivallja az elmés eszű az ő ítéletét, hanem az ítéletnek természetéből magából: mert részszerént ösztönképpen birattatunk arra, hogy értelminket eggymással öszve-vessük, részszerént pedig mivel az ítélettétel által leginkább érezzük magunkat; ebben a' lélek munkássága hathatóssabb, mintsem az érzésben, és nem olly elankasztó, mint az okoskodásban.

§. 93.

A' gondolkodó erő hasonlókép bánik az eggyes ítéletekkel mint az eggyes Ideákkal, a' számtalan ítéleteket öszve-sommálván, megközönségesíti. Ezen ítéletek azután közönséges ítéleteknek mondatnak; illyen ez: az Emberek halandók. Ezen közönséges ítéletek elejéntén ösztönképpen kerekednek bennünk a' több eggyes ítéletekből, mellyekre a' tapasztalás segített vala. Mivel tapasztaltt dolog, hogy *Péter* is, *Pál* is, *András* is 's a' t. meghalt, ezen ítéletet tettük: az Emberek halandók. Ezen ítélet alá foglaljuk ezentúl a' képszövetkesztetés törvénnye szerént azokat is, kiket még meghalni nem láttunk. Ha pedig az illy közönséges ítéletek szó-beszédből, társalkodásból ragadnak reánk — reánk ragad-

nak pedig észre-vétetlenül is — ollykor az alattok értetődő dolgoknak előre is, ha bár nem láttuk, se nem hallottuk is, határozatot adunk. P. o. megtudván, hogy valami arany, tehát sötétben is azt sárgának itélem; tudván, hogy az én gyűrűm arany, tehát próbatétel nélkül is elolvaszthatónak itélem. Erre nézve sokakról végezhetünk előre, minden tapasztalás előtt; ez által esmérkedésünket meg is könnyebbíthettyük, és rövidíthettyük. Mert mihelyest a' dolgokat megértyük, minémű közönséges itélet alá tartoznak, azontúl tudgyuk az ő tulajdonságaikat is, és nem szükség hogy munkássan őket felkeressük, és megvisgáljuk. Ha pedig a' közönséges itéleteknek alkalmatos voltokat egyszer észre-vettük, annál inkább felserken bennünk a' közönséges itéletnek beszerzésére való igyekezet. — Ebből két tetemes kár háromlik reánk: 1) az önnön visgálás, és gondolkodás ösvénnyét elhagyván, az eleve, és hirtelen itéleteknek veszedelmébe vetemedünk; a' mit mások elégtelen fundamentum nélkül itéltek illyennek vagy ollyannak, azt mi is ollynak fogadgyuk el. Néha pedig néhány esetekből közönséges itéleteket formálunk 2) Itéletinket észre-vétetlenül is minden alkalmatossággal megvalósítani igyekszünk; és a' dolgoknak olly minémüségeket tulajdonítunk, millyeneket az itéletünk magával hoz. Innét származott ama' nagy külömbség, hogy eggy estenen a' Pap tornyot látott a' halavány holdban, a' vele lévő *Dáma* pedig két jó barátokat, kik egymást karon vezetik. Az Itéleteknek — egyéb ha a' dolgoknak értelmiből fejtettek-ki — próba szükséges.

§. 94.

A' végre, hogy megtudgyuk az Itélet vallyon igaz-e' vagy se, eggy más itéletet szükség segítségül vennünk, melly annak okát adgya, miért hogy így

így ítélünk és nem másként. Ezzel okoskodunk is a' gondolkodó erőnek azon ágazattya, mellyel ezt végbe visszük, oknak (Ratio) neveztetik. Ezen ítéletemet p. o. a' czethal az emlős állatokhoz tartozik; valaki nem igaznak tarthatná, a' ki hallotta felőle, hogy uszik, és olly forma mint a' hal. Ha pedig eggy más ítélettel okát adom; mert eleveneket fiadszik és őket szoptattya, megtudgya ő, hogy a' czethal az emlős állatokhoz tartozik. Ezen igék: mert, mivel, azért; mindég okoskodást jelentenek. — A' két ítéleteket nem csak próba végett vettyük öszve, hanem gyakran a' végre is, hogy azokból bizonyos új ítéletet hozzunk ki. P. o. 20 szolid franczia pénz hány kis pénz? Ez pedig e' képpen megyen végbe: Mindenek előtt olly közönséges ítéletet keresünk esméretünknek tárházában, mellynek mondatmánya azon dolog, mellyről ítélni akarunk. Illyen ez: eggy franczia livrában van 20 Solid; ha ezt feltaláltuk, regulává választyuk, és azutánn olly ítéletet keresünk elő, mellynek mondatmánya azon dologé is, mellyről ítéletet akarunk tenni; illyen ez: eggy livrában van 40 kis pénz; ha ez is megjelent lelki esméretünk előtt: megfontollyuk, ha úgy van e' a' dolog valóban? ha úgy vagyon, ollykor a' második ítélet a' regulázó ítélet alá ejtetik: p. o. de eggy livrában van 40 kispénz; és elvégre a' lelki esméret megtudgya a' dologról mondani valót: tehát 20 szolid negyven kispénz; vagy: eggy szolid két kispénz. Ebben áll a' kihozás; és azon erő, mellyel a' tudva lévő ítéletekből, kivált az értelembéliekből, új ítéleteket folytathatni-ki, Észnek (Mens) neveztetik tulajdonképpen.

§. 95.

Ezekből tehát észre-vehetni 1) hogy a' kihozásban három dolgoknak értelmi forognak fenn; u. m. a' szolid, a' livra és kispénz. 2) Hogy kettejeknek

eggymással való eggyezések nem bizonyos: u. m. a' szolidé a' kispénzekkel; eggy harmadikkal pedig bizonyos: a' livra a' husz szoliddal is eggyes, és a' 40 kispénzel is. 3) Ezen harmadikkal a' két bizonytalan egybevettetik. A' livrával mint a' 20 szolid, mint pedig a' kispénz. Ezen öszve-hasonlítás nélkül ismét semmi kihozás se áll meg. 4) De ezen öszve-hasonlításban azért nem áll a' kihozásnak fundamentoma, hanem a' két elsöknek a' harmadikkal való öszve-illésökben; ha ezt a' lelki-esméret megtudgya, ollykor a' két elsönek eggymással való egyezését is az ész következteti. Mennél nyilvább a' két első esméretnek a' harmadikkal való öszve-illése, annál szorosabban következik a' két elsönek eggymással való egyezése; 's így annál helyesebb, és bizonyosabb a' kihozás is. A' harmadik értelemnek, mellyel a' két első öszve-hasonlíttatik, közép szóllamló a' neve. *Molnár János* szerént (Terminus medius.) — 5) Észre-vehetni azt is: hogy a' kihozásban három itélet foglaltatik; a' két itélet, melly a' két első értelmeknek a' harmadikkal való öszve-illésit, eggyességit magában foglalja: elölálló (Antecedens); az az itélet pedig, melly azokból következik, következő (consequens) nevet visel.

Ezen három itéletek, hol három, hol két; hol eggy; hol pedig számosb eléadásokkal ejtetnek ki; innét származnak a' kihozásoknak külömbféle nemei, mellyek, a' gondolkodás tudománnyának tartományába valók.

§. 96.

A' kihozásra legnagyobb befolyással vagyon a' Lelki-esméret. Ha ez magát a' dolgoknak tulajdonságival egybe nem kötné, azoknak eggymással való közök ki nem tecczenék. Ebből kitecczik tehát, hogy a' lelki-esméret valóban törzsök ere-

ereje az emberi léleknek; valamint az esmérkedés, képzés, úgy a' gondolkodás, értelem, itélet és a' kihozás, ő nála nélkül végbe nem mehetne. Nagy befolyássa vagyon a' kihozásra a' képszövetkesztetésnek is. Ez által hivattatik elő a' harmadik középszóllamló értelem, és a' közönséges vagy regulázó itéletnek is nagy része vagyon a' kihozásban: ez köti öszve a' megegyező értelmeket, a' meg nem eggyezőket pedig megkülönözi. — Azért az ész is ezen lelki erőkhöz vagyon mérsékelve; ezeknek törvénnyi szerént is fejtődik-ki elejéntén ugyan ösztönképpen; mivel a' közös itéleteknek természetök, és a' láthatatlanoknak megitélésére való vágyódás a' gondolkodó erőt bennünk magoktól is illy itéletek öszve-kötögetésökre viszik. Ha pedig ennek alkalmatos voltát egyszer észre-vettük, azutánn szántszándékkal és előre képezve is okoskodásra és kihozásokra adgyuk magunkat.

§. 97.

Ha az itéletben és okoskodásban a' gyakran igen rejtek és kis külömbségeket is könnyen, és hamar felleljük; nyilván és bizonyossan elő is adhattyuk: akkor az eszünk éles. Hogy e' lelki erőnek a' haszna mindennémű tudományokban felettébb nagy, de kevés emberekben találtatik nagy mértékben fel, tapasztaltt dolog. A' kiben egészen hibázik ezen éles ész, azt ostobának tartyuk. Ennek ellenében áll azon lelki erő, mellyel a' legrejtettebb hasonlatosságokat és eggyenlőségeket is felleljük. Ekkor az eszünk elmés. Ez ama' illendő hasonlatosságoknak, himes beszédeknek, szines költeményeknek, és közmondásoknak 's t. e' f. termékeny annya. De nem csak mulatságra való az elmésség, hanem a' fontos találmányokra is. Mert a' dolgoknak öszve-hasonlítássok, és ha-

hasonlatosságoknak kinyilatkosztatások által új kilátások adgyák elő magokat a' tudományok és mesterségek' tökéletesitésökre. Az elmésség ellenben ártalmas is, ha ki azzal vissza él; vagy igen törvén az elmés gondolatokra, vagy józan itélet nélkül élvén velök; vagy ha másoknak sérelmökre, és az olly dolgoknak csufjokra is fordítya azokat, mellyek mások előtt és magokban tiszteletre méltók

§. 98.

A' dolgoknak állopottyokat és öszve-köttetéseket jó fontolóra vévén, és azokat a' tapasztalttakkal helyesen öszve-hasonlítván az ember jövendőre is tehet gyakran némünémű kihozásokat. P. o. az időjárásnak megvigyáztából, minémü időt lehessen várnunk; bizonyos környülállásaikból az országoknak háborút, vagy zenebonát 's t. e' f. a' testnek állapottyából, a' betegségnek környülállásiból, az orvos szerekkel való élésből, 's e' f. halált vagy megjobbulást következtethetni. Ebben áll lelkünknek előre látó ereje. Erre pedig számos tapasztalások, a' történtt dolgokkal való jó esméretség, szerencsés emlékezet, minden környülállásoknak idején való észbejuttatások, finom észrevétel, éles és elmés ész, megértt itélő erő kivántatik. Mennél valaki ezen pontban előbb vagy hátrább vagyon, annál jobban vagy kevesébbé bizhat bélátásiban. Az okoknak és munkáknak helytelen öszve-köttetésök sokféle tévelyedésre nyit utat. Ezeknek nemei, és ellen-eszközi a' gondolkodás tudománnyában fordúlnak elő

§. 99.

Némellyek az emberi léleknek előre érző erőt is tulajdonítanak, mellyhez képest az, minden észnek, és minden érzékenységeknek köze nélkül is,

csu-

csupán némelly homályos belső érzésekből bizonyos szerencsétlenséget, vagy szerencsét, tüzet, betegséget, vagy halált jövendölhetne. Ezen állatás ellen szint azonkép gondolkodom én, mint a' képzelődésnek azon ereje eránt magamat kinyilatkoztattam, mellyet néki sokan a' külömbféle testi jegyeknek szerzésire tulajdonítanak. (Első rész. §. 109.) Azon példákra, mellyek e' végre előhozattatnak, azt felelem én: 1) Vagy a' babonásság, vagy csodálatossoknak hitelökre való hajlandóság, vagy a' képzelődésnek hatalma 's t. e' f. azon kutfő, mellyekből ez illy mendemondák eredtenek. 2) Vagy néha az előre mondott történetek, legalább résznyire, vaktában tellyesedtek bé; azon elhitetés, mellyet az előre jövendöltt halálból vagy betegségből okozott a' képzelődés, gyakran valóságos halállal és lebetegedéssel bünhödött; néha pedig a' reá magyarázás vitte azt tellyessen reá, a' mit történetből hasonlónak vettek észre. 3) Legtöbbnyire pedig vagy az észnek következtetése, vagy az érzékenységeknek tanúságok okozza azokat, és így a' valóságos előre-látáshoz tartoznak; de vagy szántszándékkal meg nem vallják az illy Tanúk azokat, hogy minteggy Prófétáknak tartassanak, vagy nyilván meg nem tudgyák azoknak eredetit. Ez leginkább meg szokott történni az álomkori jelenségekben; ekkor a' lélek csupán maga állapottyával foglalatoskodik, tehát testének azon állapottyát megérzi, mellyet ébren meg nem érez, se benne mások észre nem vehetnek. Azért tehát minden csoda nélkül előre némellyek megérezhetik halálokat, és hogy meddig élnek, meddig se. Azért tudhatta meg ama' *Dánczigi* oktató is, hogy más napi hét órára meghal, mint valóban meg is halt. Midőn a' jelenlévők közül eggy valaki jövendölő erején csodálkozván tőle azt kérdené: hogy honnét tudgya? „Ezt jobban érezhetni, mint meg-

ma-

magyarázhatni" úgymond. Érzek a' fejemben valami ide 's tová járást, melly a' mellyemnek tellye voltával eggyütt, a' halálomnak valóságos hirmondója. Nekrolog. Jahrg. 5. Bd. 1. l. 13.

§. 100.

A' gondolkodó erő által képeinknek világában minden máskép rendeltetik el; elannyira, hogy eggy gondolkodó Embernek fejében egésszen más rendet, intézetet, és sokkal jelessebb formát pillanthatnánk meg, mint sem a' nem gondolkodóéban, ha bele láthatnánk. T. i. annak fejében a' képek sokkal több félekép' szövetkeznek öszve eggymással: mert az értelmek, itéletek és kihozások végett sokkal több öszve-hasonlítás kivántatik. 1) Mennél többet gondolkodik valaki, annál könnyebben jut az eggyikről a' másikra. 2) Egésszen új, és hosszabb sorok formáltatnak bennek, mellyek máskép nem lettek volna; mivel a' képek az ő hasonlatosságokra nézve válnak értelmekké, közönséges itéletekké, és kihozásokká. 3) Benne az ideák, értelmek, itéletek némünémű rendekké formáltatnak, azon külömbféle elosztásokra nézve, mellyeket az értelmeknek, itéleteknek nemeik okoznak. 4) Az értelmek és itéletek a' kihozás által eggymáshoz ragasztatnak, és szorossabban öszve-köttetnek. 5) A' képek és értelmek bizonyos plánum, czél szerént, több rendekbe, és sorokba állíttatnak. Tehát a' gondolkodó embernek fejében több féle a' rend, külömbfélébb az öszve-illés, helyessebb és határozattabb az öszve-köttetés. Ellenben a' nem gondolkodóknak fejökben minden elegyedve, zurzavarban, és széltiben hever, a' mint t. i. történetből oda lerakattatott.

§. 101.

A' gondolkodó erőn épül tehát a' tulajdonképpen való emberi emlékezet is. Tapasztaljuk t. i. azt is, hogy nem csak azon képeket, mellyeket az érzékenységek szereztek bennünk, hanem az értelem szüleményit is; nem csak az ő alkalmatosságokkal, t. i. a' szövetkesztetés szerént, hivhattyuk lelki-esméretünk elé: hanem 1) önként is, annyiszor, valahányszor akarjuk. 2) Olly meghatárazással, hogy megesmérjük, hogy ugyan azon egykoriban megesmért képek ők, mellyeket elő kivántunk. Az elsőt véghez viszi a' gondolkodó erő az által, mivel ő mindent külömbözőbb képpen szövetkesztet öszve, mintsem a' képző és képeket visszahivó erő; t. i. bizonyos czél, elrendelés és jegyek szerént; ezek által tehát lelki-esméretünk tárházában annyiszor ismét feltaláljuk ideáinkat, a' hányszor akarjuk. A' másodikat véghez viszi az itélő erő: mivel az ő nagyobb folyvástságokból, öszve-köttetésökből, átláttya azoknak az egykoriakkal való megeggyezésöket. Ezekből látni való tehát: hogy az emberi emlékezet az állatinak (§§. 44-45.) tökéletesítése. — Az emlékezet annál tökéletessebb, mennél 1) bővebben, 2) mennél könnyebben, 3) mennél tartandóssabban, 4) mennél hivebben esik meg általa az ideáknak, és neveknek önként való elő-hivások. — Ha az egyszeri képeinket, és ideáinkat 's a' t. vagy önként elő nem adhattyuk, mikor akarjuk, vagy pedig elő-fordulván, reájok nem esmérünk, akkor megfeletkeztünk; és azon állapotunk, mellyben ez történik velünk, feledékenységnek hivattatik. — A' miről megfeletkeztünk is bizonyos erőködés által p. o. egész képsorokon átfutván, a' helyet, időt, környülállásokat, 's a' t. visgálóra vévén, mellyekben azt megtudtuk; homlokunkat dörgölvén, melegítvén, mint a' képfenntartásnak tulaj-

don

don eszközét, azt is ismét vissza-hivhattyuk, 's reá esmérhetünk: 's ekkor azt eszünkbe juttattyuk. Az észbejuttatás hol világos, hol nem; azon jegyeknek számokhoz képest, mellyek a' dologról megtudatnak. A' nem világos észbejuttatás világossá is válhat. P. o. ha én nékem nem akar jól eszemben jutni, hogy azon embert, kivel öszvetalálkoztam, esmértem e'? ha ötet jobban megnézem, beszédgyét halgatom; mozgásira és cselekedetire vigyázok 's a' t.

§. 102.

Az emlékezetnek és észbejuttatásnak érdeme becsülhetetlen nagy. Ezen tehetség nélkül se értelmünket ki nem mivelhetnénk, se nem itélhetnénk 's nem okoskodhatnánk; nála nélkül se az elmultakra, se a' jövendőkre ki nem terjedhetnénk, szóval emlékezet, és észbejuttatás nélkül, az ember okos és erkölcsi valóság nem volna. De ezen tehetség által tapasztalásinkat, 's azon esméretinket, mellyekre egykor szert tettünk, tetczésünk szerént használjuk; foglalatosságinkban elő-segítetünk; szerencsénkben gyönyörüséggel, szerencsétlenségünkben vigasztalással tellünk el. Ezen tehetségnek befolyásával szabhattyuk ki csupán az erkölcsi törvényt; és a' reá emlékezés által töltyük bé kötelességünket; magunk viseletének jóságát biráljuk, és rendeltetésünkhöz közelitünk. — Noha a' jó emlékezetre leginkább a' szerencsés organizatio szolgál; de azonban sokat használ a' gyakorlás is. A' mit eggyszer megtudtunk, arra reá is emlékezünk: de tovább és bizonyossabban: 1) ha azt gyakrabban megujjittyuk; 2) ha azt ifjú korunkban, míg a' fejünk veleje gyengébb és mindennémű késztettetésekre képesebb; 3) erős figyelmetességgel; 4) helyes rend-

ben,

ben, és eggymással való szoros öszve-köttetésben fogadtuk el; 's a' t.

§. 103.

A' gondolkodás által lesznek a' mi érzékenységbéli esméretink is tökéletesekké. Mert ez által tudgyuk meg azoknak mindennémű tekéntetöket mint magunkhoz mint másokhoz képest, mellyeknek meglettekkel válik az esméret tökéletessé. Erre való nézve a' gondolkodásnak tehetsége, mivel az érzékenységeknek esmértetésit tökéletesíti, felső esmerő tehetségnek, az esmérkedő és képző pedig alsónak neveztetik. Ha valamelly tárgynak tekéntetit lelki tehetséginknek, kivált a' gondolkodó erőnknek, törvényeiből, és formájiból meghatározhattyuk, minek előtte azt láttuk, vagy hallottuk, 's a' t. az illy esméret csupán előre való (a priori); ha pedig valamelly közönséges itéletből, melly elejintén az érzékenységek által eredett bennünk, tudunk valamit meg minden tapasztalás előtt, ez is előre való esméret ugyan, de nem csupán. Ha pedig valamit látásból, vagy más valamellyik érzékenységinkből tudunk meg, ez utánn való esméret (a posteriori): Ez legbizonyossabb, 's legelégítőbb; csak hogy mindeneket illy formán meg nem esmérhetünk. 2) A' mit esmérkedő, és gondolkodó erőnknek törvénnyei szerént máskép meg nem esmérhetünk, annak esmérete szükséges. Illyen minden csupán előre való esméret; mert ez gondolkodó erőnknek formájától függ. Mivel a' lelki tehetségeknek törvényiben minden ember megeggyez: azért a' szükséges esméret közönséges esméret is eggyszersmind. 3) Az esméreteknek szükségök nem eggyenlő erejű; azaz: némellyeket ellenkezőképpen gondolni se lehet, másokat pedig lehet.

§. 104.

§. 104.

Tapasztaltt dolog az is, hogy nem jelennek meg mi előttünk elváltt és magános tárgyok, hanem számos eggymással öszve-köttetett változásoknak soraik, és magokat módosító érzések adatnak elejbénk a' természetből: a' végre tehát, hogy a' belső világ bennünk a' külsőhöz szabva legyen, és hogy belőlünk valami-külsőt lemásoljunk szükséges, hogy mi is közönséges itéletünket, értelminket, képeinket illy huzamos többféle, és öszveséges sorba, és folyamotba hozzuk, millyenben a' természetben találtattak. Ha erre is szert tettünk p. o. valamelly tudományra, vagy mesterségre nézve, azt érteni mondatunk közönségessen. Ezen tudomány, vagy mesterség-értés tehát a' léleknek nem új külömböző tehetsége, hanem csak az esmérő, itélő, és kihozó tehetségnek a' tulajdonképpen való emlékezettel eggyesülése. Innét van az, hogy kinekkinek tudomány, és mesterségbéli értelme tapasztalásához képest való. Mert az értelemnek főtörvénnye az, hogy az ideák a' tapasztaláshoz képest eggyesüljenek. Kinekkinek pedig saját tapasztalása vagyon az ő környékének, és állapottyának külömbségéhez képest; mert a' természet mindenütt máskép nyilatkoztattya ki magát.

§. 105.

Minekutánna elégséges esméreteket, és közönséges itéleteket bészerzett vala az emberi lélek, azokból nem csak egyenes, és magános itéleteket bészerzett vala az emberi lélek, azokból nem csak egyenes, és magános itéleteket, és igazságokat hozhat ő ki, hanem a' közönségesekből többről több magánosságokra is átszállhat; az okfőkből, és fundamentumokból folyvástabban is kifejtheti

heti a' munkákat és tulajdonságokat; a' legkülönösebb elvonásokra adhattya magát, míg a' csupa kép és lehetség bérczeire nem jut. Ezen úttal és móddal tulajdon remekeket alkot ő; az elementumoknak parancsol; a' csillagokat elrendeli; a' magában puszta földnek díszt; akarattyának pedig törvényeket ád. Ezen dicső ereje, mellyel tagadhatatlanúl az oktalan állatoknak felibe tétetett; minden földi teremtményekét meghaladja, és az Istenséghez hasonlít: különössen Észnek mondatik; 's ez nem külömböző tehetsége az emberi léleknek, hanem az előbbiekkel, kivált az itélő erővel való szerencsés eggyesűlése a' kihozó tehetségnek. Ezen ész nagy, erős, gyors, vagy találmányos.

§. 106.

Ha a' Léleknek ezen állapottyához hozzá járúl eggy különös önként való munkásság, és bizonyos czélra szüntelen való törekedés, ekkor tünik ki a' gondolkodó erőnek legfőbb grádicsa a' teremtő észláng (Genie.) A' végre t. i. hogy az ész illy nagyságában fejtődjék ki, szükséges: 1) Eleven képzelő erő, melly határozott és világos szinnel fesse le a' képeket: mert a' képeknek homályos, és zavaros voltokban a' gondolkodó erő hathatóssá nem válik, se jeles ideákat, és értelmeket nem termeszthet. 2) A' költő erőnek különös könnyűsége, melly a' képeket tecczése szerént fel is bonthassa, és öszve is rakogathassa: mert innen kerekednek ki azon új képeknek értelmek és itéletek, mellyek a' zsenínek tulajdoni. Azért, minden illy reá termett eszüek vagy valóságos jó Poéták vagy a' költeményességre igen hajlandók voltak. 3) Különös önként való munkásság, és belső erő a' képeknek ki-dolgozásokra. Ezt is nem külömben a' tapasztalás bizonyíttya. Minden reá termett

nagy

nagy eszű emberek a' kézen fogva való jártatást, és az idegen öszvényt átallották; a' mennyire ifjúságbéli történetik kitudódtak, önnön magoktól, fáradhatatlan törekedéssel, jutottak a' különösségre, magoknak saját útat törtek a' tehetségnek tartományában; mindaddig küszködtek környülállásaikkal, míg az akadályokat fellyül nem halladták. Ezen belső erölködésre olly hív emlékezet kivántatik, melly az egykor beszerezteket szaporán, és önként elő-adgya: máskép az önként való munkásságnak elegendő materiáji nem lennének a' ki-dolgozásra. 4) Végre a' bizonyos czélra való törekedés. E' nélkül, a' képzelő és költő erőnek hathatósága miatt, a' reá termett nagy eszű embereknek sorsok hasonló volna a' Fántasztákéhoz, és a' tébolgókéhoz. Bizonyos czélra intéztetik pedig a' törekedés az erős figyelmetesség, hathatós elvonó tehetség, meggondolás, helyes értelem, tökéletes itélet, és állhatatos gyakorlás által, hogy a' képzelő és költő erő a' gondolkodó tehetségnek vezérlése alatt rendin munkálkodgyék. Huzomossá válik pedig a' törekedés eggyetlen eggy vágyódás által, nevezetessen az által, mellyet *Cicero* minden nagy Embereknek tulajdonít, a' hírre való vágyodás által. — Ezen elegyedésben hol eggyik, hol másik lelki erő fejtődik ki jobban, tehát e' szerént a' zseni is külömböző. Midőn némelly igen izgatható érzékenység mellett a' képző erő kap uralkodásra, ollykor a' zseni poétainak; mikor az érző 's képzelő tehetség nem olly hathatós mint a' gondolkodó, ekkor a' zseni filosofusinak; ha pedig a' költő erő külsőképpen könnyen elől is adhattya a' testi készségnek és alkalmatosságnak egyesülésével azt, a' mit magunkban érzünk, illykor a' zseni mesterségbélinek mondatik. Az a' zseni volna közönséges, melly mind ezekre eggyenlő mértékben kiterjedne.

De az illy lelkek hasonlók a' fenikszekhez, mellyeket hallunk nevezni, de mindeddig nem láttunk. Illyeneknek tartyák némellyek *Aristotelest*, *Lájbnitzot*, és *Nevtont*.

§. 107.

A' mi gondolkodó erönk bizonyos törvényekhez vagyon kötttetve foglalatosságiban, mellyek a' lélekben előre, minden velek élés előtt is megvannak, 's mellyeket elejéntén csupán ösztönkép követünk, azutánn a' gyakorlásból megtudunk, 's végre a' tapasztalásokból észre-veszünk, és elvonunk. Illyen 1) az ellenmondásnak főtörvénnye: hogy a' dolognak valami prædicatuma legyen is, nem is; lehetetlen. E' nélkül minden értelem, itélet és okoskodás lehetetlen volna. P. o. ha a' halandóság az embernek tulajdona volna és nem is, nem tudhatnánk: hogy *Péter* halandó. Illyen 2) a' fundamentumnak törvénnye; azaz: minden értelemnek, itéletnek, és kihozásnak kell erősségének lenni, mellyen épűljön. Mivel költő erönk is sok képeket önnön kénnye szerént öszve-rakogat; az itélő erő is sokakat egybeköt a' nélkül, hogy az ő tekénteteket jól felvette volna: tehát olly próba-kőre volt szükségünk, mellyel a' valóságost a' valótlantól; a' helyest a' helytelentűl megkülömböztethessük. Illyek ezek *a*) a' mi gondolkodásunk formájával szoros visgálás utánn megeggyez, az valóságos értelem, itélet vagy okoskodás; az ellenmondás törvénnye szerént. *b*) Az is valóságos és helyes, a' mi a' jelenlévő vagy egykori tapasztalásunkkal megeggyez. *c*) Ha mi nem tapasztaltuk volna is azt, de azt sok mások egyenlőképpen tapasztalták, az ehez képest való itéletek, értelmek és kihozások is megvalósodnak. *d*) Ha se egyikre, se másikra e' három fundamentumok közűl nem építhetünk, ollykor olly kö-

közönséges ítéletekre tekéntünk, mellyek valamellyikén e' három fundamentumok közül épülnek; ha ezekkel megeggyeznek értelmeink, ítéletink 's a' t. az ő igazságokat is megtudgyuk. — A' mik ezen négy fundamentomon épülnek, azok igazak; a' mik pedig nem épülnek, hamissak. Az igazakat néműnémű kedv-teléssel elfogadgyuk, a' hamissakat vissza-tecczéssel megvettyük. Az elfogadás állításnak, a' megvetés pedig tagadásnak mondatik. Ezen állítás vagy tagadás gyorsan, és néha észre-vettünk nélkül is kitör ösztönkép belőlünk; sokan állítássoknak, vagy tagadássoknak fundamentumit nem tudgyák; illyenek a' tudatlanok közönségesen. Sokan pedig állítássoknak vagy tagadássoknak fundamentumit is elöltudgyák adni: ezeknek állapottyok a' Bizonyság; azaz: a' ki bizonyos, örökké elö-állíthattya ítéletének fundamentumit. Ha különössen azért állítunk, vagy tagadunk valamit, mivel ha mi nem tapasztaltuk is, de mások éppen úgy tapasztalták, a' mint mi tartyuk; ez hitel-adásnak neveztetik. Ha ezen fundamentumok között meghasonlás vagyon; vagy olly képpen: hogy többen javalják valaminek állítását, mintsem nem: ekkor ezt csak véljük; vagy pedig olly képpen: hogy eggyenlő számmal és fontossággal vannak az állításnak fundamentomi, mint a' tagadásé, akkor minteggy ide 's tova hanyódunk, kétségeskedünk. 3) A' gondolkodás' harmadik törvénnye ez: minden esetnek oka vagyon; azaz: a' hol valami megváltozik, ott bizonyossan kell valaminek lenni, melly azt erre birja, és mellyből ötet minteggy kijönni láthatni. Ennek elsö része onnét származik: mert mi a' kihozásban az elsö ítéletekből a' végsöre minteggy ellentállhatatlanúl áthajtatunk, és mivel mi két ellenkező ítéletekből eggyikét választani kénteléníttetünk: ezekre tehát valami ok által kell indí-

indíttatnunk. A' második rész pedig onnét származik: mivel magunkban tapasztallyuk, és mint eggy szemmel tartyuk az eggyes ideákból az öszve-rakottaknak, értelmeknek, itéleteknek 's a' t. kikerekedésöket; az érdeklésekben pedig a' képeknek a' tárgyokból való kifejtődésöket. — Ha valamelly értelemnek, vagy itéletnek fundamentomit adgyuk, azt megbizonyíttyuk. Az észnek ezeken megnyugodni általlyában szükséges; az esmérkedésnek, érzésnek, és gondolkodásnak törvényin kivül hatni, néki lehetetlen; észre vesszük, hogy ezeket követtyük, és kéntelenek vagyunk követni, de tovább nem fundálhattyuk. Hogy a' mit érzékenységink által bévettünk, azt megesmérnünk kelletik; hogy az ellenmondásnak elétételét, az okbéli öszve-köttetésnek vallását helybe hagyni tartozunk, ezt magunkban nyilván érezzük, de mire nézve? Ezt fellyebbről meg nem bizonyíthattyuk; 's így minden bizonyítás bizonyíthatatlanságon végződik. — A' Gondolkodásnak természete bizonyos értelmeknek formáit is előre, úgy mint a' törvényekét, magával hozza. Illyen a' Subjectum és Prædicatumnak értelme, melly nélkül eggy itélet se mehet végbe. Ide tartozik az öszve-rakott ideákban a' mekkoraság (quantitas), és millyenség (qualitas) értelme. A' kiterjedés módgyának képében az eggy féle alkotó részeknek több, vagy kevesebb voltok teszi a' Mekkoraságot, millyenek a' számok és hosszak. Az állatoknak, növényeknek, és más természetieknek állopottyokban pedig külömbféle voltok az alkotó részeknek a' szin, forma, szag 's a' t. teszi a' millyenségeket.

§. 108.

A' Gondolkodás' külömböző ágazatinak is tulajdon, és némelly eggymással ellenkező törvényeik vagynak. Az elvonás p. o. és az itélő erő azt is elhasíttya, a' mit elválasztani eggymástól nem lehet, u. m. a' Lelket az ő élő testétől, magunktól ereinket; ez előtt tehát minden elváltt állapotban jelenik meg, és többé öszve se áll; valamint a' mi külsőképpen elhasíttatott, az többé eggyé nem lesz. — Az éles ész mindent megkülömböztet, és tulajdona azt feltenni, hogy mindenek külömbözők; a' külömbségeket meg is toldgya: mert a' hasonlatosságokat látásán kivül ejti. Azért minden systemának ellensége, minden szoros értelmű közösségnek ellene van, és a' scepticismusnak kútfeje. Az elmés ész ellenben mindenütt hasonlatosságot nyomoz, ezt mindenben felteszi, és nagyobbíttya, mivel a' külömbséget tekéntetbe nem veszi. Azért Systemáknak alkotására visz, és a' nemeknek, eggy féléknek termékeny szülője. A' fejtegető értelem a' munkákról az okokra emelkedik, mindenütt fundamentomokat keres; és feltészi, hogy ezeknek mindenütt meg kell lenniek; így az embert vég nélkül való vissza-menetelre birja. Az öszve-rakó értelem ellenben az okokról a' munkákra száll-alá; az első és legfőbb okot felteszi; és merő következtetésekkel jár. 2) A' külső és belső érzékenységeknek törvénnyei is olly külömbözők, hogy nem csak eggyiknek tartománnyában olly mire is akadni, mi a' másikában meg nincs, hanem formájikra nézve se eggyeznek meg. A' belső érzékenységben a' kiterjedésnek, mozgásnak, áthathatatlanságnak 's t. f. semmi nyoma; a' külsőben pedig az eggymás utánn lételnek, megtudásnak, képzésnek 's t. e' f. nincsenek semmi jelenségi. A' belsőben az elvonás által megesmérjük, mi az eggyes pont, hossz, és

pör-

pörczentés; a' külsöben semmi eggyés sincs, hanem mind öszve-rakatott. — Azért kitecczik, hogy egész Filosofiát eggyetlen eggyik-fóre soha se vehetni; se a' külső érzékenységből, se a' belsőből mindent elvégezni, lehetetlen, és hogy a' mi egész tudományunk csak részszerént való mind addig, míg ezen természet nagy könyvének első betűjinn gyakoroltatunk.

§. 109.

A' Gondolkodásnak külömbféle intézetihez képest külömbözők a' cselekedeti; illyenek: a' meggondolás; elgondolás; át-gondolás, és újjontan való gondolás. — Minden munkássága a' gondolkodásnak elvégre az elválasztásra és új öszve-rakásra megy ki. Különössen az eggyeseknek az ő kivántatásokhoz, és végökhez képest való új öszve-rakogatásokkal foglalatoskodik. — Ezen öszve-rakáson épül az észnek azon tulajdonsága is, mellyet mi megfogásnak hivunk. Az öszve-rakogatásban t. i. láttya az ész az esméretet az ő alkotó részeiből mint eggy kiszármazni; és eggy egésszé formálódni. Ha ezen származás és formálódás érzékenységinek formáji szerént megy végbe, láttya az ész, hogy ebben semmi költött nincsen, és hogy a' tárgynak illyeténkép kell megjelennie; és ezzel meg-elégszik, ha bár bé nem láttya is, hogy az máskép már meg se jelenhetne. Ha pedig ezen származás a' gondolkodás törvényei és formáji szerént esik meg: akkor láttya, hogy az esméret máskép nem származhat; 's ezen általlyában megnyugszik. Ezen megfogásra törekedik, minduntalan az emberi Ész részszerént önnön nyugtatása végett; részszerént a' haszonvétel végett is: mivel a' mit megfogunk, azt származásának látásából könnyebben meg is tehettyük. A' mit érzékenységinknek formájiból fogunk meg,

azt máskép is lehetségesnek találjuk; a' mit pedig a' gondolkodásunk' törvényiből fogunk meg, azt máskép lehetetlennek tartyuk; az nagyobb öszveséget és hármoniát közöl gondolatinknak, és az okbéli törvényt szorosabban végre hajtya, a' minn az ész szüntelenül törekedik. Ez az oka, miért akarta az emberi ész minden időben az érzékenység által vetteket is gondolkodásának törvénnyéből megfejteni? De ez lehetetlen. A' tüz miért szerzi bennünk az égést, a' világosság a' szineket; az eggyes képek miért köttetnek öszve, 's pedig éppen így, nem máskép bennünk? holott köttetlenül is maradhatnának, és máskép is öszve-köttethetnének: ez megfoghatatlan a' gondolkodás törvényeiből, az is marad; 's így minden megfogásnak is megfoghatatlanság a' vége.

§. 110.

Organizatiónknak a' gondolkodásunkkal semmi közbevetetlen befolyása ugyan nincsen, mert gondolkodásra való Organumink nincsenek: de azért közbevetve a' képzésnek Organumi, és az Érzésnek kellemetessége vagy kellemetlensége által néműnéműképpen béhat az Organizatiónk gondolkodásunkra is. Eggy éles Visgáló ezt hosszas tapasztalásából e' kép adgya elő: annyiról, úgy mond, számos magammal tett tapasztalásomból bizonyságot tehetek; hogy a' figyelmetesség, emlékezet, és képzelő erő jobban függnek a' testnek állapottyától, mintsem az itélő erő. (Diætophilus' történeti. 2. köt. 49. lap.) A' gondolkodás nem csak külömbféle, hanem ugyan azon emberekben is külömbféle állapotokban külömböző. Néha gyorsabban megy az itélet végbe, néha pedig lassabban; nevezetessen: a' bőv étel, ital utánn; a' fáradtság és lankadtságban, lassabban; ellenben az ép erőben és egésségben az izgató, hevítő italok

lok és étkek utánn gyorsabban. Azért az asztalnak vége felé mindétig szóssabbak és beszédessebbek a' vendégek. Néha ismét a' hasonlatosságok, máskor a' külömbségek vétetnek jobban észre; nevezetessen a' magánosságban a' külömbségek; a' társaságban a' hasonlatosságok. Sok tapasztalásink bizonyíttyák azt is, hogy sokan agyvelejeknek sérelmére ostobákká, mások ellenben okossabbakká lettek; mint ama' kaponyájikat bétört Ifjú, és franczia Apátur is, kikről olvashatni *Wagnert* gyüjteményében 1. k. 265. lap. Tudniillik: ezen esetekben a' gondolkodó erőnek szolgáji az emlékezet és képzelés 's a' t. az agyvelőnek megrázódásához képest való hathatóságot nyertenek. Sőt értelembéli esméretinknek kerületi, és tulajdonsági is függenek az Organizatiónktól az által; mert e' miatt néha olly mit, a' mi jelen vagyon, bé nem láthatunk; a' tárgyoknak csak némelly oldalait láttyuk bé; némellyeket máskép mintsem a' mint vagynak, látunk bé; következendőképpen nem éppen olly értelmeket, és itéleteket formálunk, mint-sem a' millyek illenének. A' mi állításunkra vagy tagadásunkra, és így bizonyos vagy bizonytalan voltunkra is, befolyása vagyon az Organizatiónknak az által, hogy ez mindég eggyenlőképpen nem adgya előnkbe a' tárgyokat; hogy a' külömböző érző eszközink külömbféleképpen tudósítanak minket; hogy kedvetlen vagy kedvességünkhöz mérsékeltetik gondolkodásunk is. *Lichtenberg* azt vallja magáról: nyilván vettem észre magamról, hogy máskép gondolkodom, ha fekszem, máskép ha állok, máskép ha jóllaktam, máskép ha elfáradtam (Elegyes irásiban 1. köt. 23. l.) Ha lankadtak vagyunk, mérész, és hathatósággal járó gondolatink nem tecczenek, valamint ellenben ha erővel bírunk, az erőtlenek, és félékenyek visszatecczenek. Ha jó kedvünk vagyon, mindenre képesek

sek vagyunk, a' mi szelíd, kegyes, és józan; ha kedvetlenek vagyunk, keménykedésre, szorongatásra, 's a' t. készek vagyunk. Eggy Hipokondrista Papról bizonyíttya *Mauckhart*, hogy valahányszor nyavalyája bántotta, igen buzgókodott azok ellen, kik nem az ő hitén voltanak; máskor pedig megkéméllette őket, és a' türödelmöknek szükségét hirdette.

Ezekből következtetik némellyek azon kétségeskedésseket, mellynek Scepticismus a' neve. Ha így van a' dolog, mondanak ők, tehát minden esméretink kétségessek, sőt kérdés, ha valamit esmérünk-e? Mivel esméretink az organizatiónkhoz képest tétovázók, és héjánossak: ezeknek bizonyos próba-kő volna szükséges; de ezt hol vegyük? Az érzékenységbéli esméretinket az értelembéli esméretinknek próba-kövökre vethettyük; de ezeket meg mire vethettyük? Tehát se bizonyodik meg, hogy mi valamit megesmérhetünk. Ezek kétségire én olly rövideden felelek, a' mint csak lehet. Mindent megbizonyítani lehetetlen §. 107. és a' ki mindent meg akar bizonyítani, az semmit se hozhat bizonyságra; nem is szükséges mindent megbizonyítani; illyenek a' tett dolgok (res facti, Thatsachen.) Ebből csak az következik, hogy a' mi esméretink, és tudományink nem ellenmondhatatlanúl (apodichtisch) bizonyossak, 's nem is lehetnek; de ehez igen közelítenek. A' ki ezzel meg nem elégszik, nem tehetünk róla, hogy önként a' kétségeskedésnek feneketlen méllyébe rohanik. — Esmérhetünk-e' meg mi valamit? — Hogy a' három szegnek a' képe, mellyet én bécsukott szemmel magamnak formálok, szakasztott mássa annak, a' mit nyiltt szememmel látok, és tapíntásommal megtudok; ez tett-dolog; tehát bizonyos az, hogy én valamit esmérek. — De ezen eggyesség, mellyet most észre-veszek a' három szeg, és annak értelme között: állhatatos-e', illyen-e' mindég, illyen marad-e' egész életemben? Vagy is az én esméretim hozzám képest (subjective) állandók-e', bizonyossak-e', ellenmondhatatlanok-e'? Mivel megbizonyíthatatlan, hogy az értelmünk, és itélő erönk eggyre csalatkoznék; és a' tapasztalás azt bizonyíttya, hogy mi az

eggyen-

eggyenlő tárgyoktól eggyenlőképpen érdékeltetünk meg; az eggyenlő tárgyokról eggyenlőkép is itélünk közönségessen, tehát következik, hogy mind eggyikére reá-bizhattyuk magunkat, és hogy a' mi esméretink hozzánk képest (subjective) állandók és hitelesek, de nem ellenmondhatatlanok. — Mellyik esméretünkben bizzunk, ha a' megeggyezés tökéletessen ki nem tecczik? Abban, a' mit a' tapasztalás közönségessen megvalósít. Mivel természetünk már magával hozza, hogy érzékenységinknek tanúságihoz kellessék szabnunk magunkat; hogy a' dolgokat hasznunkra fordítsuk, tehát látni való, hogy e' végre a' legközönségessebb tudósítások szolgálnak. Ezen törvény a' dolognak természetéből következik, tehát több próbálást nem kiván. — Ezen esméretinknek eggyezését ideájinkkal és itéletinkkel mi is hozza bizonyságra? Az értelem; ennek hivatalja lévén az öszve-hasonlítás, és az egyeztetés, vagy megkülönözés §. 87. Ennek se kell tehát fellyebről próba-kő. — Mivel ez is csalatkozás alá vettetett, hogy' és mikor bizzunk szavában? Azért, mivel az értelem is megcsalatkozható, nem következik, tehát eggyre csalatkozik. Azon vallásira kell tehát bocsátkoznunk, mellyek annak szabad-vallási, mellyek mind azok, midőn semmi befolyó okok által se tartatik fogva, semmitől se hozatik zürzavarba. Illyen állapotban vagyon pedig többnyire. — Lehet-e' kiki magának arról Birája, ha igazsága vagyon-e' vagy sincs? Mivel természetünkben áll, hogy lelki-tehetséginkhez képest biráljuk értelminknek, és itéletinknek tekéntetöket, a' dolgokról való közöket; tehát nyilván Birák is lehetünk az eránt, ha igazságunk vagyon-e' vagy se. Ha néha szeleskedünk, oktalankodunk is, azért nem következik, hogy a' bírálásra élégtelenek vagyunk. Mikor hirtelenkedünk, vagy oktalankodunk, arra ismét huzomos tapasztalás szükséges. Ezekből tehát kitecczik, hogy a' mi esméretinknek ugyan ellenmondhatatlan bizonysága nincsen; de öllyat nyer az időnek folytával, melly hozzája legközelebb járúl. — Hát mások valamit bizonyossan megesmérhetnek-e' úgy, a' mint én valamit megesmérek? A' minden időbéli tapasztalás nyilván, és kifogás nélkül hirdeti azt; hogy mások is úgy érzenek, képzenek, gondolkodnak és itélnek, mint én; közönségessen; a' külömbség köztünk csekély az

egyen-

egyenlőséghez képest; 's hogy a' gondolkodásnak négy törvényei ő velek is közössek, ez tett dolog: tehát nyilván értelmök is a' fő dolgokban eggyenlő. Ha bár némellyek néha máskép látnak, más systemát követnek is; ebből nem következik még: tehát minnyájan mindétig máskép gondolkodnak mint sem én. Noha ezen megeggyezés közöttök, és én közöttem nem tökéletes; az emberek némünémüképpen különbözni fognak gondolkodássokban eggymástól világ-végezetéig. Azért az én esméretem, és mások esméreti közt való eggyesség nem ellenmondhatatlanúl bizonyos ugyan, de nem is olly különbözö, hogy kétségeskedésre (Pyrrhonismusra) okot adhatna, hanem közel való a' bizonyossághoz. — Ha a' másoknak esméreti ellenkezők, mellyikhez tartsam én ollyankor magamat? A' legközönségessebhez, mert hogy az esméretek legközönségessebben az ő tárgyokkal megeggyezzenek, ez ismét az emberi lélek természetéből következik. — De ki tudgya, hogy mellyik a' legközönségessebb? ki számolhat fel kitkit eggyül eggyig? — Legközönségesebb az a' vallás, a' mi legtovább fenn marad a' gondolkodó emberekben. E' végre nem szükség minden embert számba venni, hanem csak az időnek tartását. Sokakról ehez képest már végezett az emberi értelem, mellyek eránt eggykor hasonlás volt; nyilván végezni fog azokról is, mellyek mai nap köztünk perben vagynak. A' ki ezen idő elválasztását elvárni, vagy próba-kőül tekénteni nem akarja, azért annak biralásától meg nem menekedhetik. — Ezekből végre kitecczik: hogy mi ugyan minden valóságos esméretinkot, és tudva lévő képeinket a' csalatkozható organizatiónk által szerezzük bé, de még is azoknak esmérkedő és gondolkodó erőnknek belénk termett formáji által bizonyos állandóságot, hozzánk képest való szükséget, és közönséges erőt (allgemeine Gültigkeit) adunk, mellyekre nézve azok máskép nem képzettethetnek, 's nem gondoltathatnak; de ezen szükség végképpen az ellenmondás fundamentumán nem épül, azért is nem ellenmondhatatlan. Hogy pedig a' dolgok is a' mi formájinkhoz szabva legyenek, onnét megfogható: mert mint mi, mint minden egyéb lévő dolgok azon eggy fő nemhez tartoznak; azért nem csuda, ha minnyájak velünk azon eggy törvény alá vettettek is.

§. 111.

§. 111.

Ha mi kivűlünk némelly más gondolkodó erők vannak, úgy gondolkodnak-e' ők is mint mi? A' mi lelkünk gondolkodik mindég — akkor is, mikor aluszunk? Ezen kérdésekre rövideden ezt válaszolom: 1) Ha mi kivűlünk más gondolkodó erők is vannak, az ő gondolkodásoknak a' miénkhez néműnémű hasonlatossággal kell birni: mert máskép azok gondolkodó erők volnának is, nem is. Ezt vittattya azon hasonlósság is, melly van az emberek és állatok között. Ezek mind ketten érzékenységgel birnak; azért néműnémű hasonlatosság is van az ő megtudtok, és az embereké közt. De tökéletessen nem gondolkozhatnak ők úgy mint mi, máskép nem volnának hasonlók, hanem ugyan azonok velünk. 2) A' mi gondolkodásunk eggyre tart, akkor is, midőn aluszunk: mivel a' gondolkodás mint a' megtudás közbevetés nélkül se az érdekléstől, se az organizatiónktól nem függ, tehát ha ezeknek közösülések megszünik is, meg nem gátoltatik azzal a' gondolkodásnak azon szünet nélkül való ösztöne, mellyet magunkban eggyre érzünk.

§. 112.

A' Gondolkodó erő is tökéletesíthető több tekéntetekből: 1) Az ő finomságára nézve: a' gyakorlott itélő erő a' legfinomabb állapotokat is megtudgya; a' gyakorlott okosság a' kihozásoknak hosszabb sorait is kikövetkezteti. A' gyakorlás által azonban ezen tehetséget arra nem vihetni, a' mire a' reá-termés képessekké nem tett. A' mit belénk született elmének (Mutterwitz) hívnak, azt a' gyakorlás által meg nem nyerhetni. 2) Az ő hathatós ösztönére nézve. Meg van bennünk minnyájunkban az arra való ösztön, hogy gondol-

ko-

kodó erőnket gyakoroljuk. Ez eggy embert se hágy azon állati eggyűgyűségében megmaradni, mellyben e' világra született, hanem többről többre veszi az Embert. Ebben természetiképpen külömbözünk az oktalan állatoktól, kikben tökéletesülésre való ösztön nincs meg. Nem igaz, hogy ezen tökéletesülésre az életnek szükségi vennének minket, mint a' Materiálisták tartyák, máskép az életnek szükségi az állatokat is eggyenlő tökéletesülésre bírnák. Ezen ösztön, ha eggyszer bennünk felserkent, eggyre izgat bennünket, és néha a' legnagyobb felérhetőségre pöczköl. Ezen állapottyában az emberi ész a' legjelessebb remeket szabja; valamint minden érzékenységbélieken fellyebb vagyon, úgy azokra kedvetlenül és zugolódva is teként le. Azért a' mélly tudonyokba merülttek, közönségessen Hazájok állapottyával nem elégesznek meg; a' jelenvalók ellen zugolódnak és agyarkodnak. — A' gondolkodó erő igen hasznos és fontos is: Ez az embert minden állatok, és látható teremtmények felé emeli; arra intéztetett, hogy akaratunkat erre vagy amarra birja; az érzékenységünkön uralkodgyék, minket erkölcsi méltóságunkba iktasson; és fellyebb való boldogságunkat elömozdíttsa.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az akarathoz tartozó munkákról, erőkről, 's tehetségekről. (Thelematologia.)

I. CZIKKEL.

Az Érzés. Sensio. Gefühl.

§. 113.

Minden érdekeltetésünkkel némünémű kellemetességünk, vagy kellemetlenségünk van öszve-kapcsoltatva. A' Lélek' munkásságának ezekkel való öszveköttetésében: vagy is ezeknek megtudásokban áll az Érzés. Ezen érzés külömbözik az Esméréstől, vagy is a' közönséges érzéstől (Empfindung. Sensatio) §. 31. mert ebben a' lelki esméret a' tárgyokra háromlik-vissza, a' tulajdonképpen való Érzésben pedig önnön állapotunkra, mellybe hoz minket az érdekeltetés. Az Érzés eggyütt jár ugyan a' képzéssel, de azonban tőle is külömbözik: mert a' képzés a' tárgynak másolása, az Érzés pedig, mellyről értekezni fogunk, csak tulajdon állapotunknak felvétele. A' mi nékünk kellemetességet szerez, az nékünk tecczik, gyönyörűséges; az ellenkező pedig nem tecczik, fájdalmas. Mi légyen ezen kellemetesség vagy kellemetlenség, meg nem határozhatni, mert eggyes

es-

esméret: tehát ezen oldalról tovább fejtegetni se lehet. Bizonyos az, hogy belőlről nem járúl az érdékeltetésünkhez, hanem ennek minéműségében már benn' találtatik; mert tapasztaltt dolog, hogy a' kit p. o. az Austrigálnak szúrós ize, vagy a' Rezedának erős szaga meg nem érdekel, az ollyan az Austrigálnak, és Rezedának se kellemetességét, se kellemetlenségét nem érzi. Annak érdeklése, a' mire mi jól vagyunk, kellemetességet, azé pedig, a' mire mi rosszúl leszünk, kellemetlenséget szerez bennünk közönségessen. Mert azon étel, melly az éhesnek kellemetes, kelletlen a' jóllakoltnak; a' betegnek nem kellemetes többé az a' szín, mellyben egésséges korában gyönyörködött.

Az Érzés nem tartozik a' kivánáshoz: mert ô benne semmi cselekedet, vagy cselekedetre való igyekezet se foglaltatik, hanem csupán kellemetességünk, vagy kellemetlenségünk megtudásában áll. Mint-hogy belsô munkásságunkra okot ád, azért némelly esetekben a' kívánás képével úgy öszve-szövôdik, hogy majd lehetetlen ôket eggymástól megválasztani.

§. 114.

Különössen *1ben* kellemetességet szerez mind az bennünk, valami némelly erőnket, és tehetségünket észre veteti velünk; ellenben pedig a' mire gyengeségünket, vagy tehetetlenségünket vesszük észre, az nékünk kellemetlen. Ennek oka ez: mivel a' mi létünk, és valóságunk bizonyos erőkben, és tehetségekben áll, és általok folytattatik; azért természetessen valamiben ezeknek jelenlétöket, és munkásságokat észre-vesszük, abban kellemetességünket kell lelnünk, valamint ellenben azoknak fogyatkozásiban kellemetlenségünket kell érzenünk. — Innét megérthetni: miért hogy a' szerelem, éhség, szomjúság érdeklése nékünk kellemet-

metlen, az ő megszünetök pedig kellemetes. Mert az elsők testi ereinknek fogyatkozásit, és akadályit, az utólsók pedig azoknak nevekedését, és szabad voltokat vetetik észre velünk. Miért hogy a' jeles és józan magunk viseletében gyönyörködünk, törvényszegésünkben, 's erkölcstelenségünkben pedig nem gyönyörködünk? Mert az első magunk viselete erősségünkre, az utólsó pedig erőtelenségünkre mutat. Innét megérthetni: miért némelly szag, íz, és más-féle érdeklések kellemetessek, mások pedig kellemetlenek. A' jó ízű eledelek egésségünkre válnak, a' rosz ízűek pedig nem. Nem különben azon szinek, mellyek a' szemeinket erősítik, és múlattyák, kellemetessek: illyenek a' zöld, és kék szin; mellyek pedig erőtlenítik, kellemetlenek: illyenek a' sárga, és a' tündöklő hószin. Szinte így van a' dolog a' hangokkal és tájjokkal is. — Mivel az erők az Emberekben külömbözők: innét béláthatni azt is: miért hogy valami némellyeknek kellemetes, a' mi másoknak kellemetlen. A' kiknek látó és halló érzőinaik erőssek, mint a' vad népeké, azoknak szemeik a' világos-sárga, vagy vörös szinben; füleik a' lármás dobok, és kürtök' zörgésiben gyönyörködnek csupán: mivel illy érdeklésekre veszik észre szemeiknek, és füleiknek erejit. A' kiknek szemeik, és füleik ellenben gyengébbek: azok az illyenekben nem gyönyörködnek: mert gyengeségöket észrevetetik velök.

Azt vethetné itt valaki ellen: vannak olly kellemetességek is, mellyek ereinknek rongálássokkal eggyüttjárnak, mint az Ittosságból kitecczik; tehát az Érzésnek ezen törvénnye meg nem áll. — De az Ittosságnak erő-rongálása az érzésnek ezen törvénnyét meg nem hamisíttya; sőt inkább erősíti. Az Ittosnak jó izűen esik a' bor, 's annál jobb izűen, mennél többet iszik; ez igaz: de illykor erejinek fogyatkozásit észre nem veszi, hanem inkább jobb kedvűnek, vigabbnak, erő-

erősebbnek találja magát. Mihelyest testi erejinek fogyatkozása erőt vesz, azontúl ellenére van a' bor; és a' mértéktelenségnek megjelenésekor a' bor-ivók szinte irtóznak a' bortól, valahányszor a' poharat szájokhoz emelik. A' Mértéktelenkedők, ha ez utánn is eggyre isznak, nem következik ez abból, mintha jó izűen esnék nékik a' bor, 's azért innának: sőtt illykor többnyire minden izüket elvesztik: mert ha meró vizet kapnak is, meg nem ízlik többnyire; hanem az onnét vagyon: mert gégéjöknek szárazságát akarják az ivással megszüntetni, mellyet valóságos szomjúságnak tartanak; részszerént pedig hogy az ittosságból származó erőtlenségeket megorvosolják; néha pedig a' csupa társaságból is iddogálnak.

§. 115.

2szor. Kellemetességet szerez bennünk mind az, a' mi valamelly tehetségünket könnyű szerrel foglalatoskodtattya; és ellenben. Ezen törvény is azon lelkünknek természetéből származik, mellyre nézve, a' mint már mondottuk, a' szüntelen való munkásságra törekszünk; és mivel, ha ereinket bizonyos mértéken fellyül reá-szoríttyuk, néműnémű lankadtságot, és ereinknek fogyatkozásokat vesszük észre. Ez a' törvény fő kútfeje minden nagy és nemes tetteinknek: mert erre nézve lelki ereink önnön magoktól a' kifejtődésekre, és hová tovább való nevekedésökre ingereltetnek, 's az állati sors felé emeltetnek. Innét is külömbféle kellemeteseknek, vagy kellemetleneknek kell lenni. A' mi igen nagy, vagy igen kicsin, igen gyors vagy igen lassú, 's több e' féle: nékünk kellemetlen; a' mi pedig bizonyos középszerű, az kellemetes. Mert: a' mi felettéb nagy, igen megeröltet minket, a' mi pedig igen kicsin, az vagy semmit se eröltet, vagy ha még is fel akarjuk venni, igen is megeröltet minket. Nem külömben a' mi igen lassú, igen kevés foglalatosságot szerez, és az-

azzal ereinken tágít, mint az igen lassú járás fáradtságot és aluszékonyságot okoz; a' frissebb járás pedig ébredtekké tesz minket. Az igen gyors pedig nagyobb erölködésünkbe telik, mint-sem a' melly nékünk elviselhető. A' középszerüségnek, melly nékünk kellemetes, nincs semmi közönséges mértéke, hanem kinekkinek tulajdon erejéhez van szabva; azért ebben is a' külömböző emberekre nézve külömbféle a' kellemetesség vagy kellemetlenség. — A' rendtartás, czéllal öszve-illés, és eggymástól való függés innét kellemetes az értelemnek: mert mind ezek ötet könnyü szerrel foglalatoskodtattyák. Hogy ennek az értelem légyen az oka, kitecczik onnét, mivel a' kisdedek, és a' buta emberek ezeket mind semmibe hajtyák; ellenben mennél értelmessebb valaki, annál inkább gyönyörködik azokban. — Minden, a' mi ritka, szokatlan és új, ezen okból kellemetes, ha annak más jelenségi ellent nem állanak lelkünk esméretének. A' felváltás t. i. nékünk tecczetös, mert nagyobb foglalatosságot szerez, és határozott ereinknek enyhülést is hoz eggyszersmind, ha némellyek valamelly tárgyra feszülésökben kifáradtak. Már a' mi ritka, szokatlan, új, az esméretink és képeinknek sorokban gyakran elő nem fordúl; tehát a' felváltásnak kellemetességét jóval is előbb mozdíttya, azon tehetséginket munkásságba hozván, mellyek régen nyugodtanak. Ide járúl a' Contrastnak ereje is; mellyel az illyen a' mindennapival szembetünőképpen külömbözik. A' Contrást is t. i. kellemetes bényomást szerez mi bennünk az által, mert esméretinket és képeinket megerösebbíti, következendőképpen jobban foglalatoskodtat minket; gondolkodó ereinknek táplálást adván, és jelenvaló állapotunknak nagyobb kellemetességet vagy kellemetlenséget szerezvén. Ugyan innét származik végre az is: hogy minden

kel-

kellemetes érzésnek végbemente kellemetlen, és a' kellemetlené ellenben kellemetes. Mert illykor kielégíttetvén ereink a' kellemetesség által semmi foglalatosságot se lelnek, semmire se feszülnek többé; ha pedig a' kellemetlenségnek lett vége, ereink erőszakos állapottyoknak szünetére jutottak, 's azért minden foglalatosságtól örömest nyugosznak.

§. 116.

3szor. A' magában se nem kellemetes, se nem kellemetlen érdeklés vagy kép kellemetessé vagy kellemetlenné válik, sőt a' kellemetes is kellemetlenné lészen a' kép-szövetkeztetés törvénnye szerént, ha ahoz valami kellemetlen, vagy kellemetes érdeklés, kép, vagy szokás kapcsoltatik. Így válik nékünk az a' hely kellemetlenné, melly magában és az előtt kellemetlen nem volt, ha ott valamelly igen kellemetlenség történt velünk; kellemetlenné válik akár melly kedves étkünk is, ha mocskosan adatik fel; kellemetes minden Ember, a' ki nékünk valamelly kellemetes hírt hoz. A' zöld szin azért is kellemetes nékünk, mert a' természetnek újjúltát juttattya eszünkbe tavasszal; ellenben a' sárga, halavány szin azért is kellemetlen, mert ősszel a' zöldségeknek és fa-leveleknek avúlásokat és a' halált jelentik. Ezen képszövetkesztetésre nézve tecczik nékünk az is mind, valami hasznos. Hasznos nékünk t. i. az, a' mi bennünket valamelly érzékenységünknek kielégítésére segít. Ezen kellemetességnek valamihez való kapcsoltatása szerzi bennünk a' tecczetőséget. Mert mihelyest valamivel közbenvetés nélkül kellemetlenség van öszveköttetve, ha végképpen kellemetességünkre szolgál is bár, az nékünk vissza-tecczik; az orvosságok keserűségök, a' dolgozás, az erölködés vissza-tecczik, mivel előre kellemetlenséggel jár. Innét van

a'

a' szokásnak amaz ereje is, hogy a' kellemetleneket kellemetesekké, a' kellemeteseket kellemetlenekké, a' se nem kellemetes, se nem kellemetleneket kellemetesekké, sőt szükségesekké is teszi. Kellemetlen t. i. az, valami erőnket és munkásságunkat meggátolja, vagy felettébb is foglalatoskodtattya. Az első esetben a' szokás némünémű nagyobb reá-termést, készséget, hajlandóságot formál bennünk, következendőképpen erőnk és munkásságunk annyira nem gátoltatik többé. A' második esetben a' szokás erőnknek és munkásságunknak a' több izbéli véle-éléssel nagyobb erősséget szerez; következendőképpen felettébb nem foglalatoskodtatik többé. Így lesz az elejénten kellemetlen munka, pálinka-ital, dohány-szivás, tobákolás, az igen sós vagy savanyó étel, igen erős ital 's t. e' f. üdővel a' szokás által kellemetes. Ellenben kellemetes az, a' mi ereinket és munkásságinkat könnyű szerrel foglalatoskodtattya. A' szokás a' mi ereinket és munkásságunkat némelly esetekben eltompíttya, kimeríti, következendőképpen foglalatoskodtatásokat meggátolja. Így válik akár melly kivántt étel is utóljára kellemetlenné. Ha a' szokás-származtatta hajlandóság olly állandós, hogy a' természettel határos, ollykor a' mi elejéntén kellemetlen volt is, kéntelenítő szükségessé válik. Hogy' formáljon bennünk a' szokás illy nagyobb, 's nagyobb hajlandóságot (dispositiót) még el nincs végezve.

§. 117.

Ezekre nézve alkalmatossan megmagyarázhatni mind azt, valami az érzésnek tartománnyában megfejthető. Mert itt is, valamint az előbbeniekben hátrál, és hátrálni fog mindég valami megfejthetetlen. Erőnknek és hathatóságunknak észre-

re-vételéből, foglalatosságunkból, 's képszövetkeztetésünkből, hogy' származzék a' kellemetesség? a' rózsa-illatnak miért légyen illyen a' kellemetessége, a' violáé amollyan? Ezt, mivel a' kép eggyes, lehetetlen megfejtenünk. Miért kellemetes ízű az opium, belladonna és más illy mérges szerű növevény? Mit is tudgyunk erre felelni egyebet: mert ezek magokban a' mi ereinket nevelik némünémű mértékökben, és csak felettéb-való mértékben válnak méreggé. Talám így van a' dolog az Egérmaszlaggal is, csak hogy mi eddig ki nem tanúltuk még az ő használásának módgyát.

§. 118.

Az Érzések következendőképpen külömböznek eggymástól: 1*ször* Az ő alkotó részeikre nézve: eggyesek vagy öszvesültek. Az eggyesek csak eggyféle kellemetességből, vagy kellemetlenségből; az öszvesúltt többféle kellemetességből, vagy kellemetlenségből; avvagy kellemetességből és kellemetlenségből állanak; ezen utólsó esetben vegyúltteknek is mondattatnak. 2*szor* Az ő kutfejeikre nézve: vagy az érzékenységekből, vagy a' képzelő erőből, vagy az értelemből származnak; vagy pedig több tehetséginkből is eggyszersmind. 3*szor* Az ő tárgyaikra nézve: vagy unalomnak, vagy nagyságnak, vagy más állapottyának, vagy szépségnek, vagy pedig erkölcsiségnek érzési. 4*szer* Az ő származásoknak módgyára nézve: némellyeknek kellemetességök vagy kellemetlenségök az érdekléseknek miném̃úségitől függ csupán, másoké pedig némelly velek eggyesúltt képektől, bészerzett készségektől, és helyhesztetésektől, (Dispositióktól) is eggyszersmind. Az elsők eredetieknek, az utólsók úgy szerzetteknek hivattatnak. 5*ször* Az ő nagyságokra nézve: vagy tartóssak, vagy kiterjedtek, vagy pe-

pedig feszültek. 6szor A' léleknek kénnyére nézve: belsők, vagy külsők, azaz, történetessek; a' mint a' lélek vagy önként ereszti magát a' gyönyörködésre, vagy pedig történetből birattatik reá. 7szer Az ő grádicsaikra nézve: a' mint a' bennünk támadott kellemetességnek vagy kellemetlenségnek okát adhatni, vagy nem; világosok, vagy homályosok.

§. 119.

Az érzékenységbéli érzések származnak vagy az eggyes érzékenységeknek erősítésökből, és könnyű szerű foglalatoskodtatásokból, §. 114-115 vagy minnyájokéból öszveséggel; és ellenben. P. o. ha megérdekeltetnek az izlés a' jó étel, ital; a' szaglás az illat; a' szemlélés a' mértékletes fény, alkalmatos szin; a' hallás a' gyenge, vídám, csendes hang; az illetés; kivűlről a' gyenge bényomás, csiklándozás, simogatás; belőlről pedig a' lüttetés, vizketés, és a' töltözésre vagy kiürűlésre szolgáló ösztönöknek kielégétési által. Minnyájokat öszveséggel erősíti, és foglalatoskodtattya az éltető munkáknak szabad, és rendszerént való folyamottyok a' vér-forgás, emésztődés, visszapótolás, kiürűlés 's a' t. Az a' kellemetesség, melly ezen érzésnek tulajdona, testi gyönyörűségnek nevezteték. Azon kellemetlenség pedig, melly ellenkező esetben az érzékenységeknek sérelmökre, vagy megeröltetésökre származik bennünk, fő, gyomor, szem, vagy e' féle fájdalomnak hivattatik. — Ezen érzésekről tapasztaljuk: 1) hogy módgyokra, grádicsaikra, alkotó részeikre nézve az érző eszközöknek miniműségöktől, 's állapottyoktól függnek; azon számosságtól és sebességtől, mellyel ezek az érdeklésektől meghatódnak, és azon mérsékléttől, proportiótól, melly ezek között és ő köztök va-

vagyon. 2) Hogy annál feszülttebbek vagy hathatóssabbak, mennél vastagabb máteria érdekli az érző eszközöket. Azért a' nemessebb érző eszközök által nyertt érzések is szint olly erőszakossak lehetnek, mint a' vastagoké; azoknak gyönyörűségek vagy fájdalmok is annyira nevekedhetik, hogy ájúlást és elzsibbadást, sőt néha halált is okozhat. 3) Mennél vastagabbak az érző-eszközök, annál hamarébb öszve-folynak az általok felserkentt érzések, és annál nehezebben újjúlhatnak meg a' képzés által. 4) Valameddig a' testi gyönyörűség, vagy fájdalom tart, mind addig sebessebb a' vérnek kerengése; ha megszünik amaz, ez is elgyengül.

§. 120.

A' képzésbéli érzést kifejtik belőlünk 1) a' hasonlók, és egyenlők. Azért a' természetnek mesterséges lefestése, rajzolattya, vagy poétai leirása; vagy az emberi indúlatoknak, cselekedeteknek, szokásoknak, és characthereknek elő-adássok a' játékszínen nékünk tecczik. 2) A' szembetünő külömbségek, contrastok. Azért a' mi nevetséges, disztelen, vagy az uralkodó illendőséggel ellenkezik, a' nem fontos dolgokban; az elmés és éles mondák 's a' t. minket gyönyörködtetnek. 3) A' mi nagy és felséges. P. o. eggy magas Hegy; a' csillágos ég; a' nagy lelkűség, nemes érzés foglalatoskodtatván képzelődő erőnket, elérzékenyit minket. 4) A' mi helyes formáju, és alkotásu. A' szép költemény, munka, táplálván költő erőnket tecczik nékünk. — Ezekről meg' ezeket tapasztaljuk: *a*) A' képek azért okoznak kellemetességet vagy kellemetlenséget bennünk, mivel azok által bizonyos érző-eszközeink az ő alkotásokhoz, és jelenlévő állapottyokhoz képest illendőképpen meg-

megérdekeltetnek, melly érdeklésekkel közbevetés nélkül kellemetesség vagy kellemetlenség vagyon összvekapcsoltatva. *b*) A' csupán képzelteknek érdeklési lankadtabbak lévén a' jelenlévő tárgyoknál, kellemetességeik és kellemetlenségeik is gyengébbek. Innét magyarázhattyuk meg: miért tetczenek azok a' képzésben türhetőknek, mellyeket jelenlétökben el nem lehetne türni: p. o. eggy vérengző ütközetnek leirását olvasván nem irtózunk tőle annyira, mintha azt szemeinkel látnánk. Azt is: miért kellemetes az elmúltt roszsznak emlékezete? Azért részszerént, mert egész elevenségökben azokat többé nem érezzük, hanem annyira, mennyire képző tehetségünk foglalatoskodtatására alkalmatossak, részszerént azért is: mert veszedelmen kivül létünket észre vesszük. *c*) A' képzésbéli érzékenység ollykor is tart gyakran, midőn már azon kép, melly azt okozta, lelki-esméretünk elől eltünt, ha ellenkező képek adgyák is elő magokat. Az álom-kép akkor is gyönyörködtet minket, mikor már ébren vagyunk. *d*) Hogy a' képek felérzékenyitsék a' késztetlen, vagy merevűltt érzőeszközüeket, gyakran néműnémű üdő szükséges. Ez az oka, hogy némellyek akkor kezdik nevetni a' tréfát, midőn a' többiek már elnevették 's a' t. *e*) A' képzésbéli érzékenység szint úgy megveszteget az egésséget, mint a' testi gyönyörűség. Azért a' ki eleven képzelődése mellett attól magát nem óvja, veszedelmét sietteti.

§. 121.

Értelmünket — közönségessen — észrevetetik velünk, és foglalatoskodtattyák 1) a' szép rendtartás; vagy is dolgoknak olly eggymás mellett, és eggymás utánn való tételök, mellyre nézve azokat mint különkülön, mint összveséggel meg lehessen

fog-

fogni. Azért tecczik az eggyarányosság, és a' Harmonia, vagy is a' hangoknak bizonyos mérsékletben eggymás utánn való folyamottyok. 2) Az öszve-illés; ha az eggybefoglaltt részeknek formájok, nagyságok, helyhesztetök közt meg van az a' proportió, mellyet a' feltett czél kiván. Tecczik azon épület, melly az építető czéljának megfelel. 3) A' külső és belső tökéletesség. Ha a' tárgynak formájával, vagy mivoltával való megegyezését észre-vesszük. Tecczik a' szép költemény; és a' jó kocsi. 4) A' se nem felettéb külömbféleség — se nem nagy egyféleség. Ha valamelly dolog nem igen öszve-gyültt, nehéz öszve-szerketésű egész; se részek, és öszve-rakás nélkül nem szükölködik: az az értelemnek könnyen felvehető; azt eléggé foglalatoskodtattya; ürességet maga utánn nem hágy. Azért is: sem a' felette czifra gothusi épületek, sem a' puszta falak nem kellemetessek. A' városi lármán és a' falusi magánosság közt lévő vidék tecczik. Annál kellemetesebb a' munka, mellynél inkább kitecczik, hogy a' Szerző tellyes szabadon, és könnyen dolgozott azonn. 5) Az újság. Részszerént azért: mert a' mi munkásságunkat bővíti; esméretinket neveli, és azon tehetséginket foglalatoskodtattya, mellyek eddig nyugodtanak; részszerént azért is, mert belőle némű hasznot is reménylünk. Azért az új rendelés, vagy alkotmány kellemetes. A' váratlan és véletlen is az ő szempillantásában az újságnak erejével bír. 6) Az igazság. Mert ez módot mutat tudományunknak, 's esméretünknek kiterjesztésére, vagy megjobbítására, vagy azokból eggy egésznek alkotására. Érezteti velünk bélátásunkat, elmebéli tehetségünket, érdemünket. Azért kellemetes nékünk mint a' tudománybéli, mint a' szép mesterségbéli, mint az erkölcsi igazság, ha valamelly ellenkező érzés p. o. kárvallásunk meg nem gátolja. Tec-

ezik a' bizonyos is; mert eszünknek nyugodalmát észreveteti velünk. 7) A' szépség, és nagyság is eggy résznyire; a' mint alább ki fog tetczeni. — Ez értelembéli érzéseknek is az érdeklések adnak végbemenetelt; de nem azok, mellyek a' külső érzékenységinket hattyák meg, hanem mellyek a' lélektől az agyvelővel közöltetnek. Mivel ezen belső eszközünk csak vékony érdeklésre alkalmatos, azért azon kellemetesség is gyengébb szerű, mellyet a' gondolkodásunk munkái felgerjesztenek. Ezen kellemetességet érzi ugyan azonnal a' jártas elmélkedő és visgálódó; de a' gyakorolatlan ember csak akkor érzi, midőn értelmének azon állapottyát, mellyben az elmélkedésre alkalmatos, azzal öszve-hasonlíttya, mellyben éppen alkalmatlan. Azonban az értelembéli gyönyörűség sommája is, melly a' megfogtaknak sokaságokból, és eggymáshoz való kapcsolásokból ered, némellykor olly grádicsra emelkedik, hogy azonn semmi testi gyönyörűség se foghat ki.

§. 122.

Ezen eggyes érzésekből alkottatnak az öszvesültek §. 114. millyen, mindenek előtt az Unalomnak érzése (Ennui.) Ennek kétféle a' különössége: az ő feletteb vissza-tecczősége, és az üdőnek látszatós hosszassága. Az ő feletteb vissza-tecczősége, melly miatt már sokan meg is ölték magokat, az érzékenységbéli és képzésbéli kellemetlenségeknek öszvesülésekből támad. Illykor a' merő eggy-féleség miatt az érzékenységek vagy egésszen munkátlanságra jutnak, vagy legalább erejeknek mérsékléséhez képest nem foglalatoskodtatnak; a' képzelés pedig felettébb nagy látással, kivánsággal, reménységgel és kielégítéssel kecsegteti az Embert. Az üdő azért látszatik illykor

kor felettéb hosszasnak; mert ennek alkalmatos ponttyára nagy a' vágyódás; mellyre nézve a' lelki-esméretnek egész hathatósága, figyelmetessége annak folyamattyára feszül; melly által az üdőnek szükségképpen hosszasnak kell látszatni, valamint a' kiterjedés is nagyobbnak látszik, ha mikroskópiummal visgáltatik. Az üdő t. i. akkor látszik nékünk főképpen hosszasnak, ha semmi foglalatosságunk sincs; vagy pedig bosszúságos, 's eggyszersmind valamit várva várunk, 's valamelly közelévő esetnek heves kivánsága minden jelen valót vissza-tecczettet p. o. midőn valamelly régen kivántt vendégünknek elérkezésére várakozunk.

§. 123.

Illy öszvesültt érzés a' Nagynak kellemetes érzése is; ez világossabban úgy fog kitecczeni, ha előre megértyük, mi légyen a' Nagy tulajdonképpen. Minden természeti tárgyoknak van bizonyos mértékök, az ő feszülttségökre, tartósságokra, és kiterjedtségökre nézve, mellyet azon eggy nemnek Individuumi át nem hágnak. Ezen határ között van olly mérték, mellyet az Individuumok többnyire megütnek, 's melly is azért középszerűnek, vagy közönséges nagyságnak mondattatik. A' mi ezen középmértéket fellyül haladgya, annak Nagy; a' mi pedig meg nem üti, Kicsin a' neve. A' közép-mérték a' külömbféle tartományokban, és földünknek tájjékiban külömböző. Azon fa, melly Európában nagy, Amerikában és Afrikában középszerű, 's a' melly Kárpát hegyeinken középszerű, az Siberiában nagy. Tehát a' Nagynak meghatározott mértéke nincsen, hanem kinekkinek tartománnyához, és esméretihez van szabva. — Azon kellemetességnek kutfejei, melly a' Nagynak láttattyával eggyütt jár, azonban mindenekben eggyenlők, ha bár külömbféle benyomásokat okoz is külömbféle emberekben.

Tec-

Tetczik t. i. nékünk a' Nagy mindenek előtt azért: mert ez külömbféle ereinket munkásságba hozza, mellyek munkátlanok voltak; azokat észrevehetőképpen kiterjeszti, 's minket nagy erőnek, nagy tartósságnak, és nagy erősségnek gondolattyára bír, a' minémű állapotban t. i. azt találjuk; és gondolkodó erőnket okainak visgálására serkenti. A' közönségest, elhitettyük magunkkal, hogy értyük úgy is, mivel mindennap szemeink előtt forog, noha bár valóban legkevesebbé fogtuk is meg őket; de a' rendkivűl valót, a' különöst, nyilván érezzük magunkban, hogy nem értyük. Az emberi nagy Erőkben, és erkölcsi cselekedetekben hozzá járúl még a' képzelődésünknek játéka is. Mivel: midőn p. o. Regulusnak nagy tette, Kristusnak fedhetetlen erkölcse előttünk forog, a' mi képzésünk ereje akkor nagy kiterjedést nyer; azt véljük tehát, hogy azzal magunk is nagyobbra keltünk; 's valóban lelki-erő is szükséges arra, hogy mi másoknak nagyságokat észre-vegyük, és világossan képezzük magunknak.

§. 124.

Öszvesültt a' Szépeknek érzésök is, millyenek mind azok, valamik reánk kellemetes nyomot tesznek főképpen ugyan szemeinkre; például: a' szinek, és ezeknek vegyűleti; a' dolgoknak külső formáji és ábrázati; azutánn füleinkben: az eggyező hangoknak kiejtési; a' képzelődő erőnkre: a' képszövetkeztetés által szerzett követési a' bájoló természetnek; a' mesterséggel 's főghatósággal elő-adott beszélgetések, elő-mutatások, költemények, 's t. e' féle. Ide járúl az Értelem is; azaz: a' mi szép az értelmet is illeti; azért az oktalan állatokban ezen szépség-érzés meg nincsen; mert értelem nélkül szükölködnek. Hogy mi tehát va-

la-

laminek szépségét érezzük, szükség, hogy azon erőnket, mellyekre bényomás esik, az ő módgya szerént foglalatoskodtassa. A' képzésünket §. 120. ugyan természete szerént foglalatoskodtattyák 1) a' mellyek sok félékből úgy egyesültek, hogy őket egyszerre, egésszen, nyilván, fel-lehet venni; az eggyes pontok, vagy hangok se nem szépek, se nem rútak. Az öszve — vissza — eggymásba szőtt hosszak (lineák) se tecczenek; ellenben tecczenek a' derekak, (quadrata); az eggyenlő szárú három szegök (triangula æquilatera) 's leginkább a' kerek-hosszak (circuli): mert ezekben legnagyobb a' külömbféleség; eggy részecskének se lévén azon eggy helyheztette; 's tellyes az ő eggy egésszé foglalattyok is; eggyenlő távúl esvén minden pont a' közönséges széktől (centrum.) Képzelő tehetségünket könnyű szerrel foglalatoskodtattyák 2) az eggyenlők; ha az t. i. a' bényomásoknak lemásolásokban, a' külömbféle részeknek eggymást felváltásiban könnyen és észre-vétetlenül átsuhanhatik, úgy hogy néki semmi ki-álló, pupos, görönczös uttyában akadályt nem tészen. Azért a' Ló szebb a' Tevénél; az ember minden eggyéb állatnál. 4) A' szembetünő külömbség (Contrast.) Azért *Homerus*nak Iliássa szép, mert Bajnokinak illy ellenkező charactereket adott; az a' kép is, mellyben a' színek és árnyékozatok szembetünőképpen adatnak elő, szépnek tartatik. — Az értelmet pedig könnyű szerrel foglalatoskodtattyák §. 121. *a*) Szép rendtartás, mindenek előtt a' nembéli; a' szép Asszony nem szép férfiú; a' szép Neger nem szép Európai, a' szép ökör nem szép ló volna; 's az individuumbéli: a' mi a' Beszédnek végén szépen illik, elején nem szép. *b*) A' czéllal való öszve-illés (Zweckmässigkeit.) Az, a' miben valamelly czéllal való öszve-illést észre nem vehetni, mint a' homoklapokban, kő-hányásokban, kő-sziklada-

ra-

rabokban 's a' t. nem szép. Ellenben: ha a' Gyermek piros posgásságával kiformálódásának (vegetatiojának), az Ifjú testi és lelki kifejtödésével tökéletesülésének; az asszonyi nem gyenge, lágy, test-alkotásával, fájn szinével; a' férfiú munkára termett erősségével; az egész test-épület alkalmasságával az ö rendeltetésének meg felel — szép. Ha a' Ló gyorsaságot, elevenséget, erőt mutat karcsú, kerekded, tömött test-szabásával; az ökör pedig erősséget, tartósságot állandóúl öszve-szerkeztetett nehéz alkotásával; ha bár lassúbb is a' Lónál, szép 's a' t. Ide járúl *c*) az újság is, foglalattyára vagy formájára nézve; a' tökéletesség; az igazság 's a' t. A' felségesség (Erhabenheit) csak elö-adatására nézve tartozik a' Szépséghez, mivel magában álmélkodást szül. — Ezekből kitecczik, hogy a' Szépség-érzésnek határozott és az emberi természettől függö törvénnyei vagynak, következendőképpen nem csupán a' nevelésnek és szokásnak szerzeménnye. De ezen törvények nem mindenképp' elvégeztettek, hanem külömbözö határúak, mivel hol inkább, hol kevesebbé telhetnek bé az emberi tehetségeknek külömbségök miatt. A' mit eggyik könnyen egésszen felvehet, és képzelhet magának, mert tökéletesebb a' képzö ereje, 's bizonyos erre való készséggel is bír, azt másik nehezen veszi fel; a' mi valakinek darabos, görcsös, faragatlan, mivel fájn és gyakorlott tehetségü, az másnak sima, egyenes pallérozott, a' kinek durvább és járatlanabb érzési és képzeti vagynak. Nem külömben ez ezt tartya a' reá-nyomást tévö dolga czéljának; jó rendnek; 's a' t. amaz pedig amazt. Végre a' képszövetkesztetés által is eggyiknek eggy forma ábrázat lehet kellemetes, másnak másik. Mint *Dekartes*nek, ifjúságában bancsa szeretője lévén, a' bancsaság eggyre szépnek tecczett. Innét látni való, hogy

melly

melly igen függjön a' szépség-érzés a' neveléstől és szokástól is; és hogy miért a' legjelessebb Szerzőknek, Poétáknak, képiróknak munkáik is mindétig elütnek eggymástól; 's miért hogy mind eggyikek más-máskép szépek. De ezek bővebben a' Jóizlés' tudományába tartoznak, mellyel reményljük, üdönap mulva Tudós *Schedius Lajos* meg fogja Hazánkat ajándékozni.

§. 125.

Természetünk ajándékából érzésinknek bizonyos ragadósságok is vagyon; mind azok, kik hozzánk közel esnek, gyakran hirünk és tudtunk nélkül is, közlik velünk állapottyokat; a' vígak együtt való vígadásra, a' szomorúak velök való szomorkodásra, birnak minket. Ezt nevezik a' Bölcselkedők Sympathiának, eggyenlő érzésnek, vagy részt-vételnek. Ez is öszvesültt érzés, és a' képzelő erőnknek és értelmünknek foglalatoskodtatásán épül. Minden belső állapotnak t. i. vagyon bizonyos jele; a' Lélek úgy ki nem nyilatkoztathattya magát, hogy az agyvelőt meg ne érdekelje, ez pedig az érző-inakat, mellyek a' test szinén terjednek el. Ezen jelek három-félék: 1) Természeti hajlandóságok, illyen az oda-hajlás, ha mit megvisgálni akarunk; a' haragosnak maga megkötése, és bajvívásra készsége. Így: kiterjeszti karját a' Szerelmes, maga elejbe veti kezeit a' veszedelemben forgó. 2) Mesterséges követések. Belső állapottyát *Burke*nak leirása szerént így követi a' tőrbe esett Szerelmes: a' feje eggyik félre csügg, szemhéjjai bellyebb záródnak; andalgó szemei tsendessen mozognak, és eggy tárgyra pillangatnak titkon; szája felénnyire nyitva áll; a' lélekzése hosszas, és sóhajtásokkal vegyes; a' teste magára hagyatott; a' tagjai henyén lógnak; 's bi-

bizonyos belső gyengeség és lankadtság tulajdona. Ki ne lássa belső háborúját a' bosszúsnak azon tüzből, mellyel szemei szikráznak, azon tajtékból, mellyel szája habzik; azon nyegésből, mellyel nyeli mérgét; azon hánykolódásból, mellyet gyötrelmes szive szenved 's a' t. 3) A' külső tekéntet; a' képvonások (Minen.) A' szomorúság könyvzacskókra, a' vigság az ágyék hártyára hatván; a' szorongattatás vissza-üzvén a' vért az arczákról; a' szemérem ellenben oda csődítvén azt, minteggy kiteként belölünk. — Már hogy ezen jelek minket azon állapotba hozzanak, mellynek hirdetői, mindenek előtt szükséges, hogy azokat a' tapasztalásból értsük. Mert a' kisded ha láttya is annya sirását, el nem érzékenyül; mihelyest üdővel megesmérte, minémű állapotnak következése a' könyvhullatás, megkönyvezi siró annyát. Értelmesekké válnak pedig ezen jelek részszerént önnön tapasztalásunkból, részszerént szóbéli tudósításból is. Minekutánna megesmérkedtünk ezen jelekkel, azontúl képzellyük magunknak a' képszövetkesztetés törvénnye szerént azon állapotot is, mellynek hírmondói. A' képzésnek pedig ezen ereje már tudva vagyon: hogy azon érdeklést, mellyből származott az esméret, néműnémű mértékben megujjíttya; a' kép nem lévén más, hanem az érdeklést-szerzőnek gyengébb mássa. Senki valami nevetségest nem képzelhet magának, hogy száját eggyre félre ne huzza, senki valamelly haragost nem szemlélhet, hogy eggyre maga is homlokát, szemöldökét eggybe ne rántzolja. Ezen jelekkel pedig nem külömben hátramaradatlanúl öszve-kapcsoltatva vagyon erejinknek bizonyos foglalatoskodtatások is, a' kellemetes, vagy kellemetlen érzéseknek kutfejök. — Nem képzelhetni olly mi undorítót, hogy az undorodás bennünk meg ne újjúljon. Mennél tehát elevenebbek

va-

valakinek a' képei; erössebb a' kép-szövetkesztetése; 's hathatóssabb képzelő ereje; annál inkább részt vesz másnak gyönyörködtető, vagy fájdalmas állapottyában; mert annál inkább közelítenek a' képek az érzésekhez, annál inkább azonn vannak, hogy az érzékenységeken kitörjenek. Az erösb kép-szövetkesztetés jobban megemlékeztet azon kellemetes vagy kellemetlen állapotról, mellynek jeleit képzük; annál inkább magunkat másnak állapottyába helyhesztettyük; a' minek leghathatósabb az ereje elérzékenyítésünkre: mert a' legérzékenyetlenebbeket is meghattyuk mondván: képzeld magadat ezen állapotban! A' hathatósb képzelő erő azt is véghez viheti, hogy ki jobban elérzékenyüljön annál is, kit p. o. ártatlanúl bántanak; vannak példáink, hogy az illy nyavalyások mind azon betegeknek és betegségeknek, sőt a' tébolodtaknak állapottyokat is magokba vették, kiket szemléltek, vagy mellyeket hallottak. Azért nem tanácsos kitkit a' tébolgók, és nyavalyások hajlékába vezetni. Ezen rész-vétel kitör bennünk minden észre-vétel, vagy önnön szerettünk, és haszonkeresésünk nélkül csupa ösztönképpen is: mert annak sorsában is részt-veszünk, kivel csak az olvasás, vagy játék-nézés által közösülünk, 's kitől soha semmi hasznot nem remélhetünk. Azért hibázott *Helvetius* a' Sympathiát csupán a' haszon-keresetből hozván ki. Ha néműnémű haszont reménylhetni attól, kinek állapottyát megtudgyuk, tagadhatatlan, hogy annál inkább részt [veszünk ügyében. — Ezekből a' részt-vételnek jelenségeit is megmagyarázhatni: 1) A' házi szegényen, a' szemérmetes szenvedőn, én annyira nem szánakodom: mert a' részt-vételnek felserkentője, a' kinyilatkoztatás, fogyatkozik. A' setétben ásítozóval nem ásítozom; a' felháborodásomban senki állapottyában se veszek részt: mert kellete szerént

rént azt fel nem vehetem. 2) Az éhest, a' ki nem éhezett; a' szerelemnek Mártirát, a' ki soha szerelmet nem szenvedett; a' ki valamelly fényes házban kénnyére kedvére nevekedett, a' nyomorúltakat úgy nem szánnya, mint más: mert a' mit nem tapasztaltak, azt olly elevenen képzelni, öszveszövetkesztetni érzéseikkel nem tudgyák. 3) A' közönséges és elvontt szavak minket úgy el nem érzékenyítenek, mint a' környül-állásos, közös, jegyekkel, szinekkel, tekéntettel lefestett elő-adások; mert amazok úgy nem foglalatoskodtattyák képzelő erőnket, mint ezek. Azért minden Szószóllók, Poéták, ha minket megérzékenyíteni kívánnak, olly különösségekkel, és okokkal álljanak elő, mellyekkel az érzések szorossan öszve vannak szövetkezve. 4) Nagyobb részt veszünk az állatok állapottyokban, mint-sem a' plántákéban; az emberekében nagyobbat, mint-sem az állatokéban: ezek közt pedig nagyobbat a' Hazánkfiaiéban, mint-sem az Idegenekében. Mert az elsőknek állapottyokat jobban képzük magunknak; jobban öszve-szövetkesztettyük a' magunkéval; hamarébb helyhesztettyük magunkat az ő sorsokban; nagyobb hasznot is remélhetünk ő tőlök, mint amazoktól. Amazokat érzéketlenebbeknek, minteggy más teremtményeknek tartyuk. Innét származik azon érzéketlenség, mellyel viseltetnek sokak némelly állatokhoz, 's azon Negerekhez, kikkel se közösülés, se olvasás által meg nem esmérkedtek, és ama' kegyetlenség, lopás is, mellyet a' vadon nemzetek az Európaiakon elkövetnek, felenyájjakon pedig nem. 5) A' kiket mi szeretünk, becsülünk, azokkal jobban sympatizálunk, mint-sem a' kiket gyűlölünk, vagy semmibe hajtunk: mert az elsőknek állapottyokat elevenen képzeljük magunknak, amazokét pedig nem. Általlyában, valami meggátolja a' képzést, kép-szövetkesztetést,

az

az a' rész-vételnek is akadályt vet. Ugyan azért is a' mi közönséges, és szokott, az minket elég gé el nem érzékenyit; mert a' gyakorlás által a' megtudó és képző ereink, minteggy elkopnak, 's a' szokás mindent homályba borit. 6) Miért vannak olly nemünknek mocskai is, kikben ezen rész-vételnek dicső érzése minteggy hibázik, másokban ellenben a' legfőbb mértékben adgya ki magát? Ennek oka is a' képző-erőnek megakadályosztatása, melly részszerént az organizatiótól vagyon közbenvetés nélkül, részszerént pedig a' béfolyó okoktól, a' Temperamentumtól; asszonyi vagy férfiúi nemtől, életkortól 's a' t. Végre 7) miért hogy észre-vévén, hogy más is részt vesz ügyünkben, még annál inkább érezzük állapotunkat. Az Asszonyok annál inkább sirnak, ha valaki sirattya őket. Mert eggyiknek állapottya meghatván a' másikát, ezé pedig ismét ötet, az érzés megkettőztetik; 's a' t.

§. 126.

Az erkölcsi-érzés, mellyel kellemetes nékünk az, mint magunkban, mint másokban, a' mi jó, igazságos, vagy törvényes, az ellenkező pedig kellemetlen, legméltóbb a' figyelmetességünkre. Ez is öszvesültt Érzés, annyira, mennyire többféle ereinknek észre-vételökből származik. A' mi önnön erkölcsiségünket illeti: Előre már mondottuk §. 114. hogy valami némelly erőnket, készségünket, alkalmatos voltunkat észre-veteti velünk, tecczik az nékünk, és pedig minden haszonra való tekéntet nélkül is. Mert már a' gyermekek is, kik hasznokat számba nem vehetik, királyi módon gyönyörködnek magokban, ha magoktól is járni, és ugrándozni tudnak? 'S a' gyermekeknek legkellemetesebb mulatságik többnyire nem ollyanok-e', mel-

mellyeknek semmi hasznát nem tudgyák, 's mellyek tilalmasak és veszedelmesek is? Ebből következik, hogy tehát önnön magunkban rejteszkedik olly rugó erö, melly minket a' készségekben, és tehetségekben többről többre való nevekedésre vonz minden idegen tekéntet nélkül az oktalan állatok felett. Sőt midőn valamire alkalmas voltunkkal másoknak tecczünk, abban is minden haszonkereset nélkül gyönyörködünk; mert tapasztallyuk ezt az oktalan állatokban is, kutyákban p. o. és a' kisdedekben is kiknek nyilván haszonhajhászást nem tulajdonít senki. És a' gyermekekben, kik igen örülnek rajta, ha mások az ő czigány-kerék-hányásokat, eggy lábon messze sántikálásokat, vagy mérész ugrásaikat csudálják; mert eggyre kérdik eggymástól: tudsz-e' te így? Sőt ez tecczik-ki a' meglettekből is: másképp, hogy' gyönyörködhetne eggy útas, vagy vendég, ki ma ez órában itt van, másikban amott, ha az ott valók tréfás, elmés mondáiban kedvet találnak? Hogy' is volnának az Emberek olly tékozlók a' tanácsokkal, oktatásokkal, ha mindég önnön hasznokat vadásznák? Ezt meg nem hamisithattya *Helvetius* azon ellenmondásával: tehát miért nem gyönyörködünk a' *Khínaik*nak és *Pescherek*nek helybehagyásokban úgy mint az Esmérőseinkében, ha távul vagyunk a' haszon-kereséstől? Ennek ez az oka: mert természetessen jobban kell rajtunk fogni minden haszon keresés nélkül is az olly helybehagyásnak, mellyet megtudunk, és hallunk azon szempillantásban, midőn annak okát, a' tehetségünket, észrevesszük, mintsem az ollyannak, mellyet meg nem tudunk, vagy azutánn tudunk meg, midőn már tehetségünk kifejtődött. Mások' kedv-tellésöknek csak azon belső haszna van mi reánk nézve, hogy benne mint eggy tükörben alkalmatosságunk vissza adódván, megkettőzteti, és tartóssabbá teszi gyönyörködé-

sünket, következendőképpen azt bővebben ki is fejti. — Ezekre nézve megérthetni már, miért olly kellemetes nékünk a' jó, igazságos, és törvényes magunk - viseletünk? 's miért kellemetlen az ellenkező? Mert az elsőnek bizonyos erő és tehetség, a' másiknak pedig, a' roszsznak 's törvénytelennek, erőtlenség, gyengeség a' kútfeje. A' ki csalással, lopással keresi kenyerét, az azt mutattya, hogy azon talentum, és tehetség nélkül ő szükölködik, mellyel mások igazságos előmenetelt szereznek magoknak, vagy azon szorgalmatosság, igyekezet nélkül vagyon, melly által mások boldogúlnak. A' ki költeményekkel kérkedik, tudni való, hogy igazsággal hírt, nevet nem reményl magának, és hogy nagyobb a' vágyódása tehetségénél. A' ki hazud, vagy másoknak szineskedve hizelkedik, titkon azt vallja, hogy vagy czélját nem meri az igaz úton keresni, vagy félelemből, és elégtelenségből törekszik ezen csapásokon kívánságának kielégítésére. A' mértéktelen, telhetetlenkedő, tékozló, vagy más ezekhez hasonló elárúlja gyengeségét, hogy az állati érzékenységinek ingerivel nem bír. Az erkölcsi jó cselekedetek az észnek különös erejéből származnak, melly fontolóra veszi azt, mi váljék inkább igaz hasznunkra, mi illyék jobban igaz nemességünkhez. Az észnek jeles állhatatosságából erednek, mellyel ez híven ragaszkodik ahoz, a' mit méltónak belát, 's az ellenkező érzékenységeknek ingerit, csatájit és késértetit pedig meghaladgya. Szóval az erkölcsi jó cselekedetek az önként munkálkodásnak, magunkon való uralkodásnak legfőbb mértékét foglalják magokban. Az erkölcsi rossz cselekedetek ellenben eggy szempillatnyi állati ösztönnek győzetlen maradott érzékenységbéli ingernek, erőszakot vett kívánságnak, szóval a' nagy gyengeségnek munkáji. Mivel pedig az erőnek

ész-

észrevételéből természetessen kellemetesség, a' gyengeségéből pedig kellemetlenség származik, azért az erkölcsi jó tettekből kellemetességet, a' rosszakból pedig kellemetlenséget érzünk szükségképpen magunkban. Azért a' jó tetteket belső érdemünk és méltóságunk érzése követi, a' rossz tetteket pedig a' megvettetésé és az alávalóságé; amazokban úgy tünik ki az Ember mint eggy kis király, szabad úr, ki érzékenységi kivágyásinak határt szab; emezekben mint eggy Rab-szolga, 's oktalan állat, ki testi ösztönitől hurczoltatik; azért az Emberek a' rossz-tévőket az oktalan állatoktól alkalmatossan el is nevezik, kit rókának, kit farkasnak, kit tigrisnek 's a' t. Az erkölcsi jó-tettek vagy magának a' szerzőnek, vagy másnak is tökéletességére háromlanok, a' rossz-tettek pedig mint eggyikének, mint másikának rövidségére. Az első esetben az Ember a' tökéletességet és boldogságot előmozdítván másoknak is kedvét tölti, és ezzel gyönyörűségét megkettőzteti, a' mint előbb mondottuk; a' ki ellenben erkölcsi rossz-tettei által magát vesztegeti, az magának is visszatecczik, és a' részvétel törvénye szerént másoknak is, mellyből új kellemetlenség háromlik reá. Így hódit bennünket a' bölcs természet a' jó erkölcsüségre ingyen, azaz: minden külső haszonnak tekéntete nélkül is.

§. 127.

A' mi pedig másoknak erkölcsiségöket illeti: másoknak jó-tettök is kellemetes, rossz-tettök pedig kellemetlen nékünk, mert azon gyönyörűségben, mellyet bennök a' lelki erejeknek észrevétele szül, részt veszünk §. 124. Ide járúl a' képszövetkeztetés is, melly tetteinknek következésit lelkiesméretünk elejbe terjeszti. Azért mi sympatizálunk

az ollyakkal, kik nemes tetteikkel szerencsésekké lettek; a' szerencsén való kedvtellyésünket átviszszük annak szerzőjére, a' nemes jó tévőre is; eszünkbe jutnak azon hasznok is, mellyek abból másokra is háromlanak. A' szerencsés gonosztévővel ellenben nem sympatizálunk, azért kedvünk se telik benne. Mert szerencsés állapottyát érdeminek és tehetséginek nem tulajdonittyuk, mellyek a' kellemetesség kútfejei; 's eszünkbe jutnak tetteinek alá-valósága, rossz származása; hogy számtalanoknak károkra vagyon; hogy mire nem mehetett volna az illyen, ha magát a' jóban olly törekedéssel foglalta volna, mint a' rosszban; 's a' t. A' gyermekek és eggyűgyüek elejéntén minden szerencséssel, nagyra jutottal szimpatizálnak, mivel megkülömböztető itéletök még hibázik, de üdővel bélátásoknak előmenetelével, napról napra kevesebbé telik kedvök bennök. Tehát az erkölcsi érzésnek második fő kútfeje a' rész-vétel. Mivel az nékünk tecczik, hogy másoknak is kedvök telik a' mi jó magunk-viseletében, az pedig nem tecczik, hogy másoknak kedvökre nincs rossz magunk-viselete, ez által új ösztönt kapunk az erkölcsi jóságra; ezen ösztön által izgattatnak leginkább a' gyermekek, kik még magokban tetteiknek érdemit eléggé nem érezhetik, és mind azok, kik erkölcsiségöknek belső következéseit észre nem tudgyák venni, és azért másoknak vezetésöktől függnek leginkább.

§. 128.

Végre vagyon a' haszonnak, vagy kárnak, vagy is az érzékenységbéli Interessének is az erkölcsiség érzésére nézve nagy befolyása, kivált azokban, kik nemessebb szerből alkottatva nincsenek; de azért bizonyos az, hogy a' jó erkölcsiségnek tetszetősége, és a' rossznak vissza-tet-

szé-

czése se az érzékenységbéli Interesséből, se a' nevelésből csupán nem származik. Az érzékenységbéli Interesséből ugyan nem: mert máskép lehetetlen volna abban kedvünknek telleni, ha az nyilván való vesztességünkbe, sőt életünknek áldozattyába kerül is. Vannak pedig mindennapi példáink, hogy az emberekből — még a' megvesztegetődött emberekből is, kitör az igaznak, lelkijóságnak érdeme illyen veszedelmekkel. Ezt bizonyíttya nyilván ez a' példa is, melly nem régiben Franczia Országban történt. Eggy Asszony megölé t. i. kegyetlenül férjét; gonoszsága némelly gyanúból bizonyos szomszédgya fejére háromlott. Már viszik is a' szegényt a' véröntő színre; fel hurczolják az emeletre — ekkor felkiált a' felesége; gonoszságát megvallja; és nyakát Gillotin' bárdgya alá veti. — Minémű érzékenységbéli Interesse birhatta volna ugyan ezen megromlott Asszonyt ezen erkölcsi érzésre? Tehát minden erkölcsi Érzés a' haszon vagy kárnak tekéntetéből nem származik. — De a' nevelésből se származik az csupán. *Eszkines*, *Szokrátes* tanítvánnya, már észrevette azt, hogy se *Themistokles*nek, se *Periklesnek*, kik fiaiknak nevelésökben mindent elkövettek, nem volt eggyenlő erkölcsű Maradékok; 's hogy a' régi legjelessebb erkölcs-mesterek az embereket mind meg nem erkölcsösíthették; ennek kellene pedig következni, ha az erkölcsi jóság csupán a' nevelésnek munkája volna. T. i. ezen testi érzéseknek a' lelkiek ellen való vitájokban soha valóságos emberséges embert a' nevelés csupán nem formálhat, legfellyebb eggy ollyat formálhat ő, millyen eggy jól neveltt kutya, melly a' reá-vigyázónak szeme előtt a' konczhoz kapni nem mer. Más az, hogy a' nevelésnek ereje soha se lehet olly közönséges, millyen az erkölcsi érzésé.

Ez eddig elôhozott okokból kitecczik, honnét származzék az Emberekben amaz erkölcsi érzésben való nagy külömbség; és miért némelly lelki-csudák csak nem egésszen szûkölködnek ezen jeles érzés nélkûl. T. i. némellyekben, kik a' mi gyermekeinkhez, és eggyûgyûeinkhez hasonlók, hibázik az, mert erejöknek észrevétele, ezen érzésnek kútfeje, ki nem fejtödött; némellyekben pedig állati erejiknek mérséktelen nagyságok miat' elnyomattatik az, kivált az ollyanokban, kikben az érzékenységbéli gyönyörûségeknek hajhászási ifjúságoktól fogva bérögzött. E' végre a' polgári és erkölcsi kimiveltségnek (culturának) grádicsa is szolgál. Vannak ollyak is, kiket a' tilalmasoknak üzésökben kifejtödött tehetségeiknek kellemetességi szédítenek el, nem ügyelvén életöknek tisztességesebb rendgyére, és jelessebb erejöknek, tehetségöknek vesztegetésére. Illyenek az elôre-látó, fortélyos, igen alkalmatos tolvajok, rablók 's a' t.

§. 129.

Az érzéseknek kiterjedtségök (Extensiójok) az érdekléseknek sokszorozásoktól függ: ha egyféleképpen vagy több érzô eszközök mint eggy tavaszi reggel, vagy ugyan azon eszközök több helyeken érdekeltetnek eggyszerre meg, mint valamelly ferdôben. — Az érzéseknek tartósságok (Protensiójok) a' kellemetességek és kellemetlenségeknek grádicsaitól függnek. A' gyengébb szerüek tovább tartanak mint-sem az elevenek és erössek. Azon gyönyörûség, mellyet az erkölcsi jóságból vagy igazságból érzünk, tartósbb; a' mellyet pedig a' testi érzékenységek foglalatoskodtatásiból érzünk, múlandóbb: mert vagy erejik kimeríttetik, vagy eggy-féleségök unalmat, káros voltok pedig vissza-tecczést szerez. — Az érzôseknek erösségök, feszítôsségök (Intensiójok) függ: 1) az érzéseknek minéműségöktôl. Az érzékenységbéli érzések erössebbek a' képzelésbélieknél;

ezek

ezek pedig az értelembélieknél; az érzékenységbéliek közt pedig legerőssebbek a' hangokból, és az ösztönökből származók. 2) A' testnek és léleknek mindenkori állapottyától: ha egésségesek vagyunk, és jól laktunk; ha már disponálva vagyunk a' nevetésre p. o. az Asztal felett; minden furcsaság nevetségessebbnek tecczik nékünk, mint-sem az ellenkező esetekben. 3) A' kis és eggyes érzéseknek sokaságoktól. Eggy tavaszi reggel az eggy téli éjszakánál; eggy kies tájjék az eggy zöldes völgynél kellemetessebb: mert az elsőkben több eggyes kellemetességek eggyesülnek. 4) A' Contrástól, vagy szembetünő külömbségtől: ha eggy sürü, tövises, vizenyős érdőségben való huzamos bujkálásunk utánn eggyszerre eggy kies tisztára lelünk; azonn igen gyönyörködünk. Azért van a' váratlannak, meglepettésnek (Überraschung) és az újságnak rajtunk olly nagy ereje. 5) Az érzéseknek megvilágíttatásoktól, vagy pedig elhomályosításoktól is. A' muzsikának jól nem hallását megvilágosítom, ha közelebb járúlok hozzá, vagy csendességet szerzek; és az által nagyobb kellemetességre teszek szert. Ha pedig annyira ejtem magamat valamelly alkotmánynak, épületnek, rajzolatnak szemembe-való bényomásától, hogy annak sokféle részei eggyszerre, vagy gyorsan eggymás utánn meghatván engemet, annak képét meghomályosíttyák; az nékem kellemetessebbnek tecczik. Illy homályosság (Undeutlichkeit) származik bennünk gyakran a' képszövetkesztetésből is; melly az idegen képeket minden alkalmatossággal az előforgókkal, ha meg nem külömböztettek, eggybe foglalja. Ezen mesterséggel még inkább kellettetik előadásokat sok románczokatírok, és más csábítók. 6) Végre a' Léleknek foglalatosságától. Mennél kevesebbé foglalatoskodik a' Lélek az érdeklések alkalmatosságaival a' tárgyok-

gyokkal magokkal, 's azoknak tulajdonságival: annál inkább megtudgya az azonban való állapottyát, az az: érzése annál erössebb. Azért a' ki nagy hajlandóságot érez magában a' búslakodó (melankolikus), kényeskedő, vagy búzgólkodó érzésekre, leginkább mérsékelheti állapottyát, ha magát a' tudományi és erkölcsi igazságokról való gondolkodásra fogja, vagy ha életének sorsában olly tárgyokra veti figyelmetességét, mellyek nagyobb szerű foglalatossággal járnak.

§. 130.

Ezen erős érzésekben állanak az Indúlatok (Affectus) tulajdonképpen; és rólok közönségesen tudni való: 1) Hogy minden érzés ugyan a' mi önnön munkásságunkat megindíttya, néki feszíti, és bizonyos tárgyra intézi természetessen onnét: mert ezen munkássághoz való szabásból, vagy a' tárgynak a' jelenlévő ereinkhez való-ságából származik; de ez leginkább az indúlatoknak — kivált midőn a' képzelés és okoskodás haszonvétele által kaptak erőre — tulajdona, hogy a' mi képzelő és gondolkodó tehetségünket bizonyos tárgy eránt foglalatoskodtattyák. 2) Hogy annak könnyen hitelt adunk, a' mi nékünk igen kellemetessé vált; annak ellenben nehezen, a' mi mostani állapotunkkal igen ellenkezik. Az első t. i. minket új és még nagyobb kellemetességgel kecsegtet, azért örömest helybe-haggyuk azt, amazt ellenben úgy tekéntyük, mint jövendő kínainknak kútforrását, vagy nevelőjét. Azért: ki gyakran ezen mindenségnek visgálásával, annak eggybe-kapcsoltatása képét magának igen kellemetessé tette, könnyen helyt ád a' Pantheismusnak; a' ki sokat elmélkedvén a' Bölcselkedőknek eggymással szüntelen való ellenkezésekről, 's nagy kedvét leli

annak eggy Hidrához való hasonlításában, mellynek eggy feje levágattatván másik nő — könnyen kezet fog a' Sceptikusokkal. Ez az oka annak is, hogy semmiről se vélekedünk egész életünkben eggyaránt; hogy a' mi meggyőződésünk hasonló a' tengernek csillapottyához; és hogy néha olly oktalanságokra is vetemedünk. 3) Hogy némelly indúlatokban a' képeknek folyamottyok gyorsabb; a' képzelő erő munkássabb mindeneknek elevenen való lefestésökben; a' képeknek rendgye csekélyebb, és ugyan azért a' gondolkodó erő is kissebb, néha pedig egésszen tehetetlen. Más indúlatokban pedig a' képeknek folyamattyok meggátoltatik, vagy eggy szempillantásban egésszen megszünik; az indúlatoknak legfőbb grádicsokkor, ha a' képek igen nagy áradással ütnek reánk, vagy igen gyorsan követik eggymást, egész elkábúlást tapasztalunk, mellykor a' lelki esméret világosságának helye nem marad; azért a' legnagyobb Indúlatokban egésszen elnémúlunk. Ennek azon érzések az okok, mellyeknek eggyesűlésekből származik az Indúlat; mennél több eggy szabásuak eggyesűlnek eggy közönséges érdeklés-tételre, annál inkább magokkal ragadgyák, — mint a' sok viz a' malom-kereket — a' képzelő tehetséget, és néha annyira is, hogy a' gondolkodó erő illendő értelmet nem kaphat hirtelennyében; vagy az emlékezet elő nem hivhattya az alkalmatos képét a' jelenésnek; mennél többféle szabású képek eggyesűlnek eggy közép-pontra: annál külömbözőbb intézetet nyer a' lélek' önként munkássága; ha pedig igen elevenek a' képek, jele, hogy a' lélek úgy öszvekötötte azokkal magát, hogy új jelenségekkel ez izben öszve nem kötheti magát, 's nem tudhat meg magáról semmit. 4) Az Indúlatoknak tartásokig semmi ellentállítások se fognak rajtunk; lehetetlen meggyőződnünk, hogy nincs igaz-

sá-

ságunk. Mert azonban a' képzelő tehetségnek egész mezeje csak azon uralkodó indúlathoz tartozó képekkel van tele, lehetetlen ez izben más képeknek, annál inkább az ellenkezőknek, oda férni; ezen okból ki nem adhatunk a' rajtunk hatalmaskodó indúlatokon, hanem ellenünkre is hozzájok ragaszkodunk, míg magokat ki nem tombolták; szinte úgy, valamint az ár-vizet semmi erővel se lehet vissza tartóztatni, vagy gátok közé venni. Látni való ezt a' Melankolikusokban, Szomorúakban, és félékenyekben 's a' t. Ezek ellenekre is ezen állapottyokhoz köttetnek, míg érdekeltetésök tart. 5) Az Indúlatokban az erőltetésnek nagy volta soha se tart sokáig; azért a' leghevesebb Indúlatok is rövid üdeig tartanak, és ollyanok, mint szalma — láng. Ezen nagy erőltetés által hasonló képek nagy számmal hivattatnak elő, és mivel a' gondolkodó erő minnyájokat illendőképp' öszve nem hasonlíthattya, az Indúlat okára fordíttatnak; a' fellázzíttatott Fántaszia mindeneket eggy képbe eggyesít: azért tapasztaljuk, hogy minden Indúlatokban vagy a' tárgy vagy az ok hamis fényben forog szemeink előtt. Annak, kire haragszunk, ollyanokat is adunk okúl, mellyekben semmi köze se volt; félelmünkben a' nyilván való veszedelembe vettyük magunkat 's a' t.

§. 131.

Az Indúlatok közt első helyt foglal méltán a' tekéntetbe-vétel (Achtung) mint erejének mértékére nézve, melly legközelebb esik a' közönséges érzésekéhez, mint fundamentomára nézve, melly az erkölcsi, és lelki-érzés. Ennek némünémű hozzá-járúlások által megerősöbbedésén épül ezen Indúlat. Ha tudniillik valakinek jó tulajdon-

sá-

ságát észre vesszük; vagy erkölcsi jóságát, vagy valamelly szolgálatra és haszon-hajtásra való alkalmatosságát is; azt mi a' magunkéval (öszvehasonlításokra való készségünkből) eggybe-vettyük, 's ha ötet a' miénkhez hasonlónak találjuk, annak szerzőjét tekéntetbe vesszük, ha pedig különbözőnek leljük, megvettyük. A' hasonlatosság a' miénket észreveteti velünk; ez által az övéknek kellemetessége felemeltetik, az az Indúlattá válik. Az igaz Ember a' csalfát megveti; a' csalfa pedig tekéntetbe veszi; mivel a' csalfaságot meg nem veti mind addig, míg ő ellene nem intéztetik. A' Poéta a' Poétát, a' Filosofus a' Filosofust, a' Varga a' Vargát tekéntetben tartya, és pedig inkább, mint-sem akár ki mást. Mert mindétig az öszvehasonlítást önnön magunkhoz képest tesszük, önnön magunkat vesszük mértékül másoknak méregetésökre; 's mivel magunkat leginkább esmérjük, 's minémű munkába tellett légyen ez vagy amaz alkalmatos voltunk, lelki-jóságunk, vagy más tulajdonságunk, leginkább tudgyuk; a' másokét pedig nem tapasztaltuk olly igen: azért azt a' miénknél alább-valónak itéljük; következendőképpen a' ki velünk hasonló tulajdonságú, tudományú, vagy mesterségű, azt inkább tekéntetbe is vesszük; a' ki pedig tőlünk különbözik, azt alább-valónak tartyuk, vagy éppen megvettyük. Ha bár tekéntettel viseltetni látszassék is a' Filosofushoz a' Poéta, és a' Poétához a' Varga; de nem származik a' szívéből, hanem csak vagy külső tisztességnek kivántatásából, vagy hívságból, ne hogy érdemeket meg nem esmérni vagy Bárbarusnak lenni látszassék, vagy csupa tettetésből is, hogy azon mesterséghez, vagy tudományhoz való értést mutogasson. — A' kiket fényes születtetésök, vagy rangjok, vagy gazdagságok és eggyéb külső tulajdonik végett tekéntetben tartunk,

tunk, azokat böcsülni mondatunk. Ezen böcsületnek fő oka a' képszövetkesztetés, mellyel azon fényes képeink, és kellemetes érzésink, mellyek ezen külső esetekből bennünk eredtenek, Birtokosaikkal öszve-kapcsoltatnak, és az által személyeiket is becsesekké teszik előttünk. A' rang, nem, és a' gazdagság e' felett a' polgári életben hatalommal és erővel is járnak; azért könnyen személyes tulajdonságokká minteggy felmagasztaltatnak. Végre önnön Interessentiánk is hozzá járúl, melly minket arra bir, hogy ezen szerencse javainak birtokosit, tekéntettel és böcsülettel viseltetvén hozzájok, magunkhoz hódítsuk jobb voltunk végett. — Ha mi másoknak tulajdonságikat és lelki erejiket a' miénknél fellyebb valónak itéljük, akkor a' tekéntetbe-vétel tiszteletté válik. 'S így a' tisztelet a' tekéntetbe-vételből úgy származik, ha az a' nagyságnak érzése által erőssebbül. Ennek csak akkor vagyon helye, ha gondolkodásunknak módgyára, és magunk viseletének törvénnyére nézve eggyenlőség uralkodik; azaz: azon Systemának, 's Makszimáknak követői vagyunk: másképp az eggybe-hasonlítás lehetetlen lévén, a' fellengzés, a' tiszteletnek oka, ki nem tecczhetik. Azért az ellenkező gondolkozású Filosofusok, vagy Ministerek eggymást nem tiszthetik. Mennél közelebb élünk eggymáshoz, mennél nagyobb közünk esik valakivel, annál kevesebbé van a' tiszteletnek helye; mert annál inkább szemünkbe tünik annak gyengesége, gondolkodásának külömbsége 's a' t. tehát annál alább száll annak nagysága is szemeink előtt. Azért az együtt-élés által a' Hitveseknek, Barátoknak 's a' t. eggymáshoz való tiszteletök megfogyatkozik. A' nagy Lelkeknek jutalmok közönségessen csak holtok utánn szolgáltatik ki; a' tőlünk messze eső nagy Embereknek tömjénezünk tiszteletünkkel:

mert

mert szemeinken kivül esvén, néműnémű gyengeségöket, vagy vélünk nem eggyezésöket észre nem vesszük; olly formán valamint bizonyos távúlról, és magasságról tecczik az a' rajzolat is csupán, melly gorombább ecsettel festettetett. A' kit tekéntetben tartunk, vagy éppen tisztelünk is, azt kitelhetőképpen megkéméljük; 's minden alkalmatossággal tecczettettyük néki magunkat, hogy ezen véle való bánásunkkal kellemetességünket neveljük, és becsesebbekké is legyünk kedvének megnyerése által. A' tekéntetben-tartás, és annál inkább a' tisztelet vissza-tartóztat minket az ő tárgyától, hogy hozzá ne közelitsünk; ne hogy az által néki vissza-tessünk, vagy hogy azzal azon távúllételt, melly ő és mi köztünk van, külsőképpen is kifejezzük. Azért azoknak, kiket becsűlünk vagy tisztelünk, első helyet engedünk, mi pedig az alsót foglaljuk el; mivel ez a' tiszteletnek díjja, és így a' nagyságnak természeti jegye. Azért törnek a' nagyra-vagyók első helyekre. — A' kiben nem csak jeles tulajdonságokat, és lelkiditzeket észre nem vesszünk, hanem erőtlenségeket és gyengeségeket is sajditunk, azt nem csak gyönyörüséggel nem láttyuk, hanem fel se vesszük, és ha gyengeségi, és vásottsági a' miénknél szembetünőképpen nagyobbaknak látszatnak, ollykor meg is vettyük. A' megvetés könnyen megbántásra is fakad, azért esik olly nehezen a' megvetés az Embereknek. Ezen Indúlatnak hatalmas kellemetlenségét annál nehezebb a' kifakadástól vissza-tartóztatni, mivel az eggyenlő-érzés hozzájok nem hódít minket, kiket minteggy méltatlanoknak tartunk arra, hogy fájdalmokban részt vegyünk. Ide járúl a' magunk-szeretetünk is, melly azonn van, hogy a' megvetettnél nagyobb voltunkat kinyilatkoztathassa, és az ő megalázódásával magát csiklándóztassa. A' kevélyek és

hív-

hívságossak azért leginkább hajlandók másoknak megvetésökre, és sértegetésökre. A' megvetettől is, valamint tiszteletünk tárgyától, vissza-vonnyuk magunkat, hogy ebből az ő tőlünk való messzeségök kitessék. Így követtyük külső magunk-viseletével is a' belső állapotunkat.

§. 132.

Ha magunkban kissebb szerű dolgokban, millyenek az illendőségnek, külső tisztességnek kivántatási, Itélőink előtt rendtartást, és helyes viseletet veszünk észre, illykor magunk eránt eltelünk tekéntettel; ebben áll a' magunkal való megelégedés. Mivel a' kissebb rendtartásnak észre-vételére a' Lelki-esméretnek nagyobb hathatósága szükséges, innét válik ezen rendbéli kellemetes erkölcsi érzésünk Indúlattá. Ha fontos czikkelben teszünk eleget hivatalunknak p. o. a' tudva nem lévő kincset az ő örökösének kézhez-szolgáltatván, vagy halálos ellenségünknek szívből megbocsátván, illyenkor nem csak megelégszünk magunkkal, hanem önnön magunk eránt tisztelettel is viseltetünk. Ha ellenben a' kissebb szerű dolgokban, az illendőségnek, külső tisztességnek kivántatásiban Biráink előtt rendetlenséget, vagy héjánosságot veszünk észre magunkban; ezen erős kellemetlen érzésünkre elszégyenlyük magunkat. Ugyan azon okra való nézve, mellyet a' magunkkal való elégedésről említettünk. Mert: ha valaki lop, vagy öl, annak nem szoktuk mondani: eredgy szégyenld magadat, hanem a' ki felöltözetlenül lepettetik meg, vagy maga viseletében bakot üt: az elszégyenli magát. A' ki magánosságban, vagy a' sötétben disztelenül viseli magát, az se szégyenli magát, hanem az olly, kinek ollyak előtt történik modi ellen való megjelenése, kik

kik a' módira sokat hajtnak. Azok előtt se szégyenlyük magunkat, kiket fel nem veszünk, hanem azok előtt, kikhez tekéntettel és tisztelettel viseltetünk. Ezekből kitetczik tehát, hogy a' szemérem a' kissebb fontosságú erkölcstelenségnek észre-vételében áll, ollyaknak szemeik előtt, kiknek rólunk való itéletére valamit hajtunk. Azért a' ki szégyenli magát, mások megé huzódik, elfordíttya képét, leüti szemeit, hogy itélőinek szemeikbe ne tünnyön; itéletöknek tárgyává ne váljék; hamissan azt vélvén, hogy ez által másoktól sem láttatik, 's meg nem itéltethetik.

§. 133.

Második helyre állítom én a' csudálkozás indúlattyát. Ennek fundamentoma a' szokatlan, vagy rendkivűl való; ha ehez hozzá járúl az ő contrástjának képe, a' mindennapi, közönséges: egyszerre felfüggeszt, megakasztat minket: mert reá illendők épet esméretünk' tárházában nem lelünk; a' képszövetkesztetés is szükíti tőlünk szolgálattyát, mellynek a' hasonlókkal és eggyütt-voltakkal van dolga; a' szokatlannak, és rendkivűl valónak pedig se hasonlója, se eggyütt voltt társa nincsen. Ha tovább menvén annak eredeti okaira figyelmezünk, nőttön nő a' mi fenn-akadásunk annak megfoghatatlansága miatt. Ez az oka, hogy mennél tudóssabb és eszessebb valaki, annál kevesebbé csudálkozik; mert annak hamarább akad a' jelenéshez illendő képe, 's annak ő hamarébb okát is adhattya. A' csudálkozás tehát a' mi tudatlanságunknak bizonysága. — Ha a' szokatlanhoz a' nagyságnak kellemetes érzése is hozzá járúl, azonn *bámúlunk*; ha a' szokatlanhoz az újságnak és véletlenségnek érzése járúl, azonn *elbámúlunk*; ha a' szokatlanhoz tökéletességnek, vagy

olly

olly mérhetetlenségnek érzése járúl, mellynek határit észbe nem vehetni vagy magára vagy a' mi ereinkre nézve — ezt felségesnek is hívják: — azon *álmélkodunk*. Ha a' szokatlannak határját találjuk ugyan, de eggyszersmind olly nagy az, hogy mi azt eggyszerre meg nem foghattyuk: azonn *szörnyűködünk*. Ha a' szokatlan eggyszersmind igen nagy erkölcsi gonoszsággal van öszve-kapcsoltatva: azonn *irtózunk*.

§. 134.

A' hasznosnak és ártalmasnak érzése még hevesebb Indúlatoknak fundamentoma, azért ezt harmadik helyre állítom. Ha t. i. a' hasznosnak vagy ártalmasnak érzéséhez a' véletlenség járúl, azonn mi *megijedünk*. Megijedünk mint a' holtnak véltt Barátunknak előttunk való termésén, mint a' véletlen kárvallásunkon. T. i. minden váratlan bizonyos tulajdon, és pedig nagyobb szerű bényomást okoz bennünk; mert illykor képzésünk máshová van intéztetve, tehát az illy tárgy által hirtelen más-felé ragadtatik; ebből némelly szempillantásnyi fenn-akadás, 's megfeszűlés származik bennünk, melly a' csudálkozásnak állapotyához hasonló ugyan, de nem azonn eggy. Ha a' váratlan eggyszersmind igen ártalmas is, tehát annál nagyobb bényomást okoz az bennünk; a' mi megszorúlásunk nevekedik, és egész elkábulássá lészen. Ha pedig a' váratlan kellemetes, hasznos, könnyebben rendbe szedgyük magunkat, az öszve-ütközés bennünk nem olly nagy. — Ha a' kellemetlennek vagy ártalmasnak érzéséhez az előre-látás és várás járúl, és elégtelennek tartyuk magunkat az attól való megmenekedésre, ollykor *félünk*. Az fél t. i. a' ki magát nem védelmezheti, magán nem segíthet; 's attól félni, a' minek el-

lent

lent nem állhatni. A' gyermekek, kik még erejeknek mértékét nem esmérik, és a' részegek, kik se a' veszedelmet, se önnön erejeket fel nem vehetik, nem félnek. Mivel a' félő erejit elégtelennek tartya a' veszedelemnek elhárítására, azért azokat meg nem veti, hanem minden munkásságon felhágy, a' mi az ellentállásra való volna, és magát szenvedésre szánnya; hanem ösztönképpen szenvedését annyira megkissebbíti, mennyire csak lehet; azért a' félékeny olly kicsinynyé teszi magát, a' mint csak lehet; hogy a' veszedelem ne, vagy kevesebbé, érhesse; elbujik, szemeit bécsukja, elfordúl vissza; hogy magát némünémüképpen enyhítse, vagy elkábítsa. Ugyan ezen okokra nézve a' félőnek értelme és maga-felgondolása megfogyatkozik; a' mindennapi és legközönségesebb dolog se jut eszébe, végre azt se tudgya hányodán vagyon. Nem csuda tehát, hogy az Emberek a' félelemnek nagy voltakor a' veszedelemnek torkába vetik éppen magokat, midőn azt vélnék, hogy azt legjobban elkerülik — Ha pedig a' kellemetlen, vagy ártalmas már rajtunk is ütött, 's elégteleneknek is érezzük magunkat arra, hogy mi azt vissza-verjük, ember-társaink' rossz akaratyoknak pedig nem tulajdoníthattyuk: illykor *szomorkodunk*. A' mit t. i. felebarátink' rossz akaratyoknak okúl adhatunk, az elkeserít minket, és bosszú-kívánásra gyúllaszt; a' mit pedig másolhatatlannak tartunk, a' természet törvényinek tulajdonítunk, azonn szomorkodunk: p. o. ha kedves barátunk meghalálozott; vagy a' jég-esső lecsapta vetésünket. Ha a' kárnak vagy kellemetességnek kipótolása tőlünk-kitelhetőnek látszik, ollykor a' szomorúságnak nem adgyuk magunkat, hanem előbbi állapotunk' helyre-állítására ereinkét megvettyük; p. o. ha a' ménkő által megégett házunkat ismét felépíthettyük. Ha pedig a' vesztességünk'

kipótolását tőlünk-kitelhetetlennek tartyuk, minden munkás ereinket megeresztyük; azért a' szomorúság által mind azon érzések, és vágyódások elnyomattatnak bennünk, mellyeknek önnön erőnknek érzése volt az alkotó részök, p. o. a' hivság, büszkeség, bátorság 's a' t. Mivel már önnön erejeinkben nincs mit biznunk, szomorúságunkban a' máséra vettyük szemeinket, 's illykor leginkább készek vagyunk a' babonáskodásra; ugyan azon okból felettébb hajlandók is és szófogadók vagyunk másnak, mivel magunk tanácsára semmit se bocsátkozunk. 'S mivel csak vesztességünkön töprenkedünk, azért a' magánosságot és sötétséget keressük, hogy róla-való képzelődésinkben, és érzéseinkben ne zaklattassunk. Ezen vesztességünket, a' contrast' törvénnye szerént, a' képzelés megnagyobbíttya; elejbénk tüntetvén azon kellemetes állapotot, mellynek birtokában eggyszer gyönyörködtünk, és mellyből mostanában kiforgattattunk. A' szomorúság minket ember-ellenségekké is tesz, mivel azon részt-vételt másokban nem vesszük észre, mellyet tőlök vártunk, 's mivel másokat nálunk szerencsésebbeknek tartunk. A' szomorúságunkban mindennémű munkára, még a' huzamos beszédre is, alkalmatlanok vagyunk; mert ereink le vannak verve, és minden múlatságot kerülünk. A' szomorúság szóval, valamint a' félelem, igen kellemetlen indúlat. Ha kárvallásunknak önnön magunk vagyunk okok, akkor bánkodunk, 's a' t.

Azt vethetné itt valaki ellen: Tehát a' szomorú játékoknak nézésök, szomorú Románoknak olvasások, szomorú történeteknek képeik miért kellemetessek? Tudni való, hogy ezek nem csupán szomorúak, hanem némelly kellemetességekkel vegyesek, 's az ő formájokra, előadásokra, és azon erőlködésre nézve, mellyel azoknak tárgyaik a' viszontagságaikkal küszködni

ni tapasztaltatnak, a' mi lelkünket felmagasztalják. Ezeknek kellemetes érzésök a' szomorúakét meggyengítik, vagy éppen fellyül-haladgyák. Azon szomorú játékok, Románok, 's t. e' f. mellyekben ezek megnincsenek, hol merő szenvedés, kín adgya elő magát, nékünk nem kellemetesek 's a' t. — Hát hogy' is gyönyörködhettek a' vérengző Nérók, Sirakusai Dyonisiusok, 's hogy' is gyönyörködhetnek az Amerikai Vademberek társaiknak kinnyaikban? Ezeknek nem a' kín, 's fájdalom szerez gyönyörűséget, hanem az ő szenvedőkön való erot-vételeknek, kielégített nagyra-vagyássoknak, és bosszú-kivánássok' betelésének édes érzése; mellyet azoknak elvesztésökből vesznek, kik ellenök támadni merészlettek. Ez annál inkább kitelhetik ezen emberi nemünknek ostoritól, mennél inkább a' szokásnak ereje által a' részvételnek érzése bennök eltompúlt.

§. 135.

Ha a' kellemetest, és hasznost előre-láttyuk, és elégséges erősöknek tartyuk magunkat annak elérésére, ollykor *reménységre* éledünk. A' reménység önnön erőnknek, és pedig kivált testi erőnknek, és egésségünknek, érzésében áll: a' nyavalás, gyenge, ellankadtt Embereknek reménységök mindétig csekély; az ép, egésséges, friss ifjú ember eggyre reményl. Nem különben a' büszke és felfuvalkodott Embereket se hagygya el a' reménység; a' félékenyek, 's szomorúak reménységre nem élednek gyenge tehetségeiknek érzésök miatt. A' szerencsés emberek is tele vannak reménységgel; a' szerencsétlenek szűkölködnek. Mert a' huzomos szerencse saját erőnket észreveteti, vagy leginkább képezteti velünk, mint a' szerencsének fávoritáival. — Ha a' kellemetes, vagy hasznos váratlanúl lep-meg bennünket, ekkor *örömre* fakadunk. A' váratlanságnak ereje emeli kellemetességünket ezen örömnek indúlatyára. Mert ha olly nyereségre, vagy örökségre

tettünk szert, mellyet előre láttunk és vártunk, abban csak gyönyörködünk; ha pedig a' Lotteriából nyerünk, azonn örülünk. Azon játékos, ki jó kártyáira nézve nyereséget várhat, akár melly sokat nyerjen bár, csak gyönyörködik nyereségén; az meg', kinek rossz kártyája volt, kissebb szerű nyereségén is örül. Az örömnek indúlattyában merő kellemetes képek uralkodnak rajtunk, mellyek saját erőnknek érzését fel is emelik; innét örömünkben az adakozásra, kész jó akaratra fakadunk, részszerént azért, hogy másokat is örömünkben való részvételre jobban felingereljünk, részszerént hogy azon önként való munkásságunkat tellyesítsük, mellyre bir minket — a' mint mondottuk — a' kellemetes érzés, melly minduntalan érzékenységeinken ki akar fakadni. Az örülő a' külső tisztességre nem hajt; belső erejének érzéséből azt tartya, hogy az őtet nem illeti, és mivel a' merő kellemetesek' képei, mellyek lelki esmérete előtt levegnek, néműnémű elrészegülés a' sorsa, melly a' megfontolást félreteszi. Ugyan ezen részegség igen eltöltvén az örülőt, 's nagy tehetőségre fakasztván, magában bévonatkozni nem haggya, hanem szóssá, beszédessé, csacskává teszi; másoknak mulatságokra, és vídításokra gerjeszti őtet. Ennek is, valamint a' szomorúnak, ellenkező előbbi sorsa lelki-esmérete elé tünik; 's jelenlévő állapottyát neveli. A' kik a' veszedelmes háborúból, tengeri veszélyekből, vagy más visszontagságokból kimenekedtek, szembetünő örömmel emlegetik bajjaikat.

§. 136.

Az örömmel nagy atyafiságban van a' vígság, de azért őket eggy testvéreknek nem tarthatni. A' *vígság* t. i. nem valamelly különös történetnek, vagy ta-

tulajdonképpen-való tárgynak okozattya, hanem önnön belső állapotunknak szüleménnye. Ha magunkat jól érezzük, azaz, ha testi ereinknek épségök mellett semmi fájdalom se bánt, semmi kellemetlen kép se háborgat, ollykor vígak vagyunk. Azért a' vígságnak az Ifjúi kor legtermékennyebb mezeje; az öregűléssel napról napra jobban múlik a' vígság; mivel az életnek munkái megnehezűlnek, a' szándékoknak, intézeteknek félbe-szakadási sok kellemetlen képeket hagynak magok utánn. Azon erő-érzés, melly a' vígságban uraságra kap, még inkább meghattya az embereket, és ugrálással, tánczalással, énekeléssel, vagy testi mozgással tör ki. Azért a' ki víg, rugódozik, taszigálódik, birkózik, hogy eröltetését kifejcse. Azért mindennémű úttal móddal, piszkálással azonn van, hogy másokat is vígságra fakasszon; a' komolyság és bú, néki is valamint az örömnek, át-ellenében vagyon, attól csak úttyában gátoltatik, vagy erőszakossan elnyomattatik. — A' vígságnak legközelebbről való rokona azon Indúlat, melly *nevetéssel* nyilatkosztattya ki magát. A' tulajdonképpen-való nevetés t. i. ollykor tör ki belőlünk, ha vígságunkhoz némelly lelki-ereinknek, kivált itélő erőnknek kitecczése hozzájárúl; azaz: ha víg állapotunkban fele-nyájunknak eggyszeriben béláttyuk olly testi és lelki héjánosságokat is, mellyek a' rész-vételnek, vagy más fontos érzésnek tartománnyába' nem valók. A' nevetségre valónak héjánosnak szükség lenni, és másokat kell illetni: senki magát nem neveti, egyéb ha magánosságban, vagy olly barátinak közepében vagyon, kik előtt érdemének csonkúlását nem hiszi; mennél kevélyebb, vagy nagyravágyóbb valaki, annál kevesebbé szivelheti el, ha kinevettetik, mert ez által hibásnak, tökéletlennek tartatik. A' kikben részvétel nincs, azok mindenné-

némű héjánosságokon nevetkeznek, még a' testi hibákon, és fájdalmas megsértődéseken is, illyenek a' gyermekek, és némelly hasonló gyávák; a' kikben a' részvétel uralkodik, azoknak kevesebb okok vagyon a' nevetésre; a' tisztesség nem különben mérsekli a' nevetésnek indúlattyát, midőn másoknak megkéméllését magával hozza az erkölcsiségnek dolgában. A' mi tulajdonképpen minket nevetésre fakaszt, részszerént azon gyönyörűségnek érzéséből származik, melly eggyszerre elfog minket, ha másnak a' józan ész, közönséges bélátás, és külső dísznek, vagy bévett szokásnak törvényi ellen való botlását eszünk-élével felvesszük, és helyessen megitéljük; részszerént pedig azon gyönyörűségnek érzéséből, hogy magunkat illy héjánosságok nélkűl lenni találjuk. Azért leginkább hajlandók a' nevetésre, a' kik elmés és éles eszüek, 's a' kik másokkal el akarják hitetni, hogy ők elmések, és éles bélátásúak, igen könnyen nevetnek; a' ki a' világot vagy benneforgottsága, vagy az olvasás által megesmérte, annak legnagyobb alkalmatossága van a' nevetésre! a' tulajdonképpen való nevetésre! mert van tettetett és eröltetett nevetés is. — A' vígságnak ellenébe tétetik a' leverttség (Niederschlagenheit) melly ha nagyobb mértékű, Melankholiának, vagy Hypochondriának is hivattatik. Ennek fő alkotó része azon kellemetlenség, melly bennünk onnét származik, hogy az életnek munkái az ő hivatalikban megakadályosztatnak; p. o. a' nedvességeknek forgások, az emésztés, vissza-pótolás 's a' t. könnyű szerrel végbe nem mennek. Ez a' Melankolikusoknak részök. Ide járúlnak az érzőinaknak némünémű késztetéseik is, 's ezeknek rendetlenségök szerzi azon életnek vissza-tecczését a' Hypochondristákban, kik életi munkáiknak héjánossági ellen nem panaszolkodhatnak. Ezen állapotunk-

tunkban eggyre a' halálról gondolkodunk ; semmi sincs szánk' ízére; minden vissza-tecczik, 's semmi foglalatosság se kedves, önnön magunkkal se elégszünk-meg, 's a' t.

§. 137.

Leghevesebb Indúlatnak állítom végre azt, mellynek a' felgerjedett kívánságunknak fenn-akadása ád fundamentomot. Ha t. i. valamelly felizgattatott kívánságunk az ő bételyésében fenn-akasztatik, és pedig váratlanúl, a' külső akadályoktól, de reménységünk hátrál, hogy a' hátra-maradást még helyre-hozhattyuk, akkor csak *boszonkodunk*. Ha kívánságunknak fenn-sülését vártuk, azon csak *nehesztelünk*; így a' ki rossz kártyájából várja vesztességét, ennek nehezen esik ugyan a' vesztesség, de azért rajta nem boszonkodik; hanem a' ki nyerni kivánt; a' kártyák jól biztatták; azonban vesztességére fordúlt a' játék: az már boszonkodik. A' hátra-maradásnak valamelly esetből kell csupán származni, mllyenek a' természet-törvényinek szokatlan csapásaik: így boszonkodik a' Gazda ember, ha az árvíz renden lévő szénáját elhordgya; ha fel-nyájja cselekedné, akkor haragudna. A' kárvallásnak másféleképpen való kipótolására reménységnek kell hátrálni; illyen a' bővebben lejendő sarjú a' megcsalatott Gazda-emberre nézve: mert ha az elvesztett jószágnak reménysége nem hátrál, illykor a' szomorúság tör ki. — A' Bosszúságtól a' *Harag* csak abban külömbözik, hogy ebben az akadálynak kiütése valamelly ember', vagy értelmes lelkű teremtmény' rossz szándékának tulajdoníttathatik, és önnön erőnknek érzése azzal biztat, hogy a' megbántónkon kitorolhattyuk szenvedésünket. A' haragnak is tehát a' váratlanság fő alkotó része: vedd-ki hizelkedve, es-

de-

degelve a' kisdednek kezéből csecsebecséjét, nem haragszik; ragadd-ki: megharagszik. Ehez kell járúlni a' rossz szándék-vélésének is. Ha kinek Baráttya azért csipi-el szája elől a' tele poharat, mert megártana néki, az illyen meg nem haragszik; az pedig, kinek valaki kikapja a' poharat kezéből, hogy néki ne jusson: haragszik. Bizonyos erőérzés is szükséges a' vissza-torolásra; a' kisded eggy nagy Ember ellen, ha kedvét szegi, csak boszonkodik; ha hozzá hasonló teszi azt, ez ellen haragszik. Azért a' harag átkokra, szitkokra fakad, hogy ellenkezőjének tudtára adgya, hogy rossz szándékát és tettének rossz kútforrását esméri; azutánn az erőnek érzése arra készteti a' haragost, hogy megmutassa, hogy a' szenvedett megbántódást vissza-kölcsönözheti; az elvett jószágot vissza-szerezheti, és a' többszöri próbálást vége elhagyattathattya. A' haragnak erőszakos kitörésében nem külömböztethetni-meg mindétig a' rossz szándékot az ártatlantól; az elevent és értelmest a' nem-eleven és nem-értelmestől; a' bosszú-állásra elégséget és elégtelenséget, kivált ha a' megszegett kivánság igen erős volt, és a' vesztesség igen nagy: innét van, hogy néha a' haragos ollyanokon is önti-ki mérgét, kiket az nem illetne: mint mikor Xerxes Persiai Király a' közép-tengert megpálczáztatta 's a' t. A' harag legközelebb jár az erőszakos vágyódásokhoz, és mintegy közép-kapocs az Indúlatok és a' Passziók közt; azért sokaktól ezek közé is számláltatik. — Ha valaki olly mire szert tesz, mellyet mi igen kivántunk, 's mellyet mi meg nem nyerheténk, és eggy könnyen meg se nyerhetünk; ekkor irígykedünk. Csak azok ellen irígykedünk mi, kik velünk azon eggy czélra futnak vetélt; a' Mesterember a' Mesterember ellen; a' koldus a' koldus ellen; a' fösvény a' meggazdagodó ellen, és a'

szo-

szerelem vitéze az ellen irígykedik, ki szeretőjét elütötte kezéről. Ha valami igen kivánatosra mi szert nem tehettünk, akkor irígykedünk: mert ha valaki olly mire jut, mellyre mi nem törtünk, azzal mi semmit se törődünk. Az eránt se irígykedünk, a' mire mi is könnyen szert tehetünk, hanem mi is utánna esünk: azért a' nagy lelkűek, és hatalmas emberek, 's kik magokat meggyőzni tudgyák, nem irígykednek. Az igen vágyódók, magokkal jó-tehetetlenek, legirígyebbek. Mivel az irígy maga fazokához szíttya a' tüzet; 's magát az elvesztett jóra érdemesbnek tartya; azért a' kissebbítésre, ember-szóllásra, és rágalmazásra adgya magát, és, ha lehet, bósszúságát azon emberen erőszakkal is kiönti, ki nála szerencsésebb.

§. 138.

Az Indúlatokról közönségessen tudni való: 1) hogy az igen heves, és a' felett huzomos Indúlatokban eggyszeriben könnyen a' más ellenbetettre vetemedünk. Akkor leginkább nevetésre fakaszthatni minket, midőn eggy üdeig erőssen reátettük magunkat a' nem-tréfálásra. A' legmélyebb szomorúságunkban, p. o. Atyánknak, vagy más kedvesünk halálokor, eggyszeriben csekély alkalmatosságoktól nevetésre ragadtatunk; ellenben a' legnagyobb vigadozás divattyában könnyen áll nálunk a' sirás; vannak ollyan emberek, kik az örömtől elrészegülvén pityergésre fakadnak. Ezen véletlen át-menetel onnét származik bennünk: mert az igen hathatós erőltetésünkből alattonban ereink elcsüggednek, és észre-vetetlenül ösztönképpen enyhítést keresnek; ezt pedig azon ellenbe-tett érzésben lelik-fel, mellyet vagy csupán képzelő erőnk hoz-fel a' képszövetkesztetés' törvénnye szerént, vagy néha bizonyos alkalmatosság is lelki-

es-

esméretünk elejbe terjeszt; ezt tehát a' lélek nagy szomjúsággal megragadgya, és az által meg is különbözteti: mert a' Contrástok, ha eggymást felváltyák, erősségre kapnak §. 129. 2) Ha két ellenbe-tett indúlatok támadnak eggyszerre bennünk, öszve-vegyűlnek, és bizonyos közép állapottá változnak. Ezt leginkább tapasztalhatni a' kisdedekben, kik ezen okból néha eggy szemökkel nevetnek, másikkal sirnak. Ezt a' meglett Emberekben annyira nem tapasztalhatni: mert ezekben határozatlanok, és eggykorák nem maradnak az Indúlatok, hanem vagy eggy felé, vagy más felé fellyűl-nyomatot kapnak, mellyre nézve is eggyik a' másikon kifog. 3) A' szokás által a' több izben elő-fordúltt Indúlatok bizonyos késztetést (dispositiót) hagynak magok utánn, mellyre nézve könnyebben elfogadtassanak. Mennél többször haragoskodik valaki, annál hirtelenebb haragú; mennél többször irígykedik, annál irígyebbé lészen. Ennek oka részszerént az, hogy az arra ingerlő képek annál könnyebben felserkenhetőbbekké válnak, és hogy minden alkalmatossággal nagyobb új ingerlést kapnak az öszve-szövetkezésre, az ő jártosságok miatt. A' képszövetkesztetés által t. i. minden indúlattal némelly ingereik az előbbenieknek felébresztetnek hasonlatosságok miatt, mellyek tudtunk nélkűl az Indúlatot erősebbítik, és frissebben kifejtőztetik. De itt is, valamint minden egyéb szokásban, úgy látszik, olly ok is egygyütt munkálkodik, mellyet mi eddig ki nem nyomozhatánk: talám ez lessz a' váratlanság és az újság, mellynek természetében áll az Indúlatnak nevelése. Mert ha a' szokás ezen tulajdonságát elveszti, azaz, többé nem váratlan, 's nem új, ollykor azt tapasztaljuk, kevesebbé 's kevesebbé hevít fel, 's végre egésszen hidegen hágy minket. Azon rab-szolga, ki a' gazdájának rajta való potzkázá-

sá-

sához néki szokott, ezen bitanglása néki nem váratlan, nem újság, azon többé meg nem indúl, végre fel se veszi. Az olly játékos se örûl többé a' nyereségén, kinél a' nyerés szokásba menvén, nem váratlan, 's nem új. Ellenben a' tengeri katona, ki a' hajón megrettenhetetlen, a' szárazon félni tapasztaltatik; sokszor azon Pap, ki otthon bátran hirdeti az Isten' igéjét, idegen helyen fensûl beszédgyében: mert ezen környülállása új.

§. 139.

Ezekből már kitecczik, hogy az emberi lélek érzô tehetséggel, és erővel is bír. Ezen érzőnek tulajdon neve kedv (Animus.) Megvagyon ez az oktalan állatokban is annyira, mennyire annak az érzékenységbéli és képzelésbéli erők a' kútfejeik. Kellemetes a' macskának is, ha szőrei fekvésekhez képest simogattatnak; irígykedik, agyarkodik a' kutya is, kárt vallván. De az értelembéli érzés az oktalan állatokban meg-nincs, mivel ennek kútfeje bennök hibázik. Még senki se állította azt, hogy a' tehén szépség, vagy nagyság, vagy éppen erkölcsiség - érzésével bír; egyéb ha enyelget. Utólra az is következik, hogy a' kellemetesség néműnémű szükségeinknek kipótolásokban, a' kellemetlenség pedig azoknak ki-nemelégítésökben áll.

§. 140.

Az organizatiónknak érzô-tehetségünkre való befolyása csak onnét is bizonyos; mert az esmérkedő, és képző-erőnktől függ leginkább, mellyek az organizatiónkkal szorossan öszve-kapcsoltattak; és ezekből is kitecczik: 1) az érzések mivoltokra, benyomássok módgyára; 's azon erejekre, és dispo-

spositiójokra nézve, mellyet magok utánn hagynak, az agyvelőnek és érzőinaknak állapottyoktól határoztatnak-meg. Ha a' test beteg vagy fáradt, elvesztik az érzések elevenségöket; ha annak, kit az álom majd csak el nem nyom, hirűl adod attya' halálát, kevés szomorúságot, vagy semmit se fogsz benne gerjeszteni; add tudtára reggel: meglátod, mi követi. — Minden érzés kifáraszt bennünket, és az érzőinaknak alkotássok szerént hol tovább, hol kevesebbig tart. — Az érzések külömböznek bennünk a' szerént is, a' mint a' kor, temperamentum 's t. e' féle változást ejtett organizátiónkban. 2) A' test némelly más részeinek állapottyai is közbe vettetve nagy befolyással bírnak az érző tehetségünkre, mellyek mind öszve nem vetethettek ekkoráig. Úgy mint: ha sok és vastag gőzök szorúlnak-meg a' testben, ollykor szomorúságra és félelemre hódíttatunk; ha pedig könnyek, ollykor vígságra és haragra késztettetünk. Ha a' vér forgása meggátoltatott, kivált a' tüdőkben, és ha a' vér nagy erőszakkal az agyvelőre nyomúl, vagy a' nap hévsége, vagy a' szobának nagy melegsége miatt, ollykor szorongattatást érzünk. Ha a' gyomrunk meg vagyon terhelve, ollykor háborkodunk, morgunk; 's morgók az öregek és Hypochondristák közönségessen, valahányszor az emésztődés elkezdődik gyomrokban, kivált ha jobb szerüen eltöltöztek; ha pedig üres a' gyomrunk, ollykor ollyanok vagyunk, mintha levertek volna, bádgyadtak; némellyek, ha nagyon éheznek, el is alélnak. A' hevesítő italnak bizonyos mértékben bévétele, megfrissit, 's megvigit minket, némellyeket pedig viszálkodásra, morgásra, és aluszékonyságra fakaszt. Ezek nyilván onnét következnek, hogy illykor a' vérnek forgása elevenebb vagy gyengébb; az életnek munkái is könnyebben, vagy nehezebben mennek végbe. Mert azt tapasz-

tal-

tajuk, hogy ha gyorsabban mozgunk is, kivált a' szabad levegőben, a' szomorú gondolatinkat elűzzük, és általjában képeinknek folyamottyok gyorsabb. Némelly nedvességeknek meggyülésökből, és bizonyos alkotó részeknek felesleges voltokból is nagyobb késztetést kapunk az Indúlatokra. Illyen az epés matéria, melly az alsó belekben meggyülekezvén hirtelen haragot okozni tapasztaltatott 's a' t. — Mind ezen változásoknak pedig fő oka a' szív, melly az élet' és állati munkáknak vezetője, ha ez az ő módgya szerént hat az érző-inakra, és az agyra: jól érzük magunkat; másképp pedig nem; ellenben, ha kellemetes képzéssel bírunk, azontúl az agyvelő a' melyben lévő érző-inakkal közösködik, a' szív megkönnyebbül, szabadabban lélekzik; máskor pedig szorúlást és elfojtást szenved. Ez az oka, hogy sokan az érzések székét a' szívben helyhesztették.

§. 141.

Az érző-tehetség is tökéletesíthető: mert az ő kútfejei, az érzékenységbéli, képző, és értelembéli tehetségek is, tökéletesíthetők. Jelessen: ki ne tudgya, melly nagyra nem mennek sokan a' szépség és erkölcsiség-érzésében? — Az érző tehetség hasznos is: az érzésnek általjában nagy a' befolyása a' Lelki-erőknek kifejtődzésekre, a' mi elevenségünknek, és munkásságunk' nevelésére, és életünknek vígan való élésére. Végképpen pedig ez is, valamint más egyéb emberi képességünk, az erkölcsiségnek előmozdítására czéloz. 1) Az érzékenységbéli érzés szolgál részszerént különkülön mint eggyikünknek, mint nemünknek megtartására: részszerént lelki-ereinknek gyorsabb kifejtődzésére; részszerént magunk viseletének addig való vezérlésére, míg értelmünkel nem élünk;

élünk; részszerént gyönyörűségeinknek izlésére is. 2) A' képzelésbéli érzés gyámolíttya, éleszti a' mesterembereket és tudósokat a' mesterségnek, és jó íznek műveiben; felderíti, és formálja a' lelket, elő-mozdíttya az emberiséget, örömeinket neveli, és nagy befolyással van az erkölcsiségre. 3) Az értelembéli érzések a' lelki-ereinket tökéletesítik, a' munkásságot, és erkölcsiséget elő-mozdíttyák bennünk, és legtisztább — lelki — gyönyörűséggel eltöltenek minket.

II. CZIKKEL.

A' Megkívánás, és Megutálás. *Appetitio, et Aversatio. Begehren.*

§. 142.

Mihelyest az érzékenységünkkel élni tudunk, 's az érzések bennünk felserkennek, tapasztaljuk, hogy ha valamelly tárgy minket kellemetességgel biztat, belőlről való feszíttetést érzünk magunkban arra, hogy azon kellemetességet megvalósíttsuk. Mutass a' gyermeknek eggy kellemetes almát; kellemetességének képe arra feszíti őtet, hogy kellemetes érzését megvalósíttya, azaz: az almát megízlelje. Ellenben: ha valamit kellemetlennek képzünk magunkban, azon vagyunk tüstént előre, hogy annak kellemetlen érzése bennünk meg ne valósodgyék. A' ki a' patikai szerre vetvén szemeit, annak kellemetlenségét képzi, belőlről való feszíttetést érez magában arra, hogy kellemetlen érzése benne bé ne teljen. Ama' belőlről való feszíttetést nevezzük megkivánásnak, ezt pedig megutálásnak. Nem csak a' kellemetességnek megvalósítására, és a' kellemetlenségnek eltávoztatására érzünk mi magunkban belőlről való feszíttetést; hanem azon kötéseknek, és akadályoknak elhárításokra is, mellyek vagy a' kellemetes érzésnek elérésére, vagy a' kellemetlennek elkerűlésére szolgálnak. Így válik a' megkívánas és megutálás minden cselekedetünknek kútfejévé. Ezen lelki munkánknak

ter-

természetéről, alsóbb és felsőbb rendéről fogunk ennekokáért értekezni.

§. 143.

A' megkívánásnak, és megutálásnak belőlről való feszíttetésünk a' fundamentoma; mert ha olly külső feszíttetésből adgyuk magunkat valamire, millyen a' megtaszíttatott glóbisé, vagy a' felvontt óráé: ez nem megkívánás, hanem csupa eszközlés (Mechanismus.) Hogy belőlről feszegettethessünk, és így megkívánhassunk vagy megutálhassunk valamit, a' végre tulajdon erővel birunk, mellynek munkás erő a' neve, mivel mindennémű munkáknak oka. Többnyire ezen erőnket is, mint az egyebeket, csupán munkáiból esmérjük, mellyek kétfélék: belsők, és külsők (Actiones immanentes, & transeuntes.) A' belsők azok, mellyek önnön magának a' Léleknek meghatásában nyilványokoznak ki: a' képzésben és gondolkodásban 's a' t. A' külsők meg a' lelken kivül valóknak meghatásokban tecczenek ki: a' testünknek, és más testeknek tagjaink által való mozgatásában. Ezen munkás erő kétféle-képpen hathattya meg önnön magát a' Lelket: vagy eggyik munkája által másikat fejtvén ki, p. o. az esmérkedés által a' képzést, az érzés által a' gondolkodást, 's a' t. Vagy pedig más előre való munka nélkül is, a' mint az eggyes munkákban szokott megesni, p. o. azon változásiban, mellyeket az érzékenységeknek érdeklésekkor nyilványokoztat ki. Hogy hathassa meg a' munkás erő a' testünket, 's más testekkel eggyütt az agyvelő, és érzőinak által, előadtuk az első részben §. 99. — A' munkás erő, melly a' belső munkákban nyilványokozik ki, ugyan az, melly külsőképpen fejtődik ki. Mert olly erő, melly csak belső munkákkal nyilványokozhatnék ki, kül-

külsőkkel pedig nem, azaz: melly csak magában visgálódhatna, 's gondolkodhatna, ha általlyában lehetséges volna is, természeti ugyan nem volna. Minden természetinek némünémű öszve-köttetésének kell lenni egyebekkel; ezeknek arra hathatni, és ennek emezekre vissza-hathatni szükség: másképp' a' természetieknek hathatóságok foganatlan marad, mint némelly üres térben, nem fogódzhatván semmiben meg. 'S valóban az illy visszahatást ki is nyomoztuk az emberi lélekben, a' lelkiesméretről értekezvén, 's ezen külső bényomásokra való vissza-hatás nélkül, az esmérkedést nem gondolhatni. Munkás erőnknek külső, és belső feszítésiben semmi valóságos külömbséget nem érzünk magunkban, csupán más felé való intézetét vesszük észre, ha karunkat felemelni kívánnyuk, más felé valót, ha magunkat a' képzésre reá akarjuk vonni. Végre mind a' két-féle munkák azon eggy okból származnak: a' mi a' cselekedő erőnket felindíttya, az a' képző és gondolkodó erőnket is felingerli. Azért látszanak a' külső és belső munkák más-féle erőből származni, mert egygyikét a' másikból ki nem hozhatni §. 111 és mivel mi azt külön választani és minteggy elhasítani kénteleníttetünk, ha bár magában eggyes is, a' mit megérteni akarunk § 86. Ezen munkás erő nem egyéb, az esmérkedő, képző, és gondolkodó erőnél, csupán nagyobb kiterjedésére nézve külömbözik. mert ott csak résznyire, t. i. a' lelkiesméretben esik a' belőlről kifelé való feszítés, és intézet, itt pedig egésszen; és mivel amabban feszíttetés a' cselekedet előtt nem éreztetik, ebben pedig éreztetik.

§. 144.

Hogy szakadatlanúl valamit tenni késztettetünk, hogy a' ki ébren van vagy képzelődéseivel,

A a vagy

vagy ujjaival, vagy tagjaival múlattya magát, vagy fontossan gondolkodik, vagy külső cselekedetekkel foglalatoskodik, hogy semmit se tenni néki lehetetlen: ez mind munkás erönktől vagyon, mellynek cselekedetre való feszegetését ollykor leginkább észre-vesszük, ha a' foglalatoskodásból kifogytunk: mindgyárt arról kénteleníttetünk gondoskodni: most már mihez fogjak? Azért a' tömlöcznek legnagyobb kínnya az, ha a' benn szenvedő a' foglalatoskodhatástól megfosztatik; eggyre érzi magát foglalatoskodásra feszíttetni, és nem foglalatoskodhatik.

§. 145.

Ezen munkás erönk külső és belső munkákra minden külömbség nélkül szolgál, mihelyest csak tőlünk kitelhetők: hogy azonban most külső, most belső, most ez, most amaz munkákra vetemedünk, ezek bizonyos belső ingerektől függnek, mellyek e' következendők: 1) Az eszközös (mechanicus) ösztönök; mellyek éhségünk', szomjúságunk' kielégítésére, és az életünk' fenntartására szolgálnak. 2) Mind azon ételek, 's italok, mellyeknek befolyássok vagyon az organizatiónkra; illyenek a' bor, opium, belladonna 's t. e' f. mellyekről más izben említettük, hogy képzelődésünket felizgattyák, és néha felettéb is. Az igen tápláló eledelek testünknek nagyobb szerű mozgatására ingerelnek bennünket; sőt vannak ollyanok is, mellyek gondolkodásunkra hatnak, de egésszen elvégezve nincsenek. 3) A' kellemetes vagy kellemetlen érzések. A' fájdalomnak érzése arra bir minket, hogy okát felkeressük, és eltávoztassuk. 4) Érzéseinknek képei is. A' jól-lakásnak képe messze útra is határozta *Rotterodami Erasmust.* 5) A' szokás. A' ki bizonyos üdőben irni, olvasni,

vagy

vagy enni, inni szokott; azon üdőben újjolag hasonló munkákra ingereltetik. — Mivel mind ezen ingerek önnön magunkban vannak, tehát azon munkásság is, mellyre okot adnak, önnön magunktól való. Hanem, mivel ezen ingerek nem eggyaránt vannak bennünk, azért önnön munkásságunk is, hol kevesebbé, hol jobban az. A' természeti ösztönök a' mi befolyásunk nélkül, az életerőnek törvénnyei szerént, származnak bennünk; azért azon munkásság is, mellyre ingerlenek, legkevesebbé önként-való. Nem külömben van a' dolog a' borral, opiummal, belladonnával, és az eledelekkel. Azon kellemetes vagy kellemetlen érzések is, mellyek érzékenységbéliek, természeti szükségeinktől, és testünk állapottyától származnak, mellyek hatalmunkban közbe-vetetlenül nincsenek, azért az ő ingerők is kevesebb szerű önnön-munkásságot foglal magában. Ellenben a' képzelésbéli és értelembéli érzések, vagy olly ereinknek, mellyeket magunk nemesítettünk meg, érzéseik, egésszen saját munkánk, egésszen magunktól valók; érzéseinknek képeik, és a' szokásunk is illy rendűek: tehát azon munkásság is, mellyre okot adnak, jobban önként-való. Azért a' józan ész mindég külömbséget talált az állati és az emberi önként-való munkásságok közt, mert az elsőre csupán a' természeti szükségek, befolyások, és érzések adtanak okot.

§. 146.

A' munkás erőnk minket eggyik munkára azon mértékben feszít, mint a' másikra, hogy még is eggyikre nagyobb erőltetést érzünk magunkban, mintsem a' másikra, az is bizonyos ingerektől függ. Annál nagyobb t. i. feszítésének erőssége (intensiója) mennél hathatóssabbak a' természeti izga-

tások ; mennél nagyobb a' kellemetesség, vagy kellemetlenség; mennél elevenebbek és számosabbak az érzéseknek, kivált a' kellemetleneknek képei; mennél erössebb a' szokás; és végre mennél többek a' meghaladható akadályok, a' képeknek általok elevenebb és számosabb kifejtödésök miatt. Tehát ezen tekéntetből is külömbözik az önként-való munkásság grádicsaira nézve; nevezetessen az erössebb szokásban, a' kellemetesség, vagy kellemetlenség képének elevenebb és számosabb voltában, az önként-való munkásságnak nagyobb a' grádicsa.

§. 147.

A' megkívánásnak, és megutálásnak másik fő tulajdonsága, hogy benne a' cselekedet előtt feszítést és intézetet érzünk. Hol valamelly tudva lévő vagy tudatlan tárgyra és cselekedetre előre feszítést és intézetet nem érezhetni: ott a' kívánságnak és megutálásnak helye nincs. Így a' jóllakottat semmi étekkel, az Eszquimót, Irokait semmi arannyal és ezüstel kívánásra nem birod, mert az első ételre, a' másik aranyra, ezüstre előre-való feszítést, és intézetet magában nem érez. Hogy pedig ezen feszítést, és intézetet előre a' cselekedet előtt érezzük: ennek okai azon munkák, mellyekkel önként-való munkásságunknak itten köze vagyon; a' külsők t. i. A' belső munkákban önként-való munkásságunk semmi akadályt se lelvén, tüstént a' cselekedethez, képzéshez, gondolkodáshoz foghat; a' külsökben ellenben önként-való munkásságunk közönségessen gátokra, kötésekre akadván vissza-tartóztatik; az akadályok a' munkás erőnek feszítését jobban kifejtik, és némünémű unalmat vagy nyughatatlanságot szereznek; ezeknek megújjúlássok megtudattyák és észre-

revetetik velünk feszülésünket, és intézetünket a' cselekedet előtt; ha mindég tüstént külsőképpen elérhetnénk, vagy elháríthatnánk azt, a' mire a' munkás erő igyekesztet és intéz bennünket, úgy a' kívánásban és megutálásban is az erőlködés és a' cselekedet eggy volna.

§. 148.

Ha olly tárgyoknak és cselekedeteknek nemökre esik az előre érezhető feszülés, és intézet, mellyek tudva nincsenek még, ollykor a' csupa kivánkozásnak van helye. Mert a' feszítése és elintézete munkás erőnknek távúl se hozza magával az ő tárgyát és tulajdon munkáját is, a' mint a' tapasztalásból nyilván látni való. Az éhség és szomjúság, akár melly nagy legyen bár, magoktól csupán kielégítésöknek eszközit meg nem szerzik, másképp semmi ember se halhatott volna éhel vagy szomjúval meg; se az étel-italtól senki meg nem betegedhetett, vagy méreggel meg nem étettethetett volna, a' tulajdon tárgy' és munkának dolgában fogyatkozás nem lehetvén. Számtalanok és külömbfélék a' tárgyok, és az ő cselekedeteik, mellyekre törekedhetünk, 's mellyeket megehetnénk, megihatnánk, de a' reájok való feszíttetésből, és intézetből nyilván ki nem fejtődznek, és előre minden tapasztalás nélkül tudva nincsenek. Ha illy tudva nem lévő tárgyoknak, és cselekedeteknek nemökre háromlik az előre érezhető feszítés, és intézet, illykor a' csupa kivánkozásnak van helye. Így kivánkoznak a' csecsemők, midőn legelőször szopni vagy mozogni igyekesznek; az éhség, szomjúság, vagy némelly nedvességeknek meggyűlések által izgattatván, bizonyos nyughatatlanságot éreznek, és nyilvánkoztatnak ki, de azoknak tárgyait és munkáit nem tudgyák, mivel még

nem

nem ettek, ittak, mozogtak. Így kivánkoznak a' betegek is néha, és mind azok, kikben a' vérnek meggyűlése, vagy a' dugúlások miatt nyughatatlanságot és szorongatást szenvednek, ezek is feszíttetnek valamire, de magok se tudgyák mire, és minémű munkához fogjanak. Így kivánkoznak azon Ifjak is, kikben a párosulás' ösztöne elöször kitör; nyughatatlanságokból érzik, hogy valamire sürgettetnek, de annak tulajdon tárgyát és munkáját nem esmérik.

§. 149.

Ha a' kivánkozások húzomossak, bizonyos üdőben újjolag elofordúlnak, testi ösztönöknek neveztetnek (Instinctus.) Illy ösztönök hat-félék tapasztaltatnak lenni: 1) Az étel-italra való. 2) A' nemzésre való 3) A' testi mozgásokra való. 4) A' lelki foglalatoskodtatásokra való. 5) A' társalkodásra való 6) A' kisdedeknek szoptatásokra való, kivált az Asszonyi nemben. Ezen ösztönök se foglaljak magokban az ő tárgyoknak, és tulajdon munkájoknak esméretét az emberekben; a' tapasztalásban adatik az elő, és az esmérkedés által tudódik ki. A' mi az ösztönöknek tárgyokat illeti: az állatokban sincs külömben a' dolog; azért keresi a' kutya szagúldozva imitt amott az eledelét; a' mi az ösztönöknek tulajdon munkájokat illeti, ezt az állatok tudgyák elhibázhatás nélkül. A' pók hállót köt, minekelőtte hállót látott, vagy kötni tanult volna, és köt minduntalan, ha még annyiszor elszakadozik is, 's addig meg se szünik, míg hállót nem készített. Hogy a' kisdedeknek szoptatása is valóságos ösztön, és csupa észre-vételből, vagy Interessentziából nem származik; kitetszik részszerént onnét: mert az oktalan állatokban is megvagyon, mellyek az észre-vételre nem ké-

képessek; részszerént onnét is, mivel az nagyobb bajjal mint haszonnal járó; az Interessentziából tehát a' szülőknek azon kellene inkább lenniek, hogy kisdedjeknek szoptatásoktól megmenekedjenek. — Az ösztönöknek huzomosságok pedig a' testnek úgy alkotásától vagyon, hogy annak kiürülés és ismét töltözés üdőről üdőre szükséges legyen; a' mint az étel-ital, 's nemzés ösztönéből szembetünőképpen kitecczik. A' testi mozgások és a' lelki foglalatoskodtatások is a' végre valók, hogy az életerő üdőről üdőre megemésztessék, és ismét vissza-pótoltathassék: megfejtette *Hufeland* Doktor. Sőt az anyai ösztön is illy természeti okoktól függ, a' mint az emlős és kotlós állatokból kitecczik; a' többieket annyira nem esmérjük. Az emlők a' szoptatás által az ő gyüjteményeiktől megmenekednek; a' kotlóknak testek is a' tojáson való ülés és kisdedeiknek takargatásaik által hevességektől ürülnek meg: mert ha hévségök a' vizbe való mártogatás, vagy bizonyos eledelek által elüzettetik, tojásikat és apróikat azontúl elhagyják. Ide járúl az ide szolgáló inaknak csiklándoztatások, megkönnyebülések, 's a' t.

§. 150.

Hogy a' megkívánásra, vagy megutálásra a' tárgynak előre való esmérete is szükséges légyen, példában megmutattuk §. 9. innét van ama' deák közmondás: *ignoti nulla cupido*, a' mit nem esmérünk, nem is kívánunk. A' tárgynak esmérete hogy szert tehessünk, benn van előre a' mi tudakozódó természetünkben, és a' munkás erőnknek több-felé való feszülésében; és az ösztöneinknek azon tulajdonságokban is, mellyel az ő tárgyoknak és cselekedeteiknek nemökre vezérlenek minket §. 149. ezekre nézve a' dolgoknak bényo-

má-

másaikat felfoghattyuk. A' melly kellemetes benyomást teszen munkás erőnkre a' próbálgatás közben; az azt képessen foglalatoskodtattya; az azt kielégíti; 's annak tárgya is. A' mi pedig munkás erőnket a' próbálgatás közben nem foglalatoskodtattya, azt ki se elégíti, 's nem is tárgya, hanem gáttya, kötése 's a' t. Ezen érzés az ő különösségére nézve is a' lelki esméretnek szine előtt terem, és több izbéli elő-fordulása által képpé válik, melly is a' képszövetkesztetés törvénnye szerént a' tárgyal, feszítéssel, vagy az ösztönökkel külömbféleképpen öszve-kapcsoltatik. A' feszíttetés ezen képszövetségbe lépése, vagy is eggy tárgyal és érzéssel való öszve-kapcsoltatása által meghatároztatik, és igyekezetté válik. Ezen igyekezet a' Lélekben megmarad, hanem nincs mindég a' lelki esméretnek szine előtt, az erőssebbektől mintegy elnyomattatván. Ha a' tárgy valóságában, vagy az ő képújításában az ő kellemetességével vagy kellemetlenségével a' lelki-esméretnek szine előtt megjelenik, oda vonnya a' képszövetkesztetés törvénnye szerént az arra való feszíttetést, vagy igyekezetet is. Vagy ellenben: ha az igyekezet és ösztön belső okokból erőre kap §. 146. és a' lelki-esméret elé jut, az ő tárgyának, és érzésének is oda kell jutni. Így megy végbe a' kivánság, melly nem más, hanem bizonyos, kellemetes vagy kellemetlen érzésével képzeltt tárgyra való igyekezet.

§. 151.

Ezekből látni való, hogy a' kívánságnak nem a' tárgy végpontya, hanem csupa alkalmatosság arra, hogy a' munkás erőnknek feszűlése kihathasson; hasonló t. i. olly hordónak a' lyukához, melly tele van borral; ez nem okozza a' bornak kifelé

igye-

igyekezetét, hanem csak alkalmatosság annak kinyomúlhatására. Se nem a' tárgy érzése a' kívánságnak végpontya, mintha az hozná munkásságba az erőnket, hanem tulajdonképpen csupa vezető arra, a' hol magát kiadhattya. Hasonló t. i. a' tárgynak kellemetes érzése a' ménkő-materia' conductorához, millyen az állatok teste, nedvessége 's a' t. Vezér oda, hol a' feszültt erő tágúlást leljen. Ez onnét is bizonyos, mert se a' tárgyot, se annak kellemetes érzését előre nem tudgyuk; és csak azzal válnak azokká, a' mik, mivel erőnk igyekezetéhez szabva vannak, a' mint előbb mondottuk; tehát kívánságunk végpontyai nem lehetnek. Kívánságunknak végpontya a' tágúlás, hogy a' feszítésbe jött munkás erőnk vagy képessen foglalatoskodtassék, vagy olly képtelenül ne foglalatoskodtassék. Azért tecczik csupán kívánságunk a' kellemetes érzésre czélozni: 1) mivel előre nem tudgyuk, mi tágíthasson, mi se igyekezetünkön; mi foglalatoskodtassa mértékletessen, mi pedig mértéktelenül; a' kellemetes vagy kellemetlen benyomásból tudgyuk ezt meg csupán. 2) Mert a' kellemetes vagy kellemetlen érzés az ő ingerével munkásságunknak pontyát, melly a' mi ereinknek állapotunkhoz képest való foglalatoskodtatásában, fenntartásában, és tökéletesítésében áll, elhomályosíttya, azért azt világossan észre nem vehettyük egyébként, hanem munkásságunknak boncolgatásából.

§. 152.

Az is látni való, hogy a' kívánság 1) a' kellemetességnek vagy kellemetlenségnek érzésétől függ, nem a' tárgytól. Így kívánunk meg valamelly ételt, vagy almát, minekutánna annak érzését képzeljük; a' tárgynak csupa képzése kívánságra min-

ket

ket nem fakaszt. Ha mi távúlról látunk eggy almát, és azért is annak tulajdon szinét, formáját, nem láttyuk, következendőképpen az ő jó izűségét nem képzelhettyük, az magát velünk meg nem kívántattya. Ellenben, ha közelről láttyuk azt, az ő kedves színében, millyenségében, úgy hogy eszünkbe juthat azon izének képe, mellyet többször éreztünk benne, akkor megkívánnyuk azt. Tehát ha valaki valamit mással meg akar kívántatni, szükség, hogy azt minden tulajdonságival, mind azon kellemetességivel, és kedves benyomásival, mellyekkel birni éreztetett, képzeltesse; tudgyák ezt jól a' Poéták, és Szószóllók, azért festik olly egygyessen le tárgyaikat, hogy a' kívánságot felgerjesszék. 2) A' kívánság főképpen függ a' képszövetkesztetéstől. Mennél távúlabb üdőben és helyen képzeljük lenni az érzést, annál gyengébb bennünk a' kívánság. A' ki énnékem ma, ezen a' helyen, igér munkámért ezer forintokat, az engem jobban felgerjeszt, mint a' ki esztendő múlva, *Buenos-Ayresben.* A' vártt kielégíttetésnek t. i. a' tárgyhoz kell kapcsoltatva lenni, ez pedig annál nehezebben eshetik meg, mennél több üdőnek és helynek köze van a' tárgy és kielégítés között, 's mennél több közép-kapcsokon való átmenetellel juthatni a' véghez. A' melly kép közbenvetés nélkűl van öszve-szövetkezve a' tárgygyával, az jobban felizgat minket, 's annyival inkább, mivel nem minnyájan szoktunk a' hosszas képek lánczának folytatására, és az ő részeinek szoros eggymáshoz való kapcsolására; illyenek a' gyermekek, és durva emberek; nem csuda tehát, hogy a' jövendő élet kellemetességének képe rajtok nem igen fog. Mennél távúlabb esik a' tárgy, annál gyengébb a' kívánság ugyan azon okból, mivel az elégíttetésnek képe az elválasztó képek által annál inkább elgyengűl. Azért van olly igen ellenökre

a'

a' szerelembe esteknek az elválás; azért szokott a' mi a' szemen kivül van, a' sziven kivül is esni közönségessen, kivált a' kimiveletlen emberekben. Csak azon kivánságok kapnak elejéntén az eltávúlás által erössebbséget, mellyek a' hozzá-szokáson épűlnek. Mert ekkor elejéntén némünémű ürességet érezünk állapotunkban; ennek, és a' Contrastnak érzése képzelésünket elevenebbé és hathatóssabbá tévén a' képszövetkesztetést megszorosabbíttya. Így válik kívánatossá, a' ki minden nap velünk közösködött, az elválás vagy a' halál által. — A' kívánságoknak erejek függ a' kellemetesség vagy kellemetlenség képzelésének mértékétől. A' bépöcsételtt, vagy eltitkoltt könyvet akár ki is jobban olvasná; a' béfödött ételből örömestebben ennénk; arra, a' mi akadályos, nehéz végbe-vitelű, jobban igyekszünk szert tenni. Mert az ezen gátok által a' képzelődés tartósabban és jobban fellázzíttatik a' tárgyra való feszűlésre, és annak többről több ingerekkel való felkiesítésére. Ez által az különös remek-képpé változik, millyenné nem lesz, ha szabadon véle megesmérkedhetünk, vagy ha szabadon hozzá férhetünk: mert mindennek a' szabad véle megesmérkedés, vagy hozzá-férhetés által némelly kelletlen tulajdonsági tünnek ki. Így hidegül el a' Barátság kellemetessége a' Barátnak tellyes kiesmérése által; így kelletlenné válik azon szerető, mellyhez ostrom nélkül férhetni. A' képzelés nevekedik a' kellemetesség vagy kellemetlenség érzésének mértékére nézve is közönségessen §. 129. A' kívánságoknak tartósságok pedig a' kellemetesség vagy kellemetlenség képeinek, és az ő összeszövetkesztetésöknek grádicsaitól függnek, valamint magának a' kellemetes vagy kellemetlen érzésnek hozomossága. §. 129. Azok, mellyek a' gyengébb szerű érzéseknek képeitől függnek, tovább tartanak,

nak, mintsem azok, mellyek az erős és eleven érzéseknek képeiktől függenek. Az erkölcsi, és értelembéli kívánságok tartóssabbak a' képzelődésbélieknél; ezek meg' tartóssabbak az érzékenységbélieknél. Mert a' képek nem mások, hanem gyengébb szerű tárgyok. — A' kívánságoknak külömbségök megént az érzéseknek külömbségéhez van szabva: a' mit kellemetesnek képzelünk magunknak, annak elérésére, 's a' mit pedig kellemetlennek, annak eltávoztatására 's elkerülésére czélozunk.

§. 153.

A' Hajlandóság tartós, — nem igen heves — igyekezet olly tárgyoknak nemökre, mellyek előre tudva vannak. A' hajlandóságok külömböznek a' kívánságoktól §. 150. mert minden hajlandóságok, millyenek a' játékra, tánczra, muzsikára való hajlandóságok, nem eggyes tárgyokra, mint a' kívánságok, hanem több eggy nemű tárgyokra, törekesznek, és mivel a' hajlandóságok le nem csillapodnak mint a' kívánságok, mihelyest kielégíttettek, hanem minden alkalmatossággal újjolag eggyre azonképpen kitörnek. A' ki Bécsnek meglakásában kívánságát kielégítette, az azt látni többé nem kívánnya; ellenben a' tánczra hajlandó ha magát eggyszer kétszer kitánczolta is, még is tánczba szökik, mihelyest szerét teszi. — A' hajlandóságok az ösztönöktől §. 149. külömböznek: mert az ő tárgyok tudva való. — A' hajlandóságok tehát nem egyebek, hanem tulajdonunkká váltt kívánságok (habituales appetitus.) Az eggy szerű kívánság t. i. gyakor izben előfordulván ugyan azon igyekezetre néműnémű késztetést (dispositiót) hágy maga utánn, melly a' szokás által bennünk nagyobb 's nagyobb erőre kap; több hasonló tárgyok-

gyokra lassanként üdővel a' gyakor tapasztalás által kiterjed annak észre-vétele által, hogy több eggy szerű tárgyok, vagy cselekedetek is ugyan azon elégíttetést szerzik bennünk, és mivel ezek az ő hasonlatosságok miatt eggy képpé eggyesűlnek. A' hajlandóságokban tehát közönséges képek lépnek önként való munkásságunkkal szövetségbe; a' mi onnét is kitetczik, mert a' hajlandóságok akkor jelennek meg, midőn a' közönséges képek elkészülnek; a' kis gyermekeknek nincs még semmi hajlandóságok.

§. 154.

A' hajlandóságoknak természetöket ezekből megfejthetni: 1) A' gyakran kielégített ösztön hajlandósággá válik; a' ki képzelésre való ösztönét sok alkalmatosságokkal bétöltheti, az a' Poésisra hajlandóságot kap. A' gyakor üzésből megtudgya annak tulajdon tárgyát és cselekedetét. 2) A' jeles foglalatosságoknak nagy és könnyű szerű kívánságok is üdővel hajlandósággá válik. A' kinek ingereltetése a' muzsikára nagy természeti alkotása szerént, és gyakran halhat muzsikát, az muzsikálásra fog hajúlni. 3) A' csupa valamihez való szokás is hajlandósággá válhat. Így az öszve-szokott marhák is eggymáshoz hajlandók. A' kik a' tengeri életet, vagy a' vidéki rendtartást megszokták, minteggy erőnek erejével hajlanak arra. — Ellenben, a' mi igyekezetünket ki nem elégítheti, azon nem leszünk hajlandók, vagy ha eggyszer hajlandók voltunk is, nem soká megszününk ollyanok lenni. Mert azt nem-kívánhattyuk; a' hajlandóság pedig csak tartós kívánság. A' hajlandóságok bennünk megváltoznak, ha organizatiónk az életnek kora, a' tartományi nyavalya által nagy fordulást szenved: mert illykor a' más szabású ereink

más-

másképpen foglalatoskodtatnak mértékök szerént. A' hajlandóságok kihatnak bennünk a' kielégítésnek erőszakossága által, p. o. ha igen sok muzsikát hallunk, vagy feletteb sokat jádzunk; vagy igen sok édességet ettünk eggyszerre; sőt néha gyülölségekké is válnak. Mert illykor munkás erőnknek ezen igyekezete lankadtságra jut, valamint midőn testi erőnk, a' nagy és huzomos erőlködés által hathatósságát elveszti, és a' szenvedő tehetségünk elannyira eltompúl, hogy semmi, vagy igen csekély esméretet szerezhet lelkünknél; illykor a' tehetetlenség, hogy részt nem vehetünk a' munkásságban, igen kellemetlenséggé is változik.

§. 155.

A' Vágyódások (Passio. Leidenschaft) némelly tárgyoknak nemökre való huzomos, igen heves, és másokat kirekesztő kívánságok. A' hajlandóságoktól külömböznek az által: mert hevesebbek, nagyobban uralkodnak minden egyéb kívánságokon, és huzomossabban is tartanak, többnyire velek megeggyeznek. Az Indúlatoktól még inkább külömböznek: mert az Indúlatok nem kívánságok; cselekedettel szükségképpen nem járnak, és mindég múlandók; ellenben a' vágyódasok valamelly kellemetesség' neménck elérésére, vagy a' kellemetességnek elhárítására erőlködnek eggyre, a' mint a' nagyra-, gazdagságra-'s t. a' f. vágyódásban, nyilván látni való. — A' vágyódásoknak tulajdon hevességök származik részszerént azon kellemetesség, vagy kellemetlenség képzelésének nagyobb mértékétől, mellyel a' kívánságok eggykor kielégítettek, vagy nem. §. 151. A' kinek érzékenységéhez képest igen kedve telt a' muzsikában, vagy természeti képzelődő ereje nagy elégedésre lelt eggy két izben §. 152. az erős hajlandóságot kap

a'

a' muzsikára, vagy Poésisra; részszerént pedig származik a' vágyódásoknak hevességök a' szokásból is, és a' hódúlásokkal való eggyesülésekből §. 171. gyakran: a' ki most nagy vágyódással üzi a' kártya-játékot, szint azon hevességgel vágyódhatna a' muzsikára, vagy komédiákra, ha ifjúságában olly gyakran hozzá-férhetett volna ehez, mint amazhoz. — A' Francziákat a' Haza-szeretet maga azon erőszakos változtatásokra nem vitte volna, ha az Amerikai szabad tartományoknak követésök hozzá nem járúlt volna. A' vágyódásoknak tartandóságok is ugyan ezen okokból származik. A' dohányozás, vagy pálinkázás közönségessen a' megszokás által válik olly elkerúlhetetlenúl, és elhagyhatatlanúl szükségessé.

§. 156.

A' vágyódásoknak közönséges természetöket ezekből megérthetni: 1) Miért nem eggyenlő vágyódásúak az emberek? Hogy az Eszkimók nem vágynak gazdagságra, se nagyra, se fényre; a' Khinaiak nem törekednek a' Tudományoknak, Mesterségeknek jobbítására, killyebb-terjesztésére, az eggy föld-mivelést kivévén. Mert nem minnyájan élnek eggyenlő környülállásokban; nem minnyájan esmérkednek és érzenek eggyaránt akármit is meg; nem eggyaránt szoknak eggyhez vagy máshoz. 2) Miért hogy a' gyermekekben semmi vágyódások se tecczenek ki; hanem az Ifjakból, és főképpen a' meglett emberekből törnek ki? Mert a' gyermekekben a' szokás, a' gyakorta való elő-fordulás által, még eggyetlen eggy oldalra nem vetemedhetett; a' sokféle kellemetességek közt az elégséges öszve-hasonlításnak helye nincs, hogy a' több nyomat származhatna belőle. 3) Miért hogy az oktalan állatokban tulajdonképpen való

ló vágyódások nincsenek, hanem csak ezekhez való hasonlatosságok. Mert a' vágyódásokra gondolkodó erő, és észre-vétel kívántatik; hogy valaki valamelly tárgynak nemére erőssen kívánkozhassék, szükség, hogy a' tárgyokat lelki-esméretének ellenébe állíttsa, azokat magától, eggymástól nyilván megkülömböztesse, és eggy közönséges képben felvegye, a' mi az oktalan állatoktól kitelhetetlen. Az oktalan állatok az ő észhez hasonlójok (analogon rationis) és a' szokás által hasonlóképpen megszerethetnek valamit p. o. a' vadászást, vagy gyülölhetnek p. o. a' macskát vagy zsidót, midőn előttök megjelennek; de hogy az ő jelen nem létekben is róllok gondolkodnának, vagy reájok törekednének, mint az emberek szoktak, tapasztalatlan dolog. Ugyan ezen okból a' buta emberek is minden vágyódás nélkül lenni tapasztaltatnak; mert ők is, valamint az oktalan állatok, észrevétel és közönséges ideák nélkül szükölködnek. 4) Miért hogy a' valamennyire kimiveltt Embernek néműnémű vágyódásának kell lenni. Mert az illyennek valamit kívánni, és valamit igyekezete czéljának választani a' szokásnak, példáknak, javallásnak, természeti ingerlés erejének, és a' kedv állapottyának befolyásara nézve szükséges előbb, mintsem az egésszen megérett ész azon egyenlő nyomatot felállíthatná, mellyet az erkölcsi mesterek kívánnak. 5) Miért hogy a' vágyódások az embert néha az ellenkező tárgyokra vetemítik? A' kik szerencsétlenek voltak e' világi szeretetben, vagy korokra, és testi fogyatkozássokra nézve megvettetésre jutottak, a' más világiakban szerettetnek bele; a' kik felenyájokkal való barátságokban megcsalódtak, kutyájokkal vagy macskájokkal kötnek barátságot; a' kik ifjúságokban testi ösztönöknek elégítésökben gyönyörködtek, öreg korokban az ájtatoskodásban gyönyörködnek. A' ki e' világon

gon dicsőséget nem reményl magának, más világon vár 's a' t. Ezek is a' vágyódásoknak törvényiből, különössen az ő tartandóságokból, származnak. Ha mindennémű erőlködésnek ellenére szert nem tehetni a' vágyódásnak eggyik nemére többé, a' másikra vetemittetünk, csak hogy beteljen azon üresség, melly szivünkbe származott, az elsőnek fogyatkozása miatt, 's a' t.

§. 157.

Minden vágyódások valamelly kellemetességnek elérésére vagy kellemetlenségnek eltávoztatására törekednek: mivel ezek eggyetlen eggy különböztető jegyeik annak, minémű tárgy vagy cselekedet légyen lelki-ereinkhez mérsékelve. A' hány-féle a' kellemetesség és kellemetlenség, annyi-félék tehát a' vágyódások is. Már pedig azok igen különbfélék magokban is, és az ő tárgyokra nézve is; azért a' vágyódásoknak annyi ágazattyaik vannak, hogy azoknak eggyes leirássokból egész könyv tellene, és igen unalmas is volna p. o. a' játékra, vadászatra, és ezeknek alnemeire való vágyódásoknak fejtegetésével üdőt tölteni; azért mi csak a' vágyódásoknak kútfejeit, fő ágazatit, és legjelessebb jelenségeit fogjuk értekezésünk alá venni.

§. 158.

A' vágyódásoknak legközönségessebb, 's legfőbb tárgya vagyunk önnön magunk, és a' mi személyes tulajdonságink. Legközönségessebb: mert önnön magunkat legtöbbnyire érezzük minnyájan; legfőbb: mert önnön magunkat, és személyes tulajdoninkat leginkább érezzük. Ezen vágyódásnak közönségessen neve nincsen, hanem csak külö-

nössen: mint némelly érnek sincs neve magánosan, vagyon pedig midőn folyókká változott. Belőle külömbféle vágyódások származnak: mert magunkat, és tulajdonságainkat mint magokra, mint másokra nézve külömbféleképpen érezhettyük. Ezek közt első helyet foglal a' magunk-szeretete; ez olly belénk oltatott törekedés, mellyre nézve mindent önnön megtartásunk és tökéletesítésünk végett cselekszünk; azért mindenben, valamihez fogunk, csupán magunkra tekéntünk, és magunkat tesszük minden törekedésünknek czéljává. Ezen magunk szeretete minden vágyódások közt legközönségessebb: mert azon kellemetességet, mellyet magunknak megkülömböztetésében észre-veszünk, leginkább és legtöbb tárgyokban érezhettyük. Legerőssebb is ez a' magunk-szeretete minden vágyódások közt: mert a' többiek az ő nemöknek külömbféle tárgyaikra elágazván — mint azon folyóviz, melly több ágokra szakad — elgyengülnek, a' magunk-szeretete ellenben eggyetlen eggy tárgyra egyesül (concentráltatik.) De az nem igaz, hogy a' magunk-szeretete légyen minden cselekedetinknek kútfeje: mert nem minden cselekedetben tekéntni önnön magunkra; p. o. a' ki hálatosságból vagy részt-vételből müvel valamit, az magára nem teként csupán; se az által kellemetességet magának szerezni, vagy kellemetlenséget magától eltávoztatni nem szándékoskodik egyedül.

§. 159.

Azon vágyódás, melly tulajdon erejinknek, tehetségeinknek 's t. e' f. kellemetes érzésére törekszik, tulajdon szeretetnek neveztetik. Az önnön szeretettől az ő sokkal keskenyebb határa által külömbözik. A' tulajdon szeretetnek saját czélja ugyan a' személyes erejinknek és tehetséginknek tekéntetők; mi-

vel

vel azonban valami külső javakkal, és díszekkel birunk, mind az a' mi erejinknek, és tehetségeinknek billegét magán viselni látszik, azért a' tulajdon szeretet minden vagyoninkra, végre ollyanokra is, mellyeket csupa eset szolgáltatott kezeinkbe, ki szokott terjedni. A' vágyódások t i. a' képszövetkesztetésnek törvénnye szerént a' csupa hasonlatosságra nézve is kiilyebb viszik megyéiket, mert a' szoros megfontolás, 's válogatás nem az ő dolgok. A' tulajdon szeretet dolgában külömböznek az emberek; eggyik személyes erejiben, jelessen eszében, vagy elmésségében 's a' t. gyönyörködik jobban; másik kincsében, könyvtárában, vagy ritkaság-gyüjteményiben, 's a' t. a' mint egyikben vagy másikban másokon kitenni látszik magának. — A' tulajdon szeretetnek természete: 1) hogy kiki az ő eszére, elméjére, vagy vágyódásának más tárgyára nézve magát másoknál többre becsüli, részszerént azért, mert önnön személyes tulajdonságit leginkább esméri, és mennyibe tellett légyen annak megszerzése, legelevenebben érzi; részszerént pedig azért: mert azoknak gyakorta való látássok gyönyörüségét neveli; valamint hogy az, a' mit gyakran és jól látunk, mindétig nagyobbnak tecczik. A' vad ember azért, kinek vágyódása a' nevelés és oktatás által nem mérsékeltetett, valakit nagyra akarván becsülni, azt szokja mondani: olly derék ember mint én. Ezen érzés mi bennünk is megvan, kik kimivelttebbek vagyunk, és meg is kell lenni, mert az idegen erőknek méregetésében magunktól kéntelenittetünk mértéket venni, de a' nevelés és okosulás által megköttetik az, hogy bennünk olly nyilván ki ne törhessen. T. i. gyermekségünktől fogva arra vagyunk kiszánya, hogy a' másoknak nálunknál felsőbbségöket megérezzük, és a' szükséges függés (subordinatio) végett másoknál alábbvalók-

nak tartsuk magunkat. A' kik elejétől fogva a' külső rendszabás által az ő határikba nem szorittattak, vagy magános életök rendgye által másoknak erejiket nem érzik, vagy fel nem veszik, ezek nem különben igen óriás nagyoknak tecczenek magoknak, a' mint a' pajkos Ifjakban, a' napkeleti Despotákban, szobát-ülő tudósokban, magános remetékben, és szerzetesekben látni való. A' hol a' tulajdon szeretetnek némelly külsőn vagyon a' tárgya, az is szint olly különös a' mi szemeink előtt hasznára, szépségére és jelességére nézve. A' természet-visgálóknak az ő tulajdon tárházok, az Asszonyoknak az ő öltözet-, czifraság-gyüjteménnyök 's a' t. legjelessebb. 2) A' tulajdon szeretetnek elviselhetetlen minden ócsállás, becstelenités, és lealázás. Mivel az által személyes tulajdonságinak kissebségöket érzi. 3) A' tulajdon szeretet saját héjánosságinkat vagy egésszen elfedi előttünk, vagy felettébb megkissebbíti, néha jóságokká is változtattya. Mivel nem örömest látjuk őket, tehát nem is függesztyük reájok szemeinket, elevenen nem képzeljük magunknak, vagy ha csak ugyan észre kell vennünk, az ő jobbik oldalokról — millyen van akár melly héjánosságban is — tekéntyük azokat.

§. 160.

A' vágyódásoknak igen közönséges tárgya a' másoknak való tecczés is: mert ha jeles tulajdonságink, és ezekkel való élésünk, vagy is érdemünk, másoknak megtecczik, az minnyájunknak igen kellemetes §. 126-131. Ezen tárgyból sokféle vágyódások származnak: mivel többek vagy kevesebbek; imígy vagy amúgy nyilvánságosíthattyák ki jelességeink eránt tecczésöket. Ezen vágyódás közönségesen becsre vágyásnak hivattatik;

tik; különbözik a' maga-szeretettől: mert ez magában is gyönyörködik csupán; elég néki, ha önnön szemei előtt kedves színben jelenik meg; a' becsre-vágyásnak ellenben a' másoknak való tecczésben telik kedve; másokban mint némelly tükörben nézegeti magát; a' maga-szerető azért is nem dicsekszik másoknak, elég maga magának; a' becsre-vágyó láttatni akar; azért holmijával örömest kikél, másoknak figyelmetességét magára vonni törekszik. — A' becsre-vágyódásnak nemei közt első helyet foglal a' dicséretre való vágyódás. Ennek tulajdona 1) a' tecczésnek kifejezésével való megelégedés akár a' szívből jöjjön az, akár se. Ennek oka lehet a' korántúl fogva rossz szoktatás; a' kik gyermekségökben a' dicsérethez, és hizelkedéshez szoktattanak, becses nékik minden szájból eredt megkülömböztetés, vagy dicséret. 2) Tulajdona a' legszembetünőbb dolgokon, a' gazdagságon, szépségen, fényes házokon, szobákon, készületeken, ruhákon, és több e' féléken való kapás. Mert az illyenek leginkább tecczeni és dicsértetni szoktak. 3) Tulajdona az olly dolgoknak nagyra-becsülése, mellyek csak szerencse ajándéki: millyen a' fényes születés, gazdag állapot, fő rang 's t. e' f. mert mások előtt ezek tündöklenek leginkább. 4) Tulajdona, hogy a' becsmérezést kevesebbé szenvedheti el, hogy sem a' maga-szeretet: mert ez kevesebbé ügyel a' másoknak tecczésére. — A' becsre-vágyás nemei közt második helyet foglal a' nagyra-vágyás: ez meg nem elégszik a' másoknak való tecczéssel, hanem tiszteletet, csudáltatást, imádást és más e' féléket is kíván. A' nagyra-vágyásnak fundamentoma a' személyes érdemeknek igen különös érzése, akár valóságosak legyenek bár azok, akár csak képzeltettek. Ennek tulajdona: azt kívánni, hogy mások néki fejet lábot hajtsanak, az ő szavá-

vának minden kifogás nélkül helyt adgyanak; akarattyának minden ellenkezés nélkül szót fogadgyanak; és első helyet engedgyenek; róla, és érdemiről értekezzenek, 's t. e' f. — Még ennél is többre törekszik a' becsre-vágyásnak harmadik neme a' hirre-vágyás. A' dicséretre és nagyra-vagyó megelégszik, ha azokban érezheti magát, kikkel lakhelyére, és élete korára nézve némünémű köze van; a' hirre vágyás a' világ egyéb részeire, és a' jövendőre is kiterjed A' hirre-vágyó még jobban el van telve jelességének, és érdemeinek képezetével, akár valóságosak legyenek bár azok, akár se. Azért a' tartomány és üdőszakasz, mellyben él, elégtelennek látszik néki arra, hogy azokat bennök, mint némelly tükörben, szemlélhesse; tehát az idegen és jövendő világot is kölcsön veszi; és csak ezeknek rendkivül való jelességéről teendő bizonyságokban lel elégedést, azt magának előre képzelvén. Így fejthetni meg ama' látszatós ellenmondást, mellyet a' hirre-vágyódóban tapasztalni. Igaz, hogy minden vágyódásnak a' kielégedés, és a' tárgynak elérése a' czélja; a' hirre-vágyódó, ha valóban el nem éri is czélját, nem hallván, és meg nem élvén minden Országok és százodoknak bizonyságit, de eléri képzelésében, és ez által elégíttetését leli. A' hirre-vágyónak tulajdona olly rendkivül való tettekre vetemedni, mellyek az egész világnak figyelmetességét minden üdőben magokra vonhattyák; a' mint eggy *Herostratus*nak, Nagy *Sándor*nak, és mi üdönkbéli *Napoleon*nak példájiból látni való. — A' mennyire a' becsben tartásnak jegyei, a' czimek, rendek, tisztségek, méltóságok 's t. e' f. olly kellemetes benyomást okoznak bennünk, mint maga az érdem, mellyel összeköttetnek; mivel vele is szoktak járni: innét származik a' becsre-vágyásnak negyedik neme a' külső becsületre való vágyódás. Ez legtöbbnyire haszon-

szon-keresetből származik; mivel ezen előszámláltt jegyekkel külömbféle testi szükségeink kielégíttetésre találnak. Néha pedig a' hiúságból származik: mivel ez által könnyű a' világnak szemébe tünni; hol pedig a' büszkeségből is; mert ezen úttal imádtatást, és csudálást szerezhetni; de önnön érdeminknek érzéséből nem származik soha: mert a' valóságos becsületre és dicsőségre vágyódó megelégszik azzal, ha magát az illyenekre érdemesnek érzi, ha részt nem vehet is bennök, és átláttya, hogy nem esik az mindétig meg, hogy az érdemnek a' külső becsület is része legyen. A' ki többről több becsület utánn vész, hasonlít a' fösvényhez.

§. 161.

A' szoros értelemben való becsesség, vagy becsület onnét származik, ha a' jeles tulajdonságok' és érdemek' megesmérete valóban éreztetik 's a' szívből ered; az erre való vágyódás, becsületre való vágyódásnak neveztetik szoros értelemben. Ezen vágyódásnak is külömbféle grádicsai vannak I. A' becsület-szeretet. Becsületet szeretni annyit teszen, mint azon lenni, hogy magától és másoktól szívből tiszteltessék. Mihelyest az ember annak bélátására szert tett, mi jeles és érdemes, mi se: azon van, hogy ő is részt vegyen abban; 's a' mint tulajdonává tette azt, olly kedve telik másoknak köze nélkül is azon tiszteletben, melly a' jelességnek, és érdemnek dijja, hogy azon törekszik, hogy magától minduntalan így tiszteltessék. Ebben áll az önnön becsület-szeretet. Ezen nemes, 's lelket felmagasztaló vágyódás megvan minden kimiveltt, és nem héjános emberben; 's rugó erő a' tökéletesülésre, és a' boldogságra; mert a' ki előbb 's előbb lép az ő czélja felé; az tökéletesül; 's a' ki tökéletesülését érzi, boldog az! készen, 's önként hódíttya az az

Em-

Embert kötelességinek, és az erkölcsnek hivatalira; a' súlyos viszontagságokban erővel, bátorsággal, állhatatossággal, a' kínos szenvedésekben elégedéssel, gyönyörűséggel, 's türödelemmel tölti el őtet. A' melly erős és foganatos az önnön becsület-szeretet a' jónak gyakoroltatására, olly hatható a' rosznak megakadályosztatására is. Titkon se engedi az az Embert valami törvénytelenséget elkövetni; igaz és sanyarú biró lévén, és semmi se lévén elrejtve szemei előtt, valamint az Istennek. Ő őrállója, és erős paizsa a' tisztaságnak, kivált az Asszonyokban. Az idegen becsület-szeretet pedig azon van, hogy azon személyes tulajdonságokat megesmérjék, és megvallják benne szivökből mások is, melly eggy hozzá hasonló Polgárhoz, Mesteremberhez, vagy Emberhez illendők; hogy tehát kinyilatkosztassák, a' munkásságnak, hívségnek, jámborságnak, emberségnek meglétét benne. Csak annak képezete is, hogy ezeket mások tőle megtagadgyák; és minden kinyilatkosztatása annak, hogy azokat tőle szűkítik, néki elviselhetetlen. Az idegen becsületet szerető külömbözik tehát a' dicséretet szeretőtől: mert ez nem tör a' szívnek bizonyságára, azért a' hizelkedésen kap, amaz pedig felettéb boszonkodik rajta; az első a' személyes jelességeken épít, és azért a' szívnek bizonysági utánn is van; a' második azoknak csupa szinökkel megelégszik, 's néha azt se kívánja. Az idegen becsület-szerető tudván, melly nehéz légyen másoknak szívbéli tiszteletöket megszerezni, és a' mellett személyes erejit is tudván, ritkán tesz eleget maga magának, 's több érdemekre törekedik; átalja jeles tulajdonságait dobra ütni; tartózkodó. 'S mivel az emberi társaságban csak annyit érni, mennyit a' neve nyom az Embernek; és ez alatt kelendő az Ember a' közönséges életben: azért az idegen becsület-szerető

retö annyira törekszik a' jó névre is, hogy rajta van, ne hogy rosz vélekedés kerekedgyék, vagy terjedgyen ki ellene. — A' becsületre-vágyásnak II. grádicsa a' dicsöségre-vágyódás, melly azon van, hogy másoknál többnek, és a' hozzá hasonlók közt derékebbnek tartassék kivált az utól-nyomtól. Ez még felségessebb és különösbb lelki tehetségeket kíván, és a' jobb szerü embereknek vágyódássok. Ez a' közönséges mértéken fellyül pöczköli a' lelki erőket; mert a' ki mások felett tiszteltetni kíván, kivált az utól-nyomtól, mellynek szem-fény-vesztéssel józan érzését meg nem köthetni; annak nyilván a' közönségeseknél jelesebb tehetségekkel birni szükséges.

A' mint ezen vágyódások az ô tárgyaikat elérik, vagy elérni látszatnak, tulajdon nevet viselnek. A' dicséretnek elérésében áll a' hiúság. Ez közönségessen az olly embereknek characterjök, kik a' személyes érdemnek fontyában keveset nyomnak. Mert a' becsnek szine utánn kapkodnak inkább, hogy-sem maga utánn, a' becs utánn; és valóban gyenge értelmünek kell annak lenni, a' ki bé nem láttya, hogy ezen portéka dicséret ritkán származik a' szívnek tárházából. — A' tiszteletnek, imádásnak, csudálásnak, és külsö becsületnek, hirnek elérésében áll a' büszkeség. A' büszkeség külömbféle; az ô nemeire nézve: negédesség, dagály, felfuvalkodás, kevélyseg; ha másoknak megvetesökre fakad, 's a' t. az ô munkáira nézve: a' kérkedés, dicsekedés, hánykolódás, 's a' t. az ô minémüségére nézve: nemes, és nemtelen; durva, nevetséges; lelki, testi 's a' t. Ez is többnyire az olly embereknek részök, kik személyes díszeik nélkül szükölködnek: azért keresnek becsületet magoknak az idegen tulajdonságokban, mint hazájokban, nemzetekben, sôt gyermekeikben is; és még ollyanoknak, kiknek eggyügyüebb a' szerek; azért mérnek mindent a' titulusokhoz, rangokhoz, és más külsö fényekhez; ezek az egyenlöségnek esküdtt ellenségi, és mást mellettök szenvedni nem akarók. Kivévén a' nemes büszkéket, kik az ô személyes becsökre, és különös észbéli tulajdonsá-

ságaikra nézve állítanak valamit magokról. A' valóságos becsületnek elérésében áll a' maga-reá-tartás. Ez felemeli az embert, és nem haggya lealacsonyodni, hogy eggy másik előtt csússzon másszon; kegyelemért, vagy adományért esedezzék; ha bár segíthetne is rajta, és önoki szüksége volna reá. Kevesek nézik ezt jó szemmel az alattvalóikban, kivált a' nemtelenebb szerüek; azért a' ki illy nemes magát reá-tartó, ritkán megy elö; ritkán szerencsés. Szokrates így tartá reá magát Birája előtt, nem akart igazságot koldúlni tőlök ártatlanságában, hogy ez által becsületében csorbát ne ejtsen; 's halál leve resze. Ez nem kevélység, mert másokat meg nem vet, csak hogy magát se vetheti el. Az illy nemes maga-reá-tartás legbizonyossabb pecséttye a' nagy léleknek. Ez a' hitnek, titoknak, igazságnak, kész szolgálatnak, ingyen való szeretetnek tulajdon eszköze. Ellenébe tétetik a' maga-elvetés.

§. 162.

Külömbféle vágyódások pedig a' testi érzékenységeinknek kielégítésöket, vagy kielégítésöknek eszközit tárgyozzák, és tulajdon haszonra vágyódás a' nevök közönségessen. Tulajdon hasznára vágyódik t. i. az, ki valamit cselekszik az evés, ivás, pénz 's t. e' f. végett. Ez minden vágyódások közt legalacsonnyabb, 's legvastagabb az ő czéljához képest. Külömbözik a' tulajdon szeretettől, és a' magunk szeretetétől az ö tárgyához képest; melly testi, emezeké pedig lelki. — A' tulajdon haszonra vágyódásnak fö neme a' testi gyönyörködés (Wollust), mellynek az étel, ital, kényes élet, és a' nemző ösztönnek kielégítése a' czélja, és így négy-féle az alneme. Illyenekben közönségessen az ollyan szok gyönyörködni, kinek fellyebb való lelki diszei nincsenek, tehát tulajdon talentuminak érzésivel nem bír; vagy kiben, az organizatiójához képest a' testi érzések nagy több nyomatra kaptak, következendőképpen a' neme-

mesebbeket elfojtatták; vagy pedig a' kiben ifjúságától fogva a' külső környyűl-állásokhoz képest a' testi érzések igen elkényeztettek; ellenben a' lelkiek elégséges taplálás nélkűl hagyattak. Illyenek azok közönségessen, kik igen termékeny, és ingerlő tartományokban tartózkodnak; p. o. a' délszaki szigetekben, Hindostánban, és más igen szerencsés tájokban. Illyenek a' mi Naggyainknak és Gazdaginknak Fiaik és Leányaik is közönségessen; kiknek gyermekségöktől fogva igen kedvöket keresik, és kik minden testi érzéseiket kénnyökre kielégíthetik. Néműnémű erőszak szükséges t. i. a' lelki-erőknek tökéletesűlésökre, és így a' finomabb 's nemesseb érzéseknek táplálásokra, mert egyébként a' testi érzéseknek kielégedésök a' lelkieknek formálódásokat meggátolják, minden erőlködést magokra hódítván.

§. 163.

A' tulajdon haszonra-vágyódásnak második neme a' testi érzékenységek kielégítésöknek eszközire való vágyódásban áll, és takarításnak neveztetik. A' ki többről több pénzt, 's jószágot takarít, és azzal vagy éppen nem él, vagy legalább illendőképpen nem él, az fösvény. Ez minden gazdagsága és birtoka mellett is ollyan, mint némelly szegény vagy koldús; vagy ezeknél is alább való. A' pénznek és jószágnak tulajdon rendeltetése lévén, hogy véle szükségeinknek kielegítésökre éljünk; és a' fösvény is azon czelból zsugorítgat pénzt és gazdagságot öszve, hogy véle éljen, honnét is van tehát, hogy még se él véle? Ennek okai e' következendők lehetnek: A' fösvény vagy azért nem él vagyonival mostanában, hogy üdővel bővebben élhessen azokkal; és így a' velek való élést csak továbbra hallasztya; vagy pedig azért tartóztattya

azt

azt vissza, mert fél a' szükségtől; a' következhető meglopás, csalás, kárvallás, vagy drágaság miatt; néha meg' azért nem él vagyonival a' fösvény, mert a' takarítgatásra való gondgyai róla egésszen elfelejtkeztetik; néha pedig azért: mert már nem élhet többé velök. A' fösvények közönségessen félékenyek, és ezen félelmök legfőbb oka zsugoriságoknak. A' fösvények mennél öregebbek, annál fösvényebbek ugyan azon okból; mert az öregségekkel jobban elhagyattatván erejiktől, félékenyebbekké válnak; a' félékenségeknek nevekedéséhez képest tehát jobban jobban megtagadgyák magoktól is a' vagyonikkal való élést. A' zsugorításra okot adhatnak a' Gyermekekre, és rokonokra való gondoskodás is, 's a' becsületnek érzése; mert a' pénz és jószág a' becsületre is útat készít. — A' ki többről több pénzt, jószágot takarít magának, hogy sem a' mi élelmére kívántatik; az vagyonravágyódó (Habsüchtig.) Ez a' fösvénytől abban külömbözik, hogy ez él pénzével, és más vagyonával is, és néha felettébb is; de hogy felettébb is élhessen velök, más-felől telhetetlen igyekezettel sóvárog utánnok. Mint a' fösvénység, mint a' vagyonra vágyódás, csak eggy ollyban fészkelheti meg magát, hol a' fellyebb való érzések meg nem fogamszottak. Ezek a' vágyódások a' dicsőségre, becsületre, és más jeles tárgyokra való vágyódást magok mellett meg nem szenvedik.

§. 164.

Az ember maga szeretete, nagyra 's tulajdon hasznára való vágyódása által hurczoltatván eggyre, felenyájjától való meghasonlásra, és minteggy ellenségeskedésre kiszánva látszattathatnék, ha őtet más-felől ember-társaival öszve-köttetve lenni nem tapasztalnánk. Ez a' kötél, mellyel az em-

be-

bereket a' természet öszve-kapcsolja, a' Sympathia, vagy is részt-vétel. Ennek érzésire is sok, és erös vágyódások tárgyoznak, hogy a' maga-szeretettel eggyenlő nyomatot tartsanak; 's közönséges nevök szeretet. A' szeretetnek tulajdona az: abban kellemetességet lelni, hogy ő másoknak kellemetességet szerez; és így: az azoknak jó dolgokban és gyönyörűségökben való rész-vétel. Azért a' szeretet csak az eleven, és érzékeny valóságokra hat tulajdonképpen; szerettyük az embereket, kutyákat, macskákat, madarakat, mivel ezek érzésekkel bírván részeltethetnek érzéseikben; a' plántákat, köveket nem szerettyük tulajdonképpen, és ha szükségünkben szerettyük, ollykor érzékenységet képzelünk bennök, hogy a' részeltetés kitelhessék tőlök. Így beszélgetnek a' Poéták az ő kedves fáikkal, a' természet-visgálók az ő plántáikkal, más érzékeny tárgyaik nem lévén, vagy ha a' visgálás miatt háromlik reájok a' hajlandóságok. A' pénznek, betsületnek hajhászása is csak illy, nem tulajdon értelemben mondatik szeretetnek. Ez abból is kitecczik: mert azon emberek, kik vagy egésszen, vagy felettébb szükölködnek a' szympáthia-dolgában, millyenek a' kegyetlen szívüek, és nem szánakodók, nem is, vagy csak kevesé szeretnek; ellenben a' kik könnyen szánakodnak és elérzékenyülnek másokon, azok könnyen, és közönségessen szeretetre is fakadnak. Kitecczik végre abból: mert azoknak szivök hidegen, és szeretet nélkül marad, valakik máshoz haszon-hajhászásból, vagy testi gyönyörűségből hódúlnak. Az eszem-iszom, és játék-barátok az ő társaikat közönségessen semmibe hajtyák, vagy éppen megvetik személyökben. Azért a' szeretet természetessen tulajdon hasznát nem keresi, noha a' sympathiával a' tulajdon haszonra szolgáló

okok

okok is eggyesülhetnek, és az által a' szeretetet megerősebbíthetik.

§. 165.

A' szeretet közönségessen e' képpen fakad ki belőlünk: az élő állatok kellemetes érzéseiknek kinyilvánkozásik, és az ő tulajdonságaik, p. o. elmésségök, értelmök, okosságok, szépségök, munkásságok 's a' t. nékünk gyönyörűséget szereznek §. 125. ennek tehát erősebbítése, és tartósabbítása végett mindennémű kedvezéssel, és jósággal viseltetünk hozzájok. Ezen kellemetes érzés bennünk nevekedik, ha ők is megesmértetik velünk, hogy erántok való munkálkodásunk tetczik nékik; és kivált, ha szint úgy kedvök telleni látszatik ő nékik is bennünk, mint nékünk ő bennök. Az ez által erőre kapott egyenlő-érzés hathatós, és belénk rögző (habitualis) kívánsággá, azaz: vágyódássá, válik. Így ered bennünk a' főtárgyoknak szeretetök, p. o. a' Szülőké, Gyermekeké, Barátunké 's a' t. Az alatt való tárgyoké pedig a' főtárgyéból minteggy kisarjadozik a' képszövetkesztetés által. A' szeretetnek tárgyává lesznek ezek mi előttünk, mivel a' szeretetnek főtárgyához tartoznak; ez eránt való érzésünket amazokra is átviszszük. Így szerettyük a' lakhelyét, házát, attyafiait, szolgáit, még mácskáját és kutyáját is czirókáljuk Barátunknak; a' pénzt, becsületet 's t. e' f. szerettyük magunkért. Világosittsuk meg ezeket a' szeretetnek némelly tárgyaiban, mindenek előtt ugyan némelly egyesekben, azután a' közönségessekben is.

§. 166.

Van-e' a' természetben érzékennyebb látás annál, midőn eggy Anya szivbéli gerjedelemből mag-

magzattyát mellyéhez szoríttya, vagy eggy Atya kegyes jóvoltából áldást oszt gyermekire? Lássuk ezen legerössebb, és legközönségessebb szeretetnek okait. Amaz ügyefogyott, 's szánakodásra méltó állapottyok a' kisdedeknek elejéntén leginkább szolgál ezen szüléi szeretetnek kifejtésére. Ha eggy kevés üdőt haladtak, az ő szépségök, mosolygások, ártatlan vídámságok igen gyönyörködteti a' szüléket. A' gyermeki kortól fogva szinte a' meglett korig, az ő szemlátomást kifejtődző testi és lelki tehetségeik örvendeztetik őket; sokkal előbb, hogy-sem kívánságaikat, és akarattyokat ki tudnák fejezni, már szüléiknek cselekedeteiket majmozzák; múlatságossak azon próbák is, mellyekkel útat törnek az ő nyelvöknek darabolására. Az eggyes fogásokon, és ugyan az ollyanokon, mellyeknek kimondások legkevesebb munkába telik, millyen e', be 's a' t. teszik a' próbát; első gagyogások merő állatos nevekből áll, 's minek-előtte az igékkel, 's toldalék, név-más, nevekkel éljenek, rövid, darabos, kevertt, de a' mellett igen vídám; szemöknek, tagjaiknak mozgatásival fejezik ki a' többit. Első itéletök nem egyebek, hanem szülőikének majmozása, visszás, illetlen, és azért is gyönyörködtető. — 'S üdővel a' Gyermekek megesmértetik szülőikkel, hogy erántok való munkálkodások nékik tecczik; hogy ő bennök telik visszontag kedvök. Melly érzékennyen öleli át már a' kisded az ő Annyát? Melly erössen kuncsolja át a' gyermek az ő Attya térdeit? Az Ifjúban a' vér felbuzdúl szüléinek mellyökön, söt ha csak ott gondolja is magát, 's a' t. A' Szüléi szeretet annál erössebb, mennél inkább gyermekeikben az ő massokat szemlélik; mennél több tekéntetből övéknek érzik öket, kivált az Anyák; 's mennél inkább bennök emlékezetöknek, nevöknek fennmaradását, reájok fordí-

dított munkájoknak gyümölcsét képzelik. Ide járulnak néha más különös okok is. A' nagy Atyák 's nagy Anyák jobban szeretik unokáikat, mintsem a' szülék magok: részszerént, mert ifjúkoroknak kellemetességére vissza emlékeztetik, részszerént mert reménységök már bételyesedett, és mivel már jobban kinyiltt jövendőre való kilátások. A' szüléknek gyermekökhez való szeretetök azon mérsékletben megfogyatkozik, mellyben ezen tekéntetek megfogyatkoznak; de egésszen belőlök ki nem fogy; 's ez az Embereknek az oktalan állatok felett való eggyik felsőbbségök. — Ezekhez képesleg megfejthetni a' Gyermekekhez, Atyafiakhoz, házhoz-valókhoz, és Jótévőkhöz való szeretetet is, mellyeket rövidség okáért itt elhalgatunk.

§. 167.

Szint illy erős és közönséges vágyódás a' szerelem is, melly az eggyenlő érzésből, és a' nemző ösztönnek ingerléséből fakad ki, úgy hogy a' nemző ösztönnek ingere légyen annak fő rugója. Mert az öreg, gyengélkedő, vagy természet szerént nemzésre nem alkalmasztatott személyek szerelembe nem esnek; 's ellenben, kik a' nemző ösztönnek legnagyobb mértékével birnak, azok leginkább és legtöbbnyire szerelmessek; és mivel a' szerelemnek tárgyai természetessen csak a' más nembéliek szoktak lenni, kikkel a' nemzés megeshető, ha csak az erőszakkal más intézetet nem kapott. Olly szerelem valóban nincs, mellyben a' nemző ösztön ingerének befolyása nem volna, de ollyan vagyon, melly a' kielégítésről nem tud semmit, a' mint azon ártatlan Ifjaknak, és Leányzóknak példájokból látni való, kik nemző ösztönöknek czélját és cselekedetét nem tudgyák. De magából a' nemző ösztönnek ingeréből szerelem nem fakad: ez csak a'

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

a' kielégíttetésre birja az embert, és e' meglévén állhatatos vonódást maga utánn nem hágy, a' mint a' barmokban, és mind azon emberekben, kik csak a' nemző ösztönnek ingerétől hurczoltatnak, látni való. A' szerelemnek egyéb jelenségit is lehetetlen a' nemző ösztönnek ingeréből csupán, az egyenlő érzés nélkül, megfejteni. — A' nemző ösztönnek ingerét a' szépségnek és Ifjúságnak, mint a' kielégíttetés legalkalmatossabb eszközinek, képezete szokta közönségessen néműnémű eddig ki nem tudódhatott izgatásával, felbuzdítani, előmozdítani, és bizonyos tárgyra határozni: Hozzájok járúl némelly gyengédedség, és bizonyos melegségnek érzése is a' megilletésben, mellyek mind ketten az illető inaknak néműnémű ingert közlenek, valamint az eleven ifjú szín, és a' szemnek fénnye az arczákénak adni szoktak. Azt tartyák, bizonyos tapasztalásokból, hogy a' testbe eloszlott magrészecskék azok, mellyek az érzőinaknak ezen feszességét és módosításit eszközlik. Mert azok, kikből ezen részecskék kivesztegetődtek, sáppadtak, 's a' t. A' nemző ösztön ingerének az a' csudálatos befolyása is tapasztaltatik, hogy a' fántasiát igen felemeli, és szakadatlan munkásságba hozza. — Ha ezen hathatóssághoz az egyenlő érzésnek kellemetessége is nagy mértékben hozzájárúl: ezen vágyódás az ő legnagyobb erejében, és különös jelenségivel tör ki. A' szerelmes az ő vágyódásának tárgyára függeszti gondolatit, a' maganosságot hajhássza, hogy szabadon annak képét minden képzelhető formában maga elejbe fesse, és azon boldogságot, mellyet tárgyának birtoka, és viszontag való szeretete által vár, egész nagyságában megfoghassa. Fántasiájának felbuzdúlása által mindennémű jelességeket ruház reá, és az emberi tökéletesség' eggy remekének képzi ötet, azaz: mind azokat néki tulajdoníttya, vala-

mit csak szive, szeme kellemetesnek tart. Fő és eggyetlen eggy törekedése, hogy ezen tárgyával tecczesse magát, és kölcsönös szerelmére szert tegyen. Azért éjjel nappal azon töprenkedik, valami által csak kedvtellését, tiszteletét, és csudálkozását megnyerni reményli, és kitudni igyekszik azt, a' mi néki legkívánatossabb. Azért minden gondolkodásában, itéletében, izlésében, és külső maga-viseletében ő hozzá szabja magát. Ezen szorgoskodása közben gyakran magáról egésszen elfelejtkezik, csak hogy szeretett tárgyában, és általa élhessen. Éppen azért: mivel a' tárgyát a' tökéletesség remekének tartya, nála magát kevesebbnek tartya, és elveszti hozzá való bizodalmát; félékeny, aggódó ő, és ezért néma is az ő tárgya előtt. Távúllétében ezer a' mondani valója, jelenlétében pedig belőlök nem tud semmit; és háborodottnak, 's magával-birhatatlannak látszik lenni. Félvén, ne hogy valamelly jellel megbántsa, nem meri kivallani néki: hogy szereti! Tehát belső harcz a' dolga szakadatlanúl; belső tűze lángot akarna vetni eggyre, de félelme hidegségnek és érzéketlenségnek szinlésére vetemíti ötet. Kívánkozik szerelmesével szembe-jönni, és ha öszvejött véle, az izkódás miatt majd oda lessz, és kívánna tőle messze esni. 'S mivel magáról szerelmeséhez képest alacsonnyan vélekedik, tehát eggyre tart, hogy valaki mástól annak kedvéből ki ne forgattassék; azért rossz szemmel néz mind azokra, kik erre szándékoskodhatnának. Sőt minden egyéb is, kivel szerelmese barátkozik, vagy bizodalmassan bánik, azzal faggattya szivét, hogy ő csupán nem, vagy legalább eléggé nem, szerettetik tőle. Mennél nagyobb a' félelme, annál kevesebbé meri bajját — szerelmét — a' legtitkossabb Baráttyának is kinyilatkoztatni. Ennek az is lehet természeti oka, mert a' szerelem titko-

kolást kíván, és, ha felfedeztetik, szemérmet indít, az ő eredetére, az ösztönre, nézve: mert minden, valami csak a' természeti ösztönnek elégíttetésére való, szemérem alá van boríttatva. Azért a' kimiveltt emberek átolnak az evésről, ivásról, alvásról is nyilván szót tenni, kivált bővebben. Végre attól is tart a' szerelmes, azért olly titkolódó, ne talám mások becsmérezzék választását; mert semmit se szivelhet el kevesebbé, mintha azt gyalázza valaki, a' kit ő élete legfőbb boldogságának képzel. Ezek a' kifejtődző, vagy a' nagy hevességű szerelemnek jelenségi tulajdonképpen; a' mint a' lelki-tudományos tárházában *Mauchárt*, és vallástételiben *Rousseau* önnön tapasztalásokból bizonyítyák. A' megbizott szerelemnek (valamint a' barátságnak, és mindenik nagyobb szerű szeretetnek) pedig különös tulajdonsága a' testi illetésnek keresése; erre való a' kéznyomás, csiklandozás, simogatás, és a' csók. Mert ezen illetések kellemetes érzést eszközlenek, és a' figyelmetességet jobban a' szerelmesre feszítik. Ennek oka az is lehet: mivel a' szerelmes ezen állapottyában némünémű kellemetes illetődést érez; a' szerelem pedig egyenlő érzésből fakadván az egyenlítésre is törekedik, tehát a' képszövetkesztetés által arra birattatik, hogy az ő tárgyában is egyenlő illetődést okozzon. Ezzel ellenkezni látszik ugyan a' megbizott szerelemnek azon második tulajdonsága, hogy a' szerelmesek eggy-mást faggatni, háborgatni, harapni, 's fájdalomra fakasztani is tapasztaltatnak. De ezzel ők eggy-mást csak nagyobb reájok való figyelmezésre, és ő velök való foglalatoskodásra kívánják birni, és hogy ezen ellenkezéssel szerelmöknek nagyobb erőt adgyanak, készek lévén ezen múlólag való kis kellemetességet állhatatos, nagyobb gyönyörködtetéssel helyre hozni.

§. 168.

Ha a' szerelem az emberi életnek fűszerszáma: annál inkább az a' barátság, vagy is: a' barátság teszi azt azzá. A' barátság az eggyenlő érzésből, és néműnémű magunk-szeretetéből fakad ki, úgy hogy az eggyenlő érzés légyen annak fundamentoma; valami ezen Sympáthiát különös mértékben kifejti bennünk, és eggy vagy néhány személyekre határozza, az barátságra gerjeszt bennünk. Illyen a' hozzánk való hasonlitás közönségessen; különössen azon személyes millyenségink-kel való hasonlóság, mellyekre mi sokat tartunk; mellyek is e' következendők: 1) hasonló kedvűség, hogy az eggyik a' másiknak mindennémű állapottyában; ez ama' titkos mágnes-kő, melly a' két külömbféle szíveket leginkább eggyesíti. 2) Az uralkodó vágyódásoknak hasonlóságok. A' becsületre vágyódó ollyal, ki a' becsületre nem vágy; a' pazarló, a' takárítgatóval meg nem barátkoznak; mivel az uralkodó vágyódásoknak ezen ellenkezése a' részvétel érzését megakadályosztattya, és a' cselekedetök közt vissza-vonást szerez. Ezen vágyódások hasonlósága olly szerű ne legyen azonban, hogy azon eggy tárgyra feszüljenek: mert a' kik eggy személybe szerettenek, vagy eggy pólczra vágyódnak, nem lesznek, vagy nem maradnak jó barátok. 3) A' mákszimáknak és maga-viselet módjának hasonlósága; melly által a' barátoknak magokban kölcsönössen igen kedvök telik; a' mákszimáknak, és maga-viselet módgyának ellenkezése, egyenetlenségre, és visszálkodásra adhatna okot. A' serény, hivatallyában buzgó, a' tunyával, 's gondatlannal meg nem barátkozik. 4) Az olly vélekedésekben való hasonlóság, mellyekre sokat hajtni; p. o. a' religyió dolga eránt: mert az ellenkező vélekedések vetekedést szereznek, és az értelemnek erejét a' másik-

ban

ban gyengeséggel vádolni látszatnak. Mondám az olly vélekedésekben való hasonlóság, mellyekre sokat hajtni: mert az okos, kimiveltt, és inkább munkálkodó mint elmélkedő emberek túl vannak azon, hogy ki millyen filosofiai véleményt 's t. e' f. kedveljen. 5) A' Talentumoknak, és lelki tulajdonságoknak hasonlóságok. A' tudós ember a' tudatlannak, az elmés, a' butának 's a' t. nem baráttya. 6) A' sorsnak, rangnak és állapotnak hasonlósága. A' hol ezekben nagy a' kölömbség, ott a' vissza-tartatás, és fejhajtás erőszakot szerez, melly a' szívnek szabados kiöntését meggátolja. A' hasonlóság azért forrasztya olly igen öszve a' szíveket, mivel kiki a' maga jeles tulajdonságait a' másokban még inkább szereti. Azért nem kívántatik a' barátságra eggyenlőség: mert a' lelki tulajdonságoknak, sorsnak, 's a' t. eggyenlősége könnyen vetélkedésre, és féltésre; a' gondolkodásnak eggyenlősége pedig (ha kitelhető volna is) unalomra, kielégíttetésre adna okot, és így a' barátság múlatságát, és élesztését elvesztené. — Ha a' sympatizáláshoz hozzá-járúl a' maga-szeretet is, ha eggyik a' másiknak fenntartására, állapottyának tökéletesítésére 's kedvtöltésére minden kitelhetőt elkövet, azzal a' barátság igen nevekedik szivességére, és tartandóságára nézve. Azért a' tulajdon haszon-keresés a' barátságnak nem alkotó része; sőt inkább semmi nem ellenkezik inkább vele a' magának-valóságnál. Azon állapotban, üdő-szakaszban, és polgári igazgatásnak nemében, hol a' barátok eggymásnak fenntartására, állapottyok tökéletesítésére és kedvtöltésére leginkább öszve-dolgozhatnak, leginkább tünnek ki a' barátság csudái. Illyenek a' házos, és katonai állapot: a' visszontagság; a' közigazgatás szerű ország: az ifjúi kor; a' pallérozatlan, vagy felénnyire pallérozott nemzet. — A' hol pedig a'

tu-

tulajdon haszonra vágyódás a' barátságnak fő rugója: ott a' barátság csak színes, és mulandó, míg a' haszon-hajtás kitelhető, vagy a' vágyódás kielégíttetett. Illyenek az eszem, iszom, játék, korhely barátok. — Akár hogy' miképp gondolkodgyanak bár némellyek a' házosoknak eggymáshoz való szerelmekről: a' mi abban állhatatos, nemes, az a' barátságnak műve. Ha ez a' házosoknak szívökben meg nem fészkeli magát, azaz a' férj baráttá, a' hős barátnévá nem lesz a' házos szerelemnek hathatóssága, haj közönségessen! csak addig tart, míg az Arczáknak nyiltt Rózsájok elhervad; a' szemöknek tüze elalszik; az Ifjúságnak elevensége a' gyengéded szinnel el nem múlik, a' képzelődésnek hathatóssága meg nem csökkenik: de ha a' barátság, lelke az ő eggyesülésöknek, halhatatlan marad az, mint a' lélek maga. A' megunatkozásnak, elidegenedésnek, és kielégedésnek nincs ott helye; mert új meg' új, tiszta gyönyörűségek csergedeznek a' barátság kiszáradhatatlan kútfejéből. A' barátság merő bizodalom: a' kissebbítőnek szava nem hat az ő szívébe; megvetéssel pillant a' rágalmazóra; és azon hevességgel öleli át baráttyát, mellyel előbb. A' szerelem ellenben nem bízik, gyanús, kap a' pletykákon, és üdővel ama' legkegyetlenebb szörnyetegnek — a' féltésnek (zelotypiának is) helyt ád. A' barátság kéméllő, de azonban szabados, bátor kijelentésiben is; hasonló azon okos nevelőhöz, a' ki, ha méltó, csak magának nevendékének fedezi fel héjánosságát; a' szerelem ellenben kémélletlen, vak, és hizelkedő. A' barátság jeles tulajdonságokon épűlvén számot tart a' tiszteletre, becsűletre: a' szerelem-tekéntetért, kedvezésért esdeklik. Ez maga-viseletében tárgyának kénnyéhez szabja magát, ama' pedig a' jeles erkölcs és tisztesség örökös törvényéhez. A' barát

rát nem fondorló, le nem alacsonyodik baráttya előtt; hogy kedvét nyerje: a' szerelmes lealázza magát, ezer meg' ezer-képpen szepeleg azon lántzában, mellybe bálvánnyá verte ötet. A' barátság szívért szívet kíván; a' szerelmes koldúl; verragat, nyeszereg, kovályog a' szívért; ha meg nem nyeri felszertyenéssel, zajjal szemtelenkedik azért, a' mit csak önként adhatni; ellenben a' barátság távúl állapodik meg, tartózkodva, és méltóságos lépésekkel közelít annak ölébe, a' ki ötet kinyiltt karokkal várja. A' szerelem az ő közönséges, és erötlen, mértékében haggya a' lelket, mellyben lelte; a' barátság fel-magasztalja, és erösíti a' lelket, hogy bátor, nagy szívű és jó légyen, parancsolja néki; 's ő nemes büszkeséggel pillant a' mostohálkodó szerencsének szemébe; csábító mosolygása nem igézi ötet; menydörgése el nem rettenti hivatallyában. A' melly lélek ezen felmagasztalásra, és erölködésre nem való, attól szánással búcsút vesz a' barátság! —

§. 169.

Ehez legközelebb járúl nemességére 's bájoló erejére nézve a' haza-szeretet, vagy is: a' földieinknek szeretetök: mert valóban a' haza-szeretet messzebb terjedt barátság, mellyet a' tulajdon haszonra való tekéntet is élesztget. Ennek is fundamentoma a' Sympathia. A' velünk eggy helységből, 's országból valók t. i. magunkat, és tulajdonságinkat felettébb észre-vetetik velünk; a' mibe nékünk igen kellemetes; és vágyódásunknak tárgya. Magunkat ugyan észre-vetetik velünk: a' velök való rokonságunk, barátságunk, esméretségünk velök felnevekedésünk; a' mi tulajdonságinkat: az eggyenlő nyelv, öltözet, külső forma, élet rendgye, szokás, eledel 's a' t. Ezeket az ide-

gen

gen földön, 's nemzet közt fel nem lelvén, hogy' telhetne ő bennök úgy kedvünk önnön magunk kárhaztatása nélkül, min' honnyunkban? Első Ifjúságinknak örömit, a' kellemetes érzésinknek eggy új forrását csak honnyunk, és honnyaink hordozzák magokkal 's a' t. — A' maga-szeretet hozzá járúlásával még inkább felbuzdíttya ezen haza-szeretetet: midőn a' mi fenntartásunkkal, állapotunk kellemetesítésével, és bennünk való kedvellésével kölcsönözi azon törekedésünket, mellyel az ő tökéletesítésére, javára, és fénnyére szolgálunk. Azért eggy igazságot kiszolgáltató, bátorságot eszközlő, érdemet jutalmazó, kellemetes életet szerzeni tudó fejedelem, vagy kormány a' haza szeretetnek tüzét könnyen felfújhattya. — Ha mind ezekkel a' tulajdon haszonra való vágyás is eggyesül, úgy a' haza-szeretet az ő legnagyobb grádicsára emeltetik. Az az: ha a' föld termékeny, a' levegő jó, a' táj szép, mint nemes hazánkban; onnét csoportonként ki nem költöznek a' lakosok, se ki nem tolattatnak eggy könnyen. — A' hol a' polgári igazgatás olly szerű, hogy abba a' polgároknak is közök vagyon: mint nemes Magyar hazánkban: ott a' haza-szeretet a' legfelsőbb mértékére pöczköltetik: annak minden tisztviselőjiben, rendelésiben, 's végzésiben magát érezvén a' hazafi: hogy' is szeghetne hitet, hogy' is kapna a' háborkodáson; hogy ne is szánná ki hazájáért vérét és életét?

§. 170.

Az emberi vagy felebaráti szeretet valóban messze-terjedtt Atyafi, és Hazafi-szeretet. Ez is az eggyenlő-érzésen épül, mint amaz: t. i. az eggyenlő képen, ábrázaton, természeten, szóval: az eggyenlő emberiségen. Mivel ezekben kedvünk tel-

tellik, tehát azok is kellemetességre, vágyódásunk tárgyára birnak minket, a' kik azokat velünk éreztetik. Illyenek pedig minden Emberek. Mivel ezen eggyenlőség köztünk és minden emberekb eggyetlen eggy: azért a' felebaráti szeretet is minden sympathiából származó vágyódások közt leggyengébb. Azért az emberiséget nagyra kell magunkban bocsülnünk, hogy az minden emberben minket eléggé megillethessen; magunkban és állapotunkban kedvünknek kell telleni; mert ha magunk és sorsunk nem kellemetes nékünk, hogy is tecczhetne más? Tudniillik: a' szeretet magunkból hat-ki; és csak azt szerettyük másban, a' mit magunkban szeretünk. Hogy a' felebaráti szeretet az légyen, a' mi akar lenni, csupa tettetés ne légyen, megkivántatik reá, hogy minden embernek javára és kellemetességére légyen, a' mennyire csak lehet: és így a' felebaráti szeretet még munkássabb lelket kíván, mintsem a' barátság, vagy haza-szeretet. — Minekutánna a' szeretetet eléggé megvilágositottuk, elég a' gyülöletnek esméretére azt észre-vennünk, hogy az szeretettel át-ellenben való vágyódás légyen.

§. 171.

Eddig elő-számláltuk a' kivánásnak és megutálásnak külömböző grádicsait és nemeit: vannak annak határozatira nézve is különösségei és ágazati, mellyeket némellyek származott ösztönöknek neveznek, mivel ezekhez leginkább hasonlítanak §. 149. mi pedig hódulásoknak hívunk (Nisus. Trieb.) Illyenek: I. A' tilalmasra való hódulás. *) Hogy a' tilalmasra vágyódunk ollykor is, midőn azt az eszünk jóvá haggya; ha első Atyánk-

*) Nitimur in vetitum, semper cupimusque negata. Sic: interdictis imminet æger aquis.

Atyánknak és Anyánknak, 's a' betegeknek példájokra nem hajtanánk is, önnön tapasztalásunk megvalósítaná. Ennek oka az; mert munkásságunknak mindennémű bészorítása ellenére vagyon részszerént fántasziánknak, melly magában megkötetlen 's határozatlan, részszerént önként-való munkásságunknak is, mellyet minden tetteinkben érzeni akarunk. Mennél inkább hozzá szokott tehát valaki ifjúságától fogva mindent önnön kénye szerént cselekedni, annál inkább rajta vagyon, hogy ezen kellemetlen állapottyából megmenekedgyék, a' tilalomnak tartalékin át-törvén. A' tilalomnak az is tulajdona, hogy az ember többször és jobban gondolkodik annak tárgyáról; ennek képzelődésével többről több ingereket közöl: következendöképpen jobban is hódíttatik annak elérésére; azaz: a' tilalom' áthágására. Ide járul az is: hogy a' tilalom erkölcsi akadály; minden akadálynak pedig természete, a' munkás erőnek maga eránt hathatósabban való felcsödítése, az éppen említett okokra nézve. Innét látni való: miért légyen olly igen ellenünkre mindennémű erőszak; mert ez valóságos tilalomnak eggyik neme. II. Ilyen a' szabadságra és másokon hatalmaskodásra való hódúlás. Mindennémű kívánság magával hozza azt, hogy az ő folyamattyában minden gátolás nélkül előkelhessen, és hogy önként, belőlről — nem kivűlről, vezéreltessék. A' ki kívánságinak úttyában gátot nem lát; 's önként, belőlről vezetheti azokat, a' szabadnak tartya magát. Mennél valakinek nagyobb a' belső hathatóssága (energiája), annál inkább hódúl a' szabadságra; annál inkább azon van, hogy önként vezethesse magát. Azért a' hathatós nemzetek törtek és törnek leginkább a' szabadságra. 2) Mennél valakinek munkássabb a' képzelődése: annál inkább tör a' szabadságra: annál inkább a' gátokkal foglalatoskodik.

dik. Azért azon nemzetek, kiknek képzelődéssök nagy munkásságba hozatott, bizonyos tárgyok által, leginkább szabadság utánn estek. 3) Mennél jobban hozzá szokott valaki önként magát vezérleni, annál inkább a' szabadságra hódúl. Azon Anglusok, kik hazájokban a' szabadsághoz szoktak, lelkesítették neki az Amerikaikat is. A' másokon való hatalmaskodásnak tulajdonképpen a' szabadságra való hódúlás a' gyökere. A' ki másokat megbírt, másoknak parancsolhat, az annál kevesebb gátot és akadályt lát kivánságinak, ösztöninek és vágyódásinak végre-hajtásokban; 's azoknak önként-való vezetésekben; sőt az idegen erőnek az övével-való eggyesülése eszközűl is szolgál czéljának elérésére. Azon különös testi és lelki erő, 's eleven képzelődés, mellyen épűl a' szabadság, gyakorlásba hozattatván, nagy kellemetességgel is jár. Melly nagy okok ezek a' másoknak megbírásokra? A' ki hathatós testi, lelki erővel, bélátással, 's t. e' f. nem bír, vagy véle élni nem akar, az a' másokon való uralkodásra nem hódíttatik; annak önnön maga vezetése is, erőltetésbe telvén, kellemetlen; tehát kivánnya, hogy más uralkodgyék rajta. Némelly pontokban azért könnyen mások alá vettyük magunkat, másokban ellenben nem. Az eggyügyűek, és tunyák az uralkodtatásra vannak kiszánva. III. Illyen a' másoknak követésökre való hódúlás is. Ennek fundamentoma a' képzelésnek természete, és a' foglalatoskodás' ösztöne. A' képzelésnek tulajdona, hogy minduntalan megvalósodásra igyekszik, kivált ha erős és eleven. Látván valamelly cselekedetet, és azt képzelvén, ösztönképpen a' szerént cselekszünk mi is. 'S mind eggyre kivánunk foglalatoskodni; ollykor, midőn nem tudgyuk, miben és miképp foglalatoskodgyunk, másoknak példája által határoztatunk erre vagy amarra. Azért

a'

a' gyermekek és eggyűgyüek leginkább hódíttatnak a' követésre. Ide járúl a' könnyebbségre és becsületre való vágyódás is. A' mit másokhoz képest cselekszünk, az nékünk olly erőltetésünkre nem esik, mintha magunktól kellene azt feltalálnunk; azért hódíttatunk tehát reá. 'S azt, a' mit becsesnek „ és remek-munkának tartunk, igen magunkévá tenni igyekszünk. Azért a' gyermekek szüleiknek, a' cselédek Uraiknak némünémű mássaik mint magok viseletökben, mint beszédgyök módgyában is. Azért van a' Módinak is olly igéző ereje rajtunk, hogy a' magában kellemetlent és természetlent is elfogadtattya velünk. Az által elhiteti magával a' *Purgerné*, hogy nemes Asszony, 's ez meg' hogy Grófné 's a' t. ha őtet követi. IV. A' tökéletessebbülésre való hódúlás. Ez a' maga-szeretetből, és a' foglalatoskodás ösztönéből származik. A' tökéletességnek t. i. megvan az ő kellemetessége; ha az eszközöket az ő czéljoknak megfelelni láttyuk, kedves az nékünk. A' foglalatoskodás tehát többről több munkákra, az önnön szeretet az eszközöknek a' czélokkal jobbnál jobb megeggyeztetésökre bir minket. Ide járúl a' becsületre és tulajdon haszonra-való tekéntés is. Ha vannak egész nemzetek, mint a' Khinaiak, és a' vad népek; ha vannak némelly egygyes emberek, kik munkáikban előbbre haladni nem igyekesznek, ennek oka ez: mert vagy annak lehetőségét bé nem láttyák; vagy úttyait módgyait nehéznek, veszedelmesnek tartyák; vagy külső okoktól, az igazgatástól, szokástól tartóztatnak vissza. A' tovább-való haladásnak ösztöne megvan tehát minden emberben, hanem némelly tekénteteknek is hozzá kell járúlniok, hogy pislogó állapottyokból fellobbannyanak. V. A' változódásra való hódúlás, és a' régiekhez való kapaszkodás. A' változódásra való hódúlásnak a' tulaj-

lajdon haszonra való vágyás a' fundamentoma. A' testi érzékenységek t. i. az eggyenlő érdeklések által eltompúlnak, ellankadnak, és minteggy kihatnak; és így kellemetlenséget szereznek. A' szokottak minket nem foglalatoskodtatnak úgy, mint az új tárgyok. A' mi képezetink is néha változást szenvednek vagy mások oktatása, vagy önnön tökéletesebbülésünk, vagy nyughatatlankodásunk által is. Így leszünk érzéketlenek (indifferensek) hajdani állapotunk eránt; néha pedig idegenekké is válunk: annak többről több bajjait felfedezvén; holott az új a' mellett, hogy figyelmetességünknek, és foglalatoskodtatásunknak magára vonzásával igen kelleti magát, csupa kielégítéssel biztat; némelly kellemetes ideákkal való eggyesülése által nagy reménységgel is tölt el minket. Így vetemedik némelly nemzet olly erőszakos változódásokra is, mellyeket eléggé nem csudálhatni. Ehez hasonló jövendő megtudására való hódúlás. — A' régi állapothoz való kapaszkodás is szint olly természetes önnön hasznunk keresetére nézve. Minden állapotunknak változása t. i. némünémű erölködéssel jár, a' mi kellemetlen. Azért a' héjánosságinkat, ha bár megesmérjük is, sőt gyülöljük is, eggy könnyen le nem tesszük, kivált, ha az első próba jól nem szolgált. Ide járúl a' szokás is. Ki ne tudgya, hogy a' szokás némelly készséget hágy maga utánn mint a' testben, mint bennünk a' gyakoroltaknak üzésökre? A' mire pedig készségünk vagyon, az könnyen, akaratunk nélkül is (mechanice) kitelik tőlünk: azért kellemetes is az. Az új állapotnak esméretlenségét, veszedelmét is számba kell vennünk. Hol tehát a' belső tehetetlenség, tudatlanság, érzéketlenség van jelen, ott a' szokásnak ereje győzödelmeskedik; az emberek régi állapottyokhoz ragaszkodnak.

§. 172.

§. 172.

Hogy a' vágyódások, és hódúlások, a' magaszeretet becsületre, dicsőségre vágyás, haza szeretete, a' szerelem; a' szabadságra való hódúlás 's a' t. mindennémű nagy és gyászos tettekre rúgó erők, 's minden felsőbb rendű boldogságnak és boldogtalanságnak kútfejei legyenek eggyszersmind: tudva vagyon; és *Csergő Ferencz* Úr példákkal is megbizonyította a' hivatallal ellenkező cselekedeteknek okaikról értekezvén 16. L. Csak az hátrál tehát, hogy mi ennek fundamentomát tudgyuk ki. Hogy a' vágyódások, és hódúlások tulajdon rugó-erők a' nagy tettekre, és felsőbb szerű boldogságunknak kútfejei: ennek oka ez: 1) Mert minnyájan előmozdíttyák a' mi önként való munkásságunkat; csak hogy eggyikek jobban, mint a' másikok. Mivel minnyájan eggy távúl-való czélra, bizonyos tárgyoknak és cselekedeteknek nemőkre feszülnek, mellyre csak üdővel tehetni szert; és külömbféle plánumok, és tartós munkásság által juthatni általlyában. Ezen ki-elégedésnek nehézségéhez, és azon eszközöknek, mellyek a' szert-tételre valók, számokhoz képest felmagasztaltatik a' gondolkodásnak hathatóssága, és nagyobb uzsorával fizettetik viszsza. De nem csak a' gondolkodó erőt, hanem minden más önként-való erőt is különös hathatósságra emelik a' vágyódások, és hódúlások: mivel mindent elkövetnek, valami csak kielégítésökre szolgálhat. Ezek szerzik bennünk amaz állandóságot, melly mindennémű nagy cselekedetre elannyira szükséges. Minden rendkivül huzamos, és esztendőről esztendőre eggyenlő erőlködést kívánó munkásság kellemetlen nékünk, de igen terhes is: mert az ellenkező intézetinkkel, és az újjonnan új érdekeltetésünkről, képszövetkesztetésünkből, Fántaziánknak tétovázásiból származó minduntalan másmás ha-

határozatinkkal eggyre kell viaskodnunk. Ezen kellemetességen, és terhen csak az ellenben való kellemetességnek eggyre magunk előtt való hordozása által, és így az állandó és soha el nem muló kívánság által, győzödelmeskedhetni. A' hideg ész által csupán azon akadályoknak meggyőzésökre, és a' lelki-erőnknek minden kitelhető felmagasztalására nem juthatni: mert annak kívántató hevessége nincsen feszítésünkre, és néha szükségesnek se vallja a' kielégíttetést. Tehát minden eszöknek ellenére is soha az Emberek *Epaminondások*, *Fabriciusok*, *Hunyadik*, *Dámonok*, *Pyladesek*, *Csereik*, *Pantheák*, *Damátriak*, *Murányi Venusok* 's a' t. nem lettek volna; a' Tengereknek, hegyeknek bujári; a' Gállyáknak, függő kerteknek, Piramisoknak mesteri 's a' t. nem lettek volna; sőt az oktalan állatoknál igen sokkal fellyebb nem emelkedtek volna a' vágyódások nélkül. 2) Szenvedő tehetséginkben is nagyobb izgathatóságot hagynak magok utánn. Ha a' fösvény mást meg nem hall, meg nem tud is, meghallja bizonnyal ezeket: pénz, Capitalis, Interes, nyereség. A' halálnak fiait is megérzékenyíthetni az ő vágyódássoknak tárgya által. Némellyeket előhozok mások utánn: *Tisszot* az érző-inakról való könyvében említi *Lagnit*, ki a' Párisi Akademiának Doktora, 's a' számlálásban igen passionatus, de már annyira jutott volt, hogy se nem hallott, se nem szóllott. Azonban valamit akartak volna még tőle megtudni. Ide vetődvén hires *Maupertius* Doktor, várjatok úgy mond, szóra fakasztom én ötet. „Hány is 12*szer* tizenkettő?“ — 144. megfelele a' haldakló. Eggy fösvény Asszonyról pedig azt vallja: hogy semmi máshoz nem nyúlván, midőn eggy vertt tallért nyomtak markába, ezt azontúl markába kuporétotta. Hasonlót vall *Hufeland* eggy haldakló Asszonyról, kit a' férje, a' muzsikának bi-

bizonyos nemére való vágyódását tudván, azzal feltenyésülésre, és szóra fakasztott. — A' passionatus Jádszókban nem tapasztaljuk-e', hogy ha mást nem látnak is, a' kártyát még is megláttyák? Hol lehessen ez meg? az első részben §. 82. kifejeztük vélekedésünket. — Tehát mint önként, mint nem önként való tehetséginket felemelik, formálják a' vágyódások; ebben állván a' mi felsőbb boldogságunk, következendőképpen annak kútfejei is.

§. 173.

Hogy a' vágyódások, és erőssebb szerű hódúlások gyászos tetteknek, és felsőbbik boldogtalanságunknak kútfeje is, onnét van; mert a' mi értelmünkkel, és eszünkkel való élésünket megvesztegetik, felforgattyák, és helyettök ők hatalmaskodnak rajtunk. 1) A' vágyódások és erőssebb szerű hódúlások meghatározzák, hogy mit gondoljunk, és hogyan itéljünk. Azon vélekedéseket, mellyek ő nékik kedveznek, örömest elfogadgyuk; az ellenkezőket pedig megvettyük mindaddig, valamíg csak lehet. Sőt vannak példáink, hogy a' szemlátomást való nyilvánságok se kaphattak hitelt, a' vágyódásoknak ellenökre lévén. Azon becsületre-vágyó, a' kivel méltatlanúl bánnak gondviselői, ha igen elkeseríttetik, vagy kedves kívánsági igen megcsalattatnak, jobb sorsra érezvén magát méltónak, könnyen elhiteti magát, hogy nincs Isten! Azon vélekedéseket ellenben, mellyek vágyódásinknak kielégítésökre eszközül szolgálni látszatnak, könnyen elfogadgyuk. A' szerelmes szeretőjének itéletére; a' becsületre vágyó annak vélekedésére, kitől becsületet remél, lépni kész. A' tulajdon sorsunkkal meg nem elégedés, a' kedvetlenség, a' heves kívánságunk vissza-vet-

ret-

rettetése, arra bir bennünket, hogy magunkról is alá-való-képpen itélünk, másokat is szorosabb mértékkel fontolgatunk; 's hogy mindenütt és mindenben héjánosságra bökkenünk. Ha pedig magunkkal és sorsunkkal megelégszünk, jobban megkéméllünk másokat is, minden helyesnek, szépnek tecczik nékünk; távúl vagyunk az Isten-tagadástól. T. i. azon itéleteknek kellemetes bényomások, mellyek a' mi vágyódásinknak megfelelnek, nékik bémenetelt, és kész elfogadtatást szereznek értelmünkben, és azt teszik, hogy mi azoknak alkotó részeit, a' képeket, elevenebben gondoljuk, és azoknak eggy-mással való eggyezéseket is érezni látszassunk magunkban, mellyet azonban az öszve-hasonlítás előtt már elkészítettünk. Az ellenkező itéletök ellenben vissza-üzetnek, erős gondolóra nem vétetnek, következendőképpen az ő eggymáshoz való illendőségök, vagy nem illendőségök észre nem vétetik. — A' vágyódások azon oldalról tekéntetik velünk a' dolgokat, melly nékik kedvez, mivel ez által kivánságunkat kielégíthetik. A' fösvény és tulajdon hasznára vágyódó mindent a' nyereséges, és hasznos feléről teként. A' szabadságra vágyó cseléd, azt keresi, hogy oda mehessen, a' hová néki tecczik. A' becsületre vágyó pedig, ki nem mehet oda hová tecczik, azzal vigasztalja magát: ha én itthon nem vagyok, mindjárt rosszúl megy a' dolog. Tudnivaló *Rousszeau*ról az is, hogy ő elejéntén azon jutalom-kérdésre: hasznossak-e' a' tudományok vagy se? tagadással csak azért válaszolt, hogy ezen visszássággal *Diderot*nak tanácsára hamarébb hirt és nevet szerezzen magának; 's maga megvallotta eggykor, hogy csak elmésségének, vetekedő mesterségének, mutogatására vitatta légyen azt. 'S utóbb hirre kapván, és azt hitetvén-el magával, hogy igazságára való nézve kapott légyen

gyen arra, megmásolta győződését, és a' tudományoknak ártalmasságokat valóra hitte (Lettres de Imagination.) Sőt a' vágyódások csak azon tárgyokat viszik a' lelki esméret elejbe, mellyek annak kedveznek, az ellenkezőket pedig nem; ugyan azon okból azért olly vak a' szerelem 's a' t. olly süket a' zsugoriság, 's a' t. 2) A' vágyódásoknak szegény eszünkkel való játékok még tovább is megy: némelly szempillantásban olly mit is igaznak, és valónak tartatnak velünk, a' mit máskor mindenkor tellyes meggyőződéssel, hamisnak és csupa képnek tartunk. A' ki tellyességgel semmit se hajt is a' varázsolásokra, jövendölésekre 's t. e' f. még is vágyódásának hevességében reájok vetemedik; a' játszó így végzi el magában, millyen színben játszék; a' szerelmes magára kártyát hányattat; 's a' t. *Campe* magáról azt beszélli: hogy ő meglévén is bizonyossan győződve annak lehetetlenségéről, hogy a' lelkek nálunk bujdossanak, a' mint eggy homályos elhagyatott várnak rejtekit visgálni lebocsátkozott, kéntelen volt magával elhitetni, hogy ott lélek lappang; 's megfélemlett. T. i. a' vágyódások által fellázzitatott képzelődés a' kép, minden legkissebb szálának, ha olly gyenge, és erőtlen is az bár mint a' vizi buborék, olly erőt, elevenséget közöl eggy két szempillantásig a' reá-való bocsátkozhatás miatt, hogy az ész egésszen elkábulván reá, kapnunk kell rajta. Így kap a' vizbe esett a' buborékhoz is! — Ezen okokra nézve válnak a' vágyódások veszedelmesekké: 1) elhomályosodott értelmünk, fogva tartatott, vagy reá-szedett eszünkre nézve, némelly tárgyok utánn mértéktelenül is esünk; némellyeket pedig eléggé nem keresünk. 2) Néha ismét az ő természeti tárgyokat elvéttyük. 3) Néha meg' az ő tulajdon rendgyekétől ütünk el, a' felsőbb rendű tárgyokat elhagyván, az alább-va-

valókat hajhásszuk, kivált ha hozzá-járúl a' testnek elkeményedése, és a' szokás is. Ezeket én nálom nélkül is akárki tulajdon tapasztalásából kipéldázhattya. — 'S mivel a' mi felsőbb rendű boldogtalanságunk abban áll, ha értelmünk, eszünk 's a' t. ki nem formálódik, vagy megvesztegetődik, ez pedig a' vágyódásoknak tulajdonok kiváltképpen, látni való, hogy ők felsőbb rendű boldogtalanságunknak kútfejeik is eggyszersmind.

§. 174.

Ezekből eléggé kitecczik; hogy mi kívánó és megutáló erővel és tehetséggel is birunk, melly akaratnak is mondatik közönségessen. Az akarat vagy kívánó tehetség kétféle: alsó és felső rendű. Az alsó rendű: az esmérő tehetség alsó rendének felel meg; közös az állatokkal: 's az érzékenységeken, képzéseken és képszövetkesztetésen épűl egésszen; mint a' kivánkozásnak, ösztönnek és más erős kivánságoknak indúlati; ez kénynek (Arbitrium) neveztetik tulajdonképpen. Ez vagy érzékenységbéli csupán (Arbitrium sensitivum) ha az érzékenységbéli és képzelésbéli érzéseken épűl csupán; vagy okos is (rationale) ha az erkölcsi érzésre háromlik-vissza. Állatos tulajdona a' Szabadság (Liberum Arbitrium): mert a' mit kényünkre végzünk, arra nem idegen testektől mozdíttatunk, mint az óra, vagy némelly plánta; kivűlről sem kénszerítetünk reá; hanem a' kellemetes érzéseknek képeiktől §. 142. mellyek sajátink, és bennünk vagynak. 'S ezen képzeteink ingerinek ellent is állhatunk; noha más képekre nézve. Hanem ezen kénynek szabadsága külömbféle rendű. Ha a' képek az esetbéli képszövetkezésből visznek minket valamelly kellemetesség elérésére, vagy kellemetlenségnek elhárítására, mint a' kisdedekben, és

kimiveletlen emberekben történni szokott, ez a' szabad kény alá való. Mennél pedig jobban urai vagyunk képzésinknek, úgy hogy tecczésünk szerént hivjuk elő ez vagy amaz kellemetesség', vagy kellemetlenségnek képét, a' szabad kény annál fellyebb való bennünk. — A' melly pedig az esmérő tehetség felső rendének felel meg, következendőképpen az oktalan állatoknak nem tulajdona, akaratnak mondatik tulajdonképpen. Erről szóllunk már ezentúl, mivel amazt elvégeztük.

§. 175.

A' Kénytől külömbözik az Akarat: 1) mert abban az esmérkedésből (Empfindung) származott képek igazgattyák munkásságunkat, ebben pedig a' gondolkodásból, az eggyes vagy közönséges itéletekből, 's az öszve-köttetett okoskodásból származattak amazoknak ellenökre is. A' ki azért iszik a' borból, mert ezt kellemetesnek láttya, vagy szomjús: a' kénnye szerént munkálkodik; a' ki azért iszik az orvosságból, mert azt szükségesnek ítéli: az akarattya szerént cselekszik. Ezen akarat az oktalan állatoknak nem tulajdonok: mert ezek csak az első rendbéli képek által határoztatnak meg. Eltartóztathatni ugyan őket is, hogy üdeig óráig ösztöniket ne kövessék, p. o. a' macskákat az előttök lévő hushoz való nyúlástól; de a' külső erőszak, a' büntetés félelme által csupán. 2) A' Kénytől külömbözik az Akarat: mert valahányszor kész-akartva cselekszünk valamit, néműnémű szükséget gondolunk előre magunknak a' cselekedetre, millyent az önként-való cselekedetinkre nem gondolunk; azaz: az akarat parancsolja nékünk a' cselekedet előtt: ennek még kell lenni; a' kény ellenben ezt sugja füleinkbe: nékem ez tecczik. 3) Mert az akaratban

ban a' mi önnön munkásságunk fellyebb való, mintsem a' kényben. Ezekről rendre.

§. 176.

Az eggyes itélettől csak az határoztatik meg, mit kellessék ezen mostani különös esetben cselekedni. Így szokják magokat meghatározni a' gyermekek elejénten, és a' kimiveletlen emberek általlyában. A' közönséges itéletek pedig meghatározzák, mit kellessék több eggymáshoz hasonló esetekben cselekedni; mit légyen legjobb bizonyos környülállásokban és feltételekben választani; a' több hasonló állapotokban hogyan kellessék némelly erössen feltett czélra jutni. Ezek Makszimáknak neveztetnek közönségessen; közöltettek deákúl *Muretus*tól; franczián *Rochefaucoult*tól; németűl *Schulczé*től; magyarúl Péteri *Takács* Józseftől mint költeményes munkájának, mint erkölcsi oktatásának végén 's a' t. Illyenek ezek: keresd boldogságodat; egésségedet; becsületedet; de boldogságodat a' jó tettek; egésségedet a' mértékletesség, munkálkodás és ereidnek kéméllése; becsületedet a' közhasznú, és jámbor cselekedetek által szerezd meg. — Illy mákszimáknak formálásokra reá-vetemedik eggy gondolkodó ember, és pedig szükségképpen, mihelyest észre-veszi, hogy az eggyes itéletek csak az eggyes eseteket, és cselekedeteket határozzák meg; 's hogy minden cselekedet előtt új itéletet formálni új megfontolás által általlyában nehéz, 's néha kitelhetetlen is; ellenben könnyű a' már készen lévőkhöz szabni a' hasonló eseteket, és cselekedeteket. Annál inkább: mert az eggyes itéletek nyilván magok közt össze is ütköznek: mert az akkori állapothoz, kedvhez, készséghez, vagy testi ösztönhöz, és izgatásokhoz alkalmasztatnak közönségessen: mi-

vel

vel ezek magok közt ellenkezők, azért az azokhoz alkalmasztatott ítéletek is eggymással ellenkezőkké lesznek. Ez az oka: hogy az Ifjak olly tétovázók és bizonytalanok elejéntén, mi tévők legyenek; a' megérettek ellenben jobban és eggyarányossabban intézik el tetteiket; hogy azon emberek, kik nem gondolkodnak, mi tévők legyenek, mit se, meg nem gondolják, egész életökben állandóságra szert nem tesznek; 's hogy a' csupán elmélkedő (Spekulativus) emberek, a' munkás életben tétovázók, határozatlanok; ezek értelmöket bizonyos sinór-mértékeknek formálásokra nem fordították, valami közönségesset arról nem végzettek, mit kellessék cselekedni, mit se. Ezen ellenmondáson, tétovázáson, és fennfüggésen kiadni másképp nem lehet, eggyéb előre való Makszimáknak formálássok és elfogadássok által.

§. 177.

Az öszve-köttetett okoskodás pedig meghatározza, mit kellessék cselekedni az olly esetekben, midőn a' jobban vagy kevessebbé kitünő disharmonia nyughatlanít: erős, szabad, és szaporán határozást tennünk nem enged. Ezen okoskodásra is reábíratik a' gondolkodó ember önként, és néha szükség-képpen is: mert az illy disharmonia igen lehetséges, közönséges, és kellemetlen. A' cselekedetinknek elintézésökre szolgáló Makszimák t. i. kétféleképpen formáltatnak bennünk: magoktól, szántszándék nélkül, vagy pedig szántszándékkal. Az elsők a' csupa képszövetkesztetés által a' hasonló ítéletekből észre-vétetlenül közönségessekké válnak bennünk; vagy pedig a' másoknak követésök által az idegen példákból; vagy az oktatásból, és szokásból ragadnak reánk. De leginkább a' vágyódásoknak munkáik ők; mert ezek az ő

he-

hevességökre nézve mint az ő tárgyokat, mint az ezekre való czélozást észrevetetik velünk; a' tárgyokat reá való vágyódásra méltónak itéltetik; a' kívánó tehetségünkben pedig készséget hagynak magok utánn, annak máskor is való keresetére, és munkás erőnknek minden mások felett arra való feszülésére. Mivel mind ezek igen külömbözők: azért olly külömbözők a' külömbféle embereknek Makszimáik is. — Szántszándékkal formálódnak bennünk a' Makszimák ollykor, minekutánna az ő hasznokat és szükséges voltokat eggyszer észrevettük, valamint más közönséges itéletek is, az eggyes itéleteknek magok közt való öszve-hasonlítások által. — De ezen külömbféle Makszimák, mivel külömbféleképpen, 's más más üdőben, környülállásunkban, és állapotunkban származnak, természet szerént magokkal meg nem eggyeznek. Innét következnek az emberi életnek számos, különös jelenségei. Innét következik az élet rendének ama' minden emberben nagyobb vagy kissebb elütése az előbbenitől: mert más Makszimákat követtek eggykor, másokat máskor. Ezen elütés legszembetünőbb azokban, kikben a' nagy gondolkodó erő, 's az igen hathatós állati ösztön öszve-férkeztek; az érzékenységeknek pedig hozzájok képest elégséges ingerelhetőségök nincsen, hogy köztök mérsékletet, proportziót, szerezhetnének. Az illyekben az életnek törvénnye leginkább ellenkező: mert hol az állati ösztönöknek, hol pedig az észnek Makszimáik szerént kell cselekedniök, a', mint t. i. hol ez, hol amaz kap a' törvény-székre. — Innét következik ama' csudálatos balgatagság is az emberekben, hogy némellyek éppen azt cselekszik, a' mit az észnek meggyőződéséből nem kellene cselekedniök. Példáúl említ *Tiedeman*, ezeket fejtegetvén, eggy Belgát; ez *Paschasius Justus* név által, eggy könyvet irt a' játékra való vá-

vágyódás ellen; fogadás-tétellel, és imádsággal igyekezett magát a' játéktól elidegeníteni; azonban holtig a' játék utánn veszett. Említ eggy olly Asszonyt is, a' ki, hogy a' néma bünre-való hajlandóságától megmenekedhessen, férjhez ment; gyermekeket szült; még se tartóztathatta magát meg tőle; azért bujában felakasztá magát. Illy balgatagságon akár ki is rajt' kapja magát, ha szorossan életé'e figyelmez, hogy néha olly mire vetemedik, a' mit esze nyilván ellenez. Ennek oka tulajdonképpen az: hogy előre valamihez hozzá szoktunk; valamire eleintén az érzékenységbéli erős ingerek, és fellázzadt allati ösztönök által nagy határozást és készséget kaptunk: azutánn ellenkező Makszimák formálódtak bennünk, mellyek az elsőket kárhoztattyák és tilalmazzák; a' másikakat kielégíteni az ő következesőkre nézve, okossan, nem engedik. Itt harczra kél a' dolog. Mindegygyik ellenkező intézet azon van, hogy az övé légyen a' felsőség; és közönségessen, kivált ha a' szokás régi, belénk rögzött, és az érzékenységbéli ingerek és ösztönök által is erősíttetik, az első fél lessz a' győztes; mivel hathatóssabb annak ingere, mint sem az értelemé; és főképpen azért: mert az ő ki nem elégíttetésök sokkal érzékenyebb kellemetlenséget foglal magában, mint más akár mi, melly csak képzelődésbéli. Ezen érzékenységinknek fájdalmas ingerlésök végre az értelmet elkábíttya, az észnek szavát hallhatlanná teszi, és azonban történik, hogy olly mire vetemedünk, a' mit egész meggyőződésből kárhoztatunk. Innét következik, miért hogy egy ember sincs, kinek feje a' szivével tökéletessen megegygyezne; vagy a' gondolkodás által származott Makszimák jelessebbek bennünk, és így a' fej jobb; vagy pedig az ösztönökből, szokásokból, és vágyódásokból származottak, és így a' szív jobb. Ennek

okáért

okáért többnyire másképp viseljük magunkat, hogysem gondolkodunk; 's jobban itélünk az erkölcsiség dolgában, mint-sem a' hogy abban eljárni szokunk; helyesebben tanácslunk másoknak, mintsem cselekszünk. — Sőt az érzéseink se eggyeznek meg gyakran magok közt, 's úgy tecczhetnék, mintha két szivünk volna. Ha t. i. elejéntén, az ösztönöknek felserkenésök, és a' rossz szokásoknak elfogadássok előtt, erkölcsi józan érzések feszkelték meg magokat szivünkben, utóbb pedig az ösztönök és rossz szokások által az alá-való érzések szegődtek szivünkhöz: ezen vita holtiglan tart; hol eggyiknek, hol másiknak fogunk engedelmeskedni, a' mint t. i. eggyik vagy másik kap a' nagyobb erőre. — Ezen küszködő állapotunk magában is kellemetlen lévén; a' magunk határozását is meggátolván; mert az ellenkező Makszimák semmire se vehetnek minket; 's veszedelemmel is fenegetvén minket; mert ha némelly Makszimákat bizonyos környülállásokban követnök, mindent felforgattatnának velünk: tehát az ész az ő fő-törvénnyére nézve, hogy valami nem lehet ez is, amaz is; a' Makszimáknak ezen eggymással való ellenkezésöknek végére járni igyekszik; az egész élethez nem illőket számkiveti, az illőket pedig elrendeli; 's ezzel kiszabja egész életünknek plánumát. Így válik végre a' huzomos okoskodás által az ész igazgatónká, hogy mit kellessék tenni, mit se; így nyernek a' gondolkodás törvénnyei a' mi belőlről származó cselekedetinkre befolyást. Hogy az ész általlyában (absolute) törvényszerző hatalommal birjon a' mi magunk-viseletének elvégzésére, ebből még nem következik; hanem csak képesleg tesz, nékünk úgy teczik, arra szert: mert az ellenkező Makszimák a' cselekedésnek is ártalmára vannak; munkásságunkat meggátolják: és annak következését

sem-

semmivé teszik. Ha ellenkező Makszimáinkat, és itéletinket is minden rövidülés nélkül követhetnénk, senkinek se jutna eszébe az észnek segítségül hivása a' disharmoniának megszüntetésére. Se a' gondolkodásnak és észnek természetéből, melly az Ideáknak, és értelmeknek elrendelésében áll, nem következik szükségképpen, hogy a' mi belölünk származó munkákat is meghatározzák, vagy azokat véghez vihessék. 'S ha a' tapasztalásunkra tekéntünk, ugyan azt vesszük észre.

Ezekből kitecczik 1) hogy nem igaz az, hogy a' mi kívánó tehetségünknek általlyában az legyen czélja, a' mi legjobb. Ez czélja igen is a' felsö rendü tehetségünknek, az akaratnak; de az alsó rendünek ugyan nem. 2) A' külömbözö charactereknek fundamentomok. A' ki a' gondolkodásból formáltatott Makszimák szerént viseli magát legtöbbnyire: ennek legjobb a' charactere. A' ki az erkölcsi érzések szerént viseli magát legtöbbnyire: annak charactere mindjárt amazé utánn való. A' ki érzékenységbéli érzéséből származott Makszimák szerént viseli magát legtöbbnyire: ennek charactere legalább való. A' ki semmi Makszimák szerént se viseli magát: character nélkül való.

§. 178.

Minekutánna az Akaratnak fundamentomit, a' Gondolkodó erönek munkáit, felhoztuk; lássuk már, honnét is veszi az akarat ezen parancsolatyát: meg kell lenni? (§. 174.) Az ö fundamentominak, a' gondolkodó erö munkáinak, természetökből. Mert valami ezekből származik, az szükségképpen való, másolhatatlan: mivel törvényeikhez képest az másképp ki nem telhetö. Ide járúl a' származó cselekedetekre nézve a' származattakról való ezen észre-vétel is, hogy, midön ezek utóbb azon környülállasokban, és egész ösz-

ve-

ve-köttetésökben, mellyben meglöttek, elgondoltatnak, úgy látszattatnak, hogy azon állapotban másképp nem eshettek meg; és hogy a' cselekedeteknek sorokban szint' olly szoros öszve-köttetés uralkodik, mint a' gondolatokéban; valamint ezekben az elsők az utóbbiakat meghatározzák, úgy a' cselekedetek is. Ezen szükségnek érzése hozzá köttetik a' cselekedeteket előző megfontolásokhoz, és ezen itélettel fejeztetik ki: meg kell lenni. Ha t. i. a' cselekedet előtt minden környülállásokat gondolatinkkal számba veszünk; és azoknak magok közt való öszve-köttetésöket nyilván elgondoljuk, az ellentállhatatlan következésnek előre való érzése kitör bennünk. Ezen előre való érzés legnyilvábban kifejtődik bennünk ollykor, midőn ellenkező érzékenységbéli ingereket érzünk magunkban; midőn az érzékenységek ide, a' képzelődésbéli ingerek pedig amoda rángatnak, 's így a' gondolkodó erőtől kérünk segítséget a' végzésre. Illyen állapotban volt J. Cézár Rubikon folyónak partyánál. Az eggyik felől a' nagy veszedelem forgott szemei előtt, ha talám el találná veszteni az ütközetet, és, a' mint *Lukánus* irja, a' szabadságáért esdeklő hazának képe, más felől a' nagyra és fő uraságra való vágyódás feszegette mellyét; eggyik erre, a' másik amarra hódította őtet; míg jól el nem gondolta, mi tévő legyen; elvégre mind a' kétféle ingereknek megfontolások utánn ezt végzé magában: „ át kell mennem, akár mi történnyen bár velem.“ Ezen gondolkodó erőnktől kivallott „ meg kell lenni:“ új nyomadékot tesz a' mi munkás erőnknek fontyára; ekkor láttya bé az ember, hogy csak ezt tehetni; a' mit a' megelőző képzésekből csupán észre nem vehetett. — De azonban azokkal nem tarthatunk mi, kik Systemájoknak kívántatására nézve olly vallásra vetemedtek, hogy ezen kellés elannyira a' gondolkodó

dó erőből származik, hogy a' kellemetesség' vagy kellemetlenség' képének arra semmi-némü befolyása nincsen, hanem ő általa akarunk csupán valamelly belőlünk származó munkát, vagy se. Mert ez mint a' tapasztalással, mint a' Lelkünknek természetével ellenkezik. Tapasztaljuk t. i. kérdés támadván, ha valamit cselekedgyünk-e' vagy se? Azontúl az általa elérendő kellemetességre, vagy elhárítandó kellemetlenségre vettyük szemeinket, és a' tárgyok képeiknek ingerit szoros visgálás alá vettyük. Tapasztaljuk: hogy azon tárgyok eránt, mellyek képeiknek se kellemetességök, se kellemetlenségök nincsen, vagy mellyektől mint egyike, mint másika különválasztatott: általlyában határozatlanok vagyunk. Kérdezze akár ki eszétől: hogy ki akarván a' szoba-ajtón lépni, mellyik lábát tegye előre, a' jobbot-e', vagy a' balt? És, mivel azzal se haszonnak, se jónak, se igazságosnak, se más kellemetességnek képe nem jár, egygyikére nézve jobban, mint a' másikára nézve, azt fogja mondani: mind eggy. Tegyük, hogy az idegen jószágnak elvétele semmi kárral, vagy kellemetlenség képével ne járjon, p. o. olly feleslegessen találkozván minden, a' mi haszonvehető vagy szükséges, mint a' homok némelly helyeken. Kérdezzük eszünktől ezen esetre: szabad volna-e' valamit titkon is elvenni? 'S ismét határazatlanúl marad az ész addig, míg valami némű kép végzésre nem birja. Így kérdezősködhetünk tőle a' hamis mondásról; igazság nem vallásról; ha mindennémű kellemetesség, vagy kellemetlenség képétől elszakasztyuk azokat, nem különben a' gondolkodó erő nem tud mit végezni rólok. Tapasztaljuk azt is: ki természet szerént semmit se ingereltetik életének, egésségének kémélésére, becsületének előmozdítására 's t. e' f. azt semmi ész-okokkal nem birhatni azokra. Illyenek a' magok-

goknak-gyilkossok; ezekben oda lévén az életnek ingerei eggyszer, semmi némű erkölcsi okokkal se lehet többé az életben tartóztatni; 's a' t. Tehát az akaratban a' gondolkodó erők birnak minket a' cselekedetre, de a' jónak, igazságosnak, becsületesnek, hasznosnak tekéntetére; mellyek azért indító okoknak is hivattatnak.

§. 179.

A' mi az akaratnak önnön munkásságát illeti: ez fellyebb való a' szabad kényejénél. §. 175. Mert az akaratnak cselekedetiben több van önnön magunkból vétetve; több, a' mi a' gondolkodásunk' önként-való munkásságától eszközöltetett; illyen az egésszen újjonnan alkotott rend, és a' képeknek és itéleteknek öszve-köttetésök: a' mint grádicsok szerént ki fog tetszeni e' következendőkből. — Az eggyes itéletek meghatározzák nyilván, és világossan, mit kellessék cselekednünk, mit se e' jelenlévő esetben; a' mi ollykor nem történik, ha csupán az előre-való képezetek birnak minket a' cselekedetre. Itt a' képszövetkesztetés által a' mi igyekezetünk a' tárgyokra vitetik, és azzal a' cselekedetre hódíttatunk a' nélkül, hogy tudnánk, tulajdonképpen mit akarunk, és hogy mostanában mást nem tehetünk. Ugyan azon képszövetkesztetés azon munkáknak képeit is előhozza, mellyek által eggykor kívánságunk kielégíttetett a' nélkül, hogy az eszközök, és czélok közt való eggyességet nyilván bélátnánk. Itt tehát jobban eszközi (mechanicus) és állati a' magunk-viseletünknek neme, mint-sem emberi; azért származnak abból olly czélhoz illetlen cselekedetek is nem eggyszer. Mihelyest ellenben a' gondolkodó erő béavattya magát, megtudni határozottan, mit akarjon az ember elérni, mit se; és ezen czélnak meg-

megtudta a' cselekedetet is bizonyossabbá teszi. Valamint a' világosságban a' lépés bátorságossabb, mint-sem a' setétben való botorkálás: nem külömben, a' ki a' gondolkodás által nyit magának útat az ő czéljához, és az eszközöknek a' czéllal-való öszve-illésöket megvisgálta, bizonyossabban czéljához ér. Azért kiki, mihelyest ezt észre-vette, iparkodik, a' mennyire csak lehet, itéletek utánn intézni el cselekedetit, 's maga-viseletének egész határozatot szerezni. Azért tartni az ollyról sokat, a' ki értelemmel és megfontolással fog mindenhez; és azért áll az emberi méltóságnak fő pontya abban, hogy ha minden az értelem szerént megy véghez; mert az illy magunk-viselete bizonyossabb. E' végre pedig a' képeknek rendét vissza kell fordítanunk. A' képszövetkeztetésnek, és a' kénynek munkáiban t. i. a' tárgyok jelennek előre meg közönségessen, és azutánn a' kívánságok; azon cselekedeteknek képeik előre-mennek, mellyek a' kívánságoknak megelégítésökre valók, és azutánn következik még annak képe, a' mire a' cselekedet szolgál. A' gondolkodásban ellenben mindenek előtt a' czél, azutánn az eszközök vétetnek tekéntetbe; hogy öket a' czéllal kívántató egygyességbe lehessen hozni; itt azt, mi utóljára megy végbe, előre kell megfontolóra venni; 's itt a' cselekedet közben a' czélt minduntalan szemmel kell tartani, ne hogy a' végbe-hajtás közben kifáradgyunk, vagy véletlenül egésszen mást végezzünk, mint-sem a' mire szandékoskodtunk. Mind ezekre pedig nagyobb önnön-munkásság szükséges, mint-sem a' szabadkényű cselekedetekre. — Még nagyobb önnön-munkásság tecczik ki a' közönséges itéletek szerént való cselekedetinkben. Az eggyes itéletek magokban foglalják ideájikat azon többféle kellemetes, és kellemetlen érzéseknek, és az ő tárgyaiknak ideájit, mellyekre külömb-

lömbféle üdőkben, és környülállásokban szert tétettek, és azon útak' 's módokét is, mellyek azoknak elérésökre használtattak. Ezek tehát az emlékezettől elő-kérettetnek, öszve-szedettetnek az átlátás végett; ezzel észre-vétettetik, hogy minden alkalmatossággal többféle vég-pontokra is törekedhetni, és többféle útakon is czélhoz juthatni; hogy a' feltételt elhalaszthatni, vagy éppen néha félbe is hagyhatni; azaz: hogy önnön munkásságunk csak nem mindétig a' több féle közt választhat, és az által jobban magától és magából munkálódhatik, mint-sem ha csak eggy tárgyhoz, intézethez, 's úthoz-módhoz szabva volna.— Az öszve-köttetett okoskodas által adván valamire magunkat az önnön munkásságunknak legnagyobb polczára emelkedünk: mert ekkor minden cselekedetinkre való határazatinkat önnön magunktól vesszük. Az e' végre fordítandó ideákat, itéleteket, makszimákat magunkban készen találjuk, az ő öszve-egygyeztetésöket a' gondolkodó erő saját törvénnyi szerént eszközli; 's valahányszor jövendőben azon plánum szerént munkálódunk, csak a' már bennünk készen lévőt a' jelenlévő környülállásokra alkalmasztattyuk, és így egésszen magunkból és magunktól munkálódunk. Azért olly nagy annak érdeme, a' ki bizonyos okos plánum szerént viseli magát mindég; azért olly nagy eggy Bölcsnek a' becse; mert tulajdonképpen az a' Bölcs, a' ki bizonyos, érett, megfontoltt plánum szerént él egész életében!

§. 180.

Ezekre nézve már hozzá szóllhatunk ama' fontos kérdéshez, melly eránt elejétől fogva a' bölcselkedők meg nem eggyeztek, mái nap se eggyeznek meg, és nyilván meg se fognak eggyezni:

sza-

szabad-e' az akaratunk, vagy se? Előre észre kell vennünk azt, hogy a' szabadságnak ideája határozatlan; némellyek arra többet kívánnak kelleténél is, mintsem mások, azért olly nehéz az akaratunknak szabadsága eránt megeggyezni. Némellyek azt is kívánnyák a' szabadságra, hogy önnön-munkásságunk belső törvénnyinktől se függjön, hanem ezeknek ellenökre is választást tehessen tecczése szerént, és ezek Indifferentistáknak (mindegyeseknek) neveztetnek. Holott ezen állapot, melly minden belső törvény nélkül vaktában, esetbéli tecczés szerént, minden fundamentum nélkül való volna, inkább merő vetemedés, mint-sem igazgatás, határozás, és így valóságos csúfság, és képtelenség volna természetünkhöz képest. Illy képtelenséget kívánnak a' szabadságra azok is, kik minden külsőknek belénk való befolyásokon kivül ejtik azt: mert eggy illy függetlenség e' földön nem a' mi részünk. Némellyek ismét az Embernek sorsát az ő tulajdon látó helyéből fel nem veszik, 's azért balúl is vélekednek az ő szabadságáról. Illyenek azok, kik minket a' külső okok alá vetteteknek tartának egésszen, 's mintha csupán azoktól mindétig, ellentállhatatlanúl határoztatnánk meg cselekedetinkben. 'S ezek Fatalistáknak (kénteleneseknek) mondatnak. Holott ezen sors olly távúl van tőlünk, hogy azt hallván eggy Filosofus hajdan, ülő helyéből felugorván, 's ide 's tova járván eléggé megczáfolta minden szóbéli vetekedés nélkül. — A' szabadságra tulajdonképpen más nem kívántatik, hanem a' magunktól és magunkéból való munkásság, és minden kivülről való nyomás vagy taszíttatástól való menttség. Ezek képest tehát következik:

I. Mivel az akaratban a' mi munkásságunk nem függ a' külső, idegen erőtől, mint a' felhuzott óra, vagy megtaszított glóbis' munkássága; sem

sem tulajdon testi erőnktől nem, mint a' lehelőé, vagy az erőtlensége miatt az ágyból fel nem kelhetőé; hanem önnön magunkéból, tulajdon ítéletinkre, makszimáinkra, és okoskodásunkra nézve magunktól munkálkodunk; valamelly esetben a' cselekedet vagy nem cselekedet közt; az így vagy amúgy való cselekedet közt, ez vagy amaz eszköz közt választhatunk is, mindenikét elejbénk terjeszthetvén, mind eggyikét a' másikával összevethetvén: látni-való, hogy mi nem csak a' külső erőszaktól, és természeti szükségtől szabadon akarhatunk valamit, hanem erkölcsiképpen is.

II. De mivel bizonyos bennünk lévő törvények szerént — az ítélet, és okosság törvénnyei szerént — munkálkodunk; ezek pedig sokat függnek a' külső környyüllállásoktól, és állapotinktól is; mert: hogy ezt vagy amazt ítéljük; nagyobb vagy kissebb bélátással, és megfontolással éljünk, most nagyobb, máskor kissebb figyelmetességgel fogjunk a' visgálódáshoz, 's a' t. a' külső környyüllállásinktól, külömbféle állapotunktól, kedvünktől, vágyódásinktól is függ; azért a' mi szabadságunk nem éppen független.

III. Hanem ezen függésünk nem eggyenlő az ő fundamentomihoz képest. Az ítéletből való önnön-munkásságunk legközelebb esik a' szabad kényéhez; a' Makszimák szerént-való már bővebb, és fellyebb-való; az öszve-kötött okoskodásból pedig a' legfőbb önnön-munkásságunk tündöklik ki; ez szerént leginkább függetlenekké is tesszük magunkat minden külső befolyásoktól §. 179. azért a' mi akaratunknak szabadsága is külömbféle grádicsú; legjelessebb az olyan, midőn bizonyos előre kidolgozott plánum szerént cselekszünk mindent. A' tellyes hozzánk illő szabadság volna az, ha mindég és mindenben egésszen a' külsőktől függetlenek maradnánk, és az okosság volna egy-

gyetlen eggy vezérünk. De ezen tellyes szabadságra itt egész életünkben eggy halandó se tehet szert; első ifjúságunknak minden szoktatásit, minden vágyódásinkat elannyira meggyöznünk, hogy az észtől kijegyzett megyéken soha ki ne csapjanak; minden kedvünket, ösztöninket, és a' külső érzésinket elannyira eggy közönséges sinórmérték alá vetnünk, hogy attól soha el ne üssenek; szóval minden külsőknek belénk való befolyások eránt magunkat egésszen függetlenekké tennünk: lehetetlen mostani állapotunkra nézve.

IV. 'S így az akaratunknak szabadsága nem különös tehetségünk ágazattya; sem nem különös sarjadéka valamelly tehetségünk ágazattyának: hanem a' kimivelés, és formálás által a' gondolkodó, képző, és önnön-munkálkodó erőnkből származottság. Ellenébe tétetik az akaratnak rabsága: melly olly állapot, midőn az akarat a' külső befolyásoktól, hajlandóságoktól, vágyódásoktól, az észnek törvénnyei ellen, határoztattya meg magát. Mennél elevenebben és nyilvábban megesmérkedünk kötelességinkkel, mennél korábban és huzomossabban hozzá szoktattyuk magunkat az erkölcsi Makszimáknak követésökhez, az erkölcsi érzésnek, és mind azon hajlandóságoknak magunkban való élesztgetésökhez, és erősítésökhez, mellyek az önnön munkásságunknak nevelésére szolgálnak; mennél inkább vigyázunk magunkra, és őrizkedünk, hogy hajlandóságink és vágyódásink eszünknek birodalma alatt maradgyanak: annál inkább szabadabbak vagyunk, és mentebbek vagyunk a' rabságtól. — A' többi az erkölcsi tudományba tartozik.

Az Indifferentisták végett ezeket jegyzem meg közönségessen: A' cselekedetinknek bennünk lévő fundamentomi változandók magokban is, 's mi általunk is; t. i. a' vágyódások, szokások, Makszimák, ítéletek,

tek, képezetek bennünk más módosíttatást nyerhetnek, 's önnön-magunktól, és tulajdon törekedésünk által is igen megmásúlhatnak. A' mi önnön munkásságunk tehát tökéletesíthető: nem csak azzal, hogy cselekedetinknek jobb és bátorságossabb indító okaikra is szert tehetünk; helyessebb itéleteket, Makszimákat és plánumokat formálhatunk magunknak, hanem arra nézve is: mert ezeket minduntalan jobban jobban előttünk hordozhattyuk, erősebbíthettyük, 's magok közt megeggyeztethettyük. Ezek által mindenkori kedvtartásunktól, készségünktől, hirtelenkedésünktől, 's a' külső befolyásoktól, és környűlállásoktól mindég függetlenebbekké lehetünk, 's mindég szabadabban tehetünk vagy elhagyhatunk valamit. — Különössen ellenvetéseikre: a) hogy ők belsőképpen érzik, hogy azon szempillantásban, mellyben valamit tettek, szinte úgy azt nem is tehették volna, következendőképpen akaratunk általlyában független. Ez valóban csak úgy látszatik nékik; mert a' cselekedetre indító okaik mostanában megváltoztak, 's ők ezt számba nem vészik. Ha mostanában is úgy képzelődnének cselekedeteiknek természetökről, 's következéseikről, mint akkor: most se határoznák meg külömben magokat. Ha azt valljak tovább: hogy ők nyilván érzik, hogy karjokat fel is emelhetik, nem is; 's akár megpróbálják: ezzel ők nem nyernek semmit. Mert ez jelenlévő állapottyokban lehetséges, nem lévén elégséges indító okok a' karjoknak se fel, se fel nem emelésére. De mi csak azt vittattyuk: hogy ollykor, midőn minden cselekedetre bíró környűlállások jelen vannak, mind a' kettő eggyaránt lehetetlen. Ha mindazonáltal ennek ellenére cselekesznek, felemelvén karjokat, akkor ellenmondásra való szándékjok meghatározott indító okot ád az akaratnak, mellyre nézve bizonyossan kell annak következni; tehát ezen példából akaratunknak azon tulajdonsága, mellyel az minden indító ok nélkül, és ellenére is meghatároztathatna, meg nem bizonyodik. b) Ha azt kérdik: hogy' is kívánhat tehát az erkölcsi törvény, mindeggyikünktől minden üdőre valamit, ha nem mindenkor tehet valamit kiki meg? Azt feleljük: az erkölcsi törvénynek nem czélja azt kívánni, hogy kiki minden állapottyában végbe-hajtsa azt, a' mi kívántatik; hanem csak hogy végbe-haj-

tsa; ez ama' fô erkölcsi okfônek értelme: a' lehetségen fellyûl senki se köteleztetik. Ez pedig lehetséges; mert a' cselekedetinknek bennünk lévô fundamentomi változandók lévén, minden erkölcsi cselekedet kitölkitöl minden üdôben kitelhetik. P. o. az ellenségnek szeretetét, kívánván kitölkitöl a' törvény, nem kívánnya azt, hogy kiben csupán ártalmas és kártékony indúlatot, vagy semmi jelest, és jót nem lát is, szeresse általlyában, hanem csak képesleg, lehetôleg szeresse; annak jó indúlatit, jelességit, 's emberi méltóságát tekéntvén, hibáit 's vétkeit pedig elfelejtvén 's a' t. c) Ha kérdik tovább: ezen akaratunknak függésével hogy' is fér majd ôszve a' cselekedet tulajdonítás (Imputatio); az érdem és büntetés? Azt válaszoljuk: igen jól. Annak tulajdoníttatik a' cselekedet, kinek önnön-munkássága abban részt vett; 's azt el is hagyhatta volna. Már illyen a' mi állapotunk; a' mi belsô hajlandóságainkból, ösztöninkböl, vágyódásinkból, 's makszimáinkból származván a' cselekedetek, részt veszünk bennök, és az ô változandóságokhoz képest el is hagyhattyuk azokat. A' jutalomnak és büntetésnek is helye marad: mert ezeknek természetök magával hozza a' cselekedeteknek elintézetét jövendôre, a' mennyire a' cselekvôt illetik csupán. A' jutalomnak czélja; a' kötelesség cselekvôt jövendôre is azon cselekedetnek módgyára élesztgetni, abban ôtet megerôsíteni, és új, fontossabb indító okok által az elôm netelre serkenteni. A' kötelesség nem cselekvôt pedig a' fenyíték hasonló cselekedetektöl új, 's erôsebb indító okokkal vissza-ijesztgeti. Tehát mint egyik, mint a' másik tökéletesíthetô személyet tesz fel — azért is a' végre, a' mi megjobbítható, tétetik a' jutalom és büntetés mindég — már pedig mi minden akaratunknak függése mellett is tökéletesíthetök vagyunk; indító okainkat nem csak megváltoztathattyuk, hanem meg is jobbíthattyuk. Ha eggykor valamelly cselekedet, minden külsô és belsô környûlállásira nézve szükséges volt, nem következik, hogy a' másikban is az légyen, és hogy ne légyen, azon vannak a' jutalmak és büntetések. d) Hogy' is bánkodhatik tehát valaki okossan elkövetett vétkén, ha eggykori állapottyában másképp nem cselekedhetett? F. Méltán. Mert külsô és belsô környûlállásit megváltoztathatta, az oktalan-

ko-

kodását, hirtelenkedését, gyengeségét elkerülhette volna 's a' t. Éppen ezen bánkodnak az okossak, mondván: hogy' is lehettem én olly ostoba? Minek is mentem én oda? Minek hagytam magam' reá szedetni? Tehát a' bánkodó önnön hibáján bánkodik, és azzal új, erôs indító oka származik a' hasonló hibáknak el nem követésökre.

A' Fatalisták végett pedig ezeket szükség megjegyzenünk közönségessen: tulajdonképpen az kéntelenít minket valamelly cselekedetre, a' ki maga csupán határozza meg cselekedetinket úgy, hogy abban a' választásnak semmi helye ne maradgyon. Így kéntelenít bennünket a' halál, 's a' t. Már pedig a' mi akaratunknak sorsa távúl se illyen: ezt akár minémû külsô környülállások, és indító okok se ragadgyák valamire, úgy hogy önnön-munkásságunknak résztvétele, és a' meghatározás dicsôsége, a' választhatással fenn ne maradgyon. Különössen: ha azt vetik ellen: hogy a' tapasztalás szerént az elôre megadatott okokból a' cselekedet szükségképpen következik; tehát az elôre adatott indító okokból is az akarás szükségképpen következik. Azt feleljük: Igen is megengedgyük: hogy ha elôre megadattatva vannak minden külsô és belsô okok, a' cselekedetnek szükség következni; ha csak a' külsôk adattatnak meg, p. o. az alkalmatosság, hely, üdô-kor; a' belsôk pedig meg nem adattatnak, millyenek a' makszimák, vágyódások, készségek 's a' t. a' cselekedet szükségképpen nem következik. Ezt tapasztalhatni is: mert ugyan azon külsô alkalmatosságban a' különbözô gondolkodású, érzésû, szokású emberek külömbféleképpen cselekesznek. Akkor volnánk pedig a' külsô szükség (fatum) alá vettetve, ha a' külsô okok, környülállások, magánossan is cselekedetre határozhatnának bennünket; a' mi nyilván nem igaz. — Ide járúl: hogy ha akaratunknak minden szabadsága nélkûl a' természetnek kéntelenítése alá vettettek volnánk, úgy bennünk se erkölcsi törvénynek, se a' jutalomnak és büntetésnek, se a' lelki-esméret' nyughatatlanságának helye nem volna. Mert: valamelly rossz tettünkre hogy' is vádolhatna minket a' lelki-esméret, hogy' is kárhoztathatna el, hogy' is tarthatna valaki erre vagy amarra érdemesnek, ha az a' mi hatalmunkban nem állott?

lott? Másképp megszünne az ember erkölcsi valóság, megszünne ember lenni.

§. 181.

Testünk állapottyának, 's miniműségének kívánó és megutáló tehetségünkre való befolyása csak abból is bizonyos, mert az érzésektől, és esméretektől függ, mellyekre annak befolyása már megbizonyodott. Hogy kívánságunkat, sőt akaratunkat is kéntetheti a' testnek állapottya, ezen új próbákból bizonyodik meg. Tudni való, hogy a' kik dühös kutyától megmarattattak másoknak harapásokra; 's a' kik az anyadühösségtől háborgattatnak, fertelmes beszédekre és fekvésekre fakadnak, mellyekre való hajlandóságot bennök egésséges korokban nem volt tapasztalni; a' mint *Tissot* megjegyzette. A' kik eggy magas meredek hegyen vagy helyen állanak, a' levetemedésre hódíttatnak. Ide tartoznak *Móricz*' gyüjteménnyéből e' következendők is. Eggy valaki elevenen képzelvén magának azon csudálkozást, mellyre fakasztná ő a' halgatókat, ha a' prédikátzióba beszóllamlana: olly nagy hódulást kapott a' beszóllamlásra, hogy alig tudott magán erőt venni. A' nagy szorongatást szenvedők, kivált setét éjczakán, 's a' Melankolikusok, és Hypochondristák közönségessen, néműnémű hódúlást vesznek a' magok és másoknak megölésökre, semmi más okból nem, mintsem az organizatiójoknak erőszakos izgatássokból. *Berends Ádámról*, ki igen nagy Hypochondrista volt, azt vallja: hogy eggy üdeig minden gondolattyát, és akarattyát azzal nyomosítá: az ördög vigyen el bár, „ noha ez se kedvére, se szokásában nem volt. " Eggykor meg' a' nyilván való disputatió alatt eggyre és véletlenül azon vágyásra fakadt, hogy torkát megmes-

se.

se. Ezen üdőtől fogva gyilkos gondolatoktól faggattatott mindég elannyira, hogy még a' Kalamárist, újját is a' torkának fogta. Minden, legbecsesebbek, ellen is, még az Isten ellen is, mócskolódott, átkozódott; pökdösött, és mindennek neki ment, még a' kálhának, falnak is. Hypochondriai hevessége, gyötrelme, 's maga, és életének megvétése, hozzájok alkalmasztatott cselekedetekre fakaszták.

§. 182.

Mind ezekből kitecczik, hogy kívánó 's megutáló tehetségünk is tökéletesíthető; mint grádicsaira nézve, melly a' kény és akarat; mint kútfejeire nézve, mellyek az esmérő tehetségnek alsó és felső rendei különkülön: mint pedig az ő tulajdonságára nézve is, melly a' szabadság. — Szóllyunk-e' végre annak hasznáról is? Nem olly nyilván való-e' ez, hogy kérdést se szenved? Ezen tehetségünk leginkább kifejezi a' mi méltóságunkat. Ama' felséges tehetségünk által, a' szabad akaratunk által, minden egyéb lelki ereink az ő nagy czéljokhoz feljutnak; minden láthatók felé igen felmagasztal az minket, 's ama' láthatatlan erkölcsi valóságoknak méltóságokba iktat. Az ő czélja szerént használtatott akarat a' mi legfőbb, 's legbecsesebb javunk mindenek felett, a' mellynek elősegítésére szolgálnak minden egyéb testi, és lelki ereink!

HAR-

HARMADIK SZAKASZ.

Az emberi Léleknek tulajdonságiról, és ezekből következő állapotiról. (Philosophia Psychologiae Animae Humanae.)

§. 183.

Az emberi Léleknek esméretére, nem elég annak erejit, 's tehetségit esmérni csupán, hanem minéműségeit az ezekből származó tulajdonságit is szükség felvenni, hogy annak állapoti kitessenek. Azért mi is azon legyünk, hogy a' Léleknek tulajdonságit az ő erejiből, 's tehetségiből, mellyek annak állattyát teszik, kifolytassunk, és útat nyissunk állapotinak bizonyságira. Ha a' Filosofiának az a' czélja, hogy azokról, a' mik vannak, és történnek, meggyőzzön bennünket, és azoknak bizonyos okaikat adgya, a' mennyire lehet: úgy ezen szakaszt is az emberi Lélek tudománnya' Filosofiájának nevezhetni.

§. 184.

Mindenek előtt az emberi Lélek állandó (Substantia) nem merő szempillantásnyi, és mulólag való jelenség (Accidens.) Amollyannak nevezünk valamit, ha külömbféle változásiban eggyre ugyan az marad, a' mi volt; illyennek pedig olly mit, mellynek valósága a' változásra megszünik. P. o. a' viasz, akár kemény, akár lágy, hideg vagy meleg, álló vagy folyó, illyen vagy amollyan formájú,

jú, szinű, fekvő, akár pedig mozogó légyen, csak viasz marad; a' viasz tehát állandó; Substantia. Ellenben a' keménység, hideg, forma, szin, mozgás 's a' t. annak csupa mulólag való jelensége (Accidens.) Illyen állandó, (Substantia) az emberi Lélek is, a' mint következendő tapasztalások bizonyíttyák: 1) A' mély álomban, elájúlásban a' magunk-tudása egésszen megszünik; de a' mély álom, és elájúlat elmúlása utánn jól emlékezünk ismét a' múltt esetekről. Hogy' is lehetne ez, ha a' mély álom, és elájúlás közben mi meg nem maradtunk volna? 2) Számos tapasztalásokból észre-vétetett, hogy a' guta 's nyavalya ütősök, és a' száraz-görcsösök, nyavalyájok kitörésével szavokat, beszédgyöket félbe-szakasztyák, és annak végével ismét folytattyák azt hiba nélkül: hogy' is lehetne ez ismét, ha a' lelki-esméretnek megszünete alatt, annak Subjectuma, tétetője, meg nem maradott volna? 3) Tagadhatatlan tapasztalásokból bizonyos az is, hogy néha ollyak is eszünkbe jutnak, mellyeket negyven, ötven esztendők előtt, gyermek vagy ifjú korunkban, tettünk, vagy tapasztaltunk, 's mellyet azólta meg nem újjítottunk róla való gondolkodásunkkal; és még is minden bizonnyal igaznak tartunk; ennek tehát nyilván vagy organuminkban, vagy magában a' lelkünkben fenn kellett tartatni. Az agyvelőnkben annak lehetetlen vala fenn-tartatnia; mert ez azon hosszú üdőtől fogva nem eggyszer, hanem többször megújjúlt, olly részeinkből való lévén, mellyről I. Rész. §. 47. tudgyuk, hogy üdőről üdőre elfogy és ismét újra pótoltatik. Az is lehetetlen, hogy ez a' kép egygyik képességből a' másikba át-költöztettetett légyen: mert azólta soha meg nem újjíttatott; tehát nem lehet külömben a' lelki-esméretünk subjectumának, a' Léleknek; változhatatlannak, állandónak kell lenni. Következendőképpen azon Ideá-

lis-

listák, kik szerént minden szempillantásban megszününk lenni, mikor a' lelki-esméretünk megszünik, és minden szempillantásban, mellyel ez megújjúl, mi is megújjúlunk, álmokat hüveleznek, mellyekből a' valóságokat lehetetlen kihozni.

A' valóságos Állandósággal a' mi szabadságunk öszve nem fér, úgy mondanak ők; ekkor mi a' tárgyoknak esméretöktől, és belénk-folyásoktól függenénk! — A' valóságos Állandósággal az éppen független szabadság öszve nem fér, megengedgyük; de ez nem a' mi részünk, 's nem is lehet; mind azon által olly szabadság a' mi részünk, melly az erkölcsiségre kívántatik, 's elegendő; a' mint láttuk elöbb §. 180.

§. 185.

Az emberi Lélek testünktől különböző. Erre szállott le ama' nagy kérdés, melly bölcselkedőinket szüntelen való viszálkodásban tartotta. Mert hogy az emberi lélek csupán hóltt test (materia) légyen, millyen a' tűz, víz 's a' t. vagy csupán élő test is, millyen valamelly plánta, ezt mái nap vittatni a' bölcselkedők alá-valóságnak tartanák. Hanem azon törik a' fejeket, ha az emberi lélek nem állati test-e'? Vagy is inkább: nem maga az állati testünk-e' a' Lelkünk is egyszersmind? — Hogy ezen fontos kérdéshez mi is hozzá szóllhassunk, szükség mindenek előtt ezeknek erejiket, és tehetségiket magunk elejbe terjesztenünk, mivel azokban állanak az ő különböztető jeleik. Ha ezek megeggyeznek, vagy igen hasonlók eggymáshoz (analoga), úgy az ő eggy voltok; ha pedig ezen igen különböznek, sőt ellenkeznek is eggymással, természetessen az ő különbségek fog következni. Ha visszatekéntünk az emberi Léleknek historiájára, látni való, hogy annak tehetségi ezek: az elfogadó (receptivitas) és nyomokat fenn tartó, mind kettő szenvedő; a' munkálkodó, 's önnön-munkálkodó

az

az ő külömbféle ágazatiban, 's a' béfelé és kifelé munkálkodó tehetség. Ezen eredeti részekből kihozhatni az emberi Léleknek mindennémű munkájit, hozzá-vévén az ő állati határazattyaikat is, mellyekre nézve, minden ő kinyilvánkozásikra, és erejikre a' határozatnak pötséttye minden felől reáüttettetett. Az emberi Lélek ereji pedig ezek: az esmérkedő (vagy felvevő), képző, gondolkodó, érző, kívánó erő, mellyeknek fundamentomok ama' határozott, tárgyait magából nem vevő, de azonban önnön-magától, és kifelé is munkálkodó megtudás vagy lelki-esméret: mert belőle minden változásinkat az ő nemökre nézve megfejthetni. Ha ez tehát testünknek, nem tulajdona, nyilván az egyéb ereink, 's tehetséginek se származhatnak abból. Mindennémű testi erőket pedig előadtunk elejéntén §. 1. mellyek néműnémű mozgások minnyájan. — Már mi a' kérdést magát illeti Lelkünk külömb-e' a' testünktől? Ezt is szükség a' tapasztalásnak próba-kövére tennünk. Pedig 1) tapasztaltt dolog, hogy mi a' külömbféle érző eszközinkbe való bényomásokat mind öszve, külömbösztetve is megtudgyuk. Ebből én így okoskodom: ezeknek a' külömbféle bényomásoknak a' megtudássok vagy különkülön az érző eszközökben megy végbe, vagy bizonyos közönséges helyen, mellyet hivjunk közönséges érző eszköznek. De ezen megtudás különkülön az érző-eszközökben meg nem eshetik: másképp a' megtudás volna a' szemé, fülé, nyelvé 's a' t. és így több mint eggy, még se volna eggy is valóságos megtudás, ollyan mint az enyim; mert a' szem nem tudná a' fül', ez a' nyelv', 's ez a' szem' és fül' megtudásit; holott én tudom mint a' szem', mint a' fül', mint a' nyelv' tudósításit. Ezen külömbféléknek megtudássok a' testünknek valamelly közönséges érző-eszközén se mehet végbe; minden testet részenként,

vagy

vagy egésszen gondolhatni. Tegyük, hogy mindenik érző-eszköz ezen közönséges érző-eszköz' eggyik különös részének vigye meg a' tudósitást: ekkor ismét mindenik rész tudgya a' maga hirvételét, az eggyik tudgya a' látást, a' másik a' hallást, a' harmadik a' szaglást, 's a' t. eggyik se tudgya pedig a' látást is, hallást is, izlést is összveséggel. Tehát ismét nem tudnám én a' külömbféle érző-eszközinkbe való bényomásokat összveséggel. De tegyük végre, hogy mind eggyik érző-eszköz az egész közönséges érző-eszköznek tegye meg az ő tudósitását köz akarattal: ezen külömbféle eggyszersmind való változásokból, eggy közös elegyes változás támad én bennem, a' testieknek tulajdon okvetetlen törvénnyök szerént, mellyhez képest a' külömbféle bényomások örökké elegyes mozgássá válnak; és igy ismét külömböztetve nem tudnám én, hogy látok is, hallok is, izlek is 's a' t. 'S azért az én megtudásom testemnek tudva lévő természetéből megfejthetetlen, következendőképpen annak Subjectuma a' Lélek, a' testemtől külömbözik. (Illy okoskodással tecczik az is ki, hogy az én lelkem eggyetlen eggy, 's nem kiterjedtt.) Ha mi ezen külömbséget feltesszük, 's megtudásunknak különös, nem testi, Substántziát adunk Subjectumúl, ennek végbe menetelét azontúl megfejthettyük, a' mint valóban meg is fejtettük, a' lelki-esméretről szólván, annak belső önnön-munkásságára nézve, mellyből is, nem csupán a' bényomásoktól magoktól, származik mindennémű megtudásunk. Már pedig ezen önnön-munkásság semminémű testnek nem tulajdona, se semmi Makhinából, vagy eszközlésből nem származható.

2) Tapasztalásokból bizonyos bennünk *a*) két eggymással ellenkező erőknek létök. P. o. a' nagyobb szerű testi mozgás, vagy hevessebb indú-

lat

lat utánn eggy felől a' nyugodalomra hódulván, igyekezzék akár ki is tanúlni, okoskodni. Észreveszi, hogy bizonyos belső zúdulttság, és a' felébredtt képeknek zavarodássok a' gondolkodó erő parancsolattyának ellene szegezi magát; és a' képeknek, és ítéleteknek okoskodássá való formálódássoknak ellent áll. *b*) A' két eggymással ellenkező állapotinknak létök. P. o. a' kik nyavalyatörősségben, vagy hagymázban szenvednek, minden erővel rajt vannak, hogy ne bolondozzanak, azért felülnek, magokra vigyáznak 's a' t. még is erőnek erejivel a' bolondozásra hódíttatnak. *c*) A' két eggymással ellenkező munkáknak létök. P. o. a' kik viztől irtózó nyavalyában valókkal bánnak, a' mint magammal is történt eggy szegénynél, a' megharapásnak veszedelmében forognak; noha ők nem akarnának senkit megharapni, és azért kérik az Embert, hogy vigyázzanak: mert mindjárt reájok jő a' harapás. *d*) Két ellenkező jelenségek. P. o. ha én tőszurást érzek, én azt testemben bizonyos helyre tenni tudom; ha bosszúságat érzek, én azt sohová se helyhesztethetem az egész testemben. Azt látom, hallom én meg leginkább, a' mi reám legerőssebb bényomást teszen; ha akarom, még is azt veszem én ki jobban, a' mi kissebb bényomást teszen reám, sőt vannak olly példáink, hogy némellyek a' legerőssebb zajt is magoknak hallatlanná tették, a' csekély bényomások felvétele végett. *e*) A' külömbféle eggymással ellenkező érzések. Eggyik nemes, a' másik állati; a' nemes az állatinak elnyomásán törekszik, azért testi szükségeiknek kielégítésekről se igen szóllankoznak a' nemes érzésüek; e' végre szolgált ama' mindenféle öldöklése is a' kimiveltt, és kimiveletlen világnak. *f*) A' két eggymással ellenkező makszimáknak létök. Nem olly erőssen láttuk-e' ellenkezni az érzékenységbéli makszimákat

kat az észnek parancsolattyával, hogy némellyek erőszakkal végezték ki magokat e' világból, csak hogy e' vitából megszabadúljanak? 's a' t. — Ezekből én így okoskodom: ezen ereinknek, állapotinknak, érzésinknek eggymással való ellenkezésök lehetetlen volna, ha mi külömbfele alkotó részekből nem állanánk. Az eggy-féle testeknek erejik, az emberé az emberével, vagy állatéval nem csak nem ellenkeznek, hanem hasonlók is. Ellenben mihelyest feltesszük, hogy a' testünktől lelkünk külömbözik, minden ezen ellenkezés nem csak hiteles, hanem szükséges is.

3) Tapasztaltt dolog az is, hogy mi azt mái nap is, jól tudgyuk, a' mit harmincz esztendők előtt tapasztaltunk, olvastunk, akartunk; 's így valami állandó attól az üdőtől fogva megmaradott bennünk; ez agyvelőnk nem; mert ez *Sanctorius*nak hires próbatételi utánn mindétig fogy, és újjúl, 's kevés üdő alatt elavúl és ismét vissza pótolódik. Tehát a' Léleknek kell azon állandónak bennünk lenni; következendőképpen a' Testünktől a' Lélek külömbözik. 'S ha ezen külömbséget feltesszük, ismét mindent szépen megfejthetni. A' test t. i. a' Léleknek minteggy tükörül adatott, mellyben magát e' világot, és Teremtőjét láthattya. A' tükörhöz magában nem köttettetett ő, akár megmaradgyon bár az változatlanúl, akár észrevételenűl megváltoztassék, néki mind eggy; csak hogy az arra való képesség megmaradgyon benne. Testünk hasonló tehát némelly csendessen folyó vizhez, mellyben, ha eggyik titkon elesuhanik is, a' másik pedig helyébe lép, azon eggyenlőképpen láttyuk magunkat.

Ezek ugyan nem ellenmondható bizonysági a' Lelkünknek testünktől való valóságos külömbözésének: mert mindég ellenvethetni: hogy talám van-

vannak a' testünknek olly ereji és tehetségi is, mellyekből a' lelkünknek munkáji származhatók; vagy talám ezek amazoktól származhatók is valóban, csak mi nem tudgyuk azokat származtatni. De azonban ezen vittatásnak az ereje mind addig megmarad, míg valaki, eggy illy lelki szabású testet és öszve-alkotást ki nem nyilatkoztat; sőt az utánn is, mert, ha olly természetű test akadna is, melly p. o. gondolkodhatna, megtudhatna sok félét egyszersmind külömböztetni, az emberi, vagy állati test nem volna. Más az: ezen vittatásnak ereje megmarad mind addig, míg az ellenkezők, kik Materialistáknak is hivattatnak, a' testnek tulajdonságiból a' léleknek külömbféle jelenségeit meg nem fejtik; holott mi a' mi Systemánkból az ő nehézségeiket alkalmatossan megfejthettyük.

§. 186.

A' Materialisták mindenek előtt okúl vetik: 1) Hogy a' testnek nyavalyáira, p. o. a' forró hideglelésre, és megdühödésre, a' lélek is betegeskedik; a' felhevítő, és tébolító italokra a' Lélek is felhevűl vagy tébolyog; a' testnek gyenge vagy fogyatkozott korával a' Lélek is gyenge vagy megfogyatkozott: ezen testi állapotinkkal szorosan öszveköttetett lelki változások csak onnét származhatnak, mivel a' léleknek öszve-alkottatása a' testünkével azon eggy. F. Mindezek onnét is származhatnak, ha a' testnek érző eszközi a' Léleknek szerszámi is magának kinyilvánkoztatására, és másoknak megesméretökre. Ha ezen érző eszközök egésségtelen vagy természetlen állapotban vannak, tehát haszon-vehetetlenekké válnak és a' Lelket az ő hivatallyában megakádalyosztattyák, hogy helyessen nem képzelhet, 's az értelmet ítéletet, észt úgy munkásságba nem hozhattya, mint hozná,

ná, ha szerszámi tökéletes állapotban volnának. Valamint a' legderékebb Muzsikus se adhat tökéletes darabot elő, ha szerszáma néki rosszúl szolgál, vagy hibás, romlott: úgy szinte a' Lélek se munkálkodhatik tökéletessen, ha eszközi rosszúl szolgálnak, betegek, vagy héjánossak. 'S valamint azért a' Muzsikus egésséges, derék, a' romlott, hibás Clavier mellett is, úgy a' Lélek ép, erős, a' beteg, gyenge testi organizatióban is. Hogy pedig a' testnek organizatiója a' Léleknek eszköze is légyen önnön maga kinyilvánkoztatására, és a' másoknak esméretökre, ez olly tapasztaltt dolog, mellyet a' Materialisták önként megesmérnek. Következendőképpen ezen vittatással semmit se nyernek. 2) Ha, mondanak ők, a' Lélek a' testtől külömböző Substántia volna, úgy kellene azon helyről, vagy környékről valamit tudnia, mellyben lakozik, vagy mellyhez legközelebb köttetett. F. Ezen hitelesnek tecczö okoskodásra rövideden ezt válaszoljuk. Ha bár a' Lélek a' testtől külömböző Substantia is, onnét nem szükség tudnia azon helyet, vagy környéket, mellyhez legközelebb köttetett: mert azért nem tudhattya, mivel az arra szolgáló eszköze hibázik; hasonló tehát e' pontban a' vakon születtetetthez, és inaszakadtthoz; ez a' maga-mellett lévő helyet, és dolgot se tudhattya, mert arra való eszköze nincsen, azonban magáról 's módosításiról tudva vagyon. Az érző-eszközök t. i. csak azt adgyák tudtunkra, a' mire kiszolgálnak. 3) Hogy a' Lélek magától se nem gondolkodik, se nem képzelődik: mert a' mély álomban, és elájúlásban se nem gondolkodik, se nem képzelődik. F. Ezt ok nélkül teszik fel a' Materialisták; mert semmiképp' meg nem bizonyíthattyák, sőt hamissan is; vannak tudtunkra nem lévő változásink is. 4) Hogy a' lelki-esméret az előbb említett állapotokban egészen

szen megszünik, mivel az organizatió munkássága megszünik, tehát a' Lélek ettől nem különbözik. F. Ez éppen nem következik a' lelki-esméretnek megszünetéből. Mert azért szünik meg ollykor a' lelki-esméret: mivel ezen szenvedő tehetségünk a' mély álomban, 's elájúlatban nem eléggé finom még, hogy belső változásinkat az érző-szerszáminak segedelmi nélkül is jól kivehetné; vagy legalább, nem olly finom, hogy azokat észre vehetné, a' mi a' tellyes esméretre szükséges. 5) Az egész testben érzünk mi; tehát érző tehetségünknek az egész testben kell lenni, következendőképpen annak Subjectumának, a' Léleknek is. — F. Nem igaz, hogy mi egész testünkben, vagy valamelly tagunkban érzünk; mert más az érdekeltetés, más az érzés; az egész testünkben valahová csak kihatnak az érzőinak, érzünk, megérdekeltetünk, de csak a' Lélekben érzünk, melly az érzőinak eggyesülésök székénél nyilvánkoztatya ki erejit. Csak ezen belső érző - eszközünk pontyánál vesszük mi ki a' változásinkat, így tudgyuk meg ezeket; azért is érzünk. Tehát ezen okoskodás a' tudatlanságból való.

Tovább a' mi vittatásink ellen e' következendő kifogásokat teszik: 1) Ha bár a' megtudásunk, 's egyéb lelki-munkánk a' testünk részeinek jelensége nem lehet is különkülön, de lehet azoké eggyesülve: olly formán, mint a' Harmonia a' Hegedű-huroknak, munkájok nem külön, hanem eggyesülve. F. Ezen kifogás csupa csalatkozáson épül. Minden különbféle testi részeknek öszvehatási magokban, ha más, nem testi, valóság azokat nem eggyesíti, azok maradnak, a' mik voltak, így a' hur-pendülések is annyi különböző eggymásra vonúlások a' mi eggyesítésünk nélkül. A' testi érző eszközöknek öszve-munkálódássokkal se,

lehet tehát másképp a' dolog. 'S ha a' testnek több részeiből öszveséggel megtudás háromlanék ki, meg nem foghatom: miért nem háromlanék a' kas-méhekből is, vagy az óra-szerszámokból okosság, vagy ehez hasonló ki. Ha ezekből ki nem háromolhat a' mi a' részekben megnincs; tehát a' testnek részeiből se. 2) A' második ellen mondanak: Azon eggy valóság, melly a' külső jelenéseknek fundamentoma, a' belső gondolatoké is lehet, csak külömböző változás-szerzéssel. F. Ha bár ez általlyában lehetetlen nem volna is, de mi hozzánk képest lehetetlen. Mert mi kéntelenek vagyunk a' külömbféle munkáknak külömbféle okokat is tulajdonítani, annál inkább, ha ezek eránt való értelmink, és tapasztalásink nem csak külömböznek, hanem eggymással ellenkeznek is. Illyenek pedig azok, mellyeket §. 185. második helyen elő számláltunk. 3) A' harmadik okunk ellen pedig mondanak: A' megtudás is eggyik Subjectumból a' másikba át-költözhetik, mint a' mozdúlás eggyik glóbisból a' másikba: azért nem szükség a' léleknek a' testtől külömböznie. F. Teggyük, hogy magában ez se lehetetlen; de hogy ezen át-költözés bennünk meg nem eshetik, bizonyos. Ezen át-költözés t. i. vagy eggyszerre esnék meg, vagy eggymás utánn (Successive.) Eggyszerre esvén meg: e' végre hogy az én egész lelki-esméretem, egésszen az én minden szokásimmal, képességimmel 's a' t. eggyik Subjectumból a' másikba úgy át-költözzék, hogy én ugyan annak találjam magamat, ki voltam ötven esztendők ólta, több szükséges, mint a' csupa eggyes mozgásnak át-költözésére; ez az nélkül, hogy megérezzem, vagy tudgyak valamit felőle, lehetetlen. De eggymás utánn se lehet meg. Azzal t. i. a' képességek, készségek lassan lassan elvesznének, és ismét megjelennének, valamint a' testi készségek-

ben

ben a' nyavalyák, vagy hibák utánn tapasztalhatni. — Ha végre tudakozná valaki: tehát micsoda állat a' Lélek, ha se nem organizatió, se nem olly mi test, millyenek e' világiak? Erre bölcselkedőinknek végképpen való megeggyezésök szerént nem átollyuk azt vallani, hogy nem tudgyuk. Mert e' világi testeken kivül más testeket nem esmérünk, azért egyebet nem vallhatunk, hanem hogy mind ezen találkozó testeknél külömb. Azt se akarjuk senkire kötni következendőképpen, hogy az emberi Lélek eggyes Substantia legyen. Mert e' pontban az öszve-hasonlítás, melly minden itéletre szükséges, lehetetlen. Az eggyesség t. i. kivont idea, az egész tapasztalásunkban semmire se akadhatni eggyesre; se annak természetéről, tulajdonságiról nem tudhatünk semmit, külömböztető jelei nem lévén. De nem is szükséges tudnunk, 's nála nélkül alkalmatossan ellehetünk, a' mint tovább ki fog tetczeni.

§. 187.

A' Materiálistáknak derék ellenvetésök végre áll a' Léleknek a' testel való közösülésében, hogy az emberi test' bizonyos változásinak a' Lélekben ugyan azokhoz illendő változások felelnek meg; és visszont a' Léleknek akarattyát 's meghatározásit a' test' tagjainak a' magok alkotmányokhoz illendő mozdúlási követik. Ha a' Lélek nem testi, hogy' is lehet ez meg? — Ez ollyan kérdés, hogy mihelyt elhittük a' Lélek természeti valóságának esméretlenségét, mindjárt kételkedhetünk felőle, hogy azt kielégíthessük; hanem csak ugyan hozzávetésképpen a' több értelmek közül választhatni ollyant, a' melly leghitelessebb. Ezen értelmek közül eggyik *Cartezé*, és *Malebransé*, melly azt tartya: hogy ezen testünknek Lelkünkkel való kö-

zösülésének alkalmatosság szerént való oka az Isten, ki mint némelly órás mester minden szempillantásban igazgattya machináit, hogy eggyütt járjanak. A' második *Lajbnitzé*, melly azt tartya: hogy a' Test és Lélek makhinája olly helyessen és tökéletessen meg van előre csinálva, 's mint némelly két óra, olly eggy forma mozgásúvá tétetett, hogy mihelyt mindenike megindíttatott, eggyik a' másikkal maga tulajdon erejéből eggyütt jár, és megegyez. A' harmadik pedig azt tartya: hogy eggyiknek a' másikba átható ereje vagyon, valósággal, tapasztalhatóképpen (physice.) A' mi az első, 's második értelmet illeti: mindeniknek szerzői azért állottak el a' valóságos áthatástól főképpen, mivel valamelly kiterjedtt, testi, 's ki nem terjedtt, lelki, eggymást hogy' hathassa meg valóban, meg nem foghatták. De ez semmire való ok: mert azt se tudgyuk, eggyik testi a' másikat hogy' hathassa meg? Eggyik billárd-glóbisból hogy' megy-át a' mozgás a' másikba? A' Hold hogy' mozgattya a' tengert? A' meleg hogy' hevít, 's olvaszt? Mindezeket se foghattyuk meg. Következendőképpen a' valóságos áthatást az ő megfoghatatlanságára nézve meg nem vethetni. Annál is inkább: mert ha kétféle változások mindég eggymás utánn következnek, ha az eggyik gyengébb, ollykor a' második is az; 's ha eggyik megszünik, akkor a' másik is megszünik, azt mi valóságos kölcsönös áthatásnak tartyuk. Illyenek pedig éppen a' Léleknek és Testnek munkáji: következendőképpen ezek is, mint minden más egyéb valóságok eggymásra hatnak valóban (physice) De nem szükség tovább, hogy ezen áthatás közbevetés nélkül való érdeklés által essék meg, közbevetve is megeshetik, és így a' Lélek áthatása a' Testnek legvékonnyabb, eredetire, részecskéire az érzőinak' kezdetőkre §. 11. a' testé pedig ezen úton a'

Lé-

Lélekre végbe mehet. Lásd I. rész §. 99. — Se ezzel a' Lelket mi bizonyos térségbe nem helyhesztettyük: mert mondván, hogy a' Lélek közbevetve, az érzőinaknak kezdetiknél, nyilvánkoztattya ki erejét, távúl se vallyuk azért, hogy a' Lélek az agyvelőben lakik; hanem csak azt: hogy itt mutattya erejit munkásoknak, mivel itten vannak jelen az erre szolgáló eszközi. Bizonyos térségben lakni, és bizonyos térségben munkásságát kimutatni; nem mind eggy. Vallyuk meg tehát az igazat: hogy a' Materialistákénál sokkal meggyőzőbbek a' mi okaink, mellyekkel azt vittattuk, hogy a' mi Lelkünk nem csupa organizatió; se nem a' Testünk maga, hanem minden testeknél külömb.

§. 188.

Az emberi Lélek tökéletesíthető. Akármelly csudálkozásra méltók legyenek bár az emberi Lélek képességei elejénten: azonban az ő első ereji és munkáji csekélyek ahoz képest, a' mire üdővel mehetnek és mennek, ha alkalmatossan kiformáltatnak, és semmi akadályt nem szenvednek. Mert: minden ő tehetségeik úgy alkottattak, hogy szakadatlanúl nagyobb erőre, és munkásságra lépnek, mellyet mi emberi Lélek' tökéletesíthetőségének nevezünk. — T. i. elejétől fogva el kezd a' természet a' külső dolgoknak ingerlésik, és a' Léleknek belső ösztöni által annak kifejtésén dolgozni. A' kisded már életének első esztendejében külső jeladási, nevetése, és sirása által külömbféle esméreteket, emlékezeteket, és kívánságokat fejez ki. A' második esztendejében, ha előbb nem, el kezd gagyogni; a' harmadikban annyanyelvén alkalmatossan kifejezi értelmit, és öszveköttetve közli gondolatit. Megfontolván, mennyi kívántassék erre, át-láttyuk könnyen, melly sok-

sokra nem mentek már is az emberi Lélek ereji? 'S melly nagy munkásságot nyertek légyen? — Ha bár a' kisded korban szembetünőképp' kifejtődtek is az emberi Lélek tehetségi, mindazonáltal ezen első lépésök hasonlíthatatlan azon ugráshoz képest, mellyet a' nevendék korban benne tapasztalni. Ezen korban a' Lélek felserkentt erejivel való élését folytattya. 'S az ő képeinek, és esméretének sommája nőttön nő; az esmérkedő, képző erő az emlékezet a' gyakorlással, melly nagy kiterjedésre, erősségre és hathatósságra; a' gondolkodó, érző, és kívánó tehetség, melly kifejtődésre kaphasson: *Moritz*, Magazinnyában németül jeles példákkal megmutatta. — Akármelly különös légyen bár az emberi Léleknek a' nevendékkorban való előmenetele, de nyilván még sokkal jelessebb ez a' megéretett korban. A' huzomos gyakorlás által itt erősödik meg az ész, és szabad akarat az ő jussaiban. Mennyi üdő kívántassék arra, hogy az emberi Lélek az ő dicsőúltt pályáját kifussa: bizonytalan; azért azokkal nem tarthatunk mi, kik azt véghetetlennek vallyák. Hanem bizonyos az, hogy az egész emberi élet szűk arra. *Lájbnitz*, ha annyira el nem oszlott volna; ha annyifelé nem kénteleníttetett volna eloszolni: bizonnyára többre ment volna annál, a' mire ment. Tehát a' mi tökéletességünk' üdő-szakassza nyilván ezen életünk határán kivül haló.

§. 189.

Az emberi Lélek' tökéletesíthetősége ellen e' kifogást tehetné valaki: hogy az öregültt kor ezen tökéletesíthetőségünknek határt vet, és azt szint olly gyorsan vissza is vetemíti, melly szaporán elő-lépett volt. Ezt bizonyíttya a' tapasztalás is: ez lévén ama' nagy *Newton*nak is része; kinek bár

melly

melly mély és béható volt is érétt korában az értelme, öregségében úgy megfogyatkozott, hogy ezen tiszteletes ősz sirt fájdalmában, hogy önnön tudákos számvetésit se érthette. Hasonló fogyatkozás volt ama' hires *Königsbergi* Filosofusnak is sorsa. Az emlékezetnek hanyatlása még közönségessebb az öregültt korban. F. Igaz, hogy az öreg korban az emberi Lélek nem olly munkás, erős, és hatható, mint eggykor volt többnyire: de ebből nem következik, hogy az emberi Lélek ereje megfogyatkozott, vagy éppen az elejénten való sorsára vissza-vetemedett légyen. Mert: tapasztaltt dolog, hogy ha az érzőinaknak természeti izgathatóságok megcsökkenik, az elmerevedéssök, vagy nagy feszűléssök és elzsibbadássok miatt, vagy ha a' fájnabb szerű nedvességök fennakad: az emberi léleknek munkássága megakadályosztatik, ereje elnyomattatik, 's t. e' f. Mivel ezen testi bajok az öreg korral igen gyakran eggyüttjárnak: tehát szükségképpen az ő következéseiknek is meg kell jelenniök. De mivel ezen bajok az ifjúkorban megorvosolhatók; 's a' lélek ismét azontúl vissza-szerzi előbbi munkásságát, mihelyt ezen akadályok megszünnek: látni való, hogy ezen jelenségek nem a' Lélek erejének megfogyatkozásából, vagy természetének változásából származnak. Az emberi Léleknek ereje, és természete ugyan az, ki vólt, az az: üdőről üdőre tökéletesithető, de ki nem nyilvánságosithattya magát úgy, mint az előtt. — A' felhozott példáknak erejök az ellenkező példákból, mellyeket a' történet' jegyzésből, és mindennapi tapasztalásból tudni, megvalótlanúl. Vannak és voltak számos öregek, kik az ő értelmöknek minden hibája nélkül rekesztették bé ez életöket. Ha az öregekben látszató lelki erőtlenség, és fogyatkozás természeti volna, min-

den-

den öregekben megjelenne; tehát csak a' munkásságnak meggátolásából származó az.

Hasonlóképpen szükség azon emlékezetnek hibájiról is gondolkodnunk, mellyeket az öregkornak tulajdonítani. Ez is csak a' külsö akadályok miatt nem nyilvánkoztathattya úgy ki az öregkorban elevenségét, mint eggykor. Ez kitetczik azoknak példájikból, kik a' huzomos fö fájdalmak, vagy az agyvelönek eröszakos megrázkodtatása miatt, sokáig kábák voltak, vagy az ide szolgáló érzöinaknak sérelmök miatt emlékezetöknek kárát vallották: azontúl helyre állattak, mihelyt ezen testi nyavalyájoktól megszabadúltak. Ezen külsö okokon kivül az öregek' rövid emlékezetöknek oka az is: hogy nem figyelmeznek a' dolgokra olly jól, következendöképpen olly erössen felsem is veszik azokat, mint ifjú korokban, 's hogy nem gyakorolják elegendöképpen az emlékezetöket. De mind ezen akadályok nem meggyözhetetlenek. Ha az ember igyekezik öregültt korában a' szántszándékkal való figyelmetesség által bélátásának elevenségét serkengetni és fenntartani; ha az új képeknek alkalmatosságokkal a' máshová elosztástól tartóztattya magát, ha ezekkel emlékezetének gyakorlását is öszve-köti; képeinek mindég elegendö elevenséget és szövetséget szerez, és emlékezetét egész erejében fenntartya. Söt ezen úttal móddal az elgyengültet, és hibásot is megjobbíthatni. Hogy az emlékezetnek fogyatkozása nem az emberi Lélek' természetéből származik, onnét is nyilván való: mert vannak olly öregek is, kik holtig igen jó emlékezetüek. Ezeknek elég példáit olvashatni *Eberhárd*nak Amintorjában 's a' t.

§. 190.

§. 190.

Az emberi Lélek grádicsonként tökéletesebbíthető. Az emberi Lélek állapottya elejéntén hasonló az életerőjéhez, melly valamelly tojásban szunnyadoz. Ha pedig eggyszer felserkentetik, és némünémű erőre kap: tehát mindég jobban és jobban nevekedik. A' lélek első szunnyadozó forma állapottyában se éppen tehetetlen; azonban lassanként öszve-szedi erejét, hogy üdővel nagyobb munkássággal fejthesse ki magát. Azontúl el kezd kis környékében munkálkodni; ezen gyakorlás által új ereje fejtődik ki; az új erő ismét nagyobb munkássággal hat ki. Mind a' ketten tehát az erő és munkásság kölcsönössen eggymástól elősegittetvén gyorsabb, és gyorsabb lépésekkel lépnek elő. — T. i. a' Lelkünk tudakozódó munkássága által mindétig több és több, és külömbfélébb képeink szaporodnak: esméretink bővebbíttetnek; és ezeknek megszerzésök által ereink még inkább kifejtetnek. Mennél több, és külömbfélébb képekre tettünk szert, annál könnyebben megesmérkedhetünk a' dolognak még tudva nem lévő tulajdonságaikkal; mennél jobban megesmérkedtünk némelly dolgoknak tulajdonságaikkal, annál könnyebben léphetünk más tárgyoknak esméretökre; a' közönségest a' különöstől annál gyorsabban megválaszthattyuk; 's így új és tökéletessebb értelmekre emelkedhetünk. 'S mennél tovább foglalatoskodunk a' dolgok tulajdonságaiknak felkeresetökkel, annál inkább gyakoroltatik, és élesül bennünk a' figyelmetesség; a' figyelmetességnek minden nagyobb szerű grádicsával az értelmünknek tovább való terjedése, és eligazúlása siettetetik. Az értelminknek előmenetelökkel pedig, és az által nevekedett lelki ereinkel, az itéletink, okoskodásink könnyebbekké, frissebbekké, mélyebben-hatókká, és helyesebbekké válnak. 'S mind-

ezek

ezek által pedig az egész esmérő tehetség eggyre nagyobb 's nagyobb, és gyorsabb elömenetelre emeltetik; a' mint a' tapasztalás bizonyíttya. — Így van a' dolog a' Léleknek egyéb tehetségivel is. Mennél inkább gyakoroltatik a' képző és képfenntartó erő, annál hathatóssabbá lessz annak belső ereje is. Annál jobban megújíthatni az eggykori képeket, annál bővebb képszövetkesztetésre tenni szert; annál elevenebben képzelhetni mindent 'S ez által meg' az értelem eggyre nevekedésének czélja mindétig jobban elömozdíttatik. — Az akaratunknak nemesülése is a' formálódásunknak mindenik grádicsával inkább és inkább nevekedik. Mennél nyilvábban, és fundamentomossabban béláttya az ész az erkölcsi jónak becsét, és a' rossznak alávalóságát, annál tisztábbá válik az akaratnak a' jóra való hajlása, és a' rossztól való idegenkedése. Mivel az ész mindég jobban nevekedhetik, és erősebben munkálkodhatik: tehát hozzá képest az akarat is mindég előbbre mehet nemesülésében. Ha pedig eggyszer emberi méltóságunkkal eltelvén, ezen élesztgető erőt magunkban észre-vesszük, tehát az erre való természeti igyekezetünk mindég elevenebbé lessz bennünk, és az ezen erővel való élésre nagyobb kedvünk gerjed. Minden erkölcsi tökéletességben való elömenetel, minden igyekezetünk kielégítése új lépésekre ösztönül szolgálván. Így haladunk a' tökéletessebbülésnek pállyáján mindég tovább 's tovább. — Az érzékenységeknek hatalmok is az észnek, értelemnek, és a' jó' esméretének nevekedésével mindég jobban és jobban elgyengül; mivel az erkölcsiségnek nagyobb becsét eszközli bennünk. Ez által az akarat' kimivelésének akadályi is eggyre fogynak bennünk; nemesülése pedig megkönnyebbül. Más az: hogy csak elejéntén legbővebbek, és legsúlyossabbak az akarat' kimivelésének

aka-

akadályi; a' jóban való elömenetellel pedig mindég jobban és jobban eltünnek.

Vannak ugyan példáink, hogy sok emberek rosszak, és azok maradnak, ha bár értelmöknek tökéletességére nézve tündöklenek, és mindég elöbb haladnak is. De 1) az értelem kiterjedésének, és erejének ellenére is tudatlan, és héjános lehet ám az erkölcsiség' dolgában. Másodszor: hogy a' jónak esmérete az akaratra hasson, szükség, hogy minden elöfordúló alkalmatosságban lelki-esméretünk elött jelen-legyen, hogy az szerént határoztathassék meg. Ha valaki annak alkalmatosságával csak azon érzékenységbéli kellemetességet képzi magának, mellyre a' hajlandósági vonzák, azon jórúl pedig, mellyet a' kötelesség parancsol néki, meg nem emlékezik: tehát az érzékenységbéli kellemetesség' képei szerént határoztatik meg, mellyek azon szempillántásban a' jónak érzését vissza-tartóztattyák, vagy értelmét legalább meghomályosíttyák. T. i. az erkölcsi jónak csak a' jelen-való, nem akár melly eggykori képe és érzése bír az emberi akarattal.

§. 191.

Ezekből kitetczik már mindenek elött a' mi rendeltetésünk, vagy is: mi végre köttettetett légyen az emberi Lélek az élö testel öszve e' földön? — Embereknek nagy Attyok! melly könnyü és nehéz leczkét adál Te fel nemzetünknek e' földön való egész napi munkájára! Hogy lelki erejivel élni tanúljon, és ezeket minduntalan az ö czéljokhoz képest használja; azaz: magát minduntalan tökéletesítse: ez az a' dicsö pállya, mellynek futására kihivattattunk. Mert az emberi Léleknek képességei nem csak úgy vannak alkottatva, és elintézve, hogy az magában csak mindég tökéletesíthetö légyen, hanem hogy annak minduntalan való tökéletesítése tölünk ki is telhetö. Akármelly különbözök legyenek az emberi Lélek tehetségi és ereji az ö grádicsaikra, és eggymáshoz

hoz való tekéntetökre nézve, azonban még is minden emberben megvagyon a' minduntalan való tökéletesülhetőség, még a' legalacsonnyabb erejű és talentomú emberben is. Ez az ő természetével olly szorossan, és szükségképpen öszve-van kötetve, valamint az értelem és szabad akarat. Tehát semmiképp' se függ az a' külső okoktól, mint a' szerencsének javai. Ezen tökéletesülhetőségünkre nézve a' legkissebb tehetségünk is megerősülhet, és üdővel nagyra-mehet. Azon emberi nagyságra, mellyre csak az emberi Lélek emelkedhetik, közönségessen annak alkalmatos és illendő formálása, és gyakorlása által tehetni inkább szert, mint-sem a' belénk született talentumok által. Ezen kiformálásra, és gyakorlásra pedig kinekkinek elegendő eszközi, és alkalmatossági vannak, a' mellyekkel való élés csupán rajta áll. Igaz, hogy a' Lélek kiformálásának grádicsai a' külső környülállásoktól is függnek, és külömbféle elkerülhetetlen akadályokkal nehezíttetnek meg. Azonban mind ezek többnyire az erőlködésünk által meghaladhatók; és éppen ezen erőlködés a' Léleknek erejét, és munkásságát neveli is. Mert a' tapasztalás bizonyíttya, hogy az erőlködő munkásság a' mi tökéletesülésünkre többet használ mint-sem a' kedvező környülállás maga; az erőlködő munkásságnak pedig, következendőképpen a' mi tökéletesülésünknek is, közönséges oka a' visszás környülállás. Hasonló lévén lelkünk valamelly óra-rugóhoz, melly akkor, midőn leginkább feszítetik, adgya ki erejét. Az emberiségnek dicsőségére a' tapasztalásból is ez tetczik ki. Mert számtalan példák azt bizonyíttyák, hogy minden akadályoknak és nehézségeknek ellenökre is nagyra mentek embertársaink, kik az ő tehetségeikkel bölcsen éltek, és üdejeket 's erejeket jól használták. Számtalanok a' tudományoknak, mesterségeknek, és

lel-

lelki jóságoknak nemei, mellyekben ők kitettek magokért; 's minnyájokban olly munkákra, és tettekre akadunk, mellyek olly nagy kiformálódást, olly mély elmélkedést, olly bőv tudományt mutogatnak, hogy az emberi lélek' tökéletesülését benne eléggé nem csudálhattyuk. Hol eggyes tehetségeiben nagy az Ember, hol pedig olly szerencséssen eggyesültek benne a' több erők is, hogy tisztelettel szükség eltelnünk az emberiség eránt. — Ellenben csupán minduntalan való tökéletesülés az, melly minden embertől kitelhető, tehát ezen kivül semmi másban nem állhat az ő rendeltetése. Emberi nemzetünknek nagy számából melly kevesek ama' boldogoknak tartatott halandók, kiknek jeles mértékben jutottak volna a' testi érzékenységeknek kielégítő eszközi; többnyire az ő legnagyobb szükségeiknek kipótolásokra szoríttattak ők! Szánakodásra méltó sokaság! ha ez a' rendeltetés, mellyre hivatalos az Ember! — 'S ezen lelki erejinek és tehetséginek kiformálása tökéletesítése által ád a' magában holtt, puszta földünknek életet, csint az Ember; ez által hódít mindent, valami csak él, 's mozog, birodalma alá; ez által több ő mint akármelly oktalan állat; mihelyest ezt elmúlattya, kevesé, vagy semmivel se több, söt alább való nála. — Az ész, és szabad akarat lévén bennünk különössen az, mellyeknek alájok vettettek egyéb lelki ereink, és tehetséginek: tehát az ezekkel való élni tanúlás, ezeknek minduntalan czéljokhoz való használások a' Te részed, óh Ember e' földön! — Lássuk ezentúl már azon okokat, mellyek ezen tökéletesülésünkre befolyással vannak.

§. 192.

§. 192.

A' belénk-születtetett Talentumok. A' lelki erőknek és tehetségeknek ama' neme vagy ágazattya, melly egyebeknél képessebb az ő mértékére, és proportziójára nézve, Talentumnak mondatik. Hogy ennek az emberi tökéletesülésre nagy befolyása légyen, tagadhatatlan. Mert mennél nagyobb és jelessebb talentumokkal bír valaki, annál nagyobb munkásság telik attól ki, és annál alkalmatosb a' tökéletesülésre. Más az, hogy a' nagy talentumokkal közönségessen nem csak nagyobb könnyűség, és serkengetés is, hanem a' gyakorlásra is nagyobb hajlandóság van öszve-kötetve. Azért a' teremtő ész (Genie) a' legszorosabb külső környülállásokban is a' tökéletességnek olly grádicsára emelkedik, melly csudálkozásra méltó, és erőt vesz dicsőségessen minden külső akadályokon. De bár melly nagy legyen is a' talentumoknak belső képességök, azonban minduntalan igaz marad az, hogy erre is illendő formáltatás kívántatik, hogy az legyen, a' mi lehet. A' helyes vélekélés és igyekezet által, tapasztaltt dolog, hogy a' középszerű talentumok kitesznek a' nagyokon, ha magokra hagyattatnak. Ezen talentumoknak külömbségök azonban szükséges volt: mert másképp sok életnek szükségei kipótolatlanok, sok sorsok betöltetlenek, sok találmányok és mesterségek esméretlenek maradtak volna. Szerencsés az, ki ezen talentumit kitanúlván előre, hozzájok képest alkalmasztattya magát, kivált valamelly élet állapottyának választása előtt!

§. 193.

A' test' alkotmánnyának minéműsége. Melly nagy befolyása légyen testi organizatiónknak, a' külső és belső érző-eszközök külömbféle alkot-

mán-

mánnyoknak, a' mi tökéletesítésünkre, azokból nyilván való, a' miket különkülön az emberi lélek erejiről értekezvén hallottunk. *Archelaus*, *Pythagorás*, *Helvetius* 's más régi és új Filosofusok az emberi Léleknek minden külömbségét az oktalan állatokétól ezen külömbözö organizatiótól származtattyák csupán. De valóban igen sokat is mondanak róla. Mert másképp azon természetnek grádicsonként való felmenetelében a' plánták, és Emberek közt szörnyü nagy volna a' Hézag, ha azt az állatoknak külömbféle sorai bé nem töltenék. Más az, ha az emberi lélek az állatival eggyenlö, és csak organizatiójára nézve külömb, meg nem foghatni, miért tett légyen a' természet, mellynek minden munkájiból bölcsesség tündöklik ki, az ö tökéletesebbüléseknek a' tökéletlenebb organizatzió által kész-akartva akadályt? — A' testnek egyéb állapottya is, kivált a' gyomoré, és minden folyó és álló részeké, az ö külömbféle izgathatóságok, épségökhez képest nagy befolyással vannak a' léleknek tökéletesítésére. A' testnek egéssége, a' nedvességeknek rendszerént való forgássok, a' léleknek munkásságát megkönnyebbítik; ellenben pedig megakadályosztattyák. A' gyomornak megdugúlása elveszi a' Léleknek kedvét, bátorságát, munkásságát, 's szomorúságba, epedtségbe meríti. — Ha vannak ollyak is, kik a' gyenge és nyomorúltt test-alkotássok mellett is erös, nagy Lelkück; és ellenben, kik a' szép testök mellett is nyomorúlttak és gyengék: ezeknek nyilván oka lehet az organizatiójoknak állapottya, melly külsö alkotássok ellenére is belölről jeles lehet, vagy alá-való: és a' környülállássok; mellyek amazokat annál nagyobb erölködésre és iparkodásra serkentik, ezeket pedig elformátlanítttyák. Ebböl látni való, melly igen rajt' kell lennünk, hogy ép-egésségessek legyünk!

§. 194.

§. 194.

Az eledelnek neme. Ennek nagy befolyása csak abból is kitetszik, mivel az eledelünk' nemétől függ az organizatiónk és egyéb test alkotásunknak minéműsége. De a' tapasztalásból is megbizonyodik. Azon emberek, kik többnyire a' plántáknak országából élődnek, és vizet 's bort isznak mértékletessen, jobb kedvüek, vigabbak, elevenebb képzésüek; bizottabbak és hajlandóbbak a' társalkodásra; ellenben, a' kik többnyire hús és kemény étkeket esznek, sürü sört isznak, lomhábbak, komolyabbak, titkosabbak, nem olly elevenen képzelkedők 's a' t Lásd *Kovács Ferencz* D. sokszor emlitett munkájának I. Rész p. 111. Innét észre-vehetni: melly sok függ a' nevelésben azon eledelektől is, mellyekkel a' nevendékek táplláltatnak.

§. 195.

Az életnek kora. Ennek befolyása is következik az előbbeniekből. A' test kifejtődése' grádicsához képest, hogy a' lélek tökéletessebbül: tapasztaltt dolog: mennél előbb kifejtődik, és megérik a' test, annál előbb kiformáltatik rend szerént a' Lélek is. Ha ennek bár a' Lélek tökéletesülhetősége a' fundamentoma, de nyilván a' testnek nevekedő ereje és tökéletessége is nagy részt vesz abban. Ellenben szint olly szemlátomást való az életkorának befolyása az emberi Lélek munkásságának fogyatkozására nézve is; a' mint különkülön még jobban ki fog tetczeni. — Még gyenge, de izgatható, eleven, nevekedő a' nevendéknek teste, 's éppen illyennek találjuk a' Lelkét is. Az Ifjúnak teste erőssebb, kiformálttabb, friss, kellemetes; inashúsait szökdösö lépésiben az ifjúi-erő éleszti, kellemeket, szépséget hint egész virágzó

tes-

testére: 's ha a' Lélek rendszerént van elintéztetve, nyomba követi testének ezen állapottyát; a' melly gyorsan vernek erei, olly szaporán omlanak képezeti; gondolati, kívánsági, és akarati eggymásra. Képzelő ereje eleven, emlékezete könnyű; kedve vídám, elméje nyájos; minteggy repül egygyik ideáról a' másikra: azért van olly ellenére az azon eggy tárgyon való tartóztattatás. — Az embernyi embernek teste egésszen kifejtődött, és egésszen megérett; férfiúi erő feszíti inas-húsait; az forgattya minden tagjait; nem igen szaporán, de rendszerént és erőssen csergedez a' vére erejiben a' nedvességekkel eggyütt. Illyen Lelkének is sorsa. Nem hirtelenkedő és tétovázó, hanem erős, és megfontoltt az ő úttya; a' gyakorlott erő, és állhatatosság tulajdon külömböztető jegye megérettebb állapottyának; biztos lépésekkel állhatatossan közelít kijegyzett czéljához. Érett az ítélő ereje is; nyomossan, és gonddal fog a' dologhoz, örömest, és erőlködéssel is béhat a' titkossabb igazságokba, át-gondolva rendeli el azokat, és feltett czéljára használja. Az igazsággal és kötelességgel megesmérkedvén, fontos munkákra való hivatalját érzi, és kész a' nehezebb szerű eszközökhez is nyúlni szándékának végbe-hajtása végett, és az akadályokkal is szembe szállni — Az öregnek test-alkotmánnya elhervad, és a' sir felé csügg; érző szerszámi eltompúlnak; a' vére ellassúl; nedvességi lassan forganak, és részszerént fenn is akadnak; egész makhinája elviselődött, ereji elbúcsúznak. Így van a' dolog a' Lelkének elevenségével is. Gondolati lassan, és gyengén sántikálnak mint a' Lábai; emlékezete tántorog gyakran; egész tehetsége szemlátomást megfogyatkozik, 's a' t. — Ezekből az alkalmatos útasításoknak kihozását a' nevelés-mesterség-re hagyni kénteleníttetem.

§. 196.

A' külömböző belső Mértéklet (Temperamentum.) Ennek befolyása is az eddig valókból következik, ha annak mivoltára tekéntünk 1. Rész. §. 116. Óh érdem-birák és igazgatók! melly közönségessen azt is virtusnak, vagy gonoszságnak tartyátok tí, a' mi nem; a' belső mértékletnek munkájit a' szabad-akarat', jóra vagy roszra való maga eltökélésének tulajdonitván egyedül. Valakiknek közök lehet tehát az érdem becsüléshez, tudgyák meg, hogy az emberi érzéseknek és kívánságoknak meghatározásokban, mellyek az emberi tetteknek kútfejeik, a' külömböző belső Mértékleteknek igen nagy a' részök; a' mint e' következendőkből kiteczhetik. — A' tüzes Mértéklet finom, és eleven, de szaporán elmuló érzésekkel köttetett öszve. Azért az illy mértékletű kedvelli az érzékenységbéli gyönyörűségeket; de nem sokáig kap annak azon eggy nemén, és igen változandó. Azért, valami mély elmélkedéssel, huzomos munkával jár, ellenére van; inkább képzelő erejét gyakorolja, mint-sem az értelmét: mert arra kevesebb erőlködés kivántatik, és több érzékenységbéli gyönyörűség háromlik vissza. Az illyen jó szivű, vidám, eleven, a' nyájasságnak baráttya, azért kellemetes társalkodó is. De mivel eggyszersmind meggondolatlan, azért nehezen szoktathatni el ötet a' hibájiról. Mivel finom érzékenységű; bajt, fájdalmat látván, igen nagy részt vessz abban, tehát segit, ha lehet, a' szenvedőn, csak hogy magán könnyebitsen. Szóval hasonló a' levegőhez. Külső tekéntetére nézve: szeme-forgása vidám, eleven, de tétovázó, csavargó, eggy tárgyon nem függ sokáig eggy könnyen. Ha a' nyavalyák, és kicsapások egésségét meg nem vesztegették, jó ... stes, piros, posgás. Haja közönségessen sötét gesztenye-szinű; járása kelése friss,

melly-

mellyből azonban, valamint minden tagjainak viseletökből is, néműnémű henye-hivalkodás tetszik ki. — A' bús mértéklet gyenge, lassú, de tartós érzésekkel jár. Mivel ezen mértékletünek nem olly finom és eleven az érzése, mint a' tüzesnek: azért érzékenyetlenebb (indifferens) mint-sem érzékeny; eggy könnyen haragra nem pattan, hanem csak boszonkodik, töprenkedik, és morog; kedve se telik az érzékenységbéli gyönyörűségekben, vigságokban, tréfákban, hanem inkább kedvetlen, komoly, és a' mulatságokat, kivált a' lármásokat, utálja; a' barátság dolgában ugyan azon okból hideg, idegen, bizodalmatlan, tartózkodó és félékeny; munkásságában pedig lassú, szorgos, és töprenkedő, képezetiben nem olly heves és eleven, mint a' tüzes mértékletü. Mivel érzése tartóssabb, azért ha eggyszer folyva megbántódik, haragot tartó, engesztelhetetlen, és alattomban való bosszú-álló; ha valamelly munkára reá szánta magát, dolgos, fáradhatatlan; a' mit eggyszer megfogott, állhatatossan megemlékezik arról; gondolatinak folyamati lassúk de mélyen béhatók, azért az illyenek kivált az elvontt tudományokra igen reá termettek; ugyan azon okból fejessek, megátolkodtak, ha valamelly gondolkodás módgya, vagy eleve-itélet beléjek fészkelte magát, alig lehet velök azt elhagyattatni. A' földhöz hasonlittattak. Szempillantássok lankadtt, komoly, kedvetlen, feszes, és lefelé tartó. Testi alkotássok sovány szerü, szinök barnás-halványsárga; hajok barna; járások, kelésök csoszogó; tag' mozgatásik halkal való. — Az erős mértékletünek képezeti és képzelési igen elevenek, azért kivált a' szép tudományokra és mesterségekre igen hajlandó ö. Hevessen, serénnyen, hathatóssan fog szándékához, az akadályokra és nehézségekre inkább felbúzdúl: azért is igen hirtelenkedő, könnyen

nyen botló: de nem mindég állhatatos és eltökélett; a' megfontolás, és hideg vérrel való foglalatoskodás nem az ő része. Uralkodó hajlandósága a' becsre törekszik, melly könnyen nagyra-vágyásra vetemedik; azért a' rangra, hirre vágy, fényt üzni szeret, a' hizelkedőknek kész hitelt adni; udvari, magát tecczető, nem tiszteletből, hanem becsületre való sovárgásból. Ha megsértődik büszkesége, dúl, fúl; általlyában hirtelen haragú; de az engedelmesség által könnyen engesztelhető; haragos gyülölködés né'kül, habzsi fösvénykedés nélkül. Inkább buzgó, mint gyengéded a' barátkozásban; barátiért kiteszi magát önnön élete veszedelmével is. Baráti kevesek; mert csak a' jelessebb sorsuak, kimiveltek, bátrak, buzgók, magokat reá tartók 's t. e' f. hármonizálnak vele; más az, hogy eggyetlen eggy ellenmondás, megvető tekéntet, szin, barátságot bontat velök. A' tüzhez hasonlitatik. Külső tekénteti ezek: a' szemközé-nézö, tüzes, eleven, élessen érdeklő, szívigható, és állhatatossabb, mint a' tüzes mértékletünek pillantása. Testi alkotása inkább sovány, mintsem kövér; képének szine eleven; haja közönségessen szőke, járása kelése friss, tagjainak viselete kevesé feszes. — A' taknyos mértékletü az ő természeti gyenge voltára nézve munkátalan, és érzéketlen, többnyire közelit a' bús mértékletühez. Munkátlanságából hajlandó a' semmit-se-tételre, lassúságra. A' lelki erőlködés éppen nem az ő dolga: azért magában nem bizik: erőtlenségét érezvén, és elégtelenségét arra, a' mi valamelly fejtöréssel, munkával jár; tehát azoktól, kik vele tudnak bánni, könnyen igazgattattya magát, következendőképpen könnyen megcsalatik. Mivel a' nagy gondolkodás, és visgálódás ellenére van, azért szükségképpen tétovázó, kétes tanácsiban; jól megfontolja a' dolgot, míg reá-adgya magát,

ha

ha eggyszer reá-adta magát, huzomossan, állandóúl hozzá lát, és nem könnyen idegenittetik el tőle; késszebb másokkal tulajdon hasznára élni, mint-sem másokéra eszköz lenni. Érzéketlenségére nézve nem eggy könnyen pattan haragra; pörlekedik bosszú nélkül, gyülölködik ellenségeskedés nélkül; a' megbántást hamar elfelejti, a' kellemetlenséget ki-alússza; a' kellemetességen csak ollykor kap, ha kevés testi erölködéssel férhetni hozzá. Azért nem csuda, hogy hideg a' barátság' dolgában. A' vizhez hasonlítatik. Szeme pillantása lankadtt és aluszékony; testi-alkotása podvás, puffadtt kövérséget mutat; képének szine inkább halavány, hogy-sem piros; haja se nem szőke, se nem gesztenye-szinű egésszen, járása kelése czammogó, mozgási tunyák. — A' többi mértékletek ki nem tanúltattak még. — A' mértékletekről következendőket szükség észre-vennünk: 1) bár melly nagy légyen is az ő tökéletesülésünkre való befolyássok, de azért erőszakot rajtunk nem tehetnek; mindazonáltal mindég törvényt szabhatunk mi magunknak, és rajtok is, valamint érzékenységinken, uralkodhatunk, ha eltökéllett akarattal viseltetünk. 2) Ezen mértékletek külön, minden vegyűlés nélkül, talám eggy emberben se találtatnak fel. I. Rész. §. 116. A' külső tekéntet jegyei eránt pedig, szükség eszünkbe juttatni azokat, mellyeket I. Rész. §. 118. megértettünk.

§. 197.

A' külső mértéklet, vagy tartomány I. Rész. §. 109. Mivel a' Lélek igen szoros eggyesülésben van a' Testel, és annak állapottyában nagy részt vesz: tehát az eddig elő-adattakból kitecczik, melly nagy befolyása legyen közbe-vetőleg a' külső mértékletnek is a' lelkünkre. 'S ezt a' tapasztalás is tö-

tökéletesen megbizonyíttya. Az éjszaki világsarki' lakosinak érzéseik is tompák, és erőtlenek még az érzékenységbéliek is. Ellenben legnagyobb kényességet, hevességet tapasztalni a' hajlandóságok, indúlatok, és vágyódások dolgaiban a' délszakiakban. Ezeknek lelki-erejik üdőnek előtte kimerittetnek; 's testök elgyengül; érző inaik rend kivül való izgathatóságot kapnak. A' mérséklett tartomány leginkább szolgál a' Léleknek kiformálódására, valamint a' testére is. A' különböző tartománynak különböző a' befolyása az érző eszközökre is; a' képzelő-erőre; az értelem korábban vagy későbben való kifejtődésére, és kiformálódásának grádicsaira; sőt a' gondolkodás módgyára, és characterjére valamelly Embernek, vagy egész nemzetnek is. Ezt leginkább látni azon népekben, kik az üdőnek, és igazgatás-formájinak mindennemű változásiban is, az ő characterjeket megtartották: mert azon eggy tartományban megmaradtak.

§. 198.

A' szükségeink. A' mi valamelly czélra való szert-tételre megkivántatik: az nékünk szükséges általlyában. A' hányfélék tehát a' czélok, annyifélék a' szükségek is. Közönségessen vagy természetiekre, vagy mesterkélttekre osztatnak fel. A' mik életünk fenntartására kivántatnak, azok természeti szükségeink; a' mellyeknek más valamelly természettel öszve nem köttetett a' czéljok: azok mesterkéltt szükségeink. Mivel az eszközöknek a' czéljokhoz való megválasztásokra, és alkalmasztatásokra, öszve-vetés, megfontolás kivántatik; ezzel pedig a' mi gondolkodó erőnk gyakoroltatik; a' gyakorlás által pedig lelki tehetségünk gyarapúl, munkásságunk könnyebbül: tehát a' szükségeink

ál-

általlyában lelkünk tökéletesülését elősegítik. A' mi különössen természeti szükségeinket illeti: ezek eggyenlők minden emberben, és természet szerént kénteleníttetünk minnyájan kielegitésökre. Kinekkinek, még a' vad embereknek is, szükséges legalább az eledel, tehát ennek megszerzéséről szükség gondoskodnia; ennek eszköziről gondolkodnia, illendőül velök élnie; az akadályokat eltávaztatnia kelletik. Így kénteleníttetik kiki a' természettől lelki-erejinek némünémü ki-formálásokra, hogy emberi rendeltetését egésszen el ne múlassa. — Mennél inkább szaporodnak a' kimiveltség által az Embereknek szükségeik, annál inkább a' lelki erőknek gyakorlásokra szolgálnak azok. Az új szükségek az új eszközökről és alkalmatosságokról való gondolkodást szükségessé teszik; azon erőket, mellyek máskép szunnyadtt állapotban maradtak volna, felserkentik, és gyakorlásba hozzák. Ha az ember eggyszer a' vadság állapottyából, és a' csupa természeti szükségeknek határin túl a' mesterkéltt szükségeknek mezejére kihatolt: vég nélkül való pállya nyilik a' futására. Szükségeinek nevekedésökhez képest, nagyobb erőlködésre birattatik, hogy minnyájoknak kielégetésekre szert tehessen; ez által pedig annál inkább kénteleníttetik értelmének használására, és lelkének kiformálására. 'S így: ha bár a' fény-üzés (Luxus) eggy felől a' szükségeket igen elszaporitván, némünémü kellemetlenségekkel jár is: de magában a' Lélek erejinek nagyobb tökéletesülésökre szolgál.

§. 199.

A' polgári alkotmány. Eggy jól alkottatott polgári társaságban, akár fejedelmi légyen bár az, akár köz igazgatású, annak minden tagjai eggy kö-

közönséges czélra törekednek; az egész polgári test' az eggyes polgár tagoknak sorsokban részt vesz, és az eggyes polgár tagok az egész polgári test sorsában részesülnek. A' közjóra való igyekezet ez által elömozdíttatik, hogy az minden polgárra vissza-háromlik, és erre-való nézve szükségessé lészen. Ez által pedig kiki serkengettetést, 's alkalmatosságot nyer, sőt némelly esetekben kénteleníttetik is lelki erejinek gyakorlására és használására másokra való nézve is, következendőképpen lelkének tökéletesítésére. Az által is a' mi tökéletesítésünkre szolgál a' polgári alkotmány, hogy a' hazának külömbféle szükségei külömbféle alkalmatosságokat nyujtanak az érdemszerzésre, mellyek nélkül egyébként kénteleníttettünk volna ellenni. A' mezei gazdának, mesterembernek, tudósnak, napszámosnak, tulajdon mezeje, és ösztöne van eggy jól alkottatott hazában a' törvényeknek, és igazság' kiszolgálatásának palástyok alatt erejiknek, tehetségiknek, és munkásságoknak megkülömböztetésére. Eggyik polgár a' másiknak minteggy kezébe adgya az alkalmatosságot és ösztönt az érdem-szaporításra. 'S mennél jobb a' polgári alkottatás, annál inkább a' léleknek tökéletesülésére szolgál az. Ezt a' tapasztalás is bizonyíttya: az Egyptombéliek, és Khinaiak, kiknek legelőször volt polgári alkotmánnyok, legelősször ki is formálódtak. A' *Peserék*, *Eszkimók*, *Gröndlandiaiak*, *Lappok*, *Tatárok*, és némelly *Indus* nemzetek polgári alkotmány nélkül vannak; 's legdurvábbak, kiformálatlanabbak is. A' melly országnak legjobb polgári alkotmánnya volt: az volt mindég a' legnagyobb Embereknek hazájok!

§. 200.

§. 200.

A' Nyelv. Ez legtökéletesebb Eszköz nem csak a' gondolatinknak eggymással való közlésökre, hanem önnön helyes, illendő gondolkozásunkra is. A' nyelv által tudósítanak mások gondolattyaikról bennünket; a' nyelv által termesztünk mi is magunkban új 's meg új ideákat, értelmeket, és gondolatokat. Értelmünk a' nyelv szerént foglalatoskodik, általa élesül, tudósúl; a' nyelv által tápláltatik a' képzelődő erőnk, és az emlékezetünk, a' szavak által, mint képeinknek jegyeik által, a' képszövetkesztetés' törvénnye szerént a' jegyzett tárgyokra vitettetvén; a' nyelv által gyakoroltatik, erősül az elmésség, és az észnek élessége; formáltatik az akarat. 'S így a' nyelv valóban a' mi tökéletesülésünknek legjelessebb eszköze. A' tapasztalás és a' történet-jegyzések ugyan ezt vallják: hogy az Emberek, 's nemzetek annál alábbvalók, héjánossabbak a' lelki kimiveltség dolgában, mennél tökéletlenebb a' nyelvök; 's ellenben mennél ez kimiveltettebb; annál helyesebben, és szabadabban gondolkodik azon a' Lélek. A' Görög és Római nyelvnek arany üdő szakasszában éltek a' legszámosb nagy Emberek; leginkább virágzottak a' szép tudományok, és mesterségek. A' nyelvnek hanyatlásával alább szállott az ő lelki-erejek is. Ugyan ezt bizonyíttya mái nap a' Francziáknak, Angoloknak, és Németeknek példájok is. — Tehát mi is Magyarok! mennél inkább tanúljuk, gyarapíttyuk nyelvünket, mellyen gondolkodni akarunk; mennél bizonyossabban és helyessebben szavainknak értelmihez köttyük magunkat, annál inkább előlépünk tökéletesülésünkben.

§. 201.

A' Nevelés. Az ember minden kiformáltatás nélkül, csupa képességekkel, lépvén e' világra, magától az soha se lenne, a' mi lehet, ha másoktól kiformálódásában elő nem segíttetnék. A' jeles kimiveltségnek környéke messzebb terjedő, hogy sem azt eggy Ember magánossan bétölthetné. Századok, 's a' legtehetőssebb és hathatóssabb Embereknek eggyesültt erejik voltak szükségessek arra, hogy az emberi lélek tökéletesülhetősége azon pólczra emeltessék, a' mellyen mái nap tündöklik. Azonban a' minn a' századok és számtalanok dolgoztak, az kevés üdő alatt másokkal közöltethetik, és tőlök ismét haszonra fordíttathatik, a' Neveltettetés által. 'S ezen elejénten mások által való kiformálódásunkra a' Természetünk igen reá alkottatott. E' végre való ama' csudálatos erőnk, mellyel minden gondolatinkat és érzésinket másokkal közölhettyük, és ellenben a' másoknak gondolattyaikat, és érzéseiket elfogadhattyuk igen könnyű szerrel. Ezen kölcsönös közösködés igen hathatós eszköz emberi nemünknek nemesülésére. Ez által t. i. a' mit mások nagy munkával, hosszas tapasztalással szerzettek, eggyszerüben magunkévá tehettyük; ez által a' csupa másokkal való közösködéssel és társalkodással olly tehetségek serkennek fel, fejtődnek ki bennünk, mellyek másképp' aluszékonyok maradtak volna; ez által, kivált emberi nemünknek fénnyei, világosságot és élesztést árasztanak egész nemzetségökre. — Hogy a' nevelés jótévő czéljának megfeleljen: szükség, hogy az emberi lélek képességi korán felébresztessenek, folyvást kifejtessenek, formáltassanak: ne hogy hijában benne szunnyadozzanak, vagy éppen elfajzanak. Ezt tehát a' vak esetre nem bizhatni. Azon első bényomások, mellyek a' nevendéknek lelkét elejéntén meglepik,

ki-

kitörülhetetlenek, és az egész életnek állapottyára kiterjedők, ezek szereznek annak bizonyos álló helyet, mellyből ő jövendőben mindeneket tekénteni fog; mert ezen első képek olly fundamentomok, mellyen állani fog az egész épület, azokkal köttettetnek öszve a' jövendő képek, értelmek; és lassanként ő velek szövettetnek öszve. 'S mivel a' szabad akaratunk a' képeink szerént igazgattatik, tehát ezen elejéntén való bényomások és ezekből származó képek arra is nagy befolyással vannak egész életünkben. Ha az értelem a' helytelen vélebánással ifjontan megvesztegetődött, az érzékenység bennünk elkeményült a' nemesebb érzések eránt, vagy az indúlatoknak mérgök által dögleletessé, érzéketlenné lett: többnyire a' vesztességet jövendőben semmi némű eszközökkel se hozhatni helyre. Ezen veszedelemnek eltávoztatására, és az Ifjú emberi léleknek helyes elintézetére, korán szükség annak kiformalásához fogni az okos nevelés által. A' többi ennek tudományához tartozik.

§. 202.

Végre a' Religyió is tökéletesülésünk eszköze. A' religyiónak czélja az embernek értelmét világosítani; eszét gyámolítani; érzéseit tisztítani; szandékát nemesíteni; szabad akarattyát boldogító kilátások által hódítani; könnyen kicsapó indulatit zabolában tartani; vágyódásit rendbe szedni; tökéletesülésének véghetetlen tárgyához közelíteni, és azon tökéletességre vezérelni az Embert, melly ez árnyék világban kezdődik, a' jó erkölcsök öszvénnyén nevekedik, míg a' siron túl tellyes dicsőséggel ki nem nyílik. Már hogy nem volna tehát a' religyió tökéletesülésünknek eggy legfőbb eszköze? Ezen tündérkép — esz! mellyre va-

való nézve el akarják sokan a' religyiót egésszen mellőzni: mi is az? Ezen ész, melly magáról olly sokat igér; minden dolgokról olly kénnyére vetekedik; mellyet a' félszegű elannyira csudál, a' bölcs pedig sajnál: mi is ugyan?

Cette fier raison, dont on fait tant de bruit;
Un peu de vin la trouble; un enfant la seduit!

Valóban hasonló az némelly salakhoz, mellynek nagyobb a' tündöklése — zörgése — az értékénél. Ha az indúlatok háborkodnak, a' vágyódások gáttyaikon kitörnek: minémű foganattya lessz azon tudománynak, erkölcsiségnek, melly csupán az észnek szabásain épül? Mi is ezen észnek szövétneke a' religyió napjához képest? Megvallom, hogy a' religyió se állhatt mindég ezen emberi indúlatok, és vágyódások csapodárságinak és dühösködésinek ellenök; azonban minden erőszakoknak ellenökre, mellyeknek kitétetett, kármány zabola ő; soká kell víni annak, a' ki a' religyiónak erejét magában el akarja fojtani; ha letapodtathatik is, csak ugyan azért a' lelki-esméretnek rejtekében megmarad ő; nem szóllhatván, eggyre nyeg kifelé; alig csendesül el, alig szálla magában, mindjárt kiált — zajog — szeme elejbe terjeszti az erkölcsi jót; ennek boldogító voltát, nyugodalmát 's a' t. Nem így az ész! Érzette és megvallotta ezt Rousseau is: „Azt véltem én, hogy „religyió nélkül is boldog és jó erkölcsü lehet az „ember; de ezen hibás vélekedésemtől megme„nekedtem már; úgy mond. Szólljunk igazat: „eggy Embert a' religyiónak principiumi nélkül „e' világra kitenni, szint annyi mint némelly ha„jót kormány és kormányos nélkül a' zajos tèn„gerre bocsátani. " A' többi más tudománynak tartománnya.

§. 203.

§. 203.

Lássuk az Emberről való értekezésünknek befejezéséül: mi légyen Lelkünknek sorsa testünktől való elválása utánn? Hogy az emberi Lélek testétől való elválása utánn is fenn-marad, azon különbségre nézve, melly vagyon ő közötte, és a' test között; 's mivel eliszonyodik az Emberi természet a' mi semmivé létünknek csupa gondolattyára is; és tapasztaltt dolog, hogy számtalanok halálok' órájakor is egész lelki-erejekkel bírnak, az tehát a' testel el nem pusztúl: ezen okokra nézve, mondom, azt tartották, legalább gyanították, minden nemzetek közönségessen, mellyek csak annyira kiformálódtak, hogy ezen különbséget és jelenséget át láthatták; magokat és vágyásokat érezhették; a' mint a' történet-jegyzések, és útazás-leirások eggyezőles bizonyíttyák, hogy az emberi Lélek testtől való elválása utánn is megmarad! 'S valóban a' Léleknek testtől való elválása utánn fenn-maradhatatlanságát semmi némű fundamentomos okokkal meg nem bizonyíthatni; se fenn-maradhatását meg nem czáfolhatni, akár mi légyen bár az magában; 's akár mi féle Dualista, Materiálista, Idealista, vagy Sceptikus légyen bár valaki. Ezeket előre bocsátván olly okokkal fogjuk mi a' Lelkünknek testünktől való elválása utánn is fennmaradását vittatni, mellyekre adni kell kinekkinek, akár melly Systemával tartson bár. Illyen okok először az emberi Lélek tulajdonságiból kölcsönöztettek; másodszor az erkölcsiek.

§. 204.

I. Az emberi lélekben olly számos különbféle tökéletesség' szerzésére alkalmatos képességek rejtezkednek, mellyek minnyájan elejéntén mint

eggy bimbójokban vagynak, üdővel pedig kifejtődhetők, és olly határ nélkül való tökéletesíthetőséggel birnak, hogy e' testel öszve-köttettetett állapotunkban eggyikök se olly kiformáltatható, hogy az ő tökéletesülhetőségöknek felső grádicsára jussanak, és vég nélkül nagyobb tökéletességre alkalmatosok ne legyenek, mint-sem melly, a' leghelyesebb kiformálódássokra is, az ő részök. §§. 188 - 189. Mennél nagyobbra ment a' Lelkünk mind eggyik erejének kimiveltsége, annál inkább tökéletesíttethető, annál nagyobb és gyorsabb előmenetelt tehet az jövendőben. §. 190. Már: az egész emberi természetben, sőt az egész világban, mennyire csak esmérjük azt, semmit se lelünk czél nélkül lenni; mindenben, mind eggyik erő az ő legtökéletesebb czéljához határoztatott, melly tőle kitelhető: erre való nézve azt szükség kihoznunk, hogy tehát az emberi Léleknek ereji is hozzájok illő czélra határoztattak. Mivel pedig ezen életben soha se tehetnek azon tökéletességre szert, mellyre mérték felett alkalmatossak, bizonnyal az ő Subjectumoknak, a' Lelkünknek, nagyobb tartandóságra szükség ki-szánva lenniek, mint-sem e' jelen való; szükség néki fennmaradni a' jövendő üdő-szakaszban is, mellynek e' mostani csupa fundamentoma; ama' másik felvonásban szükség tökéletessen kifejtődnie.

II. A' Természetnek változhatatlan törvénnye szerént a' mi magának czélja, elvégeztetett, határozatlan (Selbstzweck, absolut, unbedingt): annak léte, fenn-maradása, az eszközöknek, el nem végeztetteknek és határozottaknek állapottyokban nem áll; annak bomlása az eszközöknek elromlásokra nem következik, annak a' végessek és határozott dolgok nem árthatnak, véget, határt nem vethetnek 's a' t. Illyen pedig az Emberi lélek; maga magának czélja; maga kifejtésére, tökéletesü-

sülésére rendeltetett; senki végett ő nincsen, 's minden a' mi van, ő végett van, hogy néki, és hozzá hasonló valóságoknak eszközül szolgáljon; 's a' t. §§. 196-202. tehát az emberi Lélek ezen látható természet pusztúlásának alája nem vettetetett; testének szét-bomlása, és halála az ő veszedelmét, halálát maga utánn nem vonhattya: következendőképpen magának szükség fenn-maradni, az ő nagy czéljára élni, azaz: halhatatlannak lenni.

III. Különössen az értelemnek és szabad akaratnak minduntalan való tökéletesebbülésében áll a' mi emberi rendeltetésünk. § 196. Az értelemnek tökéletességére szolgálnak minden esmérkedő, képző 's más egyéb erők; ez pedig a' szabad akaratunknak jóban való foglalatoskodtatására czéloz, mellyben áll az erkölcsiség. Erre csak lépve és üdővel tehetni szert; 's akkor leginkább, midőn testünk halála békőszönt: a' mint a' közönséges tapasztalás bizonyíttya. Ellenkezhetne e' jobban a' természet magával, mint ha testünktől való elválásunkkal, eggyszerre megszüntetné bennünk azt, a' mire olly szemlátomást nevelt; midőn a' legjelessebb bélátásokra, a' megszentülésre, leginkább alkalmatosokká tett bennünket, akkor vetne mint eggyikre, mint másikra való alkalmatosságunknak, hajlandóságunknak, készségünknek véget? Mivel a' természet semmiben, soha magával nem ellenkezik, tehát szükség, hogy élhessünk többre azon értelmünkkel és jóra eltökélett szabad akaratunkkal, melly bennünk eggyszer kifejtődött, és kiformálódott, azutánn is, midőn testünk szövetségében már nem élhetünk; következendőképpen Lelkünknek testől való elválása utánn is szükség fenn-maradni.

IV. A' melly szükségképpen akarnunk kell azt, a' mi jó és törvényes, olly szükségképpen kí-

ván-

vánnunk és keresnünk kell boldogságunkat is. Ha józan eszünket kérdezzük: kell-e' kívánnunk és keresnünk boldogságunkat? Nyilván helybe haggya az érdemeinknek mértékökhez képest; mivel ezen boldogságunk megelégedésünkben, 's munkás ereinknek ki-elégítésökben áll, és így természetünkkel öszve-köttetett. Már a' jónak, törvényesnek, akarattya néha boldogságunkat rövidíti, fogyasztya, néha pedig minteggy ketté is vágja. Illyen esetekbe helyhesztet minket az Istenhez, magunkhoz, felebarátunkhoz, 's hazánkhoz való kötelességünk számtalanszor. Ha ismét megkérdezzük józan eszünket: eleget kell-e' tennünk kötelességünknek életünk veszedelmével is? Azt vallja ő: eleget; boldogságunknak minden számba-vétele nélkül. Holott, ha testünkkel lelkünk is megszünik lenni, ezen esetekben a' boldogságban érdemünk szerént való részt nem veszünk, 's nem is vehetünk. — Mind ezekre nézve; nem ellenkezne-e' a' józan ész magával, 's természetünknek igaz, és valóságos kívántatásival, ha a' Lélek a' testtel ki-halna? Azon boldogságunkat helybe hagyván, tiltván is; annak elömozditásában és hátráltatásában is hivataloskodván; arra elidegeníthetetlen just is adván 's nem is; sőt olly mire is kötelezvén, a' mi által minden kötelesség tellyesíthetetlenné válik továbbá! Mivel a' józan észnek magával és természetünk' igaz, és valóságos kívántatásival lehetetlen ellenkeznie: tehát nyilván olly állapot a' mi sorsunk testtől elválásunk utánn, mellyben ezen állatos czéljaink eggymással megeggyeztethessenek; kötelességünk bétellyesítésének illendő gyümölcsét szedhessük, és érdemeinkhez képest való részt vehessünk a' boldogságban; következendőképpen Lelkünk testünktől elválván is fennmarad.

Nem

Nem így van a' dolog az oktalan állatok lelkivel. Ezekben illy magoktól, minduntalan, 's grádicsonként való nagyobb tökéletesebbíthetőséget nem tapasztalni; melly az ő testöktől való elválások utánn is fenn-maradássokat megkívánná.

§. 205.

Hogy Lelkünk természetére nézve fenn-maradgyon, kívánnyák az Istennek tulajdonságai is. I. Azon Isten, ki minket ez életre kitett véghetetlen jó minnyájunkhoz: ezt hirdeti természetünknek egész alkotattatása, 's e' világi állapotunk; ezt bizonyíttya nem csak az, hogy tehetséget adott nékünk az örömöknek izlésökre, hanem az is, hogy szabad akaratot ajándékozott nékünk a' jóra, és minden tökéletességünknek tellyesítését legnemessebb, legtisztább gyönyörűséggel kapcsolta öszve. — Illy véghetetlen jó Istenről feltehettyük-e' azt, hogy az ő kedvesét, az Embert, csak addig való életre szánta légyen, míg csak tökéletlenebb szerű erkölcsiség, és öröm-érzés telhetik ki tőle, és őtet ollykor lététől megfossza, midőn eggyszer a' tökéletessebb erkölcsre, és boldogságra képessé vált? Sőt nem azt szükség-e felőle tartanunk, hogy ezen csekélyebb örömökkel megáldván böven minket, midőn a' jelessebbekre alkalmatosok nem valánk, jövendőben a' nemessebbeket se szükíti tőlünk, mellyekre mindég méltabbakká tehettyük magunkat? Nem várhattyuk-e' véghetetlen jóságától, hogy a' ki annyi jókkal meggazdagított minket, ama' legfőbb Jót, a' Lételt, el nem vonnya tőlünk, mellyel eggyszer szerencsésített? Ide járúl az: hogy a' holtunk utánn való megmaradásra eloíthatatlan kívánsággal, hajlandósággal, vágyódással bírunk: olly hijába való ösztönökkel nyomorgathattya ama' jó Ísten az

Embert, mellyek soha bé nem telenek, bé se telhetnek? Igy sorsunk a' barmokénál alább való volna, mellyek illy héjába való ösztönöktől nem nyughatatlaníttatnak. — II. Mivel az Isten kútfeje az emberi Lélek határozatlan tökéletesíthetőségének: tehát azon halhatatlanságunk, mellyre az magában már just ád, az Istennek véghetetlen bölcsessége által meginkább megerősül. Az Isten erre nézve mindent bizonyos, jó czélból cselekedhet; 's hogy ezen czélját tellyesítse is szükség. Tehát: midőn az emberi Lelket minduntalan, 's határ nélkül való tökéletesülhetőséggel teremtette, akkor is jó szándékának kelletett lenni; és szükség azon lennie, hogy szándéka tellyesedgyék; de ez e' földi életben nem tellyesül; az emberi lélek pállya-futásának czélját itt el nem éri; olly tökéletességre nem jut, mellyre képes; tehát azt az Isten ezen életnek keskeny határához nem köthette; 's mivel az czélját nem érheti másképp, egyéb fenn-maradván, tehát szükség az Istennek annak fenn-maradást adni. — III. Az erkölcsiség előmozdítása az egész teremtésnek fő czélja, és különössen a' mi természetünk egész alkottatásának fundamentoma. Az erkölcsiség pedig, valamint más egyéb munkásság is, az emberben elejéntén csekély, üdővel nevekedik, és többről többre megy. Mennél tovább élünk, annál nagyobb erkölcsiség telhetik ki tölünk. Már: ha az Isten testünkkel Lelkünket is oda veszni hagyná: tehát a' minden tőlünk kitelhető erkölcsiséget lehetetlenné tenné, azaz: a' Jót bennünk megakadályosztatná. De ez az ő véghetetlen Szentségével nyilván ellenkezik: tehát fel nem lehet az Istenről azt tenni, hogy lelkünket testünkkel kimúlattassa. — IV. A' véghetetlen igazság magával hozza az erkölcsnek boldogsággal, a' gonoszságnak boldogtalansággal való tökéletes megeggyeztetését. Ha bár e' földön a'

lel-

lelki-jóság törvényes maga-viseletünk esméretétől néműnémű belső gyönyörűséggel jutalmaztatik is; a' gonosz lelkűség pedig lelki-esméretünk kinai által valamennyire megbüntettetik is: azonban a' külső javak itt valóban az érdem szerént kiosztva nincsenek. 'S mivel ezen osztál nyilván olly szerű, melly a' rajtunk nem álló környülállásoktól és öszve-köttetésektől függ, és így a' gondviselésnek rend-szabása alá vettetett: tehát ezen szerencsének és szerencsétlenségnek érdemekhez nem szabott kiosztatása végképpen a' véghetetlen igaz Istenre háramlana, ha más élet nem hátrálna, mellyben a' jutalom az érdemmel tökéletes eggyesülésbe tétethetne. E' végre szükség ismét Lelkünknek testünktől elválása utánn is fenn-maradnia.

Mivel az állati lelkeknek tulajdonságik az emberiektől különbözők nyilván: át nem láthatni, mi okra nézve hoznák magokkal azoknak halhatatlanságokat is az Isteni tökéletességek.

§. 206.

Ama' nagy lépéskor, midőn testünktől elválván ez élettől búcsút veszünk, nyilván külsőképpen nagy változást szenvedni fogunk; a' testi vastag érző eszközünkkel élni megszününk, mellynek belső állapotunkra is befolyással kell lenni, de azonban egésszen meg nem változunk-ám. Saját ereinket, tehetséginket, és tulajdonságainkat megtartyuk: Megtartyuk 1) a' lelki-esméretünket: mert ha ezt elvesztenénk, megszünnénk lenni azon személyek, a' kik voltunk; természetünk, szerzett tökéletességink, és az egész erkölcsi rendeltetésünk oda lenne; egész létünk hasonló volna a' nem is létünkhez: a' mi megmaradásunk' fundamival nyilván ellenkezik. 2) Megtartyuk emlékezetünket; mert ha ez életből kilépvén az eggykoriak-

ról elfelejtkeznénk, szinte ollyan volna állapotunk, mint mikor e' szállásunkra béléptünk; így minden munkássan szerzett tudományunk, eddig való erkölcsünket jutalmazó lelki-esméretünk; sőt a' kötelességeknek, és erkölcsi törvénynek esméretök és becsök, következendőképpen maga a' lelki jóság is, szóval egész életünknek értéke, oda lenne, és valamint eggykor, előről szükség volna elkezdenünk; így lelki ereinkkel való bölcs életünk annyi volna, mintha velők nem is éltünk volna; akár sok igazat tanultunk, sok jót tettünk, akár se: mind eggy volna; a' mi Lelkünknek természetével, rendeltetésünkkel, és az erkölcsiség másolhatatlan törvényivel nyilván ellenkezik. 3) Megtartyuk értelmünket, és szabad akaratunkat is: mert ezek alkotó ereji az emberi léleknek, az erkölcsiségre, és rendeltetésünk elérésére általlyában szükséges eszközök vagy Conditiók. Mihelyest ezektől megfosztatnánk, azontúl megszünnénk azok, a' mik vagyunk, erkölcsi valóságok, lenni. 4) Megtartyuk érzéseinket. Az érzékenységbéliek ugyan az ő eszközeiknek letételökkel megszünnek, de a' többiek nem. A' szépségnek érzési ugyan azért: mert csak résznyire érzékenységbéliek az ő felgerjesztésökre, és élesztésökre nézve; 's többnyire az értelemtől függnek. De mivel lelkünk olly tehetséggel is bír, mellyel az eggyszer szerzett képeket magától, minden külső bényomások nélkül is, megújjíthattya: tehát ezen érzés minden további érző-eszközinknek befolyások nélkül is, mint a' megvakúlttakban, tarthat bennünk. Söt mivel hihető, hogy ezen új állapotunkban a' természetnek esméretére különös eszközt is nyerünk, ezen új esmérkedésünk által a' szépség-érzésnek tulajdon élesztésére, és nemesítésére is szert tehetünk. Az értelembéli és erkölcsi érzésről semmi kétségünk se lehet: mivel

ennek kútfeje csupán az értelem és ész; 's rajta épül, különössen fellyebb való boldogságunknak fundamentoma. 5) Megtartyuk közösködö tehetségünket is. Ha az emberi Lélek jövendöben más okos valóságokkal gondolatit, és érzésit nem közölhetné, vagy a' másokét el nem fogadhatná, tehát minden tudosíttathatástól, és ennek hasznaitól; minden rész-vételtől, a' gyönyörüség eggyik bövkútfejétől; sőt minden mások eránt való kötelessége tellyesíthetéstől; minden másokkal való társalkodástól eltiltatnék; magánosság, elhagyattatás volna sorsa ama' milliomnyi milliom okos valóságoknak seregikben: ennél szomorúabb sorsot gondolhatni-e'? Boldog valóban nem lehetne az Ember. Ez pedig ellenkezik a' mi fenn-maradásunknak czéljaival. 6) Megtartyuk tökéletesíthetőségünket is. Mert ez állati tulajdonsága minden ereinknek; ez szükséges feltétel vagy Conditió rendeltetésünknek elérésére. Valamik tehát ezeket bizonyíttyák, tökéletesülhetőségünkért is jövendöben jót állanak. 7) Megtartyuk végre, erkölcsi kiformáltatásunkat is. Ezt a' testnek halála el nem ragadhattya tőlünk; mert megtartván értelmünket és emlékezetünket — a' mint csak elöbb láttuk — megtartyuk nyilván az erkölcsiség értelmét, és becsének megesmérését is. Ezekkel pedig a' jónak tekéntetben-vétele, és szeretete, és a' rosznak utálása, úgy öszve-köttettetett mint a' munka az ő okával. Az erkölcsi kiformáltatásunk Lelkünknek legfőbb rendeltetése; e' végre szövetkezett öszve a' testel; 's e' végre marad fenn attól elválván; ezen rendeltetést az emberi Lélektől elválasztani lehetetlen: azért tehát erkölcsét se veszthetí el semmiféleképp egyéb saját szabad akarattya által. Mihelyt az akarat az erkölcsiségnek bizonyos grádicsára emelkedett, ez által se veszthetí el azt többé; a' lelki-jóságot nem akar-

akarni, vagy elhagyni törvénnyéhez képest lehetetlen. — Ereinknek folytatásokban, természeti állapottyokban, állván az élet, látni való, hogy Lelkünk testünkből elválván is él.

§. 207.

A' Lelkünk másik életre lépvén a' tökéletesíthetőségének legfőbb pontyára, annál inkább végére, nem jut azontúl: mert természetünkben illy ugrásnak nyoma nincs; az ő törvénnye a' minduntalan többről többre menetel; az első és kissebb szerű lépéseknek szükség megelőzniek az utóbbiakat és nagyobbakat. Tehát ott leli ő más világon magát a' tökéletesíthetőségnek mezején, a' hol e' világon megszünt. A' ki itt nagyobbra kelt a' tökéletességnek dolgában, ott fellyebb leli magát. — Ezen tökéletességének pontyától elkezdvén eggyre nagyobb 's nagyobb gyorsasággal lépelő minden határ nélkül: mert: 1) az erre szolgáló tökéletesíthetőségét megtartya. §. 206. 2) Eszközök nélkül se szükölködhetik e' végre: mivel minden lelki-erővel az ő rendeltetésének elérhetése eggyütt jár. Akár hol folytassa tehát bár a' Lelkünk életét, mindenütt elég alkalmatosságot lel gondolkodó erejének gyakorlására, erősítésére; az igazságnak határ nélkül való tartományában mindég új új, és nagyobb 's nagyobb esméretekre tehet szert; eggyre jobban és jobban tellyesítheti kötelességeit, és erkölcsiképpen is tökéletessebb lehet. 3) Az eszközökkelélésre való hódítatássa se hibázhat: mert a' munkásságra való ösztön, tökéletességre való hodúlás, Lelkünkkel állatossan öszve-köttettett, és az erőnek minden szaporodásával erőssebbül, és nagyobb munkásságra éled. Tehát: mivel semmi héjával sincs az emberi Lélek tökéletesíthetőségéhez képest,

bi-

bizonnyal minduntalan tökéletessebbülni fog más világon. Vegyük tekéntetbe azt is, hogy a' jövendő életben Lelkünk tökéletessebbülhetőségének sok akadályi megszünnek, ez által tehát az annál inkább előbbre 's előbbre mehet. 'S mivel tökéletessebbülhetőségünk minden határ nélkül való: illy tökéletesség is a' mi végünk.

§. 208.

A' mi boldogúlásunkat illeti: ez a' tökéletességünknek mértékét követi. T. i. az értelembéli, és erkölcsi tökéletesség a' gyönyörködésnek olly kútfeje, melly Lelkünkből ered, 's mellyből a' külső szerencse javai nélkül is önnön magunktól eggyre meríthetünk; ha e' világon testünknek kellemetlen bényomási, vagy más visszás környülállások által, attól megakadályosztattatunk is, de jövendőben ezen öszve-köttetésünktől meg-szabadúlván, semmi se tartóztathat minket vissza, hogy ezen gyönyörködésünk kútfejéből tökéletességünk mértékéhez képest ne meritgessünk. A' lelkünknek fellyebb való öröm-érzési a' tökéletességünkhez mérsékeltettek lévén, ennek csak felsőbb grádicsival járnak; azokra szert nem tehetünk addig, míg a' tökéletességnek alacson tartománnyában vándorlunk. Látni való a' kisdedekben: ezek részt nem vehetnek azon finomabb szerű gyönyörködésekben, mellyeket érzenek az Emberek a' mesterség remekinek szemlélésiből; a' felsőbb rendű igazságoknak esméretökből, és az erkölcsiségöknek érzésekből. Tehát bizonyos, hogy 1) Lelkünknek lehetetlen más életére való lépésével azontúl azon gyönyörködésnek legfőbb pontyára jutnia, melly a' hozzá hasonló határozott valóságoknak vég jutalmok. 2) Hogy ott azon gyönyörűségnek mértékével töltözik elejéntén, melly

ama'

ama' tökéletességnek megfelel, mellyben más világra költözködött; 's következendőképpen a' jutalom is a' ki-formáltatás grádicsaihoz képest különböző. Mivel a' józan ész és az Istennek végthetetlen igazsága magával hozza, hogy a' külső boldogító állapot is olly mértékkel osztattassék ki az emberi Léleknek, melly az ő tökéletességének grádicsával megeggyező: kétségünk nem lehet benne, hogy ez a' Léleknek tellyes mértékben, a' hátramaradttnak kipótolásával is, meg fog adattatni, ha bár nem tudhatni is eszünk által csupán, minémű légyen azon boldogító állapot, melly e' világi javakat felváltani és kipótolni fogja. — Ezen boldogságnak igaz mértékben való kiszolgáltatása után, mihelyest a' Lélek más világra belépett, grádicsonként tökéletessebbűl, 's ehez képest nagyobb és nagyobb belső, azaz: önnön magából eredő, és külső, azaz: külső jó állapottyából származó boldogsággal fog eltöltetni; és végre határ nélkűl való tökéletességéhez képest határ nélkűl való lessz boldogsága is. Mert a' mint megértettük, tökéletességével megeggyező külső és belső boldogság annak része szükségképpen. — Ezen határ nélkűl való nagyságra, és kimondhatatlan boldogságra olly tehetségekkel, erőkkel, és alkalmatosságokkal birván, mellyeket senki el nem ragadhat tőlünk örökről örökre: nem szükség-e emberiségünk eránt nagy csudálkozással, és különös tisztelettel eltelenünk? Ha az emberi Lélek a' tökéletességnek, és boldogságnak azon legfőbb pontyára jut is, mellyet a' mi gyarló képzésünk felérhet, távúl se jutott ő egésszen czéljára, távúl se állapodik ő ott meg, hanem minduntalan tovább 's tovább, többről többre megy: mert pállyája határ nélkűl való. Örvendj óh Ember rendeltetésednek ezen képére! Örvendj, hogy Ember vagy! és élj emberűl!

Hogy

Hogy ezen jövendő felség, ezen nagy dicsőség a' mi részünk is legyen, tehát szükség, hogy itt mindjárt ahoz hozzá fogjunk elejéntén, ereinket szorgalmatossan kimiveljük, használjuk; ha ezeket kivált az erkölcsieket elhenyéljük, vagy pedig visszásson formáljuk ki, a' belőlök vissza-háromló kellemetlenségek és fájdalmak miatt, és a' tökélletlenséggel kárvallás, büntetés eggyezvén meg: ezen erkölcstelenségünknek folyadéki meg nem szünnek örökről örökre. Tegyük, hogy eggy illy ki nem miveltt, vagy elfordúltt szabad akaratú Ember a' más világon az erkölcsi jónak illendő esméretére, becsére, és szabad akarattyának használására tökéletesűlhetőségének természetéhez képest szert tegyen eggyszer; attól meg ne akadályosztattassék, lelki-esméretinek kinai, fájdalmi által 's a' t.: ő nyilván azokat, kik e' világon már pállya-futásokban messze-mentek, soha útól nem éri; soha boldogsága az övékkel eggyenlő nem lessz; az ő sorsa amazokéhoz képest örökké pokol lészen! Ezt maga az ész hirdeti nyilván; többi a' kinyilatkosztattatott religyiónak tartománnya.

§. 209.

Foglaljuk öszve ezen utól valókat: az emberi lélek testétől elválása utánn is fenn-marad; erejit, állapottyát, természetét megtartya: megvannak tehát jövendő sorsában mind azok, mellyek a' halhatatlanságra kivántatnak: következendőképpen halhatatlan az!

Hát Barátom még zugolódol — és nyögsz,
Hogy ha testedtől kiszabott határán
Szent lehellését valahára vissza —
kéri Teremtőd?

Része

Része im! nem vagy Te ezen veszendő
Lak helyednek; hogy ha eloszlik, és szét —
mén is Ő: e' benn' lakozó *Magad* nem
Éri halálát.
Halhatatlan vagy Te! Repednek a' kő
Oszlopok? Rogynak az egekre nyúló
Tornyok? A' Lelked nem avúl; se el nem
Múlhat örökre.
Majdha a' völgyek hegyeinkre unnak;
Tengereknek mély fenekök kiszárad;
Olvad a' nap 's hold, iszonyú veszéllyel
Eggy hamuvá lessz
Mind ezen földünk; az egész világ meg'
Régi sarkából kifeszül üdővel:
Lelkedet mind e' zsivatar csaták közt
Őrzi az Isten!
Tartsd tehát becsben magadat; ne búsúlj
Sorsodon; mert látd örök élet a' Te
Véged; itt múlatsz; de hazád az Ég; Ó
Mennyei Vándor!

NYOMTATÁSBÉLI HIBÁK.

Lapon.	*sorban.*	*olvasd.*
21	14	ágyék-hártya
22	18	öszve-szerkesztetésektől
25	11	kimondassék
30	2	hosszak
31	8	sommájok
32	15	erejit
35	27	tüdőnek
36	33	végeik
38	29	jókora
49	13	számát
63	23	alomnak
70	16	vér
—	19	feléled
81	7	szánva
85	17	elejéntén
—	26	hányan
86	6	hozattassék
—	27	megérintettük
90	23	megreszkettettetik

Lapon.	*sorban.*	*olvasd.*
114	9	Egyéb
120	10	látszik
123	34	gondolniok
126	26	látszatók
132	9	erejeknek
136	6	forrásra való
138	34	a' tudományok' mélyébe
139	5	Itelmenek
—	9	örökként
142	7	helyhesztettetnek
—	18	érzéseknek következési
145	12	elgyengülésök
148	16	hogy
149	19	Az Afrikabéliek. Külömböztető
150	9	Ganges
151	15	Khinai
—	28	vetődtek
152	13	piffedt
—	16	Finniai
155	8	Alaschkáig
156	26	szutykosok
162	7	vérnek
164	8	bús
178	4	tetetője
183	6	annak az értelemhez tartozó erejit; a' második az akarathoz tartozókat; a' harmadik úgyan annak tulajdonságit fogja folytatni.

La-

Lapon.	*sorban.*	*olvasd.*
195	34	fûtől *helyett* lévtől
197	30	tarthattyuk
223	27	öszvesülést
229	13	erőre
244	17	a' mint
259	23	még alutt
265	2	képeknek
267	20	észre-vettem a' hold' fogyatkozását
268	3	szenvedőképpen
270	23	faltól
276	37	ki látott
280	20	tulajdonképpen
281	8	elő-hivhassuk
282	34	Isten
—	39	esmérkedésé
287	13	*hozzá*: (cognitio intuitiva.) A' kisdedeknek esméretök elejéntén csupán látható
310	18	ez se
313	3	gondolkodik-e'
314	16	tudományokba
320	34	orvosságoknak
322	17	öszvesülttek
339	33	tetteiknek
342	10	hajhászása
348	15	fellyebb-valóknak
374	2	kik
375	16	testeik

Lapon.	*sorban.*	*olvasd.*
381	28	arra
382	2	kihalnak
404	9	bennünket
407	29	a' mi
413	4	kihalnak
—	19	a' jövendô
429	3	lehet ötet
442	29	ezek.

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR
Lelt.
1933-1955

757738

757738

75738